

кх-1

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1—2

1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 1 лютого

1927
книга 1—2

К И Ї В

Загального числа
книга 21

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук, акад. **А. Кримський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша Фото-літо-друкарня.
Замовлення № 1313—2600.

**ДЕСЯТІ РОКОВИНИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ВІД ЦАРСЬКОГО ПАНУВАННЯ**

1917 12—15 1927 Р.
 БЕРЕЗНЯ

С Л А В А

ВСІМ УЧАСНИКАМ ВЕЛИКОЇ ВИЗВІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ!

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

УСІМ, ЩО ПОМЕРЛИ В НІЙ!

3 незабутніх днів.

„На майдані коло церкви
Револуція іде“...

П. Тичина.

Так живо, так яскраво стає перед очима те, що діялося у Києві тому десять літ, і здається не поблідне, не померкне, не зникне з пам'яті ніколи. Звільнений нарід... повалені властители-сатрапи, повалений трон... І на широку дорогу, на вільну дорогу виходять, кайдани розірвавши, народні маси. Маси, що кров'ю їхньою довгий, важкий шлях перед тим скроплено.

Київ сам безпосередньо трона петербурзького не валив, але звалив його руками вояків українських... Київ на власні очі не бачив як летіли в Петербурзі корони з „августейших“ голів, але Київ всіма нервами своїми вчував і кожний стогін голодного знеможеного люду робочого у Петербурзі і посвист куль, що замість хліба щедрою рукою розсипали їх петербурзькі правителі.

І Київ зітхнувши вільно, теж почав у себе нову, революційну владу настановляти.

Перша телеграма прийшла до Києва 1 березня. Надіслано її було до залізничників від одного з депутатів. „Старої влади нема. Влада перейшла до Комітету Державної Думи. Треба залишатися всім на місцях і спокійно провадити роботу, таку потрібну для армії і для всієї держави“... такий був зміст телеграми. Пошепки звістка перелітала з уст до уст. „Старої влади нема“...чарівна звістка. Але як йняти їй віри, коли й сьогодні таке все навкруги, як і вчора? Коли той самий поліцей монументально й непохитно стоїть на варті.

А що як правда? Що як уже воля? Напруження давно висіло в повітрі. Невидимими хмарами сповнено було повітря всієї російської імперії. Військові невдачі... Військові панами... распутинщина та її ліквідація, арешти направо й наліво... борсання нікчемного уряду на всі боки з калейдоскопичною зміною міністрів—це все творило важку задуху коло трону, це все невпинно розхитувало його, підривало „основи“.

Підривало „основи“. Але коли вони впадуть?

Хтось веде... Якись злочинні руки, прокляті руки ведуть цілу величезну країну шляхом кривавим... штовхають її до безодні, до загибелі. Хтось кидає мільйони люду до пащі кризавого Молоха-війни... хтось спихає знеможених до безодні злиднів, замість хліба годує свинцем...

Хтось веде батьків, чоловіків, синів до шансів, а звідти до „братської могили“, що стільки їх курганами височіють по степах та ланах. Матерів, жінок та дітей залишають на призволяще, і це їм тут голодна смерть... А в палацах танцюють, співають та... збирають гроші... на подарунки на фронт...

І це все терпіти?! Мовчки терпіти й покірно конати?!

Ні! Занадто переповнилося море страждання. Море вже виходить з берегів, розгортає свої велетенські хвилі. Зашуміло. Ось-ось затопить всіх тих, хто ніби на тих скелях неприступних сидячи, в палацах своїх бенкетують, панують коштом мільйонів поневолених.

Терпець їм урвався. Поневолені здобувають волю.

І хоч давно сподіване, давно очікуване, давно вимріяне—це сталося якось несподівано. Як серед передгрозової тиші раптом гріє грім, стрельне блискавка.. Грім грянув у столиці і відгуки його та іскри огневої блискавиці розкидалися по всіх усядах, від Молдаванина до Фінна по всіх закутках „в'язниці народів“.

Як це сталося, Київ і ціла Україна переживала Шевченкові дні. Німі, мовчазні цього року, як і попереднього, як і всі ці останні роки військового стану.

Люди збиралися „по катакомбах“—нишком згадати пам'ять великого революціонера-поета, але прилюдно про це ніде не було чути. На таких мовчазних сходинах довелося й мені бути—двері щільно зачинені, вікна глухо завішані, стримана бесіда—тут нічого власне нема, лише „чашки чаю“ для членів....

Та довелося бачити й таке свято, що його ніде мабуть такого більше й не було, та й сама вже такого саме ніколи не побачу. Прилюдне, сила-силенна дітей, вихователі, гості. І ген-ген на широкий простір чути було згуки пісні урочистий гомін свята, не мовчазного, не боязкого. Це діти в притулках однієї громадської установи, не підведених під загальний ранжир, зворушливо й урочисто святкували пам'ять того, кого вони мали за найпалкішого оборонця дітей-безбатченків, кого шанували, як геніального співця лихого долі сирітської.

Дивниця, чому ж можливе було це в ті чорно-криваві дні, останні дні царату? Як це можна було зважитися святкувати Шевченківські дні та ще в дитячих установах?

А це тому, що ці дитячі установи були немов автономна республіка, немов республіка в монархії, належачи не до загальної сітки державних казюних притулків, а до громадської організації, що й сама творила немов окрему республіку.

Це мені довелося, замінивши перо (заборона української преси, журналістики) на меч, чи швидче на червоного хреста, організовувати—на пропозицію однієї громадської установи—дитячу допомогу на фронті. Там робота провадилася в специфічно-військових умовах, але як раз серед цього військового хаосу та безголов'я ми могли взяти революційну лінію в своїй роботі. „Как, малорусский язык преподавания?“—Але ж це діти галицькі, вони инакшого не розуміють... „И потом, какие то тут у вас революционные методы воспитания, какая то трудовая коммуна...“—Але ж треба дітей сиріт привчати до організованої праці... „Но у вас и персонал тут работает наравне с детьми, какое то такое неподобающее равенство, нет субординации“...—Але ж у вихованні потрібний приклад... „Д-да, конечно... пример необходим.—А эти революционные издания тоже необходимы?“—І ревізор тріумфуюче витягав споміж книжок тоненьку нелегальну брошуру.—О, їх стільки отаких книжечок ми зустрічаємо тут розкиданих на фронті, що не диво, коли яка засунеться поміж книжками. Стільки вже нам доводилося їх палити... „Значит вы констатируете здесь развитие преступной агитации и недостаточные меры борьбы с ней?“ І начальство заклопотано „отбывало“, даючи нам спокій.

А тут в тилу, у Києві, коло Києва, важко було таку лінію провадити. „Бдительное око“ начальства було тут завжди на своєму місці, догляд міг бути організований та систематичний. Та по дитячих установах працювали переважно революційно-настроєні виховательки, а часом і вельми активні революціонерки, і вони природно вносили свої настрої, свої переконання і в справу виховання, утворюючи дійсно трудові комуни з притулків—хоч і з максимальною дозою обережності.

І ось тут, в цьому „дитячому містечку“, у Пушці-Водиці Шевченкові дні не могли пройти тихо, мовчазно, непомітно. Навпаки, ще дужче забувало тут життя, ще голосніше загомоніли дитячі голоси... повною силою залунало в устах дитячих Шевченкове слово. Радісно, захоплено заходилися коло свята діти і влаштували. Такого мабуть ніде не було на просторах підвладних білому цареві Шевченкового свята.

Сила дітей, вихователі, вчителі і гості... Діти Шевченкові слова виголошували, свої слова про нього сплетали у незабутній запашний вінок, і це все разом—слова, співи, почуття—було таке сильне, таке могутнє в ці останні нелегальні Шевченкові дні. Це був стихійний вибух, і годі було його стримати, як годі стримати було той вибух, що в ці самі дні там, у столиці, мов землетрус перевертав старе життя країни та повертав його на цілком нові шляхи.

А ось інший малюнок. У низькій, тісній кімнаті (справжні катакомби)—кілька столів. Коло них кількадесятеро людей. Тихо, спокійно. П'ють чай. Вікна щільно завішані. Але чи не підгляда там хто по-під вікнами?.. Двері замкнені. Але чи не з'явиться в них який поліцай... Тихо. Але ось стриманий гомін. Голова дає комусь слово. Всі промови-обережні, стримані навколо школи. Скласти фонд на українську школу... подати прохання до міністерства про приватну українську середню школу... утворити комісію для складання підручників—це все, про що можна за сучасних умов мріяти. І хоч голова зборів, давній революціонер, враз захопившись іде далі: добиватися всіма силами народньої школи, вивести народні маси з темряви, розкрити народові очі... але це й слухати лячно якось... хто знає, щоб ще хто не доніс. І загальна резолюція така коротка, така маленька „прохати дозволу на приватну українську школу“.

І не думалося—не гадалося, що лише кілька днів мине й у цих стінах залунає і покотиться улицею могутня народня вимога: „українська мова має бути мова державна! Геть ганебні обмеження царського самодержавства!“

І коли перші дивні чутки „старої влади нема“, нечуваними, чарівними тонами пролунали в сірому, гнітючому повітрі російської дійсності, то якось і вірилося й не вірилося. А що як це тільки сон, що приснився зимової ночі, чарівний сон про весну, про тепло, про вільні, дзвінкі струмочки... Адже більше ніяких чуток. Ніхто нічого напевне не знає. Заворушився людський мурашник: воля... революція може... але щож, що воно твориться в дійсності? Блискавкою промайнула чутка, і знов тихо. Ні, не може бути, щоб тихо стало. Щось там таке робиться в столиці, там ідуть небувалі події... Лише поки що мовчать телеграфні драти...

Чекають, метушаться, од дверей до дверей ходять люди. Од думи до телеграфу, од телеграфу до редакцій газет... гуртуються, сперечаються та чекають, чекають.

„Чули?“—„Що чули?“—„Як, хіба ви нічого не чули?“—„А ви як чули то мовчїть...“—„Годі вже мовчати... намовчалися вже... тепер будемо говорити, кричати будемо.... Щось там таке робиться.. щось таки буде?“

Ніхто напевне нічого не знав... „Щось“...

Вкриті пухнатим снігом дерева, розчепіривши біле химерне гілля, теж нічого не знали.

Революційні гуртки знали. Революційні гуртки знали, що досить одного вибуху в серці країни, досить однієї короткої звістки „старої влади нема“, щоб по всіх артеріях велетенського організму спараліжовано було всі місцеві рештки старої влади та блискавично забували молоді паростки нового життя. І почали готуватися, щоб організовано виступити на цей новий шлях нового життя. Революційні партії знали, що

це ще не воля, лише боротьба за неї. Але вони знали й те, що доведені до краю народні маси однодушно стануть до боротьби і мусять перемогти.

„Стара влада впала“... і вони мусять утворити нову владу, свою владу. Така діалектика історії. І на це настав саме час... настав слухний час. Все те, про що колись тільки мріялося—воля слова, воля друку, воля спілок, вихід широких народніх мас на безмежні простори життя і кінець-кінцем апотеоз режиму праці, новий комуністичний лад, що піднести має на належну височінь працю людини та гідність людини—все це було вже можливе. Лише скупчити сили... лише організації надати стихійним силам народніх мас. Отже—до організації, до праці!

Революційні гуртки знали та діяльно готувалися до дальшої боротьби.

Ні, це не сон... переконалися й обивательські маси. Не сон, як по-боювалися мрійники і не провокація, як впевняли Хоми невірні (ш-ша сидить тихо... не рипайтесь, не мітингуйте... Дев'ятсот п'ятий рік пам'ятаєте... ага? добре пам'ятаєте? Ну той сидить тишком-нишком і ніччирк!)

На улицах задзвеніли голосами газетярів нові нечувані слова. Так! Захиталися престולי, полетіли до долу корони! Годі, це початок. Чи маніфест, чи ще яка там конституція—дарма. Кайдани впали, звільнилися руки, звільнилися уста. Розкутий нарід сам скаже свій маніфест.

Сила-силенна люду на вулицях. Це вже факт, це доконана дійсність—грізні петроградські події. Дома не всидиш. По всіх установах жвава бесіда, робота стала. Тай це все бюрократизм старого режиму. Тепер нове все буде. Службовці приєднуються до юрби на вулицях, робітники з підприємств поспішають до Думи. Тут з думського балкону летіли в юрбу нові слова. Тут раптом заридав оркестр жалібним маршем, шануючи пам'ять революціонерів-борців за волю. Тут переможними величними акордами залунала „Марсельеза“ уперше, цей перший гимн повсталого народу.

Тут уперше народні маси вільно вийшли на широкий простір.

Повороту назад нема. Старої влади дійсно нема... Про це і з думського балкону офіційно говорять, про це урядові звістки в газетах, про це кричать оповіщення громадського комітету, розліплені по всіх усядах. Розгубленість у сферах урядових—приголомшені всі, перелякані, grunt, grunt такий досі міцний та певний захитавсь у них під ногами. На постах на варті замість поліція—міліція.

Запал, ентузіазм у колах революційних, в колах громадських: тепер не підпілля, тепер є де розгорнути на всю широчінь свій прапор, виявитися громадським силам. Можна збиратися численно й розв'язувати всі болючі питання... Можна на шпальтах часопису порушити всі нелегальні проблеми... Можна закласти яку хоч спілку... Організуватися робітникам, студентській молоді, навіть середнешкільникам. Нема ненависного інспекторського, поліційного ока... Можна навіть на вулиці спинитися, заговорити, почати промову і слухатимуть тебе, враз набірається кілька десятків перехожих і не почувеш такого набридлого: „Разойдись“.

„Громадяни“... ось що тепер чути на вулицях і це слово „громадяни“ воно як „Марсельеза“, немов п'янить, воно підвищує настрій, настроює на надзвичайні, на героїчні вчинки. „Громадяни“... це не піддани, це не раби, це підносять, це надає обов'язок бути дійсно громадянином, активним громадянином... учитися як ним стати...

Владу—замість губернатора перейняв виконавчий комітет представників громадських організацій. І що-дня до Виконавчого Комітету різні депутації, різні делегації, що-дня до Думи тисячі люду, кипить-горить робота. І по всьому великому місті горить думка людська, напружується мозок, тріпоче у кого радісно, у кого перелякано серце: Революція...

Сходини, збори, мітинги, промови, маніфестації... Тисячоголосий го-
мін вирвавсь з-під землі і гуде, шумить.

Військова маніфестація...

Колись військо душило народні повстання... Деспоти й сатрапи вкла-
дали зброю в руки муштрованим, затурканим воякам, командували „стрі-
ляй“ і він, покірний, загипнотизований—стріляв.

Ще року 1905 так було. На цій самій думській площі в мирну юрбу,
що повірила „конституції“ й вийшла взяти участь в святі свободи, по-
сипалися кулі. На цій самій площі трупом лягали поранені; топтали їх
коні та салдатські чоботи; кров тут тоді лилася, на цій самій площі. А
з гори сказано скакали на спітнілих конях підпоєні озвірілі козаки—
просто на розгублену, на беззахисну юрбу. На цій самій площі..

А тепер тут рівними струнками лавами вишикувалися вояки,—стрічки
червоні на багнетах, на грудях, а обличчя їм радісні, просвітлені. Вони
наче в гості прийшли у невідомий, чарівний край, напружені, зачаровані
чогось чекають чудодійного. Вони на свято прийшли, на свято до звіль-
неного народу, вони присягають народowi, присягають боронити здобуту
волю. Відусіль, з усіх улиць підходять ще й ще: струнки колони, червоні
прапори, урочисті акорди музики. І здається кінця нема їм і краю,
здається це дійсно якийсь зачарований світ, а не ці звиклі знайомі вулиці.

Всі, весь Київ на вулицях. Будинки ожили, червоними прапорами мають,
сотнями людських очей—а не своїми шкляними порожніми дивляться.
З балконів, що висять ген високо в повітрі, долітають радісні вигуки.

Ці вигуки звідусіль лунають у повітрі: „Хай живе революція, хай
живе воля“. „Слава революційному військові“.

Стоїш в юрбі тут на землі, а відчуваєш, наче тебе хвилі кудись вгору
несуть. „Революційне військо“... Військо—віковична підпора деспотів,
самодержавства. Військо—оборона престоло й отечества... Військо—це
нагаї, кулі багнет в груди революції... І ось раптом—революційне вій-
сько.. Воно, саме воно і підтримало революцію, воно саме воно рішуче
скинуло корону долі й звільнило нарід.

І невтомно нарід його вітає... Невідступно нарід за ним ходить... Ці-
лий день ходить, вітає, вигукує, виспівує:

„Хай живе революція“. „Хай живе революційне військо“.

Діти з нашого дитячого містечка теж тут, на маніфестації. Захоплені
бігають, вигукують, гомонять:

— Це вже навіки так, тьотю, навіки прапора червоного не братимуть
у тюрму. А тата мого забрали були й прапора червоного забрали були,
тато там і помер...

— Це вже нам і з школою нашою ховатися не треба...

— І портрета Тараса Шевченкового не тільки на його свято можна
вішати, але й на весь час, правда, тьотю?

— І вже не буде Царя... вже не буде пристава... ніхто нам не забо-
ронятиме пісень співати... Так тьотя Марина казала.

— ... А тьотю Галю з в'язниці звільнять...

Така радість, таке захоплення, такий рух поміж дітей. Вони мріють
як піде тепер життя їхнє. Ми вихователі теж мріємо... ми вже бачимо в
уяві реальні малюнки того життя, бачимо неозорне поле праці—створити
для нової вільної республіки вільних людей, свідомих будівничих, сві-
домих робітників у тому величезному колективі, що перед ним тепер
широкий вільний шлях стелеться.

Нові дні, великі дні настали...

Stanko Agropurin

В ТРИДЦЯТИ РОКОВИНИ КУЛІША.

Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости.

Тридцята річниця смерті П. О. Куліша нагадує нам, як ще мало і слабо знаємо ми сього третього в великій всеукраїнській трійці—поруч Шевченка і Костомарова.

На брак матеріалу поскаржитись не можна. Навпаки, Куліш — лірик, суб'єктивист, одвертий егоцентрист, лишив таку масу матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальности, як рідко котрий инший український діяч. Можна сказати — він засипає, пригнічує принагідного дослідника сею масою документів, бо її не легко звести до короткої, легкої до перегляду схеми, не легко підвести під певні хронологічні чи синхроністичні категорії, або поділити його діяльність на виразні сфери творчости. Його довге, многостороннє і на диво активне життя при незвичайно вражливій, рухливій, імпульсивній вдачі, при тій легкості, з якою він кожду гадку перетворює у діло і доводив до крайніх границь логічну нитку свого настрою, не рахуючися з тим, що говорив перед тим, і потім знов повертався до попереднього — коли проходив його запал до нової ідеї, воно — кажу — завантажує і придавлює дослідника сею масою фактів, переминаючих поглядів, хитких настроїв, розбіжних і некоординованих. Наслідок з того такий, що помирившись з фактом, мовляв, повної безсистемности Куліша, ті що вивчають життя і творчість сього „велетня досвітів“ українського життя, замість старатися знайти певну логіку й послідовність в сих хитаннях і перескоках, що апіорно мусить признаватися в них (адже і в божевільні буває своя логіка, як сказано вже давно!), все частіш починають звертати свою увагу і енергію на викриття все нових і нових суперечностей і контрастів в його діяльності і творчості. Процеси так нещасливо розпочаті Кулішом з старшими товаришами праці — Шевченком і Костомаровим, продовжуються в безконечність новими поколіннями критиків і істориків літератури, які вишукують все нові прогрішення і непослідовності в аргументації і діяльності Куліша. А тимчасом полишається без відповідної уваги далеко цікавіше: вияснення звязків діяльности і творчости всіх трьох корифеїв українського відродження між собою і з великою плеядою своєї доби, та з самою сею добою, — тої ув'язки, що безперечно, при всіх розходженнях, існувала у них з своїм часом і його потребами, і зробила їх усіх трьох, при всіх відмінах їх людських і творчих фізіономій, такими симптоматичними й яскравими — найхарактеристичнішими й найяскравішими представниками своєї доби. Одної й тої-ж доби — невважаючи, що між смертю Шевченка й смертю Куліша лежить повних тридцять шість літ, а смерть одного й другого застала ще вповні діяльними.

З другої сторони — зістаються без належного висвітлення звязки кожного з сих корифеїв з певними ідеологічними течіями і соціальними верствами громадянства, з яких виникали й ті різні роздраження і конфлікти, цілком незалежно від їх особистої вдачі.

Тому полишаючи иншим рукам примноження матеріалу до вивчення діяльності і творчости Куліша, його систематизацію й інтерпретацію (ся робота, без сумніву дістане сильний імпульс в нинішніх роковинах—так в Українській Академії Наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й иншої спадщини Куліша, а Археографічна Комісія готувить видання його невиданої історичної праці—що мала становити другий том „Матеріалов до возсоединенія Руси“, та не була ним видана)—я хочу з приводу сеї річниці звернути увагу на деякі принципиальні моменти, що повинні матись на увазі в студіюванні і висвітлюванні Кулішевої діяльності і творчости.

Діяльність Куліша повелося розглядати в аспекті його різко-виголошеної індивідуальної вдачі: його незвичайних амбіцій, його самолюбства, його зависти до тих, хто ділив з ним популярність в українському громадянстві, або відтисняв його самого на другий план. В сій амбітності і егоїстичності бачили джерело і його так званого аристократизму, потягів до становища вибраних долі і зневажливих відносин до „юрби“ і „простолюд“.

Тимчасом Куліш, як відомо, сам вказав на певні історичні, соціальні й економічні причини свого розходження з народницьким українським рухом 1860-х років, представивши себе і Шевченка характеристичними представниками двох старих українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні. Без сумніву, індивідуальні обставини життя скріпили звязки Куліша з верхами тої лівобережної козацької верстви, а неповздержна, імпульсивна натура завела його до незвичайного, ні у кого більш не повтореного обгострення антитези тих двох українських світів. Але для нас далеко інтересніш те, що сі індивідуальні обставини і прикмети Кулішевої творчости обгострили дійсну, об'єктивно дану, реальним історичним процесом витворену антитезу, суперечність, антиномію після-революційного (після Хмельниччини) українського життя: тенденцій культурницьких і державницьких з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу,—до свого найвищого розвитку (тій добі і тій культурі приступного) доведених в концепції Січі. Як би ми високо не цінили культурні й літературні досягнення Куліша (в сфері лірики, історичної повістки, фольклору), безсумнівно високі і тривало-варті,—все таки для історика українського життя та його відбиті в літературі постаті і діяльність Куліша інтересна найбільше в тім, що на протязі своєї довгої, більш ніж піввікової творчости, незвичайно продуктивної, змістовної і многосторонньої, він завдяки своїй непогамованій, до крайніх екстремів схильній натурі, з небувалою яскравістю, силою і оголеністю виявив, усвідомив і кристалізував отсю антитезу традицій своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження.

Індивідуальна трагедія Куліша була в тім, що він не знайшов синтезу тих культурницьких і державницьких домагань, що поставила українсько-старшинсько-інтелігентська верства, з якою він солідаризувався, з отими соціал-радикальними і чисто-соціалістичними постулатами, які противставило польсько-московському режимові українське відродження. Чергові завдання українського відродження ув'язували його роботу з роботою инших передовиків сеї боротьби за визволення української нації. Але Куліш заразом почував себе всіми сторонами життя звязаним з тою „панською“, як він її часом за-любки і з усею симпатією називав,—українською верствою і культурою¹⁾. Сю класову культуру

¹⁾ З другого боку „панство“ як термін можновладської, феодальної верстви він противоставляв тій верстві, до котрої себе зачисляв. Є в сім певна хиткість і неясність Ку-

і соціальну традицію хотів він своєю творчістю і роботою продовжити, ублагороднити, піднести до верхів вселюдської культури і з ними безпосереднє зв'язати. Стрічаючи в українському минулому розходження з тою концепцією культури й держави, яку він собі зложив, він обрушувався на них з такою ж злістю, завзяттям і безоглядністю, забуваючи всякі вимоги історичної об'єктивності, як і на сучасних „нищаків“, які не хотіли прийняти його історичної концепції й сучасної програми. Але тою безперечною інтуїцією, яку він при всім тим вносив в свою (дуже односторонню і пристрасну—се правда!) поетично-публіцистично-історичну аналізу української минувшини і української сучасності, він дуже багато дечого і вияснив! Повертаючи своїм „хуторним“ каганцем в крутих ходах нашого складного і багатого контрастами історичного життя, він висвітлював багато такого, що ховалося від більш об'єктивних і урівноважених поглядів. Кидав світло часом дуже влучне на заплутані клубки наших соціально-економічних та національних комплікацій.

Тому його творчість—навіть останніх десятиліть його війни з громадянством, не була тільки книгою божевілля, злості і ман'яцького самообожнення, як здається декому. Ні, при всіх неприємних збоченнях і ірраціональностях, вона була і зістається утвором великого таланту і глибокого розуміння українського життя—не вважаючи на органічну нездатність автора до історичного синтезу. Не кажу про правдиві самоцвіти поетичного таланту, що трапляються часом серед різного шлаку його останніх творів. Але для історика українського життя вона і в цілому дає багато. І власне сю сторону вважаю я своїм обов'язком, як історик українського життя, підчеркнути в нинішню річницю „бідолашного“ Куліша.

Здається, вона має шанси стати важним поворотним моментом у вивченню його літературної і громадської спадщини. Час узброїв нас кращими засобами її розуміння й оцінки!

Се вже було помічено, хоч може не зовсім ясно усвідомлено, які глибокі колії вирила всій пізнішій Кулішевій творчості та соціальна й економічна підстава, на якій зложилися перші враження і образи Кулішевої психії.

Антитеза свобідного козацтва і поневоленого кріпацтва, в котрій він виріс, утворила в нім се високо характеристичне поняття про соціальну високість: не просто привілейованість, а вибраність свого кола,—дарма що економічною заможністю і культурним рівнем він ледве-ледве що підноситься над ту кріпацьку, рабську чернь, котрій себе протиставляв. Спомини Куліша дають нам розуміти, наскільки сей круг—а спеціально його батько й мати, що мали дуже великий вплив на його інтелектуальний розвиток і зістались для нього ідеальними представниками сеї верстви,—були перейняті отсими поняттями своєї великої соціальної вартості. Батько імпував прикметами своєї індивідуальної вдачі. Мати прилучала до нього легендарні спомини свого походження, мовляв—з найвищих козацьких родів, від того Матвія Гладкого, що вважався конкурентом Хмельницького після берестецької катастрофи і був через се ним несправедливо страчений. Вражлива на красу уява малого Куліша убрала й прикрасила сю соціальну ідеологію всіми чарами тихої природи Сіверщини, милими споминами дитячих літ, красою українського народного мистецтва і обряду—одним словом всіми скарбами українського життя. І так як в українській народній поезії козацтво стало символом всього яскравого,

лішевої термінології і його класовості. Його хуторне панство, до которого він себе зараховував, се властиво те, що в народній термінології звалось „полупанками“; але Куліш такого „половинного“ терміну не вживав, а навпаки хотів бути „паном на всю губу“.

сильного, гарного, що держить ключі щастя і радості життя, відкриває шляхи в будуччину, в кращі часи, в кращі умови життя,— так і для Куліша воно стало символом безкраїх перспектив кращого, що характеризують молодість¹⁾.

Обставини його дитячих літ зложилися так, що раптом відкрили на тлі цього життя куток Едему, фрагментик сучасної цивілізації, комфорту, культури в хаті панії Мужилівської, що в хуторну гушавину принесла кусник сучасної столичної цивілізації, овіяної чарами гуманної, благородної культурної вдачі її господині. Малогу Куліша пригорнено і приласкано в сім маленьким прибіжищу „муз і грацій“, і очевидно з того часу на все життя для нього панство стало не символом визиску, насильства і наруги як для українського кріпака й його ідеологів, а притулком гуманності, культури й краси життя, — вищим щаблем народ-

1) В автобіографічній „Жизни Кулиша“—писаній коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною (деякі місця наводять на гадку, що се писала його дружина, за оповіданнями Куліша, а він потім пройшов і проредагував сю повість)—знаходимо напр. такі характеристичні й яскраві для його світогляду подробиці:

„Отець його був старого козацького роду. Один з його предків, за царя Петра Першого, був військовим товаришем, другий—сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої значне козацтво повернено в дворяни), тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як за царя Миколая вийшов закон, щоб малі дворяни, котрі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександр Андрійович Куліш мусив приписатися у козаки.

„Мали Куліші у самому Вороніжі й по-за Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А про-те самі вони дідували в пасіці й пахали з наймитами землею. Андрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку иншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище—Гарячий Куліш. Олександр, отець нашого письменника, зіставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матери, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко не всипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству“ (Правда 1868 с. 19).

„Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді було, й по панських домах кажуть: На-що дівчат учить письменства? щоб до полюбовників листи писали?“ Велика вийшла з того користь нашому писателеві. Катерина Іванівна уміла розмовляти тільки українською мовою, і що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народньої речи. А була в неї голова не аби-яка. Приятель Куліша (Петро Омелянович Чуйкевич, київський університет), що знав його семилітком, було розказує: „коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона стоя серед своєї громади, веда премудрі речі, то згадую Кулішеву матір“. Справді,—бувало, серед гучної бесіди, загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде на-серед світлиці, даючи рукою якийсь такий знак, що всі замовкали. І зачне вона глаголати, і всі її слухають мов панотця в церкві. І сам Олександр Андрійович нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любю йому було давати їй перед.

„Прості, невчені люди були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики, згадували вони про старовину, оповідали щоденні slučajі, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого як у Кулішевої матери: ніхто не співав таких дивних пісень як вона; Хмельничина дійшла до неї не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвіцькому роді унаслідувала Гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки було зітхне, задумається—й знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речи вона було вставляє співний поетичний дріб'язок з народньої антології. Розмова її инколи бувала дуже весела або посмішлива,—гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна—й дитині Пантелеймону любю було її слухати.

„Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всеї округи раз-по-раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і вським иншим знадіб'ям. Не пишалась вона них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а про-те була в їх очу пані“ (с. 19—20)).

нього життя, котрого убагородненою формою була верства козацька, життя козацьке¹⁾.

Се було повторення в мініатюрі козацької ідеології XVI—XVIII в., так як вона складалась і розвивалась історично—одним концем базуючись на змаганнях селянської й міщанської маси до визволення з феодальних лещет, до завоювання права на знаряди своєї праці і повний її продукт (з тим—і певні культурні умови життя)—а другим упираючися в постуляти зрівняння з шляхетством і панством-магнатством: в постуляти соціальних привілеїв і владуючого державного становища за свою військову службу (що служила обґрунтуванням і рацією привілеїв шляхетських). Те, що було зав'язком соціальної антиномії козацтва, джерелом його соціальної й політичної трагедії, причиною провалу козацької держави і зв'язаних з нею національних постулатів,—те стало зав'язком життєвої трагедії й „бідолашнього Куліша“, що все обгострювалося в міру того, як в нім наростала свідомість своїх прав на провід в українським життю, а його „панська концепція“ стрічала все більш рішучу опозицію в українським громадянстві, і в результаті зробила Куліша не провідником-організатором, а роззложеним мізантропом-одинцем, пересвареним і розгніваним на все, що було круг нього.

Покійний Орест Ів. Левицький в невеличкім, але дуже змістовнім і влучнім начерку, надрукованім п'ятнадцять літ тому, в VIII т. київських „Записок“, як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року („Украинофилам“), згромадив кілька інтересних фактів для характеристики Кулішевих змагань оперти культурний український рух на культурній панській українській верстві. Зацитувавши звісний лист Куліша

1) „Отець Куліша, підчас косовиці: й медового збору, забирав до себе всіх домоцадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати-б, Січ запорізька. Там він пробував по часту один з дідом пасішником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хutorського ж таки, та пишного. Жила в тому хуторі Уляна Терентівна Мужиловська. Про неї і отець і мати споминали в хатніх розмовах з великою пошаною, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказано—добру. Коли Катерина Іванівна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю паню: той бо її слухав як мала дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хutorець. Де-які меблі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар й малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До-того, цвітники, садовина, прислуга й весь побут імпував усе сусідство велми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя й душу її поетично змалював Куліш у своїй повісті: „Історія Уляни Терентівни“. Там де-що й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша-ж правда та, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На весь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життя людське, що ні в одній речі йому не зашкодило...

„От-же ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо повернутись у Кулішів хутір під Вороніжом. Там сіножаті з вітланими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодій дитині якимсь смутком веселим. Раз чи два зазірнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії,—й ті малювання, що там заглядів, ті меблі й утварі коштовні мріяли в його вобразній дивом якимсь, мов у того Скита, що побував у Периклових Атиках; а образ Уляни Терентівни самої й її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, изяжного, культурного навпослі висловив Куліш у повісті: там багато його сердешної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостював він у неї по тижню й більш, і тоді взнав усю велику й блага її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і—знов скажемо—аж надто надала йому ідеальності. Сама вона через свою ідеальність поспувала собі життя,—наробила-ж і йому не мало шкоди.. Її небога також ідеалістка, вмерла молодію черницею. Обидві ці істоти, не зовсім йому відомі, яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом, не добачав він матери своєї й сестри в-первих Лесі, цивілізація поборала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною,—тільки не в ледачому розумі сього слова. З того-ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятих гори над усіма рівесниками (с. 32—3).

до Марка Вовчка, де він, сповіщаючи про одержаний дозвіл на „Основу“, на голову свого швагра Білозерського складав план видання „въ духѣ примиренія съ панамъ“,—що се той „хочетъ ублажить пановъ и полюбитъся имъ своимъ журналомъ“, тимчасом як він, Куліш, вважає „панское негодованіе заслугой украинской литературы по преимуществу демократической“, Орест Ів. довів рядом фактів, а головню згаданим маніфестом, що як раз така примирительна тенденція була у Куліша, більше ніж у інших керманичів „Основи“. Так що він не сподівався навіть, щоб редакція „Основи“ дала йому місце у себе і пішов з своїм маніфестом у прийми мабуть аж до україноіда Гогоцького! Се дуже цікава ілюстрація „панської“ тактики Куліша. Але читач статті Ореста Ів. може набрати переконання, що Куліш і його однодумці шукали опори у панства з мотивів практичних: в надії їх грошової допомоги українським виданням і взагалі культурній роботі. Я ж вважаю, що мотиви залягали тут глибше—я думаю, що для Куліша просвіщенне, культурне і традиційно звязане з українським народнім життям і його історією українське козацьке панство являлось не тільки економічною необхідною, але й ідеологічно цінною й природною підставою нового українського народолюбного, і через те до певної міри й демократичного руху! Як сучасним російським лібералам на англійський фасон просвіщенна і конституційно вихована англійська аристократія здавалась незвичайно цінною підставою англійської культури і політичного розвитку (трохи не секретом і виключною передумовою англійських успіхів!)—так і Кулішеві, очевидно, зовсім широко здавалось, що українське панство такої категорії, як отсе я вище схарактеризував (що дійсно документувалась тоді деякими живими взірцями культурного і поступового панства, з якими йому доводилося стрічатися—як Тарнавські, Галагани й ин.), являється незвичайно цінним, і майже єдиним в тодішній ситуації, історично даним фундаментом українського відродження!

Сам для себе, як ідеал життя і мету свого життєвого будівництва Куліш ставив позицію заможного, грошовитого хуторянина „пана на всю губу“¹⁾, цілком незалежного і спроможного задовольняти свої високі культурні вимоги: мати певний комфорт, художню обстанову, гарну бібліотеку, змогу підтримувати звязки з світом, подорожувати від часу до часу за кордон, отримувати часописи і літературні новини, вести зносини як рівний з рівним з вершками сучасної літератури й культури, і заразом—помагати своєму оточенню, приходити з помічною симпатичним людям з доохресного демосу, і т. д. Все життя він силкувався відновити свою економічну класову базу—свій „хутір“, потрібний для здійснення такого соціального ідеалу, і в ряді своїх писань (нааяскравіше в своїх „Листах з хутору“ 1861 р.) він виловив сей свій ідеал, малюючи в сій обстанові самого себе і поставляючи за взірець, норму й мету сучасному громадянству²⁾. Сей „хуторянин“, заможний, незалежний, в своїй хуторській хаті узброєний всіми здобутками цивілізації, свято переконаний в вищості своєї „хуторної філософії“ над „міщанською“,—в тім, що правдива цивілізація зберігається не в міській гамірні, а в хуторській тиші. Предківським звичаєм він оре землю, „з свити не вийшов“—хоч „собі на лихо ухопив маленького чинка, і люди його звуть паном“,—і він сам оче-

¹⁾ Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному „Історичному оповіданні“ про події 1847 року: „молодий князь“ (себ-то Куліш) „був собі на всю губу пан і байдуже йому було про те віно“—„Твори Куліша“ вид. львівської Просвіти, VI с. 387. Се не відповідало дійсності—але відкриває перед нами, яким себе хотів бачити Куліш.

²⁾ Стаття ся була вже в друкарні, коли з'явивсь IX том „Записок іст. філ. відділу Укр. Академії“, з цікавим матеріалом про хуторне будівництво Куліша з попереднього часу (В. Петров, Куліш-хуторянин, 1853—4).

видно вважає себе „паном на всю губу“; але не відділяє себе від до-охресного селянства, бере його за одну скобку з собою:

На верхів'ях тії-то Говтви єсть хутір Белебень. Ото-ж мій хутір. Там я собі живу, і всі мене далеко навкруги знають, бо я й сам прозиваюсь Белебнем таки. Спитайте кого хочете по-над Говтвою! „А де тут живе козак Павло Белебень?“ то й покажуть із степового горба,—кряж у нас на стегу єсть височинний такий!—то й покажуть, так у долині наче, величenna купа дубини, липини, верби, єсть і тополі гостроверхі, як дзвіниця: „Ото хутір Белебень“.

На сей раз, коли хочете, знайте тільки, що ні пан-отець мій—пером над ним земля!—ні дід не подались у ту службу, що вдумали в нас Німці, як засівали на Україні дворян. А були люди заможні, то вже нікому-б і панувати по німецьки, як не їм. От-же ні, зістались простими хуторянами і чесної свити з себе не скинули.

А що вже про прадида, то одно слово—що він з-малку був чурою в кошового Сірка, і в Сибір його проважав, і на Запоріжжя з ним вернувся.

Так, батче, якого гарту було наше кодро! Дома ми не росли мазунчиками, маміями, то послі й на панство не квапились. А були підступи й під наш рід. Знаходились такі добродії з наших таки родичів, що повискакували якось у старшину чиновну, повдягались у німецькі галанції й повростали в те куп'я, що бурх о м прозвано. То було й кажуть нашим настоящим уже Белебням: „Одай мені сюди свого сина, я його щасливим зроблю; чоловіком“, каже, „його зроблю“.

— „А бодай вас хіндя щасливими там робила!“ було наші між себе говорять. „Бач, де, в їх люди з дітей виходять!“ Та було й задасть хлопця у низові степи: „От де тобі наука, як у світі шукати щастя, як чоловіком бути між людьми!“ Бо й там у нас були родичі, а коли не родичі, то приятелі, товариство давне,—ще лучче родичів¹⁾.

Тому що за його молодости Січи вже не було, післав Павла батько в світ з чорноморськими чумаками: віддав в науку чумакові Порохні:

Чував я не раз, як наш рід виховувався на Запоріжжі, то думав, що й моя отсе черга прийшла у Великому Лузі дубувати; аж Кирило Порохня розказав мені, що вже минулись ті розкоші низові запорозькі; Німота вже там кубитися; Запорожці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю по-над Кубаню, і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство.

Походили ми чумакуючи по всіх ярмарках від Полтави аж до Катеринодара. Перед Покровою знов опинились на Україні. Завітали в Кременчук, переїздимо через Дніпро по плавному тому мосту, коли зирк! на-зустріч пан-отець. „Годі синку, чумакувати! Буде з тебе!“

Знов я дома, і—що то, як ширше глянеш по світу! ті-ж самі левади і стави і горби степові навкруги хутора Белебня здались мені раєм. Не знав я, що се за добро, поки не бачив степу і моря. Там свої дива, а тут свої, а не знавши світу Божого широко, не визнавш, чого що стоїть.

Оттака-то, добродію, була моя заправа змалку. Тим я може й зіставсь простим хуторянином, дарма що довелося мені з'їздити земель багато і з усякими людьми наговоритись, і всяких книжок начитатись. Того-б я бажав і иншим письменним землякам. Нехай би й вони рідного побуту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались! нехай би через науку, через освіту, простого нашого люду не меншало. А то, що вихопиться в письменні, в тямущі книжкові люди,—уже й не наш. Німець з його Німцем—півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! чи то-ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таже-ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибільшуємо. То хіба-ж отсе розумне діло, щоб уже й рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких? Ні, в нас у хуторі Белебні, слава Богу, не так. У мене і сини й дочки шуплять усякі мови чужоземні і одно 'дного навчає, а про те—одежа на їх проста, не дорога, і вони в мене зовсім таки люди, а не паненята²⁾.

Миж люди прості, як навчилися на варязькій, чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо. Се, здається, не лукава наука, а в вас, городян, єсть і є инші науки: є в вас такі науки, щоб до віку вічного тільки самим у золоті купатись; є в вас і такі науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великим чоловіком величають. А в нас таких добродіїв звуть по-просту п'явками та людодідами; ми од таких, поли одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розум і душу їх лукавою дорогою пускати. Може скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїх закапелках, що доберуться вони до нас колись, як уже висуть усяку свіжю силу округи себе, і що, заставши нас невимілими своєї всемирної науки, як-раз підгорнуть під свою кормигу, і буде з нами те, що з лондонською і ірландською бідотою: тим би то лучче тої долі лихої запобігаючи, самим нам заворушитись у своїх хуторах по городянськи і задалегідь уже городянського духу й розуму набратись, бо, кажуть: ворон ворону очей не ви-кляює! Так нас лякають і

¹⁾ Твори VI с. 542—3. ²⁾ Тамже с. 547—8.

так нам рають ті вояки городян, що видумали премудрість іще мудрішу від Христової! А ми з-проста, як нам Бог положив на душу, одвітуємо: „То ще на-двое баба ворожила, чи будемо ми в городян під кормигою, чи ні, а жидовіти нам... ні, не по нашій натурі! Коли-ж уже справді така наша доля, що-б нам до-віку не було просвітку, то лучче нам усім одно на одному повмірати, аніж з своєї праведної віри та в жидівську, городянським робом, поперевертатись!“¹⁾

Розберіть лиш, добродію, початок городів у давню давнину німецьку й слав'янську. Що воно таке було? хто в них засів і яке лихо ми од них терпіли! Лучче б воно й не снилось нам,—таке в нас коїлось, от хоч-би й за Варягів. Не десять, не двадцять років городи нас руйнували і мов те положане стадо, з кутка в кутку по Україні ганяли. Тільки що ми, селяни та хutorяни, нічого не записували, тим воно й пішло все те в не-пам'ять, якого ми лиха, якої наруги од городян дізнавали; а вони-то, бач, куди як пишно на папері слєбізували, що ось бо сякий та такий князь із дружиною і вої своїми на чужі землі хождаше, городи й села вояваше, ось бо мурі коштовні созидаше, ліпотою облекаше і хвалу богові воздаваше. А то ще уставами своїми зачнуть на папері величатися та судніми грамотами та номоканонами, що без них не зуміли-б ні розмежуватися, ні розсудитися, ні зійтися, ні розійтися, та що! і зовсім би дурнями без городян зісталися. У городах і купецтво, у городах і ремесло, у городах і наука собі з давніх давен сідало мають. А яка всьому тому ціна наложена, те вже нехай один Господь рахує.

Як вам, добродію, здається: чи однаково в мачухи, як і в матері? Отсе-ж нас, селян та хutorян, викохав названий батько—город, в тяжкій неволі, та ще й дяки од нас ви-магає: мовляв, без мене диким би зв'язкою селяни скитались; а то бачте, як гарно Богу їх молитися понаучував, і який гарний порядок судній повводив, і яку любов освіту народню скрізь розпростер! ...О, бодай тебе, старий каверзнику! Все вже ти собі загарбав; не думай же і в мислях собі того не покладай, що во віки вічні ми в тебе під опікою зоставатимемось. Ти, старигане, своє діло зробив до кінця, і сам починавш свого анахронізму доглядатися, тільки що голосно признатись перед історією соромишся. Он уже в Брюсселі, в Базелі, в Москві та й по других старосвітських твердинях, де були вали і рови оборонні, там сади понасажувані. Де сотні й тисячі людей падали, там весела тепер дівтора бігає. Хіба-ж се не ознака, що старий дід город свій вік звівував? Нічого більш йому робити.

А що прогресом, городяни, величається, то ми тому прогресу ціну знаємо. Тисячу років ви в нас торги заводите, а на чому вони вертяться? Куди як далеко людськість ви своїми торгами дивгнули!.. Тисячу років суди ви в нас на Україні судите, а в кого більше правди: чи в першого Варяга, що на полюддя з города вийшов, чи в посліднього вашого справника, що на слідство виїхав? ... Тисячу років проповідуете ви у своїх мурах коштовних любов і мир,—чи більше-ж у вас любови й миру, аніж було у тих простих Слав'ян, що славили в гаях і на житах недовідомого їм ласкавого і щедрого Бога?..²⁾

Отже се ідеал пансько-козацько-хutorянський, з ухилами в бік запорозької традиції, в слов'янофільстві, а потрохи і в своєрідний козацький антисемітизм,—але ще нібито в непорушнім звязку з народницьким напрямом українського відродження, в захованню тісного єднання козацтва з селянською масою. В згаданім листі до Марка-Вовчка, писанім в тімже часі, що Листи з хutora, Куліш, як ми бачили, підчеркував демократичний характер українського руху, і вважав компліментом для нього „панське негодованне“. По смерті Шевченка він ладився стати провідником сеї „переважно демократичної літератури“ й зайняти його місце. Та скоро Кулішев і довелось противставити свою хutorянську концепцію не тільки городський псевдо-цивілізації, але й псевдо-демократичному опрощенню і негації цивілізації, які він добачив в сучасних молодих громадах. Зробив він се в вище згаданій відозві „Украинофилам“, написаній літом 1862 р. Орест Ів. Левицький в згаданій статті представляє справу так, наче-б Куліш написав його на бажання знайомих українських панів, що жалілись йому на ухил сучасної молодіжи в бік такого некультурного опрощення, розриву з життям своїх батьків та своєї рідні, цурання звичайно принятих форм культурного життя. Спеціально старий протектор Куліша, звісний Юзефович, котрого син Володимир був тоді членом київської Громади і мусів підпадати тим усім її ультра-демократичним тенденціям, міг просити його, щоб опам'ятав молодіж і стримав від сих

¹⁾ Тамже с. 524—5. ²⁾ Тамже с. 534—5.

крайностей. Але його не треба було аж просити: Куліш сам з крайньою неохотою і відразую спостерігав сі ухили сучасного українського громадянства і вважав потрібним боротися з ними, бо-ж вони йшли против його ідеології в бік шевченківської та костомарівської ідеалізації козацького, мовляв, руїництва. В тій же автобіографії він згадує, що петербурзька громада не йшла за його думками, і вона була йому не люба. „Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською чорню нахилились. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяни громадянами“. Про інші громади, як то Московська, Харківська, Полтавська завважує, що про них „порано ще говорити“, і покладає надії, що колись с и н и нинішніх громадян дадуть їм нагоду „загладити свою давню вину розумною дорадою“. Ближче причини свого незадоволення з громад пояснює в згаданій відозві „Украинофилам“. Беручи в оборону ідею „украинофильства“ як українського народництва й українського національного відродження за-разом, він обережно підходить до „сумного явища“ сучасного українського життя, що має послужити темою його літературної бесіди, а саме: „хибного розуміння демократичного характеру українського народу“:

Прийнялося думати, що простий український нарід відкидає ідею панства через якийсь особливий природжений філософічний погляд на життя, коли в дійсності його невіра до панів і небажання йти одною дорогою з панами походять від подій і причин зовсім випадкових (внѣшнихъ)¹ пише він тут.

За його поміченнями „наші молоді, а часто й немолоді громадяни поводяться так, наче-б каляся свого попереднього життя, неподібного до життя престонароднього,— наче-б соромились привілегій (преимуществ)¹ набутих в більш витонченим панським побуті. З любови до простого народу вони часто не без комічних силкувань, спускаються до грубости його манер і шорсткості його способів пожиття. Через се з часта доводиться стрічати по громадах копії, які дають карикатуру оригіналів, бо не всі паничі бачили на своїм віку кращі взірці престонародности, і не всі здатні на підставі своїх помічень утворити в своїй душі ідеал природньої грації простої людини і її безпосередньої пристойности в поведженню. В самій одежі, яку приймають громадяни, йдучи за прикладом низчої хліборобської верстви, народу, не завжди стрічаємо ідею досконалення (уліпшення), котрої не можна заперечити в ніякім громадянстві“²).

Замість такого маскарладу Куліш рекомендує сим народолюбцям виявити більше серйозного інтересу до народнього життя: не обмежуватися поверховим, ділетанським перейманням розговорної мови, а студіювати пам'ятки народньої словесности, „принаймні з такою пильністю, як студент готується до іспиту“, відріжнати в народній мові елементи художні від образів слабих і вульгарних.—

Взагалі ніхто не дорікає нашим українофілам нестачею любови до простого народу, зі сили волі і свідомости,—але вони часто шкодять своїй ідеї непрактичним її здійсненням. Замість того, щоб засвідчивши братське поважання до свого народу через задоволення його одежі й мови, давати йому приклад всебічного морального розвитку й притягати його кращих людей до свого інтелектуального кругу,—вони з часта з н и ж а ю т ь с я навмисне до того рівня, що на нього звели народню масу відчужені від неї польсько-руські пани, а далі й козацькі старшини перейменовані в дворянство. Я вже натякнув, яке шкідливе успіхам української ідеї відчуження наших громадян від освіченого неукраїнського і навіть анти-українського громадянства по містах—шкідливе вже тим, що будучи передовиками злого пониженного й загнаного до безпросвітної темряви племені, вони самохіть позбавляють себе можливости навчитися багато чого по за книгою. Що-ж сказати про тих ентузіястів, які буквально занурюються в юрбу неписьменного люду, з метою послужити йому своєю освітою, боронити його від зловживань урядників та вести його до морального визволення?“³).

На думку Куліша, убожество, матеріальні клопоти, фізична праця, брак культурного оточення неминуcho вичерпають і ентузіязм і куль-

¹) Підчеркнення скрізь мої М. Г.

²) Записки Укр. Наук. Тов. VIII, с. 76—7. ³) Там же с. 84.

турні запаси таких „героїв народолюбства“, і він, виходячи з своїх переконань про змагання кращих елементів народу до піднесення на вищій щаблі моральної й культурної досконалості, радить українським колам, перейнятим народолюбними настроями, служити народові навпаки—прикладом культурного самодосконалення:

На те, щоб ширити серед народу письменність і нищити помаху його забобони, нема потреби облишати удосконалений цивілізацією побут, ставати селянином-чорноробом, і в усіх подробицях переймати протонародні обичаї та звичаї. Нарід наш не від того, щоб вибresti з морального й матеріального бруду, в яким тримають його недостатки й темнота. В нім можна знайти багато прикладів уліпшення свого побуту й приподоблення побутові більш цивілізованого громадянства. Біда тільки в тім, що перед очима у нього нема розумних взірців простого, але комфортного життя, і що він, бажаючи стати кращим (*áristos*), з однією побуту стає гіршим.

Коли-б наші українофіли землевласники, відкинувши спокуси моди й різних забаганок, стали серединою між класою сибаритською, апатичною до успіхів загального добробуту, і між класою темною, чорноробочою. Коли-б вони в своїм родиннім житті давали народові повсякчасні приклади того, чим може бути небогатий, але і не вбогий Українець, вірний своїм історичним традиціям.—Се просте і легке діло дало-б подвійну користь: з одного боку воно знищило-б невільну, майже рабську залежність їх від проповідників і проповідниць руйнної моди, збільшило-б тим їх добробут, дало-б їм засоби слідувати за поступом віку і звязало-б їх у могутню масу однією поняття, традицій і звичаїв. З другого боку—воно відкрило-б перед заможним простолюдом школу життя кращого від того, яке провадить він серед таких-же як він людей з дуже тісним громадським світоглядом.

Тут, в такім кругу—не чужім європейській цивілізації, з захованням кращої моральної спадщини після свободолюбних і поетичних предків могли-б здійснитися законні змагання України до відновлення своєї народності в усій її гідності. Сюди-б прилучилось—коли не побутом, то симпатіями,—все правдиво аристократичне, правдиво краще з вищої багатством і значінням класи. Тут би й змагання нашого простолюду до певного роду аристократизму знайшло-б оправдання.

Багато-багато ще нарахував би я користей не для самого простого люду, а для всіх верств від здійснення такої поміркованої патріотичної ідеї; але для першої проби такої розмови досить і сього ¹⁾.

Се розуміється було наївно! Обидно наївні—особливо в такій відповідальній добі: півтора року по скасуванню панщини, в самім розгарі всяких економічних і соціальних реформ—отсі міркування про вихід із віками утворених протилежностей добрим прикладом поміщиків селянам, опозицією модам і поміркованим життям. Але для історичної фізіономії Куліша яке-ж бо воно характеристичне! Се голос козацької верстви з-перед Хмельниччини—дрібною воєнно-служебною землевласницької верстви України, що воювала з магнатами-королями, які захоплювали до своїх рук тутешні королівщини, хотіли експлуатувати місцеву людність через своїх офіціялістів і орендарів, і нічого не хотіли давати краєві і його людності, розтрачуючи по столицях тутешні прибутки, тимчасом як вона—дрібно-шляхетська і нешляхетська (але з претензіями на шляхецтво) козаччина, мовляв, боронила країну своїми грудьми, заселяла й розробляла, засіваючи колишні пустині своїми хуторами, і підтримувала в своїм скромнім обиході, при певній шляхетській культурі, правдивий лицарський дух і сувору простоту обичаїв. В протилежність своєволі і можновладству „королевят“, вона, ся дрібно-шляхетська козаччина, старалася жити в добрій згоді з селянством і міщанством, а проти магнатської пихи висувала принцип найвищої влади короля—свого зверхнього вождя. Сей козацький монархізм слідом прокинувся і у Куліша, на велике згіршення української демократії. Ми слідом до сього перейдемо,—а тут я хочу ще підчеркнути, що до старої історичної козаччини Куліш в сій стадії творчості, 1860—2 рр., ставиться з великою симпатією, признає за нею великі культурні заслуги

¹⁾ Тамже с. 86—7.

в обороні краю від татарської навали, вищу правду і вищу справедливість в її боротьбі з магнатськими претензіями „за українське щастя-долю, за святу народню волю“.

Правда, традиційні герої козацької верстви: Хмельницький, Мазепа не тишилися його симпатіями: „Слава козацького батька не засліпила й тоді автора“—споминає він в 1890-х роках: „Він йому противставив у цій поемі (Великі проводи, 1861) такого воїна, який би підняв в гору народнього духа“. Сцени кривавої розправи козацької черні з шляхтою та Євреями йому противні. Він відвертається і від величання подвигів сих упираків, провіщуючи, що колись

„Тільки посумують слухавши тих співів
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.

Може тільки двоє на всю Україну,
Задзвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть „срамотно давню годину“,
Як ви розбивали келепами труни“¹⁾.

Пророкує, що дійсної правди сеї великої визвольної війни XVII віку „ні шляхецьке ні дейнецьке не побачить око“:

„Прозирають у Славу з уст до вершини І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
Не спанілі не схлопілі діти України— Поти будуть серцем чути давнії пригоди“²⁾.

Хто ж сі „не шляхетські й не дейнецькі, не спанілі й не схлопілі діти України?“ Очевидно отсей хуторний „козацько-артистично-аристократичний“ прошарок, котрого представником вважав себе Куліш, і хотів на сю путь справити сучасне свідоме українське громадянство, вважаючи, що вона відповідає не тільки сучасним вимогам українського життя, але й народній ідеології. В оцінці великої революції XVII віку він залюбки посилається на характеристики й оцінки „Самовидця“, свого земляка, репрезентанта козацького панства, вважаючи його голос голосом суголосної собі верстви. Заразом старається звязати її ідеологію з кращими елементами сучасного народнього світогляду, противставляючи кривавим героям „дейнецтва“ позитивні, благородні козацькі постаті: Голку-Немирича, Гуню, Морозенка, родину Обухів. З приводу поетичної характеристики, вложеної в уста старої Обушихи—ідеалізованої Українки-героїні:

Від Припети до Синюхи
Вславили себе Обухи,
Та й не золотом рабованим,
Не гонором купованим,
Не гербами-клейнодами,
А своїми пригодами.
Вони в полі воювали
І в неволі бідували;
Вони в муках жартували,
Жартом серце гартували.
Що ми чули, не забули,—
Тим-же слідом прямували.
Була буря—хилялися,

Було тихо—молилися,
Було горе—горювали,
Та правдоньку шанували.
В кого срібло, в кого злото
Та шляхетськії клейноди,
А в нас правда, права воля—
Найлюбіша в світі доля.
Згине срібло, згине злото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Вкраїні
По вік вічний не загине,
Тільки правда, права воля
Буде всім жадана доля...

Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові, розвиваючи коротку фразу, побіжно кинену в його відозві „До українців“:

Українському народові не чуже поняття аристократизму—але він досі тримається корінного значіння слова *ἀριστος* (луччий), не звертаючись до зовнішніх, штучних, механічних засобів вивіщування одної людини перед другою. Сама слава ймення сполучалася в його поняттях не з успіхом, а з значінням діянь громадських. Се найближче можемо бачити на Гонті, Котовичу й інших учасниках Коліївщини, заштампованих назвою розбійників, і досі так прозиваних, навіть руськими людьми. Як у Квітки залюблена дівчина

¹⁾ Великі проводи Твори І с. 204.

²⁾ Великі проводи, там же с. 221—2.

цілує руки брудному, збезчещеному колодникові, так Український нарід в своїх піснях і споминах ставиться до тих, кого він уважає мучениками народньої правди. Тому автор в уста Обухихи вкладає гіркий спомин про предків, прославлених бідами і нещастями. Дорікання Пушкіна: „Друзьба минутного, поклонники успѣха“ не зачіпають нашого народу. Траплялося, що він у своїх піснях проклинав Богдана під час його триумфу і величав козацькими батьками таких людей, як Залізняк і Гонта, що їм друкована історія (з небагатьма виїмками) досі дає найганебніше місце. Той-же нарід не відізнався ні одним словом спочуття до Мазепи, що нібито згинув за Україну. Взагалі його сердечна логіка варта досліду. Я тут тільки звертаю увагу на той аристократизм нашого неписьменного (а значить—і вільного від письменних помилок) простолюду, що виявляється в його розмовах і родинних умовах такими словами як чесний рід, дитина чесного роду і под. Поважання до багатства єсть у нас, але багатство взагалі так запідозрене, що молода пара, одержавши в віно товар, коней, вівці, часто переводить се все на гроші, заобонно доводячи, що добути чужою працею не піде на користь, а потім на зароблені працею гроші купує нову худобу і вірить, що з неї може розжитись. Що ж до поняття про чесний рід, то своєрідний аристократизм сього поняття такий сильний серед нашого простолюду, що прості козаки і взагалі селянські дівчата приступні у нас тільки для небогатих освічених і багатих паничів, які б схотіли з ними женитись. Тут батьків і самих дівчат при виборі спиняє не страх перед новою позицією в світі, не сором за своє мужицтво, себто неодукованість між дворянами—зовсім ні! Народові нашому все привиджується страх нещастя, неминухо сполученого з багатством, придбаним Бог його зна як—як він висловлюється... На сій підставі я й велю щасливому і певно—збогаченому переможцеві Поляків Морозові разом з прославленим Гунєю поводитися з жінкою Обуха так, наче вона не збідніла і не понижена шляхтою аж до послуг неспокійним квартирантам-жовнірам, а їй самій велю говорити такою мовою, якою-б говорила жінка гетьмана Хмельницького... Український нарід, ставлячися до матеріального світу і явищ життя безпосередньо—без тої штучності, що у нас часто видається за удосконалення життя,—заховав простий і здоровий погляд на історію, народне право, на гідність людської особи, і на багато иншого, про що нам доводиться споритися з ученими і неученими кабінетними людьми. Розуміється само собою, що не всі прості люди, і навіть багато простих людей не можуть нам служити представниками того, що ми звемо істо-українською народністю. Але в тім і подвиг народовивчення, щоб відріжнити головне від другорядного, загальне від частинного, постійне від випадкового, внутрішнє і саморідне від зовнішнього і новоприбулого, самобутнє і первісне від зовні накиненого, перейнятого й попсованого!).

Отже в сім часі світогляд Куліша на минувшину Українського народу і сучасні його завдання укладаються в такій приблизній схемі, що продовжує ліберальні мрії Кирило-методіївців:

Кращі елементи українського простолюду (селянства) виявляють прикмети „істинно-української“ народности, згідні з основними прикметами такої-ж „істинно-слов'янської стихії“ і поняттями загальнолюдського.

Сі прикмети виступали в культурніших, творчих елементах минувшини, що даються знати в статочній, заможній козащині XVII віку, з її нахилом до морального досконалення („тільки правда—права воля“ Обухів) і європейської культури (герой Куліша Голка-Немирич).

В нинішніх часах „не богата і не убога“, національно свідома верства полупанків, чи панів-хуторян, повинна продовжити їх діло в тіснім союзі з кращими елементами простолюду, перенятого поважанням до сих „чесних родів“ і готових з ними спільно працювати.

Національна ідея, що полягає знов таки в завданнях морального і культурного досконалення сих кращих елементів простолюду, в культурі його слова й традиції, повинна об'єднувати отсю земельну хуторянську українську інтелігенцію з декласованою українською інтелігенцією, котрої речником являється Шевченко: як Куліш і Шевченко „на одно діло душу положили“ (епілог до „Настусі“), так в одно мусить іти робота всіх українських свідомих елементів, хуторян і не хуторян.

Не знати як довго ся хитка рівновага 1861—3 року, коли Куліш збирався бути всеукраїнським проводирем—наступником Шевченка, витри-

¹⁾ Основа 1861, X, с. 28—9.

мала-б натиск тих соціальних розходжень, які визначилися вже в відозві „До українофілів“. Але підхитнув її непередбачений крок самого Куліша, його відхилення від хutorянської програми: експедиція по гроші на будову хutorської бази на царську службу до Варшави¹⁾.

Се був, в ґрунті річи, акт козацького добичництва—запродажа на службу московському цареві для полатання козацького жупана. Без сумніву, він був неприємний і самому Кулішеві, який ще так недавно вважав прикметою правдивого хutorянина його не служебність. Та ще більше його задрапнуло, що сей акт був неприязно стрічений серед українського громадянства, від його спів-хutorян швагрів Білозерських почавши. Певну „неправильність“ свого кроку відчував він сам, але замість того, щоб щиро признатись, що відложивши принципи, пішов на се діло, щоб зібрати пильно потрібних йому кільканадцять тисяч, він—як то часто буває—став на право й на ліво доказувати правильність свого кроку і з подвоєною силою вишукувати для нього ідеологічні оправдання в своїх і чужих очах. З одного боку він ужив для сього, з деякими змінами, офіційну теорію „русскаго дѣла“: історичної місії Великоруського народу і Російського царства—виправити своїм державним розумом історичні помилки польської шляхти і докінчити недороблене діло Українського народу (козаччини спеціально). Куліш, віддаючи свій хист і енергію сьому ділу, віддасть велику історичну прислугу і своєму народові і всьому Слов'янству, стане „лицарем невмиракою“ (про се далі). З другої сторони, так як він перед тим, до сього кроку старався загладжувати свої соціальні розходження з українською демократією і представляти, що він з нею „на одно діло душу покладає“,—так тепер, навпаки, починає оголювати і поглиблювати се розходження, доказуючи, що він і вона говорять різними мовами, не можуть порозумітися в діяльності, і тому от українські громадяни гудять його варшавську роботу. Не вважаючи, що весь варшавський епізод потривав всього коло трьох років і в літературній творчості Куліша не лишив ніяких безпосередніх відбить з сих років,—на все життя лишилось у нього почуття морального пониження і розходження з українським громадянством: свідомість того, що у представників української демократії знайшовся против нього тяжкий документ, котрого ніякими словесними плетіннями з життя не вимажеш і до не-буття не приведеш. Тим от, здається мені, що сей варшавський епізод затяжів потім на всій дальшій ідеології й творчості Куліша.

Амбітний Куліш ніколи не знайшов в собі сили духу признатися, що він у Варшаві заблудив. Він не вичеркнув сього варшавського епізоду з свого життя, а навпаки—постарався з своєї історичної класової ідеології видобути й підчеркнути, роздути й розписати ті моменти, які усправедливляють його варшавський крок, участь в „руському ділі“ і розходження на сім пункті з українською демократією. З своєю неповздержливою вдачею він з розгону вскочив у сю російську купіль дуже глибоко, звязався з державною російською програмою дуже щиро, всіми нервами свого життя, і не вважаючи на всі пізніші розчарування, заховав на все життя приємні спомини незвичайної своєї активності: більш не повтореної, чисто фізичної втіхи великої роботи, що захоплювала все його ество,—і її великої матеріальної видатности для нього персонально:

¹⁾ „Служу—щоб розплатитись з довгами“—щиро формулював він одного разу свою варшавську добу життя (при тім є ще мотиви иншого порядку, але я поки що лишаю їх на боці). „Осягнувши сю мету я може виб'юся з сил і заберуся до своєї хutorської буди, щоб померти по-запорізьки“ (лист до Хильчевського, 1866 р., К. Ст. I, с. 86). Куліш у Варшаві одержував 6500 карб. річно і рахував, що 4000 може з того вжити на розплату за довги, звязані з надбанням хutorа і т. ин.

богатих грошових приходів, що дали йому змогу зробити велику заграничну подорож, пірнути в райські потоки світової культури, і т. д. Коли лишити навіть на боці інтересні, але може перебільшені спомини пок. Кониського про обрусительські ідеї, висловлювані Кулішем перед ним у Варшаві, і автентичні панегірики Куліша його шефові кн. Черкаському з сього часу, то лишаються ще пізні, передсмертні спомини його про сю пору життя як апогей його діяльності і енергії. Се багато значить, і сим мабуть також треба пояснити, що Куліш ніколи не здобувсь на відвагу відкритися від сього епізоду свого життя—з усіма його консеквенціями.

Але я хочу ще щось додати: я хочу сказати, що з становища своєї історичної, класової козацько-старшинської ідеології Куліш таки зіставався „чесним з собою“ в варшавській роботі, і тому також не бачив причини вирікатися сього епізоду.

З сього погляду дуже цікаві листи Куліша з Варшави 1865—6 рр. до його приятеля Остапа Вересая. Шан. видавець сих листів зауважає, що Куліш, пишучи їх, приноровлювався до світогляду і рівня інтелігенції Вересая¹⁾. До певної міри так,—але треба мати на увазі Кулішеву ідеологію: його теорію високої моральної досконалости кращих елементів простоліуду, дуже невеличкою і не істотною межею відділеного від хуторних панів, які зісталися на ґрунті народної стихії. З сього погляду я певен, що Куліш не надавав ніякого принципіального значіння тому „приноровленню до понять“ свого адресата, яке він допускав в листах до одного з найкращих представників „простоліуду“, яких він знав. Більше того, я думаю, що на адресу його Куліш вважав можливим висловлюватися ширіш і безпосередніш, ніж до інтелігентських земляків, прилаштовуючися до прийнятих серед них поглядів.

Завела мене доля аж за річку Вислу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так як порядкували колись Ляхи у нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по християнськи. Вони в нас простий люд в неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетській, а нахиляємо їх під закон. От на таке то діло й мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу й пішки, бо йому любо Ляха гнuzдати. Слава Богу, що ми такі люди не нікчемні і в з нас користь цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому брату в Варшаві таки й геть добре. Воно-б то в хуторі було краще сидіти, та не всім же пасішникувати або пахарствувати (с. 225).

Отже негайна робота держить мене далеко від мого хутора, та ще й довго держатиме. Хоче часом і важко буває серцю на чужині, а все-ж таки слава Господеві, що діждали козацькі діти панувати над Ляхами. Скоро про се згадаю, зараз увесь сум зникне з душі. Ой тяжко-ж бо колись було нашим предкам під Ляхами, що повернули були всю нашу Дніпрову Русь у мужицтво і віру нашу прозвали мужицькою вірою. Попи наші благочестиві робили на католиків панщину, ішли в підводи і одбували всякий одбукток рівно з посполитими, а подушне Ляхам платили протопопи й архимандрити, не то що! Тепер-же хваляти Господа—ми взяли над Ляхами гору і в Руській землі і в Лядській землі. Оцей самий Куліш, Остапе, що до тебе листи пише, старшинує в Польщі над усім католицьким голеним попівством, і хиляться перед ним ксьондзи, так як хилились колись наші священники перед вельможними панами Ляхами. Так чи не одрада-ж козацькому серцю сю дивовижу справляти! Може-б инший козарлюга вернувся із раю, аби на таке подивитись. Тільки ми не гнuzдалися. Ми доглядаємо, щоб вони людей не обдурювали, щоб миром не колотили, та й годі. Отже і важко ксендзам, прелатам і бискупам, бо минулась їх пиха велика, минулось їх несите панування. Вони бо, коли хочеш знати, орудували всіми великими дуками в Польщі і самого круля польського до чого хоти на таке приводили; а тепер мусять у нас із рук дивитись. Так Бог смирил гордию католицьку. Не легке-ж діло сих пройдисвітів гнuzдати; великої треба тут праці, а ще більше обачности. Тим то й до свого хутора ніколи мені не повернутись (с. 227—8).

Куліш відчував себе історичним местником за гріхи польського панства (магнатства) і католицтва, заподіяні над українським народом: йому

¹⁾ Киев. Старина, 1904, II с. 218—9

судилось „притирати роги“ сим дукам і прелатам, „ксьондзам неситим і магнатам“, що далися в знаки Українському народові, зігнали його з історичної арени в соціальне підпілля і поріжнили його з братнім народом польським.

Він визволяв польський нарід з сеї панської кормиги й поставляв його сторожем проти магнатської самоволі; як відомо селянська реформа, аграрні відносини і самоврядування в Польщі організувалися так, щоб не тільки вирвати селянство з впливів поміщика, але й розвести і розсварити їх на віки віків.

Він визволяв і розвивав спеціально той український елемент, який стояв в залежності від польського в межах „Польського королівства“ (Холмську Русь і Підляшшя, так само білоруські округи); виводив тутешню унію з-під впливів католицизму, і одночасно своєю працею на галицькім ґрунті, розпочатою ним ще з Варшави, мріяв послужити його емансипації від польської культури, релігійних і культурних впливів.

Підриваючи економічні й соціальні підстави польського магнатства, він, здавалось йому, оздоровляв життя й польського народу, викривлене, мовляв, старим злочином шляхти: перетворенням Польщі з монархії в олігархічну шляхетську республіку.

От на ґрунті сих тез відживав у Куліша і той традиційний козацький монархизм, що я вище підкреснув. Та козацька верства, котрої традиціями він жив і їх уважав підставою нового українського життя, була прихильницею сильної королівської влади. Її ідеалом, як і ідеалом Куліша, був легендарний Баторій: вічний вояк, що, мовляв, цинив лицарство у всіх своїх підданих без різниці, обдаровував за нього гоїно і справедливо, не давав волі ні панам, ні католицьким прелатам і т. д.¹⁾ Такого короля козаччина й далі хотіла мати, як свого воєнного провідника, який-би давав їй заняття і хліб козацький, та служив гальмом і против-вагою магнатській політиці, що загортала все в свої руки, видаючи від козаків і дрібної шляхти їх займанщини та обмежуючи її в правах, а в інтересах своїх „інтрат“ запобігала якій-небудь війні, отже позбавляла козаків їх хліба, не пускала на море і т. под. Як опікун лицарства і роздаватель дїбр коронних за військові заслуги такий правильний король був фундатором і джерелом козацьких привілеїв і першинства козаків як лицарського стану супроти місцевих, українських станів не воєнних: селянства, міщанства й духовенства. Поскілки не об'єднував їх спільний фронт против магнатства й католицизму, козацькі претензії сим не-воєнним українським елементам теж були сіллю в оці, і без підтримки короля сі елементи теж раді були-б приборкати козака та під свій присуд взяти. Король же був санкцією козацького права і в сих домашніх відносинах.

Переходячи з-під польського короля під московського царя козаччина, та й інші українські верстви, готові були перенести й на нього сі поняття про монарха як всім потрібного сторожа справедливості і посередника в конфліктах різних соціальних клас. Гетьманська влада не прибрала характеру всенародности: її звязок з козацьким військом був надто живий і безпосередній, і підчас переговорів з Москвою сам Хмельницький вважав себе перед усім—провідником козацького війська, та полишав цареві, як наступникові й замістникові короля, уставляти свої відносини до інших соціальних верств минаючи гетьманську владу. Сей мотив, що царська влада була необхідним завершенням соціальної будови

¹⁾ Куліш коротко віддав йому реверанс в присвяті поеми „Настуся“ 1861 р.: „Наша хата була здавна на всім світі славна. З того давна як витала короля Степана“.

України відчувавсь і в ранніх творах Куліша, приміром в „Чорній Раді“. Почувши-ж себе, в варшавських часах, учасником великого історичного діла, здійснюваного московським царем, він відогрів у себе з особливою силою сі звязки монархізму і став виступати його апологетом: особливо тих двох просвіщених „великих“ деспотів XVIII віку, на котрих звертались жалі українських патріотів: Петра I і Катерини II. Отже тут теж лежало зерно розходження. Як з одного боку Куліш не дарував провідникам української демократії: Шевченкові й Костомарову, їх апологій українського „дейнецтва“, так брав їм за зле їх неприязне і зневажливе становище супроти культурного московського монархізму. Новочасний прихильник західньої культури тут подавав аргументи речникам „статочних людей“ XVII—XVIII в., що при всіх жалях не могли не цінити того, що дала їм, українській буржуазії, політика сих двох „великих“, укріпивши їх соціальні здобутки на твердих підставах бюрократично-поліційної державности¹⁾.

Свідомість сього глибокого і безповоротного розходження продиктувала Кулішеві вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії (що мала служити його визитовою карткою в галицькій пресі, де він розташовувався тоді—пояснити, в яких умовах формувалася Кулішева творчість, і в чім, і як вона розійшлася з творчістю Шевченка й інших шевченківців)—сю його звісну антитезу Куліша і Шевченка:

Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Виходить хтось до Куліша у полотняному пальті. „Здорові були!.. А вгадайте—хто?“—„Хто ж як не Шевченко?“ (А ніколи не бачив його і намальованого).—„Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?“ і т. д. Тут уже й пішло справдешне січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень.) Почали потім їздити навкруги Київ, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядкові як до речей так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чув від нього. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору, зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою; що втікала на Січ, а з Січі верталась на панські добра гайдамаками; що останніми часами, вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня ждала одного—розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малоросійську Колегію“, помагало цариці Катерині писати „Наказь“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилося у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорожумувався української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узग्रаничі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, оборонюючи Полуденну Русь, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх, однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочи й мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима, ні щастям, ні лихом була і в ідеалом його. Найбільш він показав її проти Ляхів, що приязнюючись з Грабовськими й Свідзинськими, року 1843, написав поему Україна, а року 1861 поему Великі Проводи. Взнавши історію літератури й освіти польської, як може ніхто инший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети визволити Русь із-під лядської нахаби²⁾.

Куліш не перестав бути прихильником історичної козацької місії. В першій своїй науково-історичній праці—„Первий період козацтва аж до

¹⁾ Виразно сформулював Куліш свої пози українській демократії в сій справі в примітці до II т. Історії возсоединенія (с. 24—6), що лягла навіки „камением притягання“ меж ним і українською інтелігенцією. Подаю її низче в цілості, а тут зазначую тільки свою думку, що сі погляди стали викристалізовуватись у нього головнo з варшавських часів.

²⁾ Правда 1868 с. 285—6.

ворогування з Ляхами“, написаний в сім часі, на підставі польської літератури, він вважав козацтво представництвом одвічного слов'янського громадського життя против лядського насильства, протестом народньої української правди против феодально-шляхетської неволі:

Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переходує простий люд скарги поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з Козаччиною, а тимчасом розбуджений з мертвого сну розум народній скрізь по козацьких українках засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окривля шаную зневажені предківські кости. Годиться-ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом неборимого народнього духу, а правду, за котру козаки боролись з Ляхами, зробило собі святим знаменем¹⁾.

З того-ж часу походить перший варіант Кулішевої „вертепної містерії“—„Иродова морока“. Новішими часами її передруковувано з пізнішої, прицензуреної, тому менш інтересної редакції. Я тому вважав потрібним нагадати в отсій книжці, на пам'ятку Кулішевої річниці, сей перший варіант, післаний ним тоді до Галичини, і тут своєчасно не надрукований, з своїх громадських, а не офіційльних цензурних умов. Тут козацтво-гайдамацтво з Запоріздцем-невмираком на чолі виступає як воїнство Христове, лицарі Духу, яких не можуть перемогти ні чортівські підступи, ні Иродова московська, царська сила. Вони визволяють з кайданів Україну, предвічно Правду, що водила козацтво „на поганство бісурманське і на лядську силу“, з нею вони „таборились на Ляхів проклятих“, під її проводом „побили гетьманів пузатих“. Невмирака Запорожець трощить сухоребрицю Смерть, і відкриває нове царство Христове.

Не так яскраво, але в тих же симпатичних тонах змальована козаччина і в першій томі „Історії возсоединенія“, що був розширеною перерібною „Першого періоду козацтва“. Козацтво—се народня самооборона, котрою народня маса обстоювала свої права против насильницького панського права (с. 30). Се дійсне лицарське братство, лицарський орден, для котрого „релігійне завдання рятувати християн з рук невірних самою необхідністю сполучалося з бажанням здобичи“ (с. 97). Ідея неустанної боротьби з мусульманською навалою, перейнята від перед-татарських „хоробрих Русичів“, була релігією сих людей—не релігійних в церковнім розумінню. Свідомість сього національного обов'язку була „відрадою невідрадного життя“ сих подвижників (с. 67). Се була дійсна військова школа, в котрій набирався мужности і широкого світогляду цвіт воєнної верстви „Польскої Руси“ (с. 111). Се була справжня застава українського життя, його вицвіт, що яскраво буяв на сім вільнім пограниччю:

Під впливом щодня сподіваних випадків на Вкраїні вироблялися звичаї й обичаї, які не стрічалися по інших краях Польщі й Московської Руси. Українці один час вражають обсерватора глибокою тугою своїх пісень і меланхолією серця, а иншим разом нахилом до рисковних планів і якоюсь божевільною веселістю, що мовби силкується заглушити велике невимовне горе. Відси трагічна протилежність між зверхньою веселістю і метафоричною тугою—напр. в весільнім обряді, навіть в дитячих уличних грах, що заховали сліди кривавих битв і татарських нападів... Навіжена відвага, бажання хоч хвилиною радости—хоч би тої радости, яку дав надія на успіх атентату, повне забуття наслідків і індеферентизм до смерті—такі були загальні прикмети характерів, з котрими доводилося мати діло панам колонизаторам... Повертаючися з запілля козаки з добичею, торгіві люде з рибою, сіллю й чужоземними товарами, весело збиралися на ярмарках, де продавалися шкури диких звірів, убитих в низових угодах; або турецькі сап'яни, здобуті наїздами на підміські очаківські, білгородські, тягинські оселі; або одіж знята на війні з татарських мурз і турецьких башів; або нарешті коні, зловлені після щасливої бійки з азійськими наїздниками. Тутже кобзарі дзвонили в металічні струни і речитативом, з гомерівськими подробицями описували то втечу козаків з неволі, через безвідні степи, то спалення турецького корабля серед моря і поділ добичі. На понурім тлі, що давав перспективу пограничному життю, перед навислою над українським обрієм хмарою Татар і Турок, весело,

¹⁾ Правда 1868, с. 15.

гамірно й кольорово грало ніким не стиснене козацьке, хліборобське й міщанське життя. Убожество пограничних селян часто чергувалося з приливами багатства: від урожаю поля, від багатства медового збору, а що над усе було миле українському серцю—від удачних походів на невірних. Босі селянки, жінки, доньки й коханки смуглявих, порохом обсмалених героїв-добичників, з'являлися серед народньої юрби в золотоглавих кунтушах, в кораллах, котрим ніхто не знав правильної ціни, в золотих намистах, зірваних козацькою рукою з гаремних одалісок. Голосіння за вбитими і забраними до неволі мішалися на п'яних трапезах з радісними викликами добичників та погрозами „обкурити мушкетним димом мури султанської столиці“.

І здавалося пограничникам, що в них і не буде иншого клопоту крім убожества, що гонило козаків з дому на небезпечний промисел; що не буде иншої біди, крім тої що завсіди їм грозила з-за могил степових та сторожових шанців. Але пани, обхопивши своїми маєтками весь схід за Києвом, Каневом, Черкасами, Білою-Церквою і далі пограничного від Молдавії Камінця-Подільського, потрохи давали відчувати присутність польського права на Україні. Те від чого батьки й діди українських осадників тікали з глибини шляхетчини, йшло їх слідами на Україну. З України пересельцям не було куди йти далі—хіба в татарську й турецьку неволю. Лишалось—або піддатися панським порядкам, себто польському панському, так званому княжому праву, або обстоювати за всяку ціну некодифіковану рівноправність. Місцеві умови і тодішня ситуація сприяли сьому другому (с. 158—161).

Костомаров відповідаючи на Кулішеві атаки на козаччину, зазначив, що в першій томі „Возсоединенія“ автор „принаймні на половину зістається попереднім Кулішем, і треба сказати правду, що його перший том се такий прекрасний твір з історії южноруського краю, що з ним ледве чи може суперничати й якийсь инший, що до таланту автора, способу оброблення й вірності поглядів“¹⁾.

Але треба сказати, що й II том „Возсоединенія“, написаний одним духом за першим²⁾, органічно не різнився від першого. Козаки для Куліша і тут ще лицарі-праведники, для котрих здобич не була самоціллю, а тільки засобом своєрідного національного будівництва; се була велика творча, охоронна сила, що уратувала українське життя, українську націю, ведучи боротьбу на два фронти, против панського засилля і степової руїни.

Смерть Косинського напр. викликає у автора такі рефлексії:

Так згинувла малозвісна, але варта пам'яті людина, що зачала криваве діло, яке можна було-б назвати столітнім розбоем,—коли б сей розбій не оборонив Руського народу від тих, кого заповідано боїтися більше ніж тих, що вбивають тіло³⁾. Та й тим, що вбивають тіло, в особах мусульманських—козацький розбій положив теж не малу перепону в розповсюдженню ісламу і паразитарності Татарсько-Турецької орди. Значить Косинський має повне право на назву народнього діяча, коли не в позитивнім то в негативнім розумінню⁴⁾. Розпочавши столітню боротьбу з польсько-руською⁵⁾ шляхтою, він загальмував поширення анти-культурних елементів в нашій відрізненій⁶⁾ Русі, а се діло не мало-важне, який би не був погляд самого Косинського на наслідки його козакування (с. 55).

Вияснюючи причини козацько-панського конфлікту, Куліш так характеризує психологію козацтва:

Що почували вони, коли обдарований королівськими листами, який небудь Немирович в Києві, який небудь Пенько в Черкасах і под., одбірав у них коней і зброю, розуміється—на законній підставі, та роздавав своїм служебникам... коли він уважав своїм правом забирати міщанські дворища і ґрунта, не дозволяв їм продавати поза своїм присудом мед, не давав ловити рибу і бобрів...—що відчували ці люди, в яких инші люди, хоч би й без яких небудь особливих мотивів, таки собі з-проста, силкувалися приглушити най

¹⁾ О козаках, 1878, передр. в XIV т. Монографій (Собр. соч. V с. 619).

²⁾ Обидва були написані незвичайно швидко, літом і в-осени 1874 р., і перший—що був переріркою „Першого періоду“, як я вже сказав,—був готов в вересні, том другий в листопаді. Див. листи до Хильчевського, К. Стар. 1898. I.

³⁾ Куліш очевидно розуміє тут польську єзуїтську пропаганду і взагалі католицьку культуру, що сунула на Україну.

⁴⁾ Термінологія, як бачимо доволі невдала: негативне в розумінню боротьби з ворожою, шкідливою силою, позитивне в розумінню власної творчої, продуктивної діяльності.

⁵⁾ Нагадую, що у Куліша шляхта і магнати се спольщена Русь.

⁶⁾ „Відрізненій“ від Великої, Московської Русі.

кращу прикмету людської природи—підприємчивість? Вони бували роззлючені на воевід, старост і їх намісників не більш і не менш, як за наших часів мешканці лондонського. Сіти були-б роззлючені на саму законну, можливо-законну і найзаконнішу владу, яка надумала-б спинити їх торговельні операції в-супереч основному правилу політичної економії—свободи діяльності. Мов порівняння не повинно дивувати економічно освіченого читача. Коли Гомер, за часів героїчної різанини, міг заборонити жіночому серцю радіти на вид упавших напасників, і дивує нас своєю тонкою гуманністю, то чому ж серце перших козаків могло відчувати тільки по звірячому? Вони теж відчували по людськи, як кровожадні герої Гомерових поем, і порушення простого закону справедливості розуміли не гірше імператора Юстиніана або сучасного нам законодавця Європи князя Бісмарка. Не сама тільки користь підіймала їх на привилейованого кривдника, і нема сумніву, що початок нам відомих козацьких війн випередило стільки-ж невідомих, скільки було їх між кучерявими Данаями і боговидними земляками Пріями. А коли бійка не вдавалась і грамота з вислого чи приліпленою печатею брала гору над непризною в Кракові або Варшаві автономією протонародної України, тоді побитим і пограбленим лахмітникам доводилося волею чи неволею заглублятися на низ Дніпра понизше Звонця.

Людам, які стражили дворища, батьківську хату, весь свій добуток і навіть сім'ю, не страшне було сусідство орди; відчай надихав їх рішучістю, котрої не знаходили в своїх серцях радні пани королівські, що за краще вважали платити харач, ніж давати дружну відправу азійській дичі—і от воно, те удалство, що наші історики малюють перед публікою як щось саморідне, спонтанне в козаках... Під сим вічним глядіторством козаків на небезпечній арені між Дніпром і Дністром і Чорним морем ховалася неминуча потреба діяти так а не інакше, крайня н у ж д а в строгому, грізному значінню сього слова, крилась розпука, що її нема виразу на папері, а виявляється вона тільки лементом. Відси й та вічно стогнуща нота, що характеризує українську народню пісню (с 42—3).

З нагоди солонидького погрому автор веде таку розмову:

Може бути, що читач мій не звернув особливої уваги на ту обставину, що коронне військо в козацькому таборі на Солониді не знайшло багатой здобичі. Тимчасом ся подорож характеризує як першу так і всі дальші козацько-шляхетські війни.

Козаків звичайно звуть добичниками, і вони були добичниками. Вони навіть у своїх піснях славили добичу на рівні з лицарською честю і славою. Але де-ж вони подівали свою здобичу?

Скупий, майже аскетичний козацький побут ми вже знаємо. Хліб та вода—то козацька їда: от його конкретний вираз... Козацька одежа вражала всіх глядачів своєю простотою, а навіть обшарпаністю... Козаки не будували твердинь і палат, як польські та польськоруські пани; до часів Хмельницького не мали спеціально-козацьких церков і значить не утримували дорогого духовенства; не витрачали грошей на виховування дітей своїх, як пани на королівським дворі, на магнатських дворах і закордоном; набувати за гроші маєтки не дозволяло їм саме польське право, а що вони володіли займанщинами, то займанщини сі нічого їм не коштували крім охорони шаблею та рушницею... Тимчасом історія повна відомостей про козацьке добичництво... Від Синопа і Трапезунда до північних городів Московщини, від берегів Дунаю до східного Балтійського моря людність платила козакам вільну й невільну данину, в міру їх вимог, пожадливості до здобичі і дикої відваги. Де-ж вони подівали свої скарби?

Се питання само собою розв'яжеться, коли ми порівняємо „козацький наряд“ з народом шляхетським“.

Послідовністю діянь, властивою людським громадам, і силою консеквенції, котрою як вірна так і хибна соціальна ідея доходить своєї перемоги або заникну, сі два табори, що не uznawali один за другим назви народу, але називали так себе самі й називалися иншими, мусіли вести боротьбу за своє матеріальне й моральне, за своє побутове й політичне існування. Се була боротьба безземельних з землеволодільцями, та ще й такими, що присвоїли собі нечувані політичні права. Пани утримували свої полки або з „кварти“, призначеної з королівських маєтків на т. зв. квартяне військо, або на свої власні кошти, що збиралися з маєтностей. Навпаки, козаки збробілись на війну з ворогами християнства, з своїми сусідами-християнами і з самими панами, коштом самої своєї здобичі. Їх власне утримання в походах, їх зброю, воєний припас і навіть утримання домашніх, в полишених в запілля („за шеломенем“) хуторах, селах і городах,—все се треба було добути з воєнного промыслу, коли не рахувати заробітків риболовних і ловецьких, звичайно бідних (с. 151—6).

Для безстороннього і правильного розбору суперечок між законно і незаконно розбійними (разбійничающими) людьми треба мати на увазі що слідує.

За юридичними актами українська земля належала шляхті, бо в державній канцелярії без великого розбору панам відмірялися на папері для заселення великі простори від річки до річки, від урочища до урочища, від шляху до шляху—простори де вже існували слободи людей більш сміливих і підприємчивих, що покладалися на особисті засоби й об'єднували навколо себе людей власними моральними силами. В дійсності ся земля належала козакам, і між них врзувалася шляхта з новими осадниками, часто перекаликаними

зі слобід інших гербовних панів або негербовних байбузів, обіцянками довшої пільги... В часах найбільших станових (класових) успіхів своїх шляхта не могла зрозуміти, що на сій землі, вдруге заселений після татарського лихоліття руским простолюдом в ім'я своєї персональної свободи, шляхетсько-державний принцип її (шляхти), привілейоване суспільство, латинська народність—тут не підходять. Панські оселі перемішані з козацькими, тут іншим дишали духом, ніж у глибині шляхетчини, де вже віками закорінилася повна перевага привілейованого народу над непривілейованим. Козацький дух, що легко приймався покірним панським підданним, спочатку виявляв себе тільки утечу відважніших людей з панських сіл до козацьких хуторів і слобід. Але він глибоко проймав маси робочого люду, і особливо поширився по городах та містечках між ремісничою молодіжю. Козак ставав для простолюду ідеалом людини; козацьке життя ставало для нього ідеалом вільного життя. Можна зміркувати, що козацькі пісні, які й досі не замовкли на Україні, зародилися в тих часах, і тодішній люд, вбачаючи перед собою волю в образі козака, обвинув його тими квітками уяви, що й нинішньому Українцеві дорогою спомином про славі часи козащини і надіями, звязаними з її існуванням. Тому-ж то козаки, бувши потім менш численими від іншої людности України, завсіди були сильніші від неї, і їх сила зростала все більше через загальну надію добитись і собі такої-ж волі за поміччю їх (козаків) (с. 157—8).

В (низовій) пустині гніздилася та воля, що давала козакові його вічний епітет. В сі степи приходили козаки для ловецтва і рибальства не тільки з польської України, але і з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилось козацьке братство, де всі були рівні, і провідник, наділений диктаторською владою, носив одягу однакову з кожним іншим, а убрати багатий убір не вважалося хвальковатістю і пихою тільки в такім разі, коли його власними руками знято з убитого Турчина або Татарюги. Се добровільно-жебруще братство заснувало славному Запорізьку Січ, де переходивався воєний припас козацький, була рицарська школа козацької молоді, і ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запоріжжя було прибіжищем і так би сказати—загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де-б воно не пробувало, називало себе Запорізьським. На Запоріжжя пізніш посилали військові і промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендарів; з Запоріжжя приходили на Україну местники для розправи з так званими душманами, себ-то душителями народу; Запоріжжя було так-би сказати капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав весь козацький нарід (с. 159—160).

Шляхетський дух не міг погодитися на Україні з духом козацьким, тим більше, що шляхтич і козак розуміли свої права і взаємини кожний по своєму.—

Козак, утікши на волю з-під опіки шляхти (опіка ся мало різнилася від того, якою господар звичайно трактує живий інвентар свого хазяйства), дурався всіх оддічених шляхтою понять про державу, як охорону вільностей шляхетських, про нерівність людських одиниць наслідком якихось соймових операцій, і навіть про вітчину в розумінню шляхтича що змусив працювати на себе кілька народностей. Для козака був тільки його рідний край, в розумінню України, залюдненої його родом-племенем і взагалі як любити висловлюватися Українець—добрими людьми. Він не поважав польських законів, складаних без його відому на соймах—де шляхетська партія крутилася коло вибраного короля і виторговувала у нього права і привілеї не тільки для свого стану (сословія) на шкоду інших станів, але і для своїх фамілій на шкоду шляхетського стану. У нього були свої старинні закони—потоптані шляхтою в поневоленних нею селах і відроджені в вільнім козацькім суспільстві¹⁾. Що до віри то вважалося на утечу козаків та їх блукання в пустині, що попередило їх розмноження і осілість, хто зна чи не треба погодитися з старими польськими письменниками, що козаки самі не знали, в що вірували. Догматична частина християнства неминучо була у них „в занедбанні“. Вони знали тільки одно, але знали твердо: що віра у них не шляхетська. Ідучи за наукою Христа, що перейшла до них, на степову Україну більш усною ніж письменною дорогою, вони ніяк не припускали тотожності руського Ісуса з польським Єзусом, котрого іменем пани на городовій Україні розганяли селян з церков і силоміць змушували до унії або католицизму. Вони знали, що їх предки тікали в степи на волю від панів-католиків, і тому пан-католик помалу став для них чимсь таким же антипатичним як і бісурмен, що набігає на тихі села з луком та арканом, як і Жид-рандар, що заїдає селянина під панською опікою (с. 160—2).

Супроти шляхти, що все більше впадала в розкіш, виростили противники страшні самою простотою свого побуту. Тут починалася та сама боротьба, яка йшла на далекий від України острів між розкішними англійськими „кавалерами“ і поміркованими в одежі, пожив і обставині пуританами—вона хронологічно зійшлася з кривавою Хмельничиною, хоч ся одна не витримує ніякого порівняння з нею. Контраст обох таборів з сього погляду був разючий, особливо що доторкало паювання здобичи. Польська історія повна

1) Автор посилається тут на копи—громади—віча.

гидких сцен сварні між гербованими здобичниками, і ще гидкіших фактів затаювання і розхапування громадських складок. Козаки ж розбійничали за для ремонтування, але не було прикладу кривавої бійки між ними з приводу паювання здобичи. Вони, як рідні чада народу свого, що до „стыдѣнія“ перевищили своїх попередників, варязько-руських князів: у тих, як каже „Слово о полку Ігоревім“, брат братові без усякого „стыдѣнія“ говорив: „се мое, а то мое же“, і за прислів'ям „в чужій руці великий кусок“, називав „мале великим“. А що до громадського добра, то воно лежало в запорожських скарбницях без замків, за самою чесністю тих, що за вкрадене кінське путо, що коштувало птві гроша, карали свого товариша смертю. Та повернімось до того, чому радіш вірять: розбоям та спустошенню козацьким (с. 181—2).

З приводу вимушеної від козаків обіцянки перейти з панських маєтків до королівщин, тим, котрі хочуть зістатися при козацькому праві, Куліш завважає:

Козаки призначили останній термін свого переселення з панських маєтностей на Руського Іллю, але не рухалися з своїх дворів і хуторів. Батьківські могили, незабутні місця дитячих літ, огнища наоколо котрих стільки пилось і говорилося¹⁾, звязки а мно-жеством людей, з котрими Українець взагалі тяжко живається, а ще тяжче розходитьсь,— все се приковувало їх до сільських закутків і міст, що стояли під панським і старостинським режимом. Королівські комісари, себ то великі землевласники України, зверталися до козаків начеб-то з лагідною і справедливою пропозицією: перейти куди хоч, кому не подобається тутешні порядки; але в самій річі вони пропонували їм вигнання. Вони відбирали від козаків не тільки займанщину—за котру батько Наливайко гірко наложив своїм життям, а сам Наливайко—життям багатьох шляхетських осіб; вони разом з займанщиною позбавляли (козака) дуже багато морально набутого. що було для нього цінніше від золота і каменя честна. З людини повної вони хотіли зробити його пів-людиною: відмовляти йому в тих почуттях, що більше ніж що инше робили простолюдина такою-ж істотою, якою був і сам пан. Нічого сього нема в Volumina legum²⁾, ні в комісарських декретах, ані в фоліантах імітаторів Тацита і Фукидида. Але воно було незгладимими буквами записано в тих серцях, що не раз були на божому суді, який спіткав нарешті Жовківського³⁾. Сим людям—з котрих зовсім не тяжко було наробити Гораціїв Коклесів, Мудіїв Сцевол, термопільських Леонідів і навіть Парменіонів.. вони пропонували або кинути землю, котру вони захищали і щоденно готові були захищати против орди, або нахилити шию в ярмо, як то робить покірний віл, безплатний і безодвітний робітник. Вимоги морально неможливі. Пани не знали, не знав і вищий над усіх їх Жовківський, які ріки крові потечуть в недалекій будуччині, на доказ неморальності панських вимог (с. 347—8).

В наших часах до козацтва найбільше подібні чумаки. Уявіть собі чумаків, що з'явилися на ярмарок—загорілі більш ніж який небудь хлібороб, запорошені, замазані дьогтем, у лахміттях. Се козаки повернулися з походу. Тижнів за два дивитися—чумаків ніде нема; смаглий лиця підголені, білі сорочки і „людська“ одежа дає їм зовсім инший вигляд. Чумаки поруч з иншими йде до церкви, „пола о полу черкається“, стрінувшись „про здоров'я питається“. Бачите чумака посеред дітей на оснім сонечку під хатою: чумаки о к у к о б л ю є або захищає двір проти зими, або оре землю на зиму. Він уже не чумаки, і ніхто на нього як на чумака не дивиться цілу зиму. Але прийде весна, кликнуть товариші на селі знаний клич—і вже проважають за село чумацьку валку жінки, діти й родичі. Так і козаки виступають у похід. Козаки—коєфіцієнт свого народу—по скінченні походу або після військової ради розтікалися в народі майже безслідно. Але тільки було запалає маяк на степовій могилі, або прийдуть на село вісти від пільної сторожі—о, вже забігали від хати до хати, від коршми до коршми чубаті постаті, і раптом серед сільського майдану заграв військо, представляючи татарський танець або „на взаводи“ гаялючи коней. Козаки ладяться „перестріти орду“. Коли-ж готується щось важне, прикладом—похід на Волошину, під Тягину або Килію, тоді військові осаули кіними літали уличцями, і грімким кличем викликали козаків у похід. Зверталися однаково й до богатих „домонтарів“, у котрих власні „воли чабанні“, власні „коні воронії“, і до убогих гольцяпаків,

¹⁾ До сього місця автор додає: „Пити для Українця зовсім не те, що означається словом хвтити. Він запиває потік прирощеної красномовності. Поки він тверезий—скупий на слова, але надхнений оковитою відкриттям приятелів своє серце з усім багатством чуття, і любо йому стрінити людину, з котрою де небудь пилось і говорилося. Обмін усім кращим зв'язував між собою українських п'яниць (а хто-ж не був тоді п'яницею?). Вони п'ячили, можна сказати—по старо-грецьки, п'ячили побожно. Огнища, наоколо котрих пилось і говорилося, були за се одно предметом привязання для козаків, не кажучи вже про містичне значіння печи, заховане в народі від перед-християнських часів“.

²⁾ Збірник польських законів—соймових ухвал.

³⁾ Куліш українізував ім'я Жолкевського, вважаючи його й інших місцевих польських панів Українцями зроду.

що „по винницях горілки курили, по броварнях пива варили, по лазнях печи топили, казани шаровали, сажу плечима витирали“... у кого не було „шаблі булатної, пишалі семипядної“, той брав на плече „кияку“, і товариші ним „не гордували“. „Кому Бог допоможе!“ під сим гаслом виступали в похід багаті й убогі, кінні й піші, оружні й „дейнекуваті“. От такий загальний образ того війська, що кобзарі не гірше від Гомера ідеалізували в своїх думах, приподоблюючи козаків до сизих орлів, їх одержу—до макового цвіту, їх зброю—до блискучого золота (с. 342—3).

Я не пожалував виписок, щоб до певної міри реабілітувати сей історичний твір Куліша скомпрометований його нерозважними вихватками, про які зараз буде мова нижче. Не вважаючи на певні однобічності, помилки і неточності, які йдуть все збільшуючись через три томи „Історія возсоединенія“, се все таки твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного, дослідницького становища. Куліш використав стару польську історично-політичну літературу—не рухану перед ним; притяг чимало й невиданого документального матеріалу (акти і листи),—і в багатьох питаннях виявив глибоку і влучну інтуїцію. Я з великою користю для себе простудіював сю працю тридцять літ тому—спочатку легковаживши її, за тими зневажливими відзивами про неї, які ходили в українським громадянстві, і щиро поручаю її молодшим поколінням наших істориків. Кулішеві переборщення їм будуть явні; але поруч них вони знайдуть в сих книгах багато вірного й цінного...

Для себе самого, з свого класового становища, Куліш проробив дуже важну і цінну роботу: він глибоко ввійшов в історичний, соціально-економічний процес витворення тої „хуторної“ верстви, до котрої себе зараховував: того „городового, кармазинного козацтва“, котрого представником, ідеологом і реформатором себе вважав. Чітко усвідомив і провірив органічні звязки, які нерозривно вязали правницю і лівницю сеї верстви,—її „позитивну“ й „негативну“ діяльність, як він її називав. Як необхідно культурник хуторянин, що виривав з-під рук азійської навали степові перелоги, перетворював їх у ріллі й сіножаті, засаджував селами і містами, церквами, монастирями, школами й шпиталями, мусів вправлятися в військовій спорті і перетворюватися в здобичника, для того щоб „ремонтувати“ козацьку армату. Як спільна потреба оборони „простих понять справедливости“ змушувала сих „городових“ культурників-домонтарів об'єднуватися в одно війське братство з гольцяками-дейнеками, і тим самим робити їх такими-ж оборонцями людського права і справедливости.

Цілком по своїй логіці,—закінчивши другу книгу „Возсоединенія“, він „для спочинку“ забрався до викладу своєї хуторської ідеології—котрої перший начерк дав п'ятнадцять літ перед тим в своїх „Листах з хутора“. „Тут сягаю аж до Адама, основателя першого хутора“—пише він приятелю своєю мішаниною українського і великоруського—„и указываю на великія революції в нравственномъ мірѣ—все из-за того, що дурни не тямлять, яке хутор добро“. „А говоря попросту это обзоръ російской литературы, какова она есть, и указаніе, какой она могла-б быть, коли-б была така розумна, як наш дяк Яким Сліпий. Дяка сего выставляю я Аристотелемъ и Софокломъ безграмотного прихода, въ которомъ бездна поэзіи среди глубокаго невѣжества. Оставалась только брать растенія и цвѣты въ дикомъ видѣ и пересаживать на садовую почву. Нѣтъ, свиней напустили, скотъ, и сами по скотски рвали, а не выпалывали. Все погибло, а то, что они создали, ни къ чему не годится. Таковъ смыслъ книги“¹⁾. Вона вийшла тільки в 1897 р., під назвою „Хуторская философія и уединенная отъ свѣта поэзія“. Але зараз же була сконфіскована цензурою, і досі був звисний тільки один її примірник—з петерб. Пуб-

¹⁾ Листи до Хильчевського, К. Ст. 1898, I ст. 138—9.

личної бібліотеки. Куліш включив сюди свою стару „містерію“ Іродова морока — (згаданий вже мною апотеоз Запорозького козацтва)—тільки в прицензуреному вигляді, і ще два подібні драматизовані переспіви: книги Йова п. з. *Бесіда Старого Розума з Недомислом*, і „Пісні Пісень“—під назвою „Хуторянки“, а поруч них кілька публіцистичних статей на культурно-літературні теми з хуторського становища. Книга таким чином мала служити ідеологічною надбудовою „історії українського хутора“, як можна-б було назвати три томи „Історії Возсоединенія“.

Але як хуторська будова самим обидним способом була спровокована нерозважними, просто таки „озорними“ вихватками Куліша в II томі *Возсоединенія*, якими він цілком зіпсував усю свою величню відправу і рішучо відвернув українську інтелігенцію від своєї хуторної проповіді і від своєї особи.

Одна вихватка була звернена против Хмельницького. Ми знаємо вже, що Куліш і давніш неприхильно ставився до діяльності „козацького батька“ і до традиції про нього. В тім часі його хвилював проєкт поставлення монумента Хмельницькому в Києві; своїм завданням він ставив знищити репутацію Хмельницького так, щоб унеможливити сей план. Се мало бути зроблено в дальших томах „Возсоединенія“, і для документального обґрунтування свого погляду Куліш мріяв про архивну розвідку у Львові, Кракові, Відні, Венеції і т. д., а тимчасом вперед присвятив Хмельницькому маленький екскурсик в II т. (с. 143), з нагоди історії Наливайка. Поставивши його в ряді імен „які, належачи навіть мізерним індивідуальностям, стають гаслом кривавої біди, внутрішніх замішань для багатьох поколінь—таке було ім'я Наливайка; такі були ймення Отреп'єва, Хмельницького, Стеньки Разина, Мазепи, Пугачова“—Куліш подав до сього таке пояснення:

Читач може дивуватися, знайшовши „козацького батька“ в таких товаристві, але кращого він і не заслужив у тверезого потомства. Він цвітучий наш край повернув у пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив успіхи культури в нашій Слав'ящині. Він припинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже й полковники, сі герцоги повновласного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою⁶, і т. д.

Костомарову, з приводу одної допущеної ним неважкої помилки, Куліш закинув органічне нерозуміння української історії як „іноплемінників“.—„Так то буваєть мудрено писать історію чужого народа“, завважив він йому в науку (с. 172).

Максимовича—котрого Україна недавно величала, з нагоди його ювілею, атестував він, як „одного изъ бездарнѣйшихъ людей, когда либо бравшихся за перо литератора“ (с. 273).

Але найбільш з'їдливого і погибельного для себе екскурса присвятив Шевченку, з приводу його ворожого відзиву про відносини до України Петра і Катерини. Куліш заявив, що Український нарід і сама козачина високо оцінили їх діло в розв'язанню „руско-турецкаго вопроса“, і за те пробачили їм все зло, заподіяне ними козащині.

„Цар Петро“ вдоволів розумну українську Немезиду, і за те козаки не поминали злим його жорстокости, як вони її називали. А ще більше догодила їм цариця, котрої найкраще ім'я—Друга, як се викожано нею на монументі, що вона спорудила Першому. За Турчина та за Татарина вони не спомянули їй навіть Коліївщини, що вони так невпадоп учинили її іменем, і навіть в жалісних піснях про зруйнування Січі заховали до неї синівську пошану: вона у них там Великий Світ наша мати, а зовсім не те, чим представила її нам півп'яна муза Шевченка.

Знаю, що ці слова на багатьох зроблять некорисне для автора вражіння, і спішу заявити, що для історика слово правди мусить бути дорожше прихильности читачів. В протинім разі наша історіографія (а Шевченко становить оден з її предметів, якого не можна поминути!) не буде нічим краща від польської з її славословіями. Ніхто не написав про Шевченка стільки похвального, скільки автор сеї необробленої книги: але се не

перешкоджало йому бачити всі хиби свавільної (распущенної) музи Шевченка. Як свого часу були потрібні похвали, так тепер треба показати зворот медалі. Коли-б було можна всі твори Шевченка без різниці пустити по Україні в дешеву розпродаж, саме громадянство ставилось би з лопатою на току критики: дуже невелике число стихів Шевченка воно б збирано до своєї житниці, а решта в його очах була-б не краща від сміття, що „вітер підіймає з лиця землі“. Відхилення багатого з того, що написав Шевченко в гірших своїх часах, було-б з боку громадянства актом милосердя для тіни поета, що на берегах Ахеронта тужить про своє колишне умоізступленіє. Усе минеться, одна правда зістанеться, каже наше прислів'я.

Звернемось тепер до народної пам'яті про великого побороювателя і великої поборювателя одвічних ворогів України. Одна з найсумніших пісень про зруйнування козацького гнізда за Порогами, яку можна назвати козацьким плачем, починається таким повним пошани наріканням на Катерину, яке могли-б дозволити собі тільки діти супроти матери, хоч треба сказати, що пісню зложили емігранти. Ось сей початок: „Великий Світ наша мати напуст напустила—Славне Військо Запорозьке та й занастастила“.

Варто холодної уваги дослідників народу, що про Б. Хмельницького, сього Олександра Македонського українських літописів, я на власні уха чув в народі ось яку пісню: „Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не минула“, і т. д. Тимчасом у всіх піснях, легендах і споминах про Петра і Катерину, які я чув, Перший Імператор і Матушка Цариця (народні назви) не мають ні одного слова підозріння у українського простого люду що до зради народнім інтересам, і згадуються з найбільшою пошаною. Шевченко в сім випадку йшов в розріз з українським народом, під впливами зовсім не поетичними. Він „межъ дѣтей ничтожныхъ міра“ часто був від усіх ничотнішим...

До сеї примітки вважаю потрібним додати иншу примітку, а саме—чому український простолюди дуже симпатично ставиться до ідеї монархічної влади. Його історична минувшина привела його до переконання, що тільки ся форма правительства запевнює безпечність особи, сім'ї, маєтку, навіть і самої релігії. Гадку сю я висловив ще в 1862 р... Тому нема потреби говорити про се широко. Скажу тільки, що зовсім не низьке, так би сказати—пригнетене становище простої людини і не несвідомість його вісторії та инших наук змушують його плекати гадку про монархізм як ідеал правди на землі (він так розуміє монархізм). Я міг би навести кілька епізодів, в яких дуже рельєфно виявилася самостійність його гадки про передержащу владу взагалі і зокрема про деяких осіб, але обмежусь заміткою, що проста українська людина хоч стоїть низько на соціальній драбині, але зовсім не думає, що віддала між її низом і верхом дуже велика... Вона вважає себе такою важною моральною одиницею, що на її гадку не тільки цар, але й сам Бог може безпосередне розмовляти з нею. Один чоловік подорожуючи пішки по Україні для народознавства (давнішим часом, не тепер), балакав зі сліпим кобзарем, здибавши його на ярмарку, і своєю мовою викликав у нім таке високе про себе поняття, що кобзар з наївністю Гомерівських персонажів сказав: „Я хоч простий чоловік, та знаю, хто се з мною говорить: се або цар, або Бог“ (Sic.). (с. 24—6).

Се с'є Кулішеве, не моє. Пок. Антонович, пояснюючи передо мною, ще студентом, свою антипатію до безмежних амбіцій Куліша, посилався на се місце, як на доказ того, що Куліш був здатен вважати себе богом—бо-ж царське місце тоді було заняте. В досить серйознім тоні висловлена замітка покійного корифея української історії може служити ілюстрацією тої глибокої антипатії, яку викликали в наукових, і просто в інтелігентських українських кругах сі манерні, претенсійні, незносні патякання Куліша, котрими він зіпсував своє „Возсоединеніє“. Книга не пішла, від неї відвернулись, про неї не вважали навіть потрібним говорити. Куліш, що по смерті Шевченка кандидував на перше місце в українській поезії, а сею книгою—на першого українського історика, мусив бути вражений невимовно. На жаль, його папери з сього часу мало обслідувані, і ми не знаємо, в якій формі доходили до нього відгомони вражіння від його книги: він сидів тоді на своїм хуторі—мабуть дописував свою „Хуторну Філософію“; але кінець кінцем картина повного провалу його історичного твору мусіла перед ним вирисуватися чітко, і він роззлюстився так як тільки міг. А замість того щоб взяти на увагу те, чим він зіпсував вражіння своєї книги: своє общерусство, цареслав'є, чолобиття перед культурною місією польського магнатства (на його думку—зпольщеного українського)—він почав ще більше напирати в головний пункт розходження: оцінку козаччини, і все більше підносив позитивну ролю

польського магнатства, з одної сторони, московської монархії—з другої, а понижав козаччину і зводив її на явище цілком негативне. Вона у нього ставала бандою розбишаків, без якої небудь політичної або національної програми,—саме така як атестувала казаччину польська шляхта XVII в., з котрою він так твердо полемізував іще в I і II т. „Возсоединенія“. Різко, яскраво, драстично сформулював він сей свій новий погляд на козаччину в віршованім посланні Шевченкові („останньому кобзареві козацькому“), писанім 1876 р.:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже вмере, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.
Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снілось,
Ніби воля з панським правом
На Вкраїні билась.
Ні! з порядком господарським
Бились гайдамаки,
Через лінощі—нетяги,
Через хміль—бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та с Татарами братались,
З Турками єднались.
Утікали в нетри слуги,
Що в панів прокralись
І влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й Хмельничани,
Хижаки—п'яниці,

Дерли шкуру з України,
Як Жиди з телиці.
А зідравши шкуру, м'ясом
З Турчином ділились,
Поки всі поля кістками
Білими покрились.
Не поляже, кажеш, слава...
Ні, кобзарю, брате!
Прокляла своє козацтво
Україна мати.
Заробітком розбишацьким
Гордувати стала,
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвала.
Все-ж бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство,
За що світом колотило
Без путя козацтво.
Воля—нищить землю панську,
Честь—людей дурити,
А лицарство—християнську
Кров річками лити¹⁾.

Тоді-ж приблизно (може трохи пізніш), а одночасно з III томом „Возсоединенія“, значно слабшим від попередніх, (далеко біднішим на фактичний матеріал, щертв налитим тим балакунством, що потім продовжувалося в „Отпадєні“, і місцями уже оздобленим квітками нового козакофобства), Куліш написав памфлет, а радше пасквіль на козаччину—„Козаки по отношенію къ государству и обществу“²⁾, де з великим завзяттям розвивав погляд, виложений у тільки що наведених віршах. Розвивав, з великого запалу, слабо, недорічно, з явними непослідовностями і суперечностями. З одного боку козаки—се те, що шляхетське суспільство викидало з себе, і всі гріхи його покладаються на них. З другого—ся козаччина XVII в. антиципує всі гріхи нігілізму і комунізму, як вони малювалися в розпаленій уяві Куліша. „На Дніпрі в XVI і XVII в. відбувалися сцени, які жажнули нас в паризькій комуні—але часом приводять у захоплення деяких народолубців, під видом молодецької відваги і козацтва“ (VI с. 129). За се звеличання „нігілістів і комуністів XVII віку“ потягає до відвічальности перед свій трибунал наш „гарячий Куліш“—„наших простонародніх Гомерів, наших кобзарів, і авторів козацько-розбійничих пісень“. Поезія кобзарська, на його погляд перенята корчемним хмелем. „Нелюдська різня Ляхів—а в тім числі розуміються і всі шляхтичі не козаки—супроводиться нелюдським сміхом над загибеллю культурної частини людности під ударами розгуканої п'яної черни та її лукавих привидців“. Так само „сучасне козацьке стихотворство“ (се означає сучасну українську поезію)—„не виявляє ні одної гуманної риси—подібно як останній бард козацтва“—себто Шевченко, котрого „Гайдамаки“ Куліш цитує на довід такої своєї характеристики (с. 129—131).

¹⁾ Передрукована в творах т. I, с. 323—4.

²⁾ Надруковано в Русском Архиве 1877 кн. 3 і 6.

Взявши з розгону таку неймовірно високу ноту, Куліш в роздражненій своїй амбіції старавсь і потім триматись на рівні тої крайнє небезпечної для його власної ідеології і неможливої до погодження з об'єктивними історичними даними оцінки козаччини. Його дальші історичні праці: „Отдѣленіе Малороссіи от Польши“, виготовлене в 1880-х роках і доведене до 1654 р., потім „Українські пань и козаки въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Хмельницкаго“, розпочате друком незадовго перед смертю Куліша і недокінчене,—мали служити ілюстрацією сеї суворой оцінки. Але аналіз фактів і обґрунтування її вони не дають: праці мають характер оповідальний, переповнені нудною балаканиною, загостреною проти козаків і шляхти. В сій стадії свого історичного писання Куліш трактує козаків і шляхту як дві частини одної й тої самої сім'ї (стихії скорше ніж кляси): одна „послушна“, друга „непослушна“, одна править Річею-посполитою, друга стоїть в опозиції; але одна й друга анархистична, не здатна до державного будівництва, тому обидві засуджені історією на політичне зникання і перехід під тверду, деспотичну, але державно-творчу владу московських царів та їх служебників. При всій своїй некультурності Москва, мовляв, брала перевагу над Поляками й Українцями своїм інстинктом субординації—не вважаючи на високу талановитість польського й українського елементу¹⁾.

Сі-ж погляди Куліш на різні способи повторює в своїх поезіях 1880-х і 1890-х років, паралельно з своїми „історичними“ працями того часу. Перебирати їх в подробицях не варто. Так і тут він обурюється на козацтво, як на історичне лихо Українського народу, і на сучасних „козацьких панегириків“, з Шевченком і Костомаровим в головах, що, мовляв, деморалізують українське суспільство ідеалізацією козаччини і ворогуванням против московської влади—властиво двох їх корифеїв: Петра I і Катерини II, котрим Куліш співав пеани (всупереч Шевченкові), відрізняючи їх з-поміж інших московсько-петербурзьких монархів (котрих він оцінював не високо, а навіть часом і картав їх досить сильно, як Миколу I і його сина, автора указу 1876 р.). Не жалував і „вельможну козащину“—сучасне українське панство, за його пасивність, вислугування перед московською владою, сліпим послухом і бреханням на дійсних приятелів народу,—але і тут в останнім рахунку винуватив козаччину, що, мовляв, відлучила від народу стару аристократію, „зробила Литвою та Ляхами“, а на місце її дала свою нікчемну старшину—„утікачів, злодюг, що здобич бойову не паювали—рвали“²⁾, і кінець кінцем пішли в московське ярмо.

Народня, селянська маса здавалась йому безвартною, під'яремною, інертною стихією, чисто потенційальною енергією. „Так званий нарід се не вповні нарід—він перебуває тільки в елементарнім або ембріологічним періоді свого буття“³⁾. В минувшині—„він був або мовчазним глядачем боротьби порівнюючи вищих верств, або безпомічним страдником сеї

¹⁾ „Душею козацьких походів бували звичайно викинені з монархичного громадянства ті що потоптали все святе для нього! Такий був Самуїл Зборовський, що йому довели змову з козаками на життя короля Ст. Баторія. Такі були й усі баніти, що заплутавшись в козацькі бунти, мали вже тільки одно—скидати верховну владу, або те саме—замінити одного монарха на другого. Їх треба вважати „найкрайнішою вольницею“, а зовсім не тих, що запоювали горілкою, задарювали грошима та одежею, або страшили смертю, затягаючи до козацького війська. Вони дали козацтву його комуністичний та нігілістичний гарт, а не простолюдини, що самі собою були й завсіди будуть монархістами“. Рус. Архив 1877. VI с 357.

²⁾ Порівняти вище, що Куліш говорив перед тим про козацьке „стыдбїне“ власне при паюванню.

³⁾ Рус. Архив 1877, VI, с. 125.

боротьби. Історики, які бажують аби весь на рід—як се звичайно писалося й пишеться по різних маніфестах—брав діяльну участь в тім релігійнім руху, що вони описують, не повинні забувати, що в тих часах селяни менш мали зносин між собою, ніж тепер; що вони в порівнянні з іншими верствами, були ще більшими невігласами ніж теперішні; що міщани були відтіяті від них своїми торговельними інтересами, а козаки—військовими, і повна залежність селянина від землевласника не давала йому можливости поступати власновільно в церковних справах“¹⁾.

До духовенства, як верстви, та його історичної ролі, Куліш ставився дуже неприхильно—до православного мало що, краще як до католицького. Він високо цінить християнство—в його проповіді гуманности і моралі, але до церкви і духовенства його становище цілком негативне. Він робить виїмки для де-яких симпатичних йому осіб: має тут своїх улюбленців, яких не перестає вихвалити—як Івана Вишенського, Йова Борецького, Ісайю Копинського (цікаво для Куліша, як великого прихильника західньої культури, що його симпатії лежать тут по стороні представників древнього благочестія, а не європеїзованих православних). Але до цілости займає він позицію подібну до старого полковника Вешняка, що підчас переяславських переговорів 1649 р., як каже Мясковский, непочесним іменем нагородив однаково і польських ксьондзів і „наших попів“.

Що-ж зістається як творчий, культурний елемент? Один час Куліш починає висувати як позитивний творчий елемент, старе міщанство. Описуючи відновлення православної єрархії в 1620-х рр., він пише:

Ні, не в народі—не в тій темній, убогій і роз'єднаній клясі, яку у нас так часто звуть сим почесним іменем, треба шукати джерел православного руху, що вратувало южноруське громадянство на краю політичної загибелі. Що пани більше шкодили, ніж помагали сьому рухові, доводити се нема більше потреби. Що безземельні добичники козаки, використовуючи для свого промислу і мусульманські і християнські землі, не могли ставитися до релігії інакше, як ставилися розбійники всіх віків і народів, се само собою ясно. Лишаються міські жителі, натуральні хранителі старих святощів, об'єднані наоколо них в релігійно-торговельних корпораціях, в порівнянні з мужиками багаті, в порівнянні з козаками „статочні“, в устах самого правительства „славетні“!.. Довершений ними подвиг трівкості в старім благочестю тим симпатичніший для нас, що не завсіди вони були настроєні героїчно: часто вони хилилися до землі як дерева під подихом бурі; ще частіш уміли їх прихилити на бік римського папи святі люди латинського світу перед очима святих людей світу грекоруського²⁾,

Ідучи за своїм оракулом, „Самовидцем“—показаченим міщанином, Куліш підчеркує присутність сих „статочних“ міщанських елементів в рядах козаччини—затягнених туди козацьким терором, а не сподіваними користями козацького стану. Мабуть сими міщанськими елементами він і пояснює собі, в сій стадії своєї історичної аналізи, те позитивне, що знаходилося в козацькій верстві. Але кінець кінцем сам признає, як бачимо, що витривалість в творчій, культурній роботі міщани не визначались, і замість ближче аналізувати, що позитивного внесла се міщанська кляса в культурне й громадське життя України, з окрема—що позитивного дали сі показані міщанські елементи в соціяльнім і культурнім життю Гетьманщини, він готов звести всю позитивну роль міщанства на те тільки, що воно не прийняло козацтва, а потягло до московського царства, як спасеного якора української „отрозненої“ Руси.

Так кінець кінцем не знаходячи творчої, конструкційної верстви у українським життю, Куліш сходить на ідеологію героїв, спеціально пророків-поетів, як будівничих і культурних провідників тяжких і темних

¹⁾ Ист. Возсоед. III, с. 140.

²⁾ Исторія Возсоединенія, III, с. 146.

інертних мас, що своєю піснею, чи надхненням покликком—як античний Амфіон, змушували сей безвладний матеріал рухатися й укладатися в певну громадську чи культурну конструкцію. Стара Русь кінєць кінцем зводиться для нього до образу віщого Бояна, що „слово нам тисячелітне через младенці переслав, і немовлят святе насліддя проречистим завітував“, і він блага: „Вседись у нового Гомера, щоб у твої „живі“ велично задзвонив!—Нехай ні Торки вже, ні люті Берендеї, ні їх одрідде зле й безбожне—козаки, не подають сліпим політикам надії, що вернуться до нас криваві бунчуки“¹⁾. Перше Відродження, XVI віку, втілюється в постаті „З Вишні Іоанна, що й богословством процвітав, і в житті був без обмана—у вічі правду всім казав“²⁾.—„Серед бурі й напасти, в розхвильованому житейському морі тільки його пустинний голос—голос на гору одшедшої церкви Христової—покривав стихійні елементи життя в хаотичній боротьбі між собою—давав напрям схибленим з дороги, підбадьорував, потішав—і так дійсно сталося як пророчив серед бурі“³⁾. Сімнадцятий вік для Куліша концентрується в образі двох Йовів—Борецького й Зеліза. Вісімнадцятий представляє Сковорода, прославлений окремо поемого—поетичним переглядом історії української культури—„ума і серця України передовик-репрезентант“⁴⁾. Для своєї доби Куліш, очевидно, претендував на таке місце для себе, і трагедією його життя було се, що він претендував на таку центральну позицію, для котрої зовсім не надавався екстремами своєї вдачі.

Верства, кляса, тратила для нього значіння перед провідною ролею таких героїв, що мали групувати наоколо себе кращі елементи з усіх верств, і силою свого впливу рухати темну і занурену в своїх дрібних інтересах юрбу. Таким чином культ великих вибранців людства, до котрих він себе зачисляв, кінєць кінцем—в звязку з піднятою полемікою, засловив в очах Куліша ту історичну верству, з котрою він себе вважав традиційно звязаним і спочатку дивився на неї, як на свою близьку базу культурної й соціальної роботи. „Хуторна історія“ зісталася незавершеною; „хуторна поезія“—коло котрої працював Куліш до смерті, лишилася без своєї історичної підстави. В запалі полеміки, розгуканий Куліш повідтинав і повідкидав так багато з неї, що кінєць кінцем не лишилося верстви, а тільки виїмки-провідники, котрих він вираховував у своїй поемі про Сковороду. Тяжка сокира „безплатного робітника-піонера“, яким назвав себе Куліш в одній з своїх поезій, занадто погуляла в його нестримній руці.

Се відокремлене, на всі боки обгострене становище, витворене різними і нерозважними випадками на всі боки, було Кулішеві прикре, хоч як він його ідеалізував і оправдував. Становище самотнього пророка, що голосить до народу в пустині чи з гори, як Іван Вищеньський, його не вдовольняло. Йому хотілось іти на чолі походу свого покоління, кермувати його працею, увязувати свою велику культурну працю, що він її весь час провадив, з працею сучасників. Гуртом, толокою орати здичілий переліг українського життя, як він йому уявлявся. Його негавучою мрією було все—мати свій журнал: не як свою власну крамничку, де можна було зараз, минаючи прикрих посередників, подавати споживачам продукти своєї творчості,—але як організовану й перейняту єдиним планом виробництва спілку. Правда, його автократична, ексцентрична натура не дуже надавалась для сього, але він готов був іти на компроміси, в інтересах ширшої кооперації, в інтересах увязки.

¹⁾ Дзвін—Твори, I, с. 359. ²⁾ Твори, II, с. 309. ³⁾ Ист. Возсоединенія, III, с. 318—9. ⁴⁾ Твори, II, с. 323.

Ся сторона: як уявляв собі Куліш свою індивідуальну працю в загальнім плані культурного відродження, яке вимежовував їй місце, і як вона дійсно увязувалася з працею його сучасників, одним словом—місце індивідуальної роботи Куліша в культурно-національній творчості його доби, се одно з тих завдань, котре мусить бути пророблене чисто річевою аналізою, лишаючи на боці зовнішні конфлікти і безконечні літературні процеси, які йшли від Куліша і до Куліша. Я тут хочу сказати два слова на закінчення про ті форми компромісу, чи загального замирення, які Куліш від часу до часу піднімав чи пробував підняти в інтересах такої широкої, планової кооперації, в ім'я спільного культу українського слова, що було і зісталось, можна сказати, релігією життя Куліша.

Найбільш яскравою і цікавою—бо найбільш відомою досі, являється план закордонного видавництва, що Куліш мріяв заложити на початку 1880-х років в Галичині, стративши надії на можливість мати свій орган в Росії після ославленого указу 1876 року. Різко засудивши насильства Російського царства над українським словом і життям, він покликав тоді земляків до згуртування наоколо нового органу, що задумував він „в тих благословених землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор, і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся порабититель цар“. Стараючись забути суперечки останніх літ, він звеличав початок нового руху в Кирило-Методіївськім брацтві, як спільний вихідний пункт культурно-національної роботи свого покоління („Історичне оповідання“). Віддав поклін Шевченкові, як великому світочеві українського відродження, прирівнюючи його появу з приходом Христа („То була спасенна сила—ширу правду проявила, очі нам відкрила; крізь туман письменства клятий зерно прозирнула і з занедбаной хати сявом сійнула; і як древлі серед ночі ясна возсіяла, так людські незрячі очі світ во тьмі вбачали“). Привернув до певної міри репутацію козаччини і відновивши з усякими застереженнями традицію українського життя, закликав горнутися навколо неї:

До гурту-ж, небожата, і великі й малі. До гурту паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе насліддя—слово! Воно бо скарбівня нашого духа! Воно—великий завіт нашої предківщини. Воно правдиве пророкування нашої будуччини.

Мусимо, любі земляки, заходитись у-купі всі живі коло тоєї праці, що започали наші предки Варяги й козаки. Вони робили своє національне діло будуючи, як люди віку темного; а ми робитимем своє розмишляючи, як люди освічені наукою; вони—мечем та кулаччям, а ми пером та лагодою¹⁾.

Спогадаймо браття, про ту годину бідолашню, як під колотнечу за „духовні хліби“ замикали і пустошили церкви по руських наших городах, не тільки іновірці, а й самі ті, що називались „благочестивими владниками“. Занедбане, а часом і розпуджене поспільство виходило тоді в поле і під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромогались убогі й гонимі благовістувателі. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли-ж спасенні душі у своїй науковій темноті переховали свято віру предків своїх, як тоді найкраще можна було її зрозуміти, то маючи в руках такі могутні знаряддя до проповідання істини як наука і література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи і свободної совісті.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершається. Нехай з нашого серця рине та велика потуга, що нашим польовим благовістувателем не дала підклонитись під замикателів і пустошителів святих церков. Коли завзяті люди меча і полум'я²⁾ були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люди Христової правди—сіль Української землі, тихий світ народу Українського, герої християнської любови і самоотверження—були нашими правдивими предками по невгасимому духові. (с. 584—5).

¹⁾ Передр. в Творах т. II, с. 582—3. |

²⁾ Очевидно козаки—на іншим місці до них же очевидно належать слова: „Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді як Москва й не наклонувалась. Загартували ми його і в устах того ридарства, до котрого слагалась із зазирами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної. То-ж воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступає для нього час боротьби духа з духом.“—Зазивний лист до української інтелігенції—цитую за „Творами“ II, с. 547.

І знов виступає теорія українського хутора, як останнього незайманого і непохитного прибіжища українського національного життя, що переходить його через время люте до слушного часу. Не розвинена ширше—вона тільки натякає нам на стару ідеологію предківського козацького хутора, що зберіг українську національність під час попереднього лихоліття і має послужити джерелом нової культурно-національної праці в сучасности ¹⁾.

Як відомо, сі Кулішеві плани не здійснилися. „Благословенні землі“, як виявилось, також не були позбавлені опіки гнобителів духа і лукавих насильників. А Куліш в своїх заходах коло об'єднання земляків до свого нового діла, показав себе дуже слабим дипломатом, на сторінках своєї „Хуторної поезії“, поруч зацитованого „Зазивного листа“, подиктованого найбільш можливими для нього миролюбними намірами, пустивши цілий ряд прикрих вихваток на адресу не тільки поодиноких осіб, груп і верств, але й цілого українського народу.—Досить було вже того як він його почастував „подаючи йому український переклад Шекспірових творів“ звісною характеристикою: „Народе без путя, без чести і поваги, без правди в письменах—завітах предків диких“...

Всі сі прикмети „гарячого Куліша“ давно звісні, і нам нема чого на них спинятись. Натомість інтересно слідити, як серед сих полемічних екстратур все таки протягається та ідеологічна класова нитка, котру снує Куліш на протязі всієї своєї роботи: ідеологія „статочних кармазинів“ хуторян, яку він віднайшов у своїй улюбленій книзі старого завіту: „Само-видця“, і взяв на себе її продовжувати в другій половині XIX віку.

Сі кілька ілюстрацій і завважень, які я подав в отсих моїх замітках з приводу нинішнього юбілею, і на жаль—в сій хвилі не можу ні продовжити їх ні поглибити, нехай послужать заохотою до вивчення Кулішової творчості не в аспекті самої „уєдиної“ індивідуальності його, а в увязці з його верствою—в минулому і з його поколінням—в сучасности.

Акад. М. Грушевський.

15 січня 1927.

¹⁾ „Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав „Хуторною поезією“ на знак того, що коли-б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука божа знайде ще його в хуторах, і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні—не тільки те, що підлягає нашим перевертням“—с. 581.

Куліш і Костомаров.

(Недруковане листування 1860—70 рр.).

Вдача, характер і доля П. О. Куліша зіткані з таких надзвичайних, виразно протилежних, суперечних рис, що з'ясувати докладно істоту його особи чи дуже легко, чи дуже важко: легко, коли обмежитися грубими мазками та рішучими присудами,—важко, коли звернутися до різноманітних матеріалів його власних писань, листування, споминів, критики творчості і діяльності Куліша, до всього того в найширших рамках, що висловлював сам Пант. Ол—ч і що писалось про нього, до всього, щоросло, заволікло, закрило своєрідну особистість його постати.

Ми не думаємо зараз ані з легким серцем, ані з статечною метою підходити до особи письменника переважно через те, що гадаємо не-своечасним уявити в увесь зріст образ Куліша тепер, коли багато матеріалів про нього ще не зібрано і не опубліковано. Наше завдання обмежене: додати до відомих матеріалів деякі нові документи та виявити деякі риси особи Пант. Ол—ча—і то за два—три моменти його неугомонного, змінливого, безщасного життя.

В великому містечкові Глухівського повіту Воронежі народився Куліш в день Пантелеймона 27-го липня 1819-го року. Батьки й діди його були козаками, доходили й до стану курінних сотенних отаманів, але після 1785-го року, як не піклувалися, на дворянство не „видряпалися“, по виразу того часу, до другої третини XIX віку ¹⁾). Батько письменника Олександр Андрієвич хазайнував на своїх землях в околицях містечка—Куліші славився людьми заможними. Молодшому синові, змалку дотепному до книжкової науки, вирішено було дати добру освіту, але Пант. О—ч не кінчив ні Новгород-Сіверської гімназії, ні Київського університету і так назавше залишився без якого-будь офіційного диплому. В кінці 30-х років у Києві на нього звернув увагу Мих. О—ч Максимович і старанно рекомендував „земляку“ Мих. Волод. Юзефовичу, який на довгий час, до другої половини 70-х років, і позостався протектором і другом Пант. О—ча. Юзефович дав йому посаду вчителя дворянської школи в Луцьку, потім у Києві, а далі в Рівненській гімназії заступником Мик. Ів. Костомарова, коли той переїхав до Києва. Цікаві спомини залишив Куліш про першу зустріч і знайомство з довгим супутником у майбутньому життя свого. „Одного разу“ (1844 року), згадує П. Ол., „застав я у Юзефовича магістра Харківського університету Костомарова за широко красномовною бесідою про козаків, до яких ми тоді всі були охочі, а я особисто був заповнений такою любов'ю до їх великих вчинків, що літописні перекази та пісні зберігав в пам'яті, як Українську Іліяду. Взявши участь в розмові, я привів довгий текст з одного літопису. Костомарова здивувало таке запальне студіювання українського письменства, і ми з першого обміну думок стали близькими знайомими... На вулиці Мик. Ів—ч прохав мене завести його до себе, і важко повірити, оскільки годин з-ряду проводили ми в юнацьких балачках про те,

¹⁾ Рукоп. Відділ Всенар. Бібл. Укр. II, №№ 2130—2134.

що і як діялось колись на нашій дорогій Україні“. І пізніш, коли обидва приятелі учителювали в Києві, який час Куліш лічить за найщасливіший у своєму житті, „ми“, згадає він, „вели безкраї промови наскрізь всієї літньої ночі. У своїх гулянках вночі за красномовством нашим, без якого-б не було страху, ми-б сторонньому доглядачеві повинні були здаватися п'януватими. І ми були п'яними тоді, тільки не од вина. Надмір мріяння нашого, що закладене було на любові до найкращого з народів, як ми були переконані тоді, перетворював нас в запальних людей“¹⁾. Куліш вбачав в Костомарові нового Тацита, Костомаров славив його за роман, виданий 1843-го року „Михайло Чарнышенко или Малороссія 80 лѣтъ назадъ“, українським Вальтер Скоттом і поважав „великим чоловіком“, чим Пан. Ол.—ч гордував і за пізніших часів.

Куліш не задовольнявся ні учителюванням, ні Київом. Безмежна самопевність та безмірне самолюбство напрямляло його до широких просторів світу. Йому якраз тоді спало на думку написати великий твір—українську епопею, де мав він змалювати, слідкуючи за складом і мовою дум, історичне життя українського народу. А поряд з тим Куліш, оцінюючи працю Максимовича словами, що „Михайло Александровичъ написалъ о Коліивщинѣ суцїй вздоръ, который я совѣтовалъ бы ему предать забвенію“, задумав сам написати історію Коліївщини, байдуже що „Скальковський теж пише історію гайдамак“²⁾. Для цього та для інших великих замірів Куліш гадав, що треба йому дістатися Петербургу, і Юзефович вирядив його до столиці з рекомендаційними листами, адресованими Петру Олександровичу Плетньову, університетському ректорові і заступнику куратора Петербурзької учебної округи. Куліш ще в жовтні 1845-го року писав: „Київ зараз більше принадний за-для мене через те, що там є Костомаров, якого кумпанство великої ваги для мене“, а в листопаді того року опинився він вже в Петербурзі і оселився тимчасово в помешканні Плетньова³⁾, який зараз-же призначив П. О.—ча старшим учителем п'ятої гімназії та лектором російської мови для чужеродців в університеті.

Швидко, а саме через рік, визначився для Куліша інший ширший за учителювання шлях: його здібності письменника, гаряча натура, працездатність, знання мов⁴⁾, талант популяризатора і красномовця вплинули на столичних адміністраторів і людей науки. Коли петербурзький університет, за смертю Прейса, залишився без професора слов'янознавства⁵⁾, вирішено було послати Куліша в закордонну вчену командировку від Академії Наук до Німеччини, Австрії і далі для вивчення питань мови, літератури і історії слов'янських народів. В жовтні 1846-го р. П. О.—ча звільнено від учителювання, а в листопаді він рушив з Петербургу. В своєму щоденнику Куліш оповідає про один епізод, що трапився йому перед самим виїздом з Петербургу. „Зная, что на почтовой станціи въ большихъ городахъ трудно сразу достать лошадей, я велѣлъ гимназическому солдату нанять вольныхъ. Но онъ привелъ мнѣ почтовыхъ. Онъ наговорилъ смотрителю (станціи), что я важный человекъ, что я ѣду за границу по Высочайшему повелѣнію и проч. „Да зачѣмъ онъ ѣдетъ?“ спрашивали его. „Онъ ѣдутъ“, отвѣчалъ солдатъ—„для малороссійскаго

1) „Воспоминанія о Костомаровѣ“, „Новъ“, 1885 г., № 13 ст., 61—62.

2) „Кіевская Старина“ 1899 р., № 2, сс. 190—191.

3) Ibidem, с. 202, 204.

4) Куліш самотужки, без шкільної чи іншої допомоги вивчив і знав мови—німецьку, французьку, англійську, італійську, еспанську, латинську, старо-єврейську, польську, чеську, сербську, а за 3—4 роки до смерті студіював шведську мову, зацікавившись паперами Карла XII. Див. „Кіевская Стар.“ 1897 р., № 5, с. 297 та 1901 р., № 10, с. 25.

5) Пізніш цю катедру доручено було І. І. Срезневському.

языка... отыскать (его) отъ начала вѣковъ. Они издатели малороссійскаго языка".—„Да гдѣ же онъ тамъ его отыщеть?"—„Да ужъ онъ знають— гдѣ. Велѣно отыскать отъ начала вѣковъ".—„Послѣ этого", додає Куліш, „всякій согласится, что не дать лошадей было невозможно". За час подорожи на південь, один старий простий чоловік, коли довідався, що П. О—ч їде в різні держави, перелякався за нього та й каже: „Что нашъ братъ говоритъ, что господамъ легко: черезъ такіе народы надо проѣхаты! Вотъ и теперь поѣдете на Кіевъ, а вѣдь тамъ народъ—хохолтъ!"¹⁾

В Москві Куліш познайомився з О. М. Бодянським; прибувши на Борзенщину, одружився з Олександром Михайловичем Білозерською, побував в лютому 1847-го року в Києві і в березні уже був у Варшаві по дорозі до Берліну і Ляйпцигу. В Варшаві зблизився П. О—ч з чималим службовцем, письменником Олексом Петровичем Стороженком, „що був тоді правою рукою покорителя Варшави, князя Варшавського, графа Паскевича-Ериванського (родом Полтавця). Цей земляк великого полководця і сатрапа (Стороженко) піддобрювався йому тим жартовливим українським балаканням, котре шей за російських царів не одного нашого земляка „виводило в люди". Був бо Паскевич також наш патріот, що-до анекдотів, борщу, вареників і інших українських ласощів"... Раз трапилося так, що Стороженко каже Паскевичу: „Світліший князю! От ви кохаєтесь в тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка,—щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього такі несе низовим вітром, Січчю Матір'ю і Великим Лугом—Батьком". „Чи справді?" питає сатрап наміс(тник)... „Не шуткую, ваша світлості! Цей вам розкаже не то про запорозькі звичаї, та й про всі запорозькі думки". „Рад, рад його послухати, привези його, братець, до мене". Саме під цю любов розмову двох патріотів українських подають Паскевичу накет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: „Хорошъ, братець, землякъ то твій: велика его арестовать по Высочайшему повелѣнію"²⁾. Куліша зараз було заарештовано з приводу київської справи Кирило-Методіївського братства і переслано з Варшави до Петербургу. Оттак, замісто Бельведерського палацу, опинився Пан. Ол—ч в Петропавлівській цитаделі.

Така миттєва, феєрична зміна становища і всіх обставин життя важко, болюче відбилася на психіці Куліша. Молодою людиною 27 років він, бездипломний, безвісний, без протекцій з початку життя і без будь-яких сприятливих умов стає, силою свого таланту і енергії, досить відомим на Україні, в Петербурзі і Москві письменником—істориком, етнографом і романістом—робить чималу учебно-наукову кар'єру і виходить на дорогу професури, академічного стану і найкращих перспектив вибитися в перші ряди літературного громадянства і службового першорядного рангу. Це все відповідало і стверджувало безмежну самопевність Куліша і задовольняло його до краю болізне самолюбство. І один подмук північного повітря розвіяв всі надії, мрії, повернув шкереберть надзвичайне становище честолюбивого юнака, що став на шлях великої і значної людини. Зруйнування всього досягненого настало в повній мірі.

Куліш завше і пізніше відрікався, ніби то він був членом Кирило-Методіївського товариства, а 1882-го року писав, що його й Шевченка „не принято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і української свободи, а тимчасом, на случай игемонського гоненія до нас ніхто не причепись"³⁾. Вихо-

¹⁾ „Кіевская Старина", 1901 г., № 3, с. 491.

²⁾ „Хуторна поезія", Л. 1882 р., сс. 29—30.

³⁾ „Хуторна поезія", ст. 28.

дять, за Кулішевими словами, що інші братчики, починаючи з Костомарова, без Кир.-Мет. товариства не працювали-б над слов'янським і українським визволенням, чи до них влада не мала сили причепитися... В дійсності, як і Шевченко, Куліш був одним з осноположників Кирило-Методіївського товариства остільки, оскільки цей гурт однодумних людей можна лічити таємним товариством, і оскільки можна рахувати його членами Костомарова, Гулака, В. Білозерського, Навроцького та ин. ¹⁾ Трапилося тільки, що Куліш, за виїздом у листопаді 1845-го року до Петербургу, не приймав безпосередньої участі в бесідах, а до лютого 1847-го року листувався з братчиками, про що сам оповідає в своїй „Хуторній поезії“, і в листуванні його знайдено було чимало свідчень близькості його переконань до думок Кирило-Методіївців. Так, Куліш писав до Київ: „Хвалитеся мені словами, та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитеся коло діла. Ділом вашим нехай-би й була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику! Сам собою настане час, що від вашого слова упадуть стіни ерихонські!“ ²⁾ Пан. О—ч рішуче заперечував свою участь в замірах Кир.-Мет. братчиків і виправдував себе. І хоча жандармський генерал Дубельт казав за нього: „Кажов хитрець то! чужими руками жар загребает... всѣхъ водилъ за носъ и остался чистъ“ ³⁾ і навіть натякав йому, що він, уневиннюючи себе, не милує своїх товаришів, а все таки Куліша не признано співником Кир.-Мет. гурту і покарано далеко легше, ніж багатьох інших братчиків: його видержали 2 місяці в кріпості і послали на 3 роки службовцем до канцелярії губернатора в Тулу, де він пізніше був помічником редактора „Губерн. Вѣдомостей“.

Дванадцять років—1850—1862-й—життя Пан. О—ча поділяються на дві рівні половини: перші шість років, коли він писав статті і видавав свої книжки під псевдонімами та ініціалами Н. М. ***, користуючись прізвищем свого приятеля Мик. Як. Макарова, бо при Миколі І Кулішу була заборонена літературна праця і друкування своїх творів; головною працею, зверх низки оповіданнів, були „Записки о жизни Н. В. Гоголя“, видані 1854 року. Останні шість років—це доба найвищої, найціннішої, напруженої, талановитої і корисної для українства роботи Куліша в галузях етнографії, історії, публіцистики, красного письменства і поетичної творчості. Нагадаємо, що крім біографії Гоголя в двох томах і видання його творів та листування (1856 р.) Пан. Ол—ч написав і видав за той час свою Граматку, два томи „Записокъ о Южной Руси“, історичний роман-хроніку „Чорна рада“ з передмовою, низку українських історичних і побутових оповідань, поем, драматичних сцен, віршів, збірник ліричних творів „Досвітки“, огляди української літератури з XVII віку до половини XIX, а 1860-го року надрукував, коли йому було відмовлено видавати український журнал, альманах „Хату“; 1861—1862 року редагував, спільно з В. Білозерським, та видавав в своїй власній друкарні славнозвісний журнал „Основу“. До того згадаємо, що поруч з тим, Куліш видає й чужі твори, і матеріали в усіх галузях українського письменства для інтелігенції, народу і наукового вжитку—і тоді перед нашими очима повстане постать улюбленого земляками, авторитетного у всіх справах по всій Українській землі великого громадянина і талановитого письменника, найбільш поважаного і визнаного проводиря української ідеї після смерти поета Тараса Григоровича Шевченка.

¹⁾ Див. Костомарова „Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность“, Кіевская Старина 1883 р. № 2 сс. 226—227 та инш. джерела.

²⁾ „Правда“ (Львів вид.) II, 1868 р. с. 298.

³⁾ „Хуторна поезія“ с. 30, 32.

З припиненням видання „Основи“ починається нова доба в житті Куліша. Зенітну точку, надверхній крок перейдено; виявляється криза життєвої подорожі, духовний вищерб, другий після катастрофи за п'ятнадцять років назад. Пан. Ол—ч розмітувався в своїй громадській, а ще більше—літературній роботі і усюди йому бажалося бути першим в перших шерегах. Плодючість його, яко письменника, була надзвичайна. І до того він мав оригінальний, щоб не сказати інакше, погляд на громадсько-літературну етику. Куліш містив свої статті, оповідання, нариси, досліді і публіцистику де-б не прийшлося, не розбираючи ні напрямку часописів, ні моральної ваги редакцій, здаючи свої твори, по його-ж виразу, як на літературну біржу. „Хай кождий дивиться на мене, яко на можливого співробітника любого органу“, проголошував він ¹⁾—і друкував свої речі в „Современникъ“, „Русскомъ Вѣстникъ“, слов'янофільських журналах і радикальній „Искрѣ“ ²⁾, „Библіотекѣ для чтенія“ Боборикина й „Вѣкѣ“ Кавелина, в Галицькій „Меті“, „Отечествен. Записках“ і т. д. Злигався Пант. Ол—ч знову (ще 1855 року) з своїм, як він прозивав, „почтеннѣйшимъ другомъ юности“, Юзефовичем, а той його улещував приємними Кулішеві заявами, що „выполненіе важной исторической задачи установленія надлежащей связи между обѣими племенными личностями (московскою та українською) въ области слова принадлежить вамъ и чуть ли не вамъ одному“ ³⁾—і докотився Куліш зі своєю неоглядною нерозбірністю до співробітництва в „Вѣстнику Югозап. и Запад. Россіи“ Ксенофонта Говорського поруч з тим-же Юзефовичем, Сильвестром Гогоцьким та иншими „антиподами“ ⁴⁾.

З кінця 1862-го року до середини 1864-го року Пан. О—ч не міг найти собі притулку, постійної праці і заробітку; покладав надію на поновлення українського журналу, загадував упорядкування якогось великого органу для „южнорусів“ російською мовою, щоб об'єднувати і керувати українською громадською думкою і політичною діяльністю, та хвалився жінці, що збирається з Костомаровим видавати якийсь сумнівний журнал „всероссійскій, въ который войдетъ и вопросъ украинскій“ ⁵⁾. Перебував він то в Петербурзі, то бідував на хуторі Мотроновці, біля Борзни, перекладав з англійської історію Маколея, писав компіляції та дещо давав до „Географическаго Вѣстника“. мріяв чи то про катедру професорську, чи то про гімназіальне директорство—і жив роздратований, незадоволений всіма і всім, що бачив навкруги. А на останку пішов новим шляхом на службу урядовцем у Варшаву.

В Варшаві через статс-секретаря Царства Польського Милютина одержав Куліш посаду службовця—члена при „учредительномъ комитетѣ въ Царствѣ Польскомъ“ (грудень 1864-го р.), а потім—„директора отдѣленія духовныхъ дѣлъ“ під керуванням головного директора комісії внутрішніх справ Польщі кн. В. О. Черкаського, а також працював над виданням „административныхъ постановленій Царства Польскаго“. Коли

¹⁾ „Кіевская Старина“ 1898 р. № 7—8, с. 132 (пагінація другої половини книжки).

²⁾ Ми унікаємо в цій нашій статті біографічних подробиць і бібліографічних посилань. Але для бібліографів нагадуємо, що в рідкому тепер комплекті „Искры“ 1859 р. Курочкино-Степановського видання надруковані гумористичні нариси Куліша: „Пан Мурло“ №№ 7, 8, 9, „Сельскій философъ, малоросс. анекдотъ“, № 38, „На почтовой дорогѣ въ Малороссіи“ № 49.

³⁾ „Кіевская Старина“ 1899 г. № 3, с. 311, 323.

⁴⁾ В цьому органі, ворожому не тільки полякам, а й українському громадському і літературному рухові, Куліш надрукував: „Паденіе шляхетского господства на Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра въ XVII в.“ 1862-го р. (3 липня) №№ 1—6 та 1863 р. № 1—і історичні оповідання (одно в продовж другого) в 1862 р.—„Встрѣча“ (№№ 1—2), „Братья“ (№ 3) і „Два Стана“ (№ 4).

⁵⁾ „Кіевская Старина“ 1901 р. № 7—8, с. 72.

Мілютина і Черкаського Олександр II примусив покинути службу в Варшаві, а Куліша було повернуто на попередню посаду при „учредит. комитетѣ“, він подався в відставку 30-го жовтня 1867-го року та поїхав в закордонну подорож. От до цього часу перебування Куліша в Варшаві ми власне маємо серед паперів, що передано нам родиною Костомарова, першу серію ненадрукованих ще листів Куліша, які подамо зараз в автентичному тексті з деякими своїми примітками і увагами.

Стосунків з Костомаровим після погрому Кирило-Методіївського братства Куліш не переривав і за всі п'ятидесяти роки. А з 1858-го року, коли звільнений від Саратовського „сидѣнія“ Микола Ів—ч переїхав до Петербургу, став професором в університеті та розпочав свої історичні праці, стосунки ці перейшли в найближчі життєві відношення, про які з розчуленням згадує Пан. О—ч. „Від 1859-го р. почалися наші сумісні роботи з Костомаровим“, пише він в своїх споминах, „по виданню актів Південної Росії коштом археографічної комісії. Слідкуючи за ним, я вивчав історичні рукописи Публічної бібліотеки, де ми бачилися щоденно, працюючи у відокремленому кабінеті і перериваючи працю веселими жартами. Костомаров, не вважаючи на свої хворобливі припадки, любив сміятися, і посміх його ставав побудливим для бесідника. Ми уявляли себе в публічній бібліотеці чернецями-трудівниками, бібліотеку прозвали „Храминой спасенія“. Дуже часто нападала на нас примха розмовляти на старослов'янській мові і навіть складати вірші за стародавніми зразками. Один одного ми не звали инакше, як „честнѣйшій отче Николає“ чи „отче Пантелеимоне“. Аже-ж бесіда наша припала до уподоби й Пушкінському инокові Мисаїлу з його товаришем Варлаамом. Ніхто-б не йняв віри, що наша „Храмина спасенія“ оголошується такими дитячими розмовами“¹⁾.

Ще тісніше Куліша і Костомарова зблизила спільна праця в „Основи“ в оточенню приятельського гурта і за змаганнями досягнути однакових для всіх завдань її мети в загальній українській громадській справі. А 1861-го року Мик. І—ч і Пант. О—ч подорожували вкупі за кордоном, на побережжі Середземного моря зачаровані чудовою природою, доки ігумен, себ-то Костомаров, не засумував за своєю працею та „історическими манускриптами“ і „прорек“ своєму супутникові: „Честнѣйшій отче Пантелеимоне! Не подобаетъ благочестивимъ инокомъ пребывать в чаромутіи италійстѣмъ. Тецевѣ, отче, вспять въ Невскую Храмину спасенія, да угобить насъ приснопамятній хранитель боголюбезныхъ книгъ Бычковъ (директор п-бурзької публічної б-ки), аки ниву многоплодную“²⁾. Костомаров повернувся до Петербургу, а Куліш ще подорожував по Дунаю і пізніш приїхав і жив 1862-й рік в столиці. Після припинення „Основи“ Пант. О—ч переважно мешкав на півдні, і два роки перед виїздом Куліша до Варшави приятелі не бачились, і хоча Костомаров досить неухвально ставився до варшавських планів і служби Куліша, між ними велоса листування за весь час перебування Пан. О—ча в Царстві Польському.

„Вѣ дѣтствѣ моемъ“, писав 13/25 квітня 1865-го року Куліш Костомарову: „разказывала мнѣ моя матушка о народномъ—дьяческомъ театрѣ по случаю Рождества Христова. Много въ этомъ разказѣ было для меня любопытнаго, но я помню только Ирода, сидящаго на тронѣ и говорящаго: „Азъ богатъ, богатъ зѣло“. Такъ я теперь, сидя въ Варшавѣ, глаголю: „Азъ богатъ, богатъ зѣло“³⁾ и помышляю о поѣздкѣ

¹⁾ „Новъ“ 1885 р. № 13, с. 69.

²⁾ Ibidem, с. 72.

³⁾ Утримання Куліша лише по основній службі було тоді 3 тис. карб., пізніш—6.000.

за границу для возстановленія брэннаго моего организма, въ которомъ живеть „духъ бодрѣ“. Мню, что меня отпустятъ, снабдивъ благами временнаго бытія, во уваженіе тяжкихъ трудовъ, совершенныхъ мною въ истекшее полугодіе, да обновлюсь банею паки бытія во глубинахъ морскихъ. Аще и „страшуся хлада морскаго“, обаче не убоюся ввергнутися въ пучину по всякъ день житія моего у „блаженнаго Ривуара“, подъ ласковымъ сіяніемъ очесъ „бабы сладкогласныя“. Сего ради вопію къ тебѣ, отче, да сбудется съ тобою писаніе: „трость твоя и палица твоя та тя наставитъ“. Воспріими мирру, злата исполнену, юже хранилъ еси обвѣшену на выи твоей во градѣ Аугсбургѣ, похищеннымъ бывшимъ пѣнящимъ мнозѣмъ въ беззаконнѣй Гоморрѣ, рекомой Нюренбергѣ, и тецы въ соединеніе мнѣ граду Варшавѣ да вкупѣ совершивъ теченіе отъ востокъ солнца на западъ; тецевѣ, отче, путь ко граду Паризіи и ко граду Лондону и въ страны Гадаринстіи и Гергесинстіи, и въ союзѣ словесъ мнозѣхъ, глубоцѣ и висоцѣ измечтанныхъ, обрящевѣ путь истинѣ, его же тецевѣ во всѣ дни живота нашего, дондеже предадевъ духъ нашъ въ рукѣ Господни. Аминь. Смиранный богомолецъ твой Пантелеймонъ, схимонахъ иже на рѣцѣ Вислѣ. Ulica Mazowiecka, dom hrabiny Bromirskiej pod № 1346, litera b.“.

В листі цьому Пан. О—ч згадує попередню подорож з Костомаровим за кордон 1861 року, перебування в Німці, в пансіоні француза Ривуара, стару бабусю, яку вони звали „Сладкогласною бабою“, що привітно зустрічала мандрівників на морському березі з приладдями для купання, натякає на крадіжку грошей в Нюренберзі з гаманця, який Мик. Ів—ч носив завше на шиї на зразок ладонки, та інші пригоди і пропонує йому повторити приймну подорож. З тим-же звертається він і в другому листі з Варшави 15/27-го серпня, гадаючи прилучити до подорожи свою дружину Олександрю Михайлівну. „Воистину сотворивъ бы еси, честнѣйшій отче Николае, велію радость граду сему, аще бы притеклъ сѣмо. Молихъ игумена нашего Іакова, глаголемаго Славя ¹⁾, веснѣ притекшей, да отпуститъ мя во страны, текущія медомъ и млекоу; отвѣща же Іаковъ, яко не у прійде время; нынѣ же, видя много, свершаемая рукама моима, разумѣ, яко воистину подобаетъ ми исправити оскудѣвающую крѣпость мою, и уготова ми пѣнязи мнози, да теку путь во страны Гадаринстіи и Гергесинстіи и обонполѣ озера Констанска и Цюрихска и Лагомаджіурска и аможе восхождетъ душа моя. Обаче не вѣмъ, колико седмицъ прейдетъ, дондеже скончаются писанія нѣкая, на нихъ же назнаменуется рука моя, и тако, приставивъ посохъ къ сѣдалищу моему, распустихъ крылѣ помышленій моихъ и жду, и мню, и мыслію моря мѣряю, яко же иногда Игорь Сѣверскій. Жена же моя уготова мирру странничю да течетъ путь купно со мною. Николи же видѣхомъ странъ оныхъ въ осеннемъ убранствѣ и сего ради возжадохомъ зрѣти красоту ихъ сугубо. Аще бы и зимѣ застигнути насъ сѣмо въ чаяніи странствія, не укоснимъ теши путь во страны огнерычаючи—Риму, Неаполю и инымъ градомъ краснымъ, идѣ же людіе не вѣдають мразы, но яко въ раю выну ликують. Матери твоей ²⁾, отче, поклоняемся доземно. Пріими такожѣ поклоненіе и себѣ отъ жены моея купно со мною. Худѣйшій отъ старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.—Але за кордон Костомаров не поїхав, захоплений працею над історією Смутного часу в Московщині на початку XVII в., а Куліш зробив подорож, і то пізніше, без старого супутника, лише з одною своєю дружиною.

¹⁾ Яків Олександрович Соловйов—голова цент. комітету „по крест'янскимъ дѣламъ“ в Польщі 1865—1867 рр., найближче начальство Куліша.

²⁾ Тетяна Петровна, мати Костомарова, жила з ним, нежонатим, до самої смерті 1875 р.

Грудня 10-го того-ж таки 1865-го р. Пан. О—ч писав до Петербургу на тій-же старослов'янській мові в справі допомоги спільному приятелю Гатцуку одержати катедру в варшавському університеті чи церковно-слов'янської філології, чи російської літератури ¹⁾: „Честнѣйшій отче Николае! Братъ нашъ Алексій, глаголемый Гатцукъ, уподобился днесь Іову многострадалному оскуднѣиємъ богатства своего. Довлѣетъ ны водворити его въ Варшавѣ, да приѣмлетъ праведную мзду за глаголы устъ своихъ и да препитаєтъ жену свою, зѣло лѣпу, и чада своя благообразная. Во всеучилищѣ (університеті) же Варшавстѣмъ обрѣтаются два сѣдалища вѣщательная: едино—словесъ ради церковно-словенстїихъ, другое же ради повѣсти о дѣяніяхъ книжникъ росскихъ. Исповѣсть ми архистроитель всеучилища (ректор), яко заповѣдалъ еси ему, да призоветъ на сѣдалище вѣщательное мужа отъ рода Котмярска. Днесь же молю тя—исполнись благиости сугубыя и исповѣждь коемуждо отъ великихъ міра сего, да никако же отвратятъ очеса своя отъ брата нашего Алексія. Аще вдадутъ ему чести отъ книгъ церковно-словенскихъ, аще ли же отъ премудрости новоизмечтанныя росскія,—сѣмо и овамo явить мужъ сей разумъ хвалебнѣй и угобзїть родъ лядскъ нетмѣнными благами разумѣнія во славу Божію и святыхъ, иже подвизахуся, паче же отъ Кирилла и Мееодїа даже до сего дне, во благоглаголанїи. Паки и паки молю тя—не презри хотѣнія сердца моего и сотвори по писанїю моему, да внидутъ во уши мужа Николая, сына Алексіева (Милютина) благоутробныя вѣщанїя устехъ твоихъ и да разрушить мужъ сей благій слова праздна, изрыгаемая на родъ нашъ, ему же хошуть заградить невѣгласи путь къ строенїю земли русскїя ²⁾. Егда же изочтутся дни пребыванїя твоего во градѣ св. Петра и вся, елика хошещи, скончаєши, прїими курила куренїя достойная въ десницу твою, свитки же писанїй твоихъ въ шуйцу и тебѣ путь во градъ сей, въ немъ же уготована во срѣтенїе твое трапеза въ обители моей и телецъ упитанный закланїю предається, да возрадуєся и возвеселивѣся въ день онъ, его же сотворить Господь. Честнѣйшей матери твоей поклонъ земный, и жена моя такожде поклонъ земный. Смиранный послушникъ твой П. Кулиш. (PS.). Не вѣси ли, отче, кто есть мужъ буїй, иже восписа нѣчто отъ мудрствованїй своихъ во словометалищѣ „Голосѣ“ о сынахъ Малыя Россїи?“ ³⁾.

Кінець останнього листа згадує про замір Костомарова провести скільки часу в Варшаві та інших місцях за працею в польських архівах за-для його великої монографії про Смутні часи Московські, а також збирання матеріалу для нового досліду „Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой“. Костомаров хотів одержати від варшавського уряду грошову допомогу на років п'ять, щоб мати чим прожити в чужих містах, і цієї справи, та й взагалі перебування історика в Варшаві, торкаються дальші три листи Кулішеві до Мик. Ів—ча.

7-го березня 1866-го р. Куліш писав: „Честнѣйшій отче Николае! Покаянный канонъ твой пречтохъ со слезами умиленїя; нынѣ же возрадуєся вкупѣ, яко желанїе сердца твоего исполнися. Мужъ глаголемый Славїй (Соловйов Варшавський) восписа къ мужу тебѣ тезоименну (Мико-

¹⁾ Олексій Олексієвич Гатцук (1832—1891), українофіл з 50-х років, замість Варшавської професури, почав видавати з 1866 р. в Москві популярний „Крестный календарь“; в 70-ті роки Куліш мав редагувати великий рос. календар його видання, але посварився з О. О. Гатцуком, який ще видавав (1875—1889 рр.) в Москві ж. „Газету Гатцука“. Брат його Михайло—товариш по Харківс. у—ту і приятель Костомарова,—видаєць „Вжинку рідного поля“ 1857 р. і „Української абетки“ 1863 р. (він же склав свій україн. правопис).

²⁾ „Род наш“ себ-то—український.

³⁾ Річ іде про статтю п-бурзької газети „Голосъ“ з приводу українофільства в кінці 1865-го року; зараз у нас під руками її нема.

лаю Милютину) и вся въ рудѣ своей, еже о лядстѣй землѣ содер-
жащу, да вдасть ти тысячу пятьсотъ талантъ (карбованців) къ твоимъ та-
лантамъ на многая лѣта. Никому о семъ не рцы, дондеже совершится пи-
санная. Мене же прости за малописаніе, многая бо писанія восписую день
и ночь. Жены не порочныя, имъ же кланялся еси, поклоняются святости
твоей. Смиранный богомолецъ твой П. Кулиш". А через п'ять днів він
знову оповіщав Костомарова: „Только сегодня отправлена выписка изъ
Вашего, отче, письма съ благопріятнымъ мнѣніемъ о Вашемъ предложен-
ніи. Къ этой выпискѣ присовокуплено мною примѣчаніе, что Вы, пораз-
мысливши, находите возможнымъ исполнить задачу въ три года. Это
необходимо. Могло бы показаться, что Ваши требованія несоотвѣтственны,
тѣмъ болѣе, что дѣло требуетъ нѣкоторой поспѣшности,—хотя бы часть
(историческаго труда) издать сперва въ видѣ перваго выпуска. Когда
войдете въ работу и успокоите первыя ожиданія, тогда легко будетъ
продлить срокъ обезпеченія и на пять лѣтъ. Не диктуйте подробныхъ
условій; ищите точію пѣнязей, а сія вся приложится Вамъ. Увѣдомьте
меня о результатѣ Вашихъ сношеній по сему предмету съ извѣстнымъ
лицомъ (?), да возрадуюся и возвеселюся въ обители моей. Ваш Кулиш.
1/13 Марта 1866 г.“ Нарешті він писав Мик. Ів—чу 10/22 березня:
„Честнѣйшій отче Николае! Радуйся о Господѣ и паки реку—радуйся.
Мужъ, его же нѣщии нарицають милымъ душѣ своей, друзіи же мнятъ
быти лютымъ совмѣщающимъ въ имени своемъ сіе новое нарицаніе (Ми-
лютин) восписа мужу Славіе именну словеса сицеваго. „Съ Костомаро-
вымъ постараюсь повидаться при случаѣ, хотя не знаю еще, въ какой
формѣ удобнѣе исполнить его желаніе“. Мню, отче Николае, яко вся
елика восхощеши воздастся тебѣ, обаче, во треухищренномъ разумѣ
твоемъ, не вознепщущеси о неудобѣ воздаваемомъ, да воздасть воздаю-
щій въ веселіи сердца своего, пріемлющій да пріемлетъ мѣрою смиренія
иноческа, и такъ да утвердится сѣмо и овамо миръ и любовь о Душѣ
святѣ. Аминь. К.“ Справа з допомогою так, як бажав Костомаров, не
налагодилася, проте він прибув в вересні 1866 р. до Варшави на корот-
кий час, оселився у члена того ж „учредит.“ комітету В. Білозерського
і працював в Варшаві до половини жовтня. Куліш згадує про це пере-
бування М. І—ча так: „Я познайомив Костомарова з Хоментовським,
бібліотекарем гр. Красинських, до яких перейшла дорожчинна збірка ста-
родруків та рукописів київського бібліомана Свидзинського. То була над-
звичайна рідкість бібліотекарства, достойна вдячної згадки після смерті.
Йому повинні чималими значними указівками і сам я, і Костомаров ¹⁾.
Потім одвідали позаміський палац Потоцьких і трапазували у їх бібліоте-
каря Пшиленського, звісного виданням безцінних матеріалів по історії
Польщі та Руси“... „Давно вже“, додає Куліш, „почав розходитися я з
Костомаровим в поглядах на наших козаків...²⁾ ...В наших розмовах він
прозивав мене скептиком, але визнавав мій скептицизм для себе кори-
сним“ ³⁾. Так то воно, так і незгідність в науково-історичних поглядах була
давня, і скептицизм—ужиточна річ, та тільки не те, до чого і як прийшов
Куліш, і що хутко виявилось в відносинах приятелів.

Справа в тому, що в кінці ще 1865-го року задумав Пан. Ол—ч ви-
дати в Варшаві книжку в дусі офіційного обрусительного націоналізму,
виходячи з тієї гадки, що треба „вбити клин“ та провести „глибоку бо-

¹⁾ Цей Свидзинський пересилкою з Київa до Саратова своїх стародруків та рукопи-
сів багато допоміг Костомарову за часи його праці над монографією про Богдана Хмель-
ницького.

²⁾ Див. П. Казюки відозву про лекції Костомарова в „Основи“ 1861 р. № 2.

³⁾ Новь 1885 р. № 13 с. 73.

розну“ поміж Польщею і Україною і тим допомагаючи урядові в русифікації, між иншим, української Холмщини, хоча в той-же самий час і писав він директорові холмських шкіл Ф. Г. Лебединцеву, що „Хелмская область для нас terra incognita, особливо въ отношеніи народности“¹⁾. З приводу цього календаря Куліш звертався до Костомарова: „Въ Варшавѣ издается календарь для русскихъ грекоуніатскаго вѣроисповѣданія. Очень хорошо бы Вы сотворили, если бѣ написали для него нѣсколько страницъ. О насъ нѣкоторые толкуютъ, какъ о людяхъ опасныхъ для правительства, а какъ въ настоящее время всего больше можно приносить пользы, состоя въ нѣкоторой солидарности съ правительствомъ, то и слѣдуетъ помогать ему во всѣхъ благихъ его дѣйствіяхъ. Только такимъ образомъ возможно для насъ сокрушить зубы нашихъ явныхъ и тайныхъ враговъ и очистить для себя путь къ полезному для русскаго міра вліянію.—Итакъ, приими честнѣйшій отче Николае, писало въ десницу твою и воспиши нѣчто отъ обилія разума твоего, азъ же предамъ словеса твоя тисненію, радующеся и благодаряще умудрившаго тя Господа. К.“ Мик. І—ч ухилився від такої „солидарности“ з урядовим виданням і урядовими планами—і нічого не одповів Кулішеві.

Мовчанка приятеля викликала лист Куліша від 13-го травня 1866 р., який мало чим міг задовольнити Мик. Ів—ча. „Честнѣйшій отче Николае! Чесо ради молчальникомъ себе сотворилъ еси? Аще и нѣсть премудрости во многоглаголаніи, обаче подобаетъ возвѣщати братіи о здравіи своемъ и о житіи своемъ. Что убо твориши и кая писанія восписуеши? Поучаются днесъ людіе тщетнѣмъ. Единъ еси воистину любуемудръ, и того ради выну помышляю о тебѣ и на ложе моемъ умиляюся. Прю велию учини роду нашему малорусску мужъ, юродствомъ славу себѣ въ Москвѣ стяжавшій²⁾, аки церберъ трезвѣній лаеъ и словеса безумія своего по всему свѣту разсѣваеъ; ты же, отче, ни единымъ словомъ отвѣщеваети. Дивно ми сіе во истину; писано бо есть: аще вы умолчите, камене возопіють. Се убо часъ, въ онъ же возмогъ бы еси поразити клеветуща и низринутіи его въ бездну посмѣянія и въ преисподнюю забвенія.

„Аще узриши мужа московска Алексія (Гатцука) притекша Петрограду, яко же возвѣсти ми писаніємъ своимъ, повѣждь ему, да не сѣтуеъ на молчаніе мое. Восписахъ и послахъ ему во градъ Москву вся потребная, о чемомъ воспроси мя; нынѣ же молю, да сотворить въ Петроградѣ подобіе свое свѣтописное (фотографію) и вдасть ми въ даръ. Возлюбихъ бо браду его, браду аарону, и возжелавъ зрѣти ю во образѣ велиемъ, не яко же присла мнѣ отъ града Москвы.—Ты же, честнѣйшій отче, буди здоровъ, во утѣшеніе сердца моего. Смиранный богомолецъ твой худый и многогрѣшный старецъ Пантелеймонъ“. За цим приписано червоним олівцем—„Зри далѣ“ і на останній сторінці листа по-російському приписано Кулішем: „Въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ упомянуто о двухъ моихъ письмахъ къ Ливчаку³⁾; вслѣдствіе которыхъ приістановлено имъ печатаніе „Золотой Грамоты“. Оба сіи письма относились къ 13 № „Золотой Грамоты“. Я написалъ къ нему, что никто его не уполномачивалъ на перенесеніе обыденныхъ разговоровъ на страницы его газеты, что если сообщать наши мнѣнія о томъ, о семъ, то не надо было ихъ измѣнять

¹⁾ Відділ рукописів Всенар. Бібл. Укр. III, № 3780.

²⁾ Річ іде про статті Каткова в „Московс. Вѣд.“ після замаху на царя Олександра II 4-го квітня 1866-го р.

³⁾ Ливчак—галичанин—публіцист, видавець віденської газети „Страхопуд“ 1863—1868 рр. та „Золотой Грамоти, ілюстрованого письма для поученія и забави“—Відень 1864—1867 роки.

по своєму усмотрѣнію. Потомъ я сказалъ, что кн. Черкасскій никогда не спрашивалъ у меня, какъ я думаю объ учебномъ языкѣ для здѣшнихъ русиновъ, а высказывался я въ пользу великорусскихъ учебниковъ для начальныхъ училищъ у Витте¹⁾, предпочитая литературный русскій языкъ тому варварскому нарѣчію, которымъ пишуться во Львовѣ учебники для Галиційскихъ школъ. Второе письмо мое обличало Ливчака во взведенной на меня клеветѣ, будто бы я Малороссіи не признаю Русью и т. п. Тутъ я ему сдѣлавъ хорошее наставленіе, какимъ образомъ приобрятається вліяніе на умы, и убѣждалъ оставить манеру извращенія фактовъ, а въ заключеніе просилъ, или лучше сказать—требовалъ напечатать оба мои письма“.

Ще гірше, ніж епізод з Холмським календарем і відповіддю Ливчаку, мусів уразити Костомарова лист Пант. Ол—ча від 4-го червня 1866 р. „Изъ града Варсовійска, иже на рѣцѣхъ Вислѣ“. В жартовливому тоні там повідомлялося Мик. Ів—ча про призначення Куліша на агресивну, бойову посаду директора духовних справ Польського Царства, де він гадав попрацювати, як писав своїм приятелям Чуйкевичу та Хильчевському, „отъ всего сердца во славу русскаго имени, которое я люблю, несмотря на то, что его позорятъ каждый день мои соотечественники“²⁾. Старослов'янський текст листа до Костомарова такий: „Честнѣйшему отъ старецъ сіонскихъ въ лѣтописаніи паче всѣхъ земнородныхъ умудренному, пріязннѣйшему отцу Николаю. Радуйся, отче! Напщующу ми воеже тещи путь въ предѣлы Херсонеса Таврическа да повергнушь, аки нѣкій Эгей, въ пучину Понта Эвксинска, освѣженія ради телесе моего,—призва мя предъ лице свое хитроумный Одиссей варшавскій, мудрѣйшій отъ князей Черкасскихъ, іеросхимонахъ Владимірѣ, і рече ми: „Чадѣ Пантелеймоне! всѣси, яко беззаконія іереовъ и архіереовъ лядскихъ превзыдоша главы ихъ; день и ношъ помышляють ны злая. Сего ради препояши мечъ разума твоего по бедру мужества твоего и изыди во срѣтеніе злоумышленій прелатскихъ и бискупскихъ; азъ же нареку тя воеводою силъ росскихъ, еже въ мірѣ глаголется Директорѣ. Въ совѣтѣ праведныхъ возсядещи одесную мене, и вдасть ти Кесарь 5 тысящъ талантъ, и славенъ будещи въ народѣ Росскомъ паче всѣхъ бригадирѣ. Ты же, чадѣ, престани отъ непщеванія твоего, воеже тещи путь въ страну ону; веснѣ грядущей поидещи, аможе восхощеши, нынѣ же облекись въ броню браннолюбія твоего и побори борющія мя враги, зане оскудѣваетъ крѣпость моя и къ тому не возмогу единъ стояти крѣпцѣ, по множеству лукавства лядска“. Слышавъ таковая рекомая ко мнѣ, вспомнихъ обѣтъ иноческъ, склонихъ главу мою и рекохъ смиреннѣ, яко сотворю вся, елика бытъ заповѣдана мнѣ свыше. И тако, честнѣйшій отче Николае, престахъ непщеванія моего морскаго, повергаюсь же въ хляби рѣчная, да укрѣпится плоть моя на бореніе веліе. Ты же, праведный отче, тецы путь въ страны Гадарински и Гергесински обоиполь рѣки Дона и возвѣщай ми чаемъ о здравіи твоємъ и о пареніи духа твоего³⁾. Жена непорочна, инокиня Александра, честными словесы тя ублажаетъ и главу свою смиреннѣ предъ тобою склоняетъ. Послушница же Марія⁴⁾ дню вчерашню отыде во градъ Жолкъвку, скудости ради пѣняжныя, яко обыче величати воскрилія ризъ своихъ и истряса пѣнязи мнози, неимущей же ей, прошеніемъ восхища у матери своєї инокини Александрѣ, дондеже не оскудѣ мирра ея. Видѣвъ же праведница Александра, яко николи же не

¹⁾ Попечитель Варшавської учебної округи.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1898 г. № 7—8, с. 74 та № 1, с. 88.

³⁾ В червні—липні 1866 р. Костомаров подорожував до Саратова.

⁴⁾ Родичка Кулішів.

престанеть Марія восхищати отъ нея на суетныя препряды и украшенія мірская, затвори предъ нею глубину щедротъ своихъ. Обитающій же во градъ онѣмъ мужъ благъ истоши вся, еже имѣяше, и преста отъ посыланія пѣнязей во градъ Варшаву, да имать чимъ препитати троихъ дѣтищъ своихъ, ихъ же остави ему суетнѣ непщующа жена сія. И тако потече къ нему нехотяща, да понудить его паки сотворити ю боляринею градскою, испещренными ризами блистающею. Помышляетъ же изглубити глубину мудрости землеописательной, да научить здѣ отроковицы въ училищѣ, глаголемомъ гимназія. Сего ради азъ возьмѣ книжѣ мнози у страстотерпца Димитрія, вдахъ я женѣ, да не мыслить во глубинѣ сердца своего, яко не обрѣте помощи у мене на благая. Мню же, яко грѣхъ, кокетствомъ нарицаемый, сотворить жену сію лютѣ бѣдною и всѣмъ чуждою въ старости ея!—Ты же, отче всечестнѣйшій, буди здоровъ и да сіяеть сердце твое свѣтомъ невечернимъ по вся дни живота твоего. Аминь. Смиренный и худый старецъ, молитвенникъ же твой прилѣжный Пантелеймонъ“.

М'який, терпеливий і часто навіть занадто толерантний Мик. Ів—ч і на цього листа промовчав. Куліш уже в листопаді (17-го числа) пише йому: „Честнѣйшій отче Николае! Текущу ми ко брегамъ Понта Евксинскаго, восписахъ ти вся, олика сотвори Господь рабу своему, поставивъ мя пасти заблудшія овцы стада Римскаго. Пространное зѣло писаніе препослахъ ти, многолюбезный отче Николае, и возскорбѣхъ, яко ниче-соже отвѣщаль еси. Нынѣ же глаголю кратко, зане пріяхъ мирру странничю и се теку граду Паризію на шесть седмицъ, да почию отъ великихъ трудовъ моихъ и услажу слухъ мой мусикиєю тамберликогласнаго¹⁾. Мню, яко приѣмшу ти въ руцѣ твоя честная писаніе сіе, имамъ уже лѣтѣти на колесницѣхъ огненнѣхъ. Во градъ Берлинъ перебуду точію день единъ музея ради Каульбахска, его же зрѣвѣ вкупѣ съ тобою. Добрѣ бы сотворилъ еси, аще бы притеклъ въ градъ Паризію вкусити со мною сладкогласія оперна и угобзити души наши бесѣдами многими. О мнозѣмъ имамъ бесѣдовати съ тобою, многая бо творю начинанія въ умѣ своемъ во славу имене росска и не имамъ совѣтника искрення, развѣ тебе единого. Аминь. Старецъ иже на рѣцѣхъ Вислѣ Пантелеймонъ“. Але Костомарову було не до опернихъ розвагъ в Парижі вкупі з Кулішем і не до бесід та порад з приводу прославлення „имени росска“. Хутко позначилося в науково-літературній діяльності Пант. Ол—ча те, що повинно було назавше і рішуче виявити повну протилежність їх поглядів і життєвої громадської дороги.

1867-й рік—самий достатній по кількості і розміру листів Куліша до Костомарова: то був рік, коли Куліш наготовив першу редакцію своїх пізніше розвинутих ширше і надрукованих історичних дослідів про становище України, Польщі і Москви, і рік, коли похитнулося його службове становище в Варшаві.

Ділового листа послано російською мовою Пант. Ол—чем 27-го січня 1867-го року до Костомарова такого змісту. „Воспользовавшись отпускомъ за границу и перерывомъ дѣлъ, я привелъ въ порядокъ свои замѣтки о первоначальной исторіи козаковъ и написалъ самое полное повѣствованіе, какое до сихъ поръ было писано о заселеніи Украины до временъ первыхъ козацкихъ *zatargów* съ панами. Хотѣлъ бы я повергнуть мою рукопись на Вашъ праведный судъ съ тѣмъ, что, если бы Вы признали, что она вноситъ въ исторію южной Руси нѣкій свѣтъ, то напечатать ее въ „Вѣстникѣ Европы“ подъ какимъ хотите заглавіемъ. Что касается

¹⁾ Тамберлик—відомий артист-співець того часу.

до цѣны за печатный листъ, то я бы предоставилъ Вамъ войти въ условія съ г. Стасюлевичемъ. Я соглашусь на все, что Вы признаете законнымъ. Отвѣчайте, имѣете ли Вы время и охоту читать мою рукопись. Тогда я пришлю (листовъ 6).

По случаю перехода духовныхъ дѣлъ въ другое вѣдомство, Соловьевъ предложилъ мнѣ у себя мѣсто въ 3,600 руб. Я отвѣчалъ, что не желаю продолжать службу въ Царствѣ Польскомъ подъ условіемъ деградации и предпочитаю остаться, по закону, за штатомъ. Соловьевъ, тайкомъ отъ меня и помимо моего начальника, представилъ Намѣстнику, что будто бы я желаю быть причисленнымъ къ Учредительному Комитету съ жалованьемъ 4500 р. (а все таки не 5066, какъ я получалъ донинѣ). Когда мой начальникъ Брауншвейгъ вошелъ съ представленіемъ объ оставленіи меня за штатомъ,—ему отвѣчали, что я уже причисленъ къ Учредительному Комитету. Такое насиліе глубоко оскорбило меня. Эти господа воображаютъ, что изъ желанія сохранить за собой содержаніе в 6 тыс. руб. (1500 р. я получаю за редакцію „Сборника постановленій“) я позволю дѣлать съ собой, что угодно. Но деньги у меня послѣднее дѣло. Я ими и не пользовался, а уплатилъ долгъ да кой кому помочь учиться. Поэтому я рѣшился оставить Варшаву и пишу ко всѣмъ знакомымъ въ Петербургъ, что возьму какое угодно мѣсто въ 2 тыс. руб., а minimum—1500 р. годового жалованья. Обращаюсь и къ Вамъ съ тѣмъ же самымъ. Если бы при редакціи Вѣстника ¹⁾ нашлась черная, не требующая совершенной регулярности работа, то я готовъ поработать. Здѣсь, при текущихъ служебныхъ занятіяхъ, я въ полтора года издалъ 20 томовъ Сборника административныхъ постановленій, въ которыхъ исправленъ мною русскій переводъ по корректурнымъ листамъ, а во многихъ томахъ и по ужаснѣйшимъ рукописямъ. Послѣ того, что я здѣсь успѣлъ сдѣлать (рѣдкій день я не работалъ часовъ 12) для меня никакіе труды не страшны. Подчиниться же грубому произволу такого господина, какъ Соловьевъ, я не соглашусь и за 20 тыс. жалованья. Здѣсь во всякомъ случаѣ я останусь до 1-го Апрѣля, потому что мнѣ необходимо получить за два мѣсяца 1000 р. жалованья для того, чтобы расплатиться съ варшавскими долгами и пріѣхать въ Петербургъ съ нѣсколькими сотнями рублей. Слѣдовательно, до тѣхъ поръ и не нужно мнѣ мѣсто. При томъ же я не теряю надежды, что меня переведутъ хоть на маленькую должность; а я теперь такъ изловчился, что, при моемъ трудолюбіи, при моей способности работать чрезвычайно быстро, я надѣюсь изъ маленькаго мѣста скоро перейти на большее, чего бы мнѣ очень хотѣлось, чтобы показать кой кому, что я своимъ возвышеніемъ по службѣ былъ обязанъ не кому либо и не чему либо, а именно тому, что постоянно работалъ за десятерыхъ. Здѣсь русскіе люди, заражены сплетничествомъ. Сидя постоянно дома за работою, я отъ времени до времени нехотя узнаю, что обо мнѣ говорятъ, и удивляюсь людской слѣпотѣ. Я поступаю такъ просто, что никому это невдомекъ, а стараются всѣ мои успѣхи объяснить какою то моею хитростью etc., etc. И до Васъ кое что изъ подобныхъ вѣрокъ доходитъ, но воистину вся таковая глаголемая суть отъ діавола, иже искони бѣ отецъ жи. Приписываютъ мнѣ даже какія то печатныя статьи, а я во все время своей службы въ Варшавѣ ровно ничего своего не печаталъ. Буди, честнѣйшій отче, здравъ и Богу любезенъ. П. Кулишъ Александра Михайловна Вамъ кланяется вмѣстѣ съ честнѣйшею госпожею матеріею вашею и благодарить за всю Вашу любезность къ ней“.

¹⁾ 3 березня 1886 р. Стасюлевич, Костомаров, Пипін та ин. почали видавати спершу виключно історичний журнал „Вѣстникъ Европы“.

Через п'ять днів (1-го фебруарія) Пант. Ол—ч знов пише приятелю вже по старослов'янському про свій замір утворити дослід з історії України XVI—XVII вв. „Добрѣ реклъ еси, боголюбезный отче Николае! Житейское море, воздвигаемое зря напастей бурями, къ тихому пристанищу мудрованія книжного притекъ, изношу отъ сокровищъ древности благая и тако обрѣтохъ покой душѣ моей. Воистину бысть тако, яко глагола иногда благословенный Винцетисъ ¹⁾: in antiquis est sapientia in multo tempore prudentia ²⁾. Днесъ убо перебуваю выну во храмѣнѣ спасенія et praeter magnanimitatem nihil magnum aestimo ³⁾. Людіе о нихъ же реклъ еси глаголють суетная, глаголанія точію ради, sed est incivile re interspecta de re iudicare ⁴⁾. Сего ради восхотѣхъ явити мірові розумѣніе мое, еже о началѣ рода козакоросска, яко изыде отъ нѣдрѣ Рѣчи Посполитыа, послѣдижде расторгая беззаконія ради много сонмища сего,—да чтуще розумѣють, яко ни ляхомъ, ни козакомъ, ни бояромъ московскимъ хвалу не хошу извивати, обаче вся благая во всѣхъ племенахъ чту, суемудрая же отрицаю. Слышавъ же реченное отъ тебе, отче, яко не вмѣстити Вѣстнику (Европы) писаній притекающихъ, престахъ отъ хотѣнія своего,—наипаче же, яко коегождоу дневи разширяется область розумѣнія моего, чтеній ради многихъ во Храмѣнѣ спасенія. Не яко же первѣе являются ми нынѣ сказанія лѣтописная мужей, скончавшихся донелѣже разгорѣся усобица козацько-лядская, многая же уразумѣхъ и отъ препираній сонмищныхъ и отъ рукописаній, раздранныхъ сатурновою косою, и тако уготовити книгу велію ⁵⁾, да возвѣщу мірові вся бываемая даже до временъ Богдана, иже притрепа мечемъ своимъ славу имене лядска и низведе сильныхъ въ немощь порабощенія отъ иноплеменихъ; тѣдніемъ же и иждивеніемъ своимъ предамъ писаніе свое тисненію, да возсіяетъ свѣтъ истины лѣтописныа посреди людей, исполняющихъ градъ Варшаву суесловіемъ. Не возмогутъ бо рещи истину ни борющіе, ни побораемые, точію зрящіи таковая бываема и возносящіяся превыше хотѣнія dominandi и жаданія habendi. Се убо имамъ ошую себе юношу скорописца, да вся, елика измечтахъ отъ словесъ древнихъ, воспишетъ ми изряднѣ; егда же уготовлено будетъ рукописаніе его до начала брани козак-панской, вдамъ ти чтенія ради исправленія и совѣтованія о истинѣ, самъ-же не престану отъ работы книжныа, въ сладость бо мнѣ бысть сія и въ забвеніе треволненій житейскихъ. Аминь. Честнѣйшей госпожѣ матери твоей воздай поклоненіе наше, также и самъ прими отъ жены моея честь, подобающую ти, добродушивый отче Николае! Пенязи не закосню прислати тебѣ, еже вдалѣ еси женѣ моей благоутробнѣ“ (підпису нема).

„Априліа въ 13 день, лѣта отъ воплощенія Бога Слова 1867“, Куліш при пересилці рукопису своєї студії посила листа—„Умудренну паче всѣхъ земнородныхъ, благовонія словесъ исполнену, въ житіи иноческомъ преиззящійшу, старцу, иже на рѣцѣ Невѣ, честнѣйшему отцу Николаю—радуйся, Отче! Ввергохъ днесъ въ колесницу огненную (заліз. поштовий потяг) рукописаніе мое, плащаницюю обовшенное, да летить аки на крилу вѣтрению и почіетъ въ обители твсей. Назнаменася же сиде: „Образованіе въ Южной Руси козачества и заселеніе южнорусскихъ пустынь“. Егда уразумѣши, честнѣйшій Отче, яко достойна есть тисненія, молю тя, внуши господину вертограда словеснаго, въ немъ же

¹⁾ Вінцент з Бове—вчений чернець XIII-го в., автор богословської філософської енциклопедії „Speculum quadruplex“.

²⁾ „В стародавньому—мудрість і на довгий час—розумність“.

³⁾ „І окрім величності души, нічого вище не ціню“.

⁴⁾ „Але ознака невігласія, не пізнавши речі, оголошувати їй присуд“.

⁵⁾ Натяк на майбутню „Історію возсоединенія Руси“.

трудъ многъ совершаеши, да вдасть ми праведную мзду прежде даже тисненію не быти. Оскудѣвшей миррѣ мойей веселій ради паризійськихъ, въ нихъ же безумнѣ углѣбохъ, возвеселюся и возрадуюся о спасеніи моемъ пѣняжномъ. Днесъ же, отче, аще и многая десницею пріемлю, множайшая же шуицею разсѣваю, сребролюбія ради челоувѣческа. Угобженнымъ же пѣнязьми оными чаемыми заимодавцемъ, сохраню нѣчто отъ мзды обычныя въ ковчежцѣ своемъ. Сего ради не закосни тѣшаніемъ благоутробія твоего, отче Николае, да снидетъ злато на писалище мое, аки роса на руно овчье. Еще не молю тя, преблагій Отче, блюди, да не како избразятъ тисненіемъ казаки, обаче козаки. Гнѹсень бо обычай катковскъ, воеже нарицати предковъ нашихъ именемъ, николи же во устахъ ихъ сушимъ. Аще бы восхотѣли еси, Отче, чтуще рукописаніе мое, нѣкая безумная исправить, молю тя не презри таковая творити выну. Уповаю же, яко сказаніе мое не явится міру раздрано, обаче въ единѣй книзѣ цѣлостію вмѣстится. Благо есть корректное исправленіе пишущему самому творити, да не у юродства многая словесная въ тисненіи назнаменаются. Аще возможно есть колесницѣ огненнѣй листовное преношеніе отъ единого града до другого совершати, вознепщевахъ быхъ о таковыхъ бываемыхъ; аще ли же потщитися, Отче, очима своими тисненіе назирати, да будетъ вся по желанію сердца твоего. Смиренный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣхъ Вислѣ Пантелеимонъ. А 8-го травня Куліш посла и другого коротенького листа до пріятели. „Прилѣжнѣ молю тя вземъ писало возвѣстити ми непщующая о сотворенномъ отъ мене поученіи, еже о христіанствѣ древле воинствѣ козацтѣмъ. Безмолвствующу бо ти, мнится ми, яко никако же зрѣлъ еси рекомое створеніе мое. Да увѣмъ убо о спасеніи его отъ исчезновенія въ безднѣхъ небытія. Аще ми же мало имаше время, возвѣсти ми кратчайше. Аминь. Смиренный богомолецъ твой старецъ иже на Вислѣ Пантелеимонъ“.

В той часъ надійшла відповідь від Мик. Ів—ча, і Куліш вже 10-го травня пише йому: „Честнѣйшій отче Николае! Я совершенно удовлетворенъ Вашимъ отзывомъ о моемъ трудѣ и не жажду получить за него деньги немедленно. Оставьте статью у себя до нашего свиданія. Я между тѣмъ буду продолжать работу и составляю цѣлый томъ до Богдана Хмельницкаго, который можно будетъ напечатать или по частямъ въ журналахъ, или отдѣльною книгою—на собственный счетъ. Я вижу, какъ противъ меня все предубѣждено: нечего и думать, чтобы нашелся издатель на мою книгу листовъ въ 30. Если Краевскій ¹⁾ или кто другой дастъ по 100 р. за листъ, то отдайте и теперь. Если же будутъ предлагать менѣе, то мнѣ пріятнѣе держать находящуюся у Васъ рукопись подъ спудомъ. Помните—прошу Васъ—*conditio sine qua non*: не иначе отдавать въ журналъ, какъ деньги впередъ, по приблизительному разсчету, а потомъ доплатить, если окажется болѣе листовъ противъ исчисленнаго. Денежныя дѣла мои приходятъ и безъ этого заработка въ порядокъ. Получая шесть тысячъ талантъ, я началъ жить разсчитливѣе—и въ этомъ мѣсяцѣ установлю балансъ. На службѣ же, какъ я увидѣлъ, мною все еще дорожатъ, потому что немногіе могутъ работать такъ много и скоро. Хотѣлось бы мнѣ совершить освѣщенія ради поѣздки—или въ Крымъ черезъ Подольскую, невѣдомую мнѣ страну, или въ Славянскія земли, въ которыя никогда меня не влекло. Не совпадетъ ли мое желаніе постранствовать съ твоимъ, честнѣйшій Отче? Я уже имѣю словесное позволеніе отъ моего начальства и могу выѣхать или въ началѣ Іюля или въ Августѣ, или даже въ Іюнѣ (хотя это время жаровъ, а плодовъ еще нѣтъ или очень мало).

1) Видаецъ журналу „Отечеств. Записки“.

Нѣкій шлѣсхъ¹⁾, ходившій отъ императора Рудольфа II въ посольствѣ на Запорожье, написавъ дневникъ свой, который только въ нынѣшнемъ году изданъ. Я хотѣлъ было сдѣлать извлеченіе въ видѣ журнальной статьи подъ заглавіемъ „Запорожье во время Наливайка“, но непріязненное расположеніе ко мнѣ журналистовъ отбиваетъ охоту. Наливайко во время перебуванія сего посла за порогами присылалъ туда извиненіе, что воевалъ подъ знаменемъ Острожскаго противъ Низовцевъ. Посланцы привезли въ Січъ саблю Наливайка, который говорилъ: „Если не буду Вамъ вѣренъ, то этою самою саблею отрубите мнѣ голову“. Къ сожалѣнію, дневникъ писанъ кратко, но все таки есть любопытные факты. Напримѣръ: дѣла въ Кошѣ обсуждались въ двухъ радахъ; одна—изъ старшинъ, другая—изъ черни. Потомъ депутаты отъ обѣихъ радъ согласовали распоряженія и рѣшали дѣло окончательно. Смиранный богомолецъ твой старецъ, иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.

Куліш ще раз напосідливо звертається в цьому листі до Костомарова з пропозицією спільного подорожування за кордон. на цей раз—в „славянскія землі, въ которыхъ“—пише—„никогда меня не влекло“, і куди, нагадаємо, він їхав з інструкцією петербурзької Академії Наук 1847 р. та застряв в Варшаві, а потім в п-бурзькій цитаделі і Тулі. В листі цьому Пант. Ол—ч, мабуть, згадував подорож свою вкупі з Мик. Ів—чем 1861-го року, про яку пізніш одверто писав своєму приятелеві Хильчевському: „Когда мы съ Костомаровымъ вернулись изъ заграницы, онъ сказалъ своимъ друзьямъ: „Я и вообразить не могу лучшаго спутника!“ А я своимъ: „Трудно вообразить болѣе несноснаго спутника! Это значитъ, что я въ самомъ началѣ путешествія долженъ былъ бы бросить Костомарова, но я предпочелъ сносить причуды этой бабы: онъ по характеру—баба“.²⁾—

Куліш ще раз, 17-го серпня, пише листа в діловому тоні до Мик. І—ча про друкування свого досліду, звертаючись російською мовою уже на „ти“, замість попереднього „ви“: „Честнѣйшій отче! Употреби послѣднія старанія о напечатаніи моего „Образованія козачества“. Я не настаиваю на прежней цѣнѣ; понижай до 50 р. за листъ, на худой конецъ. Дѣло въ томъ, что сочиненіе это переведено на украинскій языкъ и будетъ напечатано во Львовѣ. Если бы переводъ явился раньше подлинника (разумѣется, подъ чужимъ именемъ) тогда уже подлинника нельзя было бы мнѣ печатать. Жду твоего увѣдомленія о томъ: будетъ ли и когда именно напечатано означенное сочиненіе. Сообразно съ увѣдомленіемъ я—или отложу распоряженіе о львовськомъ изданіи, или немедленно сдѣлаю оное. Будь, отче, здравъ и богамъ любезенъ, а ко мнѣ благоутробенъ. Смиранный богомолецъ твой иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ. PS. Очень было бы желательно получить мзду до напечатанія, если же сіе невозможно, то—лишь бы было навѣрно извѣстно, когда именно напечатается, и когда получатся деньги“.

В серпні—вересні 1867-го р. листування Куліша торкається також відповіді на зісні напади газет „Московскія Вѣдомости“, „Москва“ та ин. на українофільство, Костомарова і особливо Куліша. Більше всього уразила його стаття п-бурзького кореспондента „Московс. Вѣд“. Автор статті³⁾ за львівським часописом „Боян“ повідомляв, що Куліш відрікся від свого українського правопису і абетки, та про инші „зловѣйскія українофільскія продѣлки“. Пант. Ол—ч вимагав, щоб Костомаров надрукував в газеті, де найде можливим, його відповідь та оголосив в полеміці своє авторитетне слово і писав до нього: „Августа 15 дня, на Успеніе Пре-

¹⁾ Ерих Ляссота, його Tagebuch 1573—1594 рр. дає про козацтво цінні відомості.

²⁾ „Кіевская Старина“ 1898 г. № 1. с. 130.

³⁾ „Моск. Вѣд.“ 1867 р. № 170.

святія Богородици. Граду Варшавѣ. Честнѣйшій отче Николае. Молю тя прилѣже — предаждь тисненію сіе рукописаніе мое, да сокрушу зубы грѣшникомъ. Мужу злочестиву, глаголему Катковъ, послахъ списокъ честенъ; обаче не восхотѣ разумѣти. Исповѣждь сіе редакціи газетнѣй, юже обрящещи благочестиву сушу, да назнаменуєтъ низу писанія моего о таковыхъ бываемыхъ. Буди, отче, здравъ о Господѣ, и да вознесетъ рогъ спасенія твоего. Аминь. Смиранный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ. А через два тижні 29-го серпня Куліш знову писав до „честнѣйшаго отца“ вже трохи з роздратованямъ: „Московскія вѣдомости“ моеї статьи не напечатали; Ив. Аксаковъ¹⁾ также не напечаталъ и вмѣсто того къ старой лжи прибавилъ отъ себя новую ложь. Если Вы²⁾ не можете или не хотите позаботиться, чтобъ мое письмо къ Каткову было гдѣ нибудь напечатано, то у вѣдомъ те меня (підкрес. Кулішем). Тогда я приму послѣднія возможныя въ Россіи мѣры, чтобы голосъ, возстановляющій факты, былъ услышанъ читателями печатнаго слова. Куліш“. Відповідь Пант. Ол.—ча таки було надруковано в „Петербургскихъ Вѣдомостяхъ“, ³⁾ але Костомаров не озивався. Тоді послано було Кулішем в вересні ще одного коротенького листа: „Честнѣйшій отче Николае. Часъ убо намъ отъ сна возстати. Беззаконія московскихъ слововержецъ Каткова и Аксакова превзыдоша главы ихъ. Аще умолчивъ—каменіе возопіють. Горе же наю аще не проповѣдцевъ! Сего ради воспрійми, отче, трость книжника скорописца и да изліются рѣки словесъ твоихъ въ море премудрости вѣчное. Смиранный богомолецъ твой старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“.

В-осени 1867-го року Куліш знову звертається до скупого на листи Костомарова з проханням поприятельському: 13 „октоврія“. „Честнѣйшій отче Николае! Почто пребываєши въ безмолвіи? Изрони слово злато сквозъ женъчножо ожереліе!“ Молю тя прилежнѣ—вдай тисненію рукописаніе мое, аще же не возможєши, рцы ми слово твердо. Подобаєтъ бо ми вѣдати (П. К.) сіе. Смиранный богомолецъ твой, старецъ иже на рѣцѣ Вислѣ Пантелеймонъ“... А нарешті вже 21-го червня 1868-го року пише Куліш з Варшави офіційним тоном: Покорнѣйше прошу Васъ, Николай Ивановичъ, вручить подателю этой записки г-ну Левитскому мою рукопись о козакахъ. Если г. Коршъ⁴⁾ передалъ Вамъ рукопись о дневникѣ Ляссоты, то и ту потрудитесь ему вручить. П. Кулиш“.

Так не виявив Микола Іванович достатньої охоти примостити до якого будь видання дослід Кулішівський: та й диво було-б, коли-б він напружував усі зусилля до видання твору, що вважав не вартим з об'єктивно-наукового боку і не приемним суб'єктивно-публіцистичним напрямком, протилежним його поглядам і переконанню. До того й журнали, серед яких Костомаров мав авторитет, вороже ставилися і до праці Куліша, і до засобів його наукової роботи та до висновків, які дослідник проголошував. А ще Т. Г. Шевченко запримітив, що Пант. Ол.—ч „хоча й жорстоко, але іноді скаже правду,—зато йому правди-не кажи, коли бажаєшъ зберегти добрі стосунки з нимъ“⁵⁾. І Пант. Ол. твердо запам'ятав поведінку Костомарова 1867 року...

Куліш, звільнений від варшавської служби, чому сприяли його зносини з галичанами і захоплення деякими львівськими справами і виданнями,

¹⁾ Слов'янофіл—публіцист, що видавав на той час „Москву“, де були випадки і проти українства,

²⁾ Підкреслюємо повертання від „ти“ листа 17-го Серпня до „Ви“ 29-го серпня І. Ж.

³⁾ 1867-го року №№ 250—251.

⁴⁾ Журналіст Валентин Хведорович, редактор „С.-Петербург. Вѣдомостей“ 1863—1874-го рр.

⁵⁾ „Кіевская Старина“. 1901 р. № 6, с. 372.

подорожував за кордоном в 1868 та 1869 роках, побував і в слов'янських землях, довше перебував в Венеції, потім у Відні, де зблизився з галичанином доктором Пулюєм і перекладав з старо-єврейської мови на українську Новий Завіт. Наїздив він і до Борзенщини, а с початку 70-х років майже виключно жив на своєму хуторі Мотронівці, працюючи над історією України, що задумав, як і за 40 років до того Мик. В. Гоголь, утворити в дев'яти томах; тоді саме Куліш писав трьох-томову „Історію возсоединенія Руси“ (видано в 1874—77-х роках). Нестаток заробітку примусив його знову опинитися в Петербурзі, де через В. М. Жемчужникова, одержав він 1873 року посаду редактора Журналу Міністерства шляхів, та Костомаров поклопотався за Пант. Ол—ча, і його обібрано було членом Археографічної комісії з платнею за редакційні праці, що вкупі давало йому 3 тис. карб. на рік і забезпечувало життя. Того ж 1873-го року, 8-го Листопаду, Куліш писав Мик. І—чу: „Честнѣйшій отче! Главною, а можетъ быть и единственною, служебною функціею моею будетъ изданіе Журнала Министерства Путей сообщенія. Въ настоящее время журналъ сей находится въ плачевномъ состояніи, какъ ребенокъ отданный Воспитательнымъ Домомъ на попеченіе наемной матери. Мнѣ бы хотѣлось поднять его изъ упадка и сдѣлать питательнымъ органомъ извѣстной интеллигентной среды. Для этого, покажѣсть, ничего другого непридуманно мною, кромѣ печатанія извлеченій изъ сѣвероамериканскихъ и англійскихъ спеціальныхъ книгъ по прогрессу желѣзнодорожнаго дѣла. Въ англійскихъ же книгахъ нахожу я картину путей сообщенія у нѣмцевъ и французовъ, начертанныхъ знающею дѣло рукою. Но сегодня пришла мнѣ въ голову такая мысль. Не начать ли повѣствованія о нынѣшнихъ дорогахъ трудными словесы старыхъ повѣстей? Т. е. журналъ министерства путей сообщенія долженъ представить публикѣ отчетъ о путяхъ сообщенія отъ Рюрика до Клейнмихеля¹⁾. Въ виду такой картины летучій способъ сообщенія показався бы архи-прогрессомъ. И кому же изобразить сію картину, какъ не Вамъ, единому надъ русскою стариною властѣ имѣющему? Подумайте ка до пятницы, а въ пятницу скажете мнѣ, не вдохновитесь ли на живой этюдъ старинныхъ путей сообщенія? Пѣнязи имама мнози, человекъ же не имамъ. Я не скажу ни слова Головачову²⁾ о моемъ помышленіи, доколѣ не заручусь Вашою готовностію благословити обновленіе журнала Вашимъ перомъ и именемъ. Очи всѣхъ на тя уповають, а потому и журналъ обратитъ на себя всеобщее вниманіе, содержа во главизнѣ статью преподобнаго и богоноснаго. Всего нужнѣе она для привлеченія интеллигенціи инженеровъ и техниковъ къ сотрудичеству. Можетъ быть, намъ удастся создать органъ, наминающій Морской сборникъ былого времени³⁾. (До новаго года наемная редакція будетъ вести 1873-й годъ зачучверѣвшаго журнала, а въ новомъ появится его статистическій Отдѣлъ въ моемъ лицѣ). Да будетъ благословенно вхожденіе твое и исхожденіе твое, Отче! Иночествующій Пантелеймонъ“.

1874-го року надруковано було перший том „Возсоединенія Руси“... Збережений ще вогникъ приятельства старыхъ друзів Куліша та Костомарова гаснув, зівання відносин наростало. Ще в березні 1866-го року Пант. Ол—ч писав своєму родичеві Мик. Дан. Білозерському: „Костомаровъ ветшаетъ; я провелъ съ нимъ наединѣ цѣлый день и не слышалъ

¹⁾ Міністр шляхів при Миколі І.

²⁾ Голова статистичного відділу Мін-ва шляхів, до якого належала і редакція мініст. журналу, автор книжки „Десять лѣтъ реформъ“ Олександра ІІ.

³⁾ Ліберальний офіційний журнал морського міністерства, популярний в широких колах кінця 50-х і початку 60-х років.

отъ него ничего животворнаго. Онъ дѣлается какимъ то безразличнымъ и ко всему относится, точно свѣтскій челоуѣкъ, а не ученый. Въ учебникахъ¹⁾ онъ сбился съ дороги и не знаетъ, что ему дѣлать. Въ ожиданіи чего то неопредѣленнаго онъ не дѣлаетъ ничего. Земляки на него ропшутъ и нѣкоторые его оставили²⁾. А 1874-го року вже Куліш писав Л. М. Жемчужникову: „Я подвергся наибольшему оскорбленію, какое кагда либо испытывалъ. Костомаровъ, котораго я съ такимъ усердіемъ направлялъ на документальную дорогу исторіографіи, сталъ меня третировать съ величайшимъ благоволеніемъ. Не могу иначе выразиться. Когда я посѣщалъ его, онъ обходился со мною благосклонно, отнюдь не вдаваясь въ бесѣду о предметѣ, составляющемъ предметъ обоюдной нашей спеціальности; во все время новаго моего пребыванія въ Петербургѣ онъ ни разу у меня не былъ, ни единого разу, бывая черезъ день у Кожанчикова³⁾ и весьма часто у жившаго напротивъ меня Мордовцова⁴⁾. Я, съ своей стороны, сталъ бывать у него рѣдко, наконецъ, и совсѣмъ его оставилъ... Отрѣзанный отъ міра и терпя нелѣпѣйшія притѣсненія по службѣ, я зналъ только Публичную, бібліотеку да свою квартиру⁵⁾.“ В Бібліотекѣ П. Ол—ч старанно працював над історичними дослідями, уникаючи усім способом белетристичного захоплення за тою думкою, що белетристику творити можуть чимало українців, „а Несторомъ нашимъ украинскаго вопроса могу быть одинъ я“⁶⁾.

В споминах про Костомарова Куліш пише: „Ми довго жили порізно. В 1874-му році мешкаючи знову в одному і тому ж місті, по різних поводах ми бачились не часто, як бувало раніш. Готуючи до видання перший том „Історіи Возсоединенія Руси“, повинен був я перечитати усе, чого додержувався за часи змалювання історії козаків автор Богдана Хмельницького і показав йому такі погріхи, що грубий приятель Костомарова Кожанчиков, сказав у нього на вечері: „Переломав Куліш ребра нашому Миколі Івановичу“. Не вважаючи на мої надмірно гострі замітки, Костомаров зустрівшись зо мною в рукописному кабінеті, обійняв мене і поцілував, що зворушило мое почуття тим більше, що другий том моєї книжки, який саме тоді друкувався, готував йому ще гостріші нотабенки (sic), про які тепер (1885 р.) згадую з соромом і каяттям, виправдуючи себе хіба тільки хворобливим станом, що примусив мене негайно залишити Петербург після видання другого тому „Історіи Возсоединенія Руси“.—Костомаров образився моїми випадками проти нього, і мені приємно сказати, за що найгірше він образився: за те, що я нарік його иноплемеником⁷⁾. Йому неодмінно бажалося славитися українцем; і зараз ми з гордощами містимо його в Пантеоні наших талановитих соотчичів поряд з Гоголем та Шевченком“⁸⁾. А все-ж таки і пізніш, і до кінця днів Куліш не раз повертався до назви, яка завше болісно ображала Мик. Ів—ча, „иноплеменика“ поміж українського люду.

А доки ще й не читав Костомаров „гострих нотабенек“ другого тому „Возсоединенія“, Пант. Ол—ч, знаючи вже відносини колишнього приятеля до його нових поглядів, переслав йому перший том монографії разом з листом 12 грудня 1874-го р: „Честнѣйшій отче Николае! Вамъ извѣстны

1) Мабуть річ іде про видання українських народніх книжок і підручників

2) „Кіевская старина“ 1901 р. № 7—8, с. 68—69.

3) К—в— видавець і книготорговець, приятель Костомарова.

4) Данило Лукич—старий приятель Костомарова від 50-х років, ще з Саратова, і до самої смерті Мик. І—ча.

5) „Кіевская Старина“ 1901 р. № 7—8, с. 90.

6) Ibidem с. 91.

7) „Новь“, 1885 р., № 13, с. 74.

8) Див. примітку до стор. 172 т. II „Ист. Возсоед. Руси“, вид. 1874 р.

только нѣкоторыя обстоятельства, сдѣлавшія насъ антиподами. Есть много другихъ, скрывающихся во мракѣ баснословія, какъ говоритъ Кайдановъ¹⁾, а нѣкоторые, очевидно, не могли Вамъ и присниться; писано бо есть:

Twoje serce poczciwe uczuć tego nie umie,
Ile jest piekła w obrażonej dumie²⁾.

Я причислялъ Васъ къ многообразному сонму тѣхъ, которые ставили меня ниже Гр. Данилевскаго³⁾, и, препоясавъ чресла мои противъ такового скопища враговъ истины, направлялъ метательные снаряды сѣмо и овамю. Теперъ вопію:

Погибни злобы мигъ единый!
Погибни лиры ложный звукъ!

Но еже писавъ—писавъ. Вы видите, какъ меня гонять изъ одного града въ другой, а русская литература, долженствующая быть зрячею, думаетъ въ слѣпотѣ своей: „Може, такъ и треба?“ Взявъ все это благимъ сердцемъ своимъ и примите посылаемую книгу не какъ литераторъ, а какъ товарищъ юности и претерпѣнныхъ нами гоненій. Истинно преданный Вамъ П. Куліш“. Черезъ три дні (16-го грудня), одержавши відповідь Костомарова, розхвилюваного прізвищемъ „иноплеменика“, Пант. Ол—ч знову написавъ обширного недоладного листа з перелікомъ старыхъ образъ з боку Мик. Ів—ча. „Честнѣйший отче Николае! Пиша ко мнѣ объ „иноплеменикѣ“, Вы, конечно, сознавали, что Вашими кроткими упреками, сожигаете угліе на главѣ моей. Я не способенъ гнѣваться и не согрѣшать, и Вы вышли на брань съ такимъ орудіемъ, противъ котораго я совершенно безсиленъ. Но Ваше письмо даетъ мнѣ случай высказать многое, Вамъ неизвѣстное. Не для того я выскажу, чтобъ защитити себя, а просто изъ любви къ истинѣ, хотя бы эта истина еще больше осуждала меня, чѣмъ люди, неспособные видѣти истины у (Рихтера⁴⁾) еще не продаются очки для ихъ слабого зрѣнія). Начало моей къ Вамъ непріязни относится къ тому времени, когда Вы жили въ гостинницѣ Балабина⁵⁾. Я уѣзжалъ домой и зашелъ къ Вамъ проститься. Васъ не было дома, и я поцѣловалъ Вашего слугу, прося, чтобъ онъ передалъ Вамъ на словахъ мой прощальный поцѣлуй. Вернувшись черезъ нѣсколько мѣсяцевъ, я засталъ Васъ въ кругу гостей. Вы стояли среди комнаты одинъ. Я Васъ привѣтствовалъ. Вы мнѣ подали равнодушно руку и не сказали ни слова, такъ что я былъ смущенъ до зѣла. Тѣмъ не менѣе я посѣщалъ Васъ и скоро забылъ эту непріятность. Въ 1862 году я уѣхалъ изъ Петербурга. Вредный говорунъ Бѣлозерскій (В. М.) подбилъ Васъ издавать украинскіе учебники. Вы дѣлали это безъ надлежащаго умѣнья и до того не понимали окружающей Васъ государственной сферы, что стали печатно собирать пожертвованія (грошові). Будь я на мѣстѣ Валуева⁶⁾, я такъ точно пригласилъ бы Васъ къ себѣ и запретилъ бы Вамъ дальнѣйшіе шаги по измечтанному Вами, подъ вліяніемъ Бѣлозерскаго, підприємтію. Результатомъ Вашего вмѣшательства въ мою область дѣятельности, или лучше сказать, результатомъ обнаруженной Вами неспособности къ политикѣ были московскія тергиверсаціи⁷⁾ по украинскому вопросу, кото-

1) Авторъ старого шкільного підручника історії.

2) Твое сердце прямодушне не може того почувати, яке то пекло є в ображеній думці.

3) Відомий публіцист, авторъ популярнихъ історичнихъ романів.

4) П-бурзький продавець окулярів.

5) Костомаров мешкавъ в готелі Балабина по Садовій вулиці, поряд з Публічною бібліотекою, в 1859 році і 1860-му до 1-го червня (Автобіографія К—ва вид. 1922 р. ст. 267).

6) Міністръ внутр. справ початку 60-хъ рр.

7) Підхідні випади.

рыхъ жертвою сдѣлався я въ Варшавѣ. Конечно, главною причиною потери мѣста была болѣзнь Милютина, но не будь Вашихъ учебниковъ и публикацій,—мнѣ бы Соловьевъ не предложилъ отъ имени (варшавскаго) намѣстника ¹⁾ отречься печатно отъ всѣхъ моихъ идей, высказанныхъ въ литературѣ до поступленія на службу, за что я называлъ его подлецомъ и былъ уволенъ намѣстникомъ безъ прошенія ²⁾. Хотя и гнѣвался но не согрѣшалъ, а писать пересталъ къ Вамъ послѣ того, какъ Вы, снявши съ ноги сапогъ, обѣщали принять горячее участіе въ оборонѣ русинской народности отъ полонизма, а когда сняли другой сапогъ, такъ нашли, что русинская народность такъ же далека отъ нашей украинской, какъ и сербская. Письма Ваши сохранены ³⁾. Все таки и послѣ этого я оставался вѣренъ правилу: „гнѣвайтесь и не согрѣшайте“. А что будто бы я разсердился за отказъ Стасюлевича напечатать мою статью, такъ это плодъ Вашего воображенія. Напротивъ, я столько же былъ доволенъ его отказомъ, какъ и отказомъ напечатать мой романъ. Доказательствомъ справедливости моихъ словъ служить хранящаяся у В. Бѣлозерскаго рукопись, врученная Вами Нечую ⁴⁾ (онъ все хранитъ, кромѣ денегъ): она совсѣмъ не похожа на то, что, наконецъ, появилось въ „Вѣстникѣ Европы“ ⁵⁾. Такъ точно не будетъ похожъ и печатный мой романъ на тотъ, который читалъ Стасюлевичъ въ рукописи. Даже и за то, что Вы отказались слушать мое чтеніе, я гнѣвался, не согрѣшая,—разсердился на одинъ день. Но когда Вы написали ко мнѣ, чтобы я прочелъ Вамъ исторію нашей молодости, мѣсяцъ, другой и третій, тутъ я прогнѣвался на Васъ такъ, какъ свойственно одному Богу, слѣдовательно согрѣшихъ, отче, на небо и предъ тобою. И тутъ еще гнѣвъ мой остался бы похороненнымъ навѣки въ моемъ сердцѣ, если бъ не коварство Головачова. Онъ не показалъ меня новому министру ⁶⁾,—меня, издателя министерскаго органа; онъ, уѣзжая въ отпускъ, назначилъ младшаго по службѣ и по лѣтамъ чиновника исправлять его должность,—слѣдовательно опять не далъ мнѣ видѣть министра и зарекомендовалъ меня человѣкомъ неспособнымъ; онъ, наконецъ, не зная англійскаго языка нисколько, маралъ мои переводы съ англійскаго такъ, какъ не марали мнѣ съ дѣтства ни одного перевода мои учителя, и кончилъ тѣмъ, что отказалъ мнѣ въ гонорарѣ публично (за что я недавно жаловался письменно Селифонтову не какъ товарищу министра, а какъ товарищу по литературѣ и наукѣ). Удалясь отсозерцанія этой служебной падали на свой Аѳонъ, я писалъ безъ остановки „Исторію Возсоединенія Руси“ и все, что когда либо непріятно меня поражало въ нашихъ отношеніяхъ съ Вами, видѣлъ передъ собою на стѣнѣ, намалеваннымъ рукою Сатаны. Если бы Сатана, вмѣсто этой забавы, превратилъ мою комнату въ платформу, уставленную пушками, то, вмѣсто двухъ томовъ моей книги, жители Петербурга увидѣли бы страшный дымъ съ огнемъ и грохотомъ. Перечитывая теперь 2-й томъ, я вижу, что въ немъ есть періоды безъ глаголовъ, точно какъ будто я подражатель тупоумнаго Симонова ⁷⁾. На стр. 391, въ строкѣ 21, благоволите читать: „Славяно-татарская безпоря-

¹⁾ Ген.-фельдмаршала Хв. Хв. Берга.

²⁾ Є різні варіанти, навіть в переказах самого П. Куліша про його варшавську відставку. Див. Шенрока—Біогр. Куліша в „Київській Старині“ 1901 р., Огоновського „Ист. литерат. руской“ ч. III, 1 відділ та ин., а також надруковане листування Куліша.

³⁾ В архіві Куліша цих листів ми не знайшли.

⁴⁾ Відомий український письменник Ів. Семен. Нечуй-Левицький.

⁵⁾ П. Куліша в „Вѣст. Евр.“ було надруковано лише „Польская колонизация въ Юго-Западной Руси“ 1874-го року №№ 3 і 4.

⁶⁾ К. Н. Посьету.

⁷⁾ Симонов Мих Терент. відомий український етнограф—Номис.

дочность создала козачество, а духъ рыцарства etc. Слова Создала козачество пропущены. Такимъ то образомъ соединеніе мотивовъ серьезныхъ съ повседневными интересами лишаетъ историка необходимой трезвости и въ собственныхъ его глазахъ дѣлаетъ его дѣло какъ бы чужимъ. И дѣйствительно мы вдвоемъ съ Сатаною работали на Авонской горѣ, куда ему по настоящему не должно быть ходу. Въ этомъ горестномъ обстоятельстве одно утѣшительно: что подражая монаху, пекшему на свѣчѣ яйца, я могу все дурное въ моей книгѣ приписать пакостнику человѣческаго рода, но не передъ Вами. Вы лучше людей, неискусенныхъ въ иноческой жизни, знаете, что противъ Сатаны имѣется въ каждой кельѣ духовный мечъ, отъ котораго онъ бѣгаетъ еще быстрее, чѣмъ ляхи изъ подъ Пилявы. Возьмите этотъ мечъ, если угодно, обіручъ, а я приду и наклоню передъ Вами голову,—разите! Пускай только двое олимпійскихъ дѣвчатъ имѣютъ по книгѣ ¹⁾, а прочія останутся столь же непросвѣщенными, какъ русскія барыни—за то, что не слѣдили за сестрой Кліо, которая, въ то время какъ Сатана глумился надо мною, вѣрно шлялась по Испаніи, заинтересованная дурацкой возней земляковъ Сервантеса ²⁾. Нѣтъ, я прошу всѣхъ девятерыхъ окружить Васъ прелестной толпою, и въ то время когда Вы обнимете самую полногрудую изъ нихъ, обезоружить Вашу руку. Я, собственно, потому и остановился на двухъ томахъ, чтобы сблизиться съ каждою музою въ качествѣ благоговѣйнаго поклонника. Я чувствую, что до тѣхъ поръ, пока хоть одна изъ олимпійскихъ красавицъ будетъ смотрѣть съ пренебреженіемъ на историка, произведеніе пера его будетъ лежать подъ дождемъ, въ безобразной грудѣ книгъ, наваленныхъ у дверей Пантеона, точно передъ лавочкой букиниста. Вотъ почему, задобривъ двумя первыми томами тѣхъ, которые поглупѣ (всѣхъ глупѣе муза живописи: она едва грамотна), остальные семь томовъ поднесу со страхомъ и благоговѣніемъ болѣе развитымъ изъ нихъ; всего больше боюсь подступить къ музѣ Кліо: эта одна стоитъ девятерыхъ. Но она тщеславна, какъ всѣ женщины, и это ободряетъ меня. Съ глубокимъ почтеніемъ преданный Вамъ П. Кулишъ“.

28-го грудня, уже залишивши службу в міністерстві Шляхів і Петербург, Пант. Ол—ч з хут. Мотронівки написав Костомарову останнього з 1874-го року листа і образливого, і чудного по претенціозності: „Размышляя о нашихъ, честиѣйшій отче Николае, отношеніяхъ, я вижу ясно, что съ моей стороны было сдѣлано все для того, чтобы они были дружескими. а съ Вашей—далеко не все. Отнеситесь ка объективнѣе къ дѣлу, и Вы осудите меня менѣе строго. Если же отъ личностей перейдете къ предмету нашихъ занятій, то едва ли не обвините себя въ неправильномъ отношеніи къ нему. Многими обстоятельствами поставлены были мы оба на одно и то же дѣло. Мы не должны были смотрѣть на себя, какъ на пановъ науки, а какъ на дѣлателей въ вертоградѣ мысли. Рабы неключими есвѣ и еже должны быхомъ (sic) сотворити—сотвори-хомъ (sic). Вы ясно видѣли, что вся Петербургская интеллигенція относилась ко мнѣ съ высоты своего величія. Вы, по званію историка, должны были это видѣть; а ёсли не видѣли, то это значитъ—Вы опустили, избаловались успѣхомъ и Ваше Я сдѣлалось Вамъ милѣе того, что оно собою изображаетъ. Не только не поддержали Вы меня въ моемъ изолированномъ, отверженномъ положеніи, но и отъ себя прибавили малую толику горечи въ чашу моей жизни Въ теченіе полутора года моего новаго пребыванія въ столицѣ, подошва сапога Вашего не коснулась порога моего, а я бывалъ и боленъ, и унылъ; само евангеліе требовало

¹⁾ Річ іде про 9 муз грецького Олімпу; серед них Кліо—муза історії.

²⁾ Куліш натякає на події 1874 р.—боротьбу в Еспанії т. зв. карлістів із повстанцями.

отъ Васъ хоть освѣдомленія о мнѣ. Вы оправдываете себя разсѣянностью, и я вѣрю, что Вы могли, быть въ такой мѣрѣ разсѣянны; но если мы отъ разсѣянности не польемъ цвѣтка, тѣмъ не менѣе онъ сохнетъ. Такъ сохла душа моя и пр., и пр. Но не одушѣ рѣчь, а о наукѣ. Не для Васъ лично повелѣно Вамъ свѣше работать на словесной нивѣ. Если Вы находите на ней волчцы и терніе, это отъ Вашей разсѣянности, отъ неисполненія Вами долга товарища по ремеслу и по идеѣ. Я, конечно, подлежу суду за то, что погрѣшилъ противъ Вашей заслуженной особы, но и Вы подлежите ему за то, что знали меня очень хорошо, но не заботились обо мнѣ, какъ объ орудіи идеи. До того Вы неправильно поставили себя относительно сего орудія, что обратились къ воспоминанію о судѣ надо мною людей некомпетентныхъ, которые видали меня только мелькомъ. Ихъ отзывъ смѣшитъ меня, но не могу я смѣяться, видя, что онъ принимается Вами къ свѣдѣнію и въ данномъ случаѣ къ исполненію.—Таковъ ли былъ ты расцвѣтающій?...

Я осужденъ на одиночество и постараюсь все сдѣлать, что можетъ человекъ сдѣлать в одиночествѣ¹⁾.

На цей лист Костомаров зараз-же (2-го січня 1875-го р.) написав відповідь Чернетка відповіді збереглася у нас в такому тексті: „Многоуважаемый Пантелеймонъ Александровичъ! Что я у Васъ не бывалъ—въ томъ каюсь. Не думалъ, чтобъ наши отношенія требовали визитныхъ правилъ. Ошибся, простите. Затѣмъ: иное дѣло—критика во имя мысли и науки, а иное—глумленіе и издѣвательство. Вы сочли для себя пріятнымъ поглумиться и поиздѣваться надо мною во 2 томѣ Вашей исторіи; но этого для Васъ оказалось недостаточно. Вы заблагодарасудили продолжать начатое въ Вашихъ письмахъ ко мнѣ. Что такое, какъ не глумленіе, не издѣвательство, такіа фразы: я, конечно, погрѣшилъ противъ Вашей заслуженной особы? Что на это можно отвѣчать, кромѣ такой фразы: на здоровье Вамъ, Пантелеймонъ Александровичъ, сами извольте скушать!—Вы пишете, что петербургская интеллигенція на Васъ смотрѣла съ высоты своего величія, и прибавляете, что я, по званію историка, долженъ былъ это видѣть, а если не вижу, то значить, я опустился и проч. Не стану защищать себя; видно,—опустился, когда Вы это находите, и когда не вижу того, что Вы хотите, чтобы я видѣлъ; да и какъ я могу это видѣть, когда не далѣе, какъ недѣлю тому назадъ, я слыхалъ отъ двухъ лицъ, спеціально посвятившихъ себя русской исторической наукѣ, самые лестные (sic) отзывы о Вашей книгѣ, особенно о первомъ томѣ. А не Вы ли печатали, что судъ знатоковъ, хотя немногихъ, для Васъ дороже суда публики? Желаю Вамъ добраго здоровья и остаюсь съ неизмѣннымъ уваженіемъ Вашъ Н. Костомаровъ“.

Здавалось-би, що настав час остаточного розладдя. Проте, велику силу мають спомини молодого віку спільного життя, старих дружніх стосунків. І Куліш з Костомаровим ще раз зустрілися по приятельському. Пант. О—ч згадує, що 1876 року його „храминою спасення“ став „главный архивъ иностранныхъ дѣлъ“ в Москві. „Однім чудовим ранком перед моім робітним столом з'явився Микола Іванович в супроводі чергового службовця, який не знав, чи можна допустити невідомого йому сивоголового дідуся до праці в архівній кімнаті. Ми тричі почоломкалися по чину книжкового чернецтва, і я осадив мого ігумена в Московській Храміні спасення... Ми з ним бачилися і працювали вкупі щоденно; часто ми обоє обідали у Макарових, іноді у Жемчужникових²⁾),

¹⁾ Підпису під власноручним листом П. Куліша нема, крім закорючки, ніби-то вензеля

²⁾ Приятелі К-ша і К-ва.

а усі вечора проводили в помешканні Костомарова¹⁾“. За той-же час Пант. Ол. листувався з старим знайомим, професором Київського університету Ол.—ндром Хв. Кістяковським і так писав йому 28-го вересня 1876 р. про московські зустрічі з Мик. І—чем: „Сижу я, погруженный въ истлѣвшія хартіи (Гл. архива иностр. д.), кто то подходит ко мнѣ; смотрю—Костомаровъ! Очень мы были довольны неожиданной съ обѣихъ сторонъ встрѣчѣ. Теперь работаемъ вдвоемъ, и какъ въ архивномъ кабинетѣ никого больше нѣтъ, то о многомъ другъ у друга освѣдомляемся; а вчера я провелъ вечеръ у него и познакомился съ его женой²⁾. Проговорили весь вечеръ объ исторіи, какъ юные школьники. Во многомъ и онъ измѣнилъ свой взглядъ на то, что прежде понималъ иначе. Сопоставленіе своей исторіи съ исторіями смежными и соприкасающимися отрезвляютъ умъ украинскій, столь склонный къ опьяненію“. А жовтня 16-го Куліш далі оповідав Кістяковському: „Историческія пренія мои съ Костомаровымъ перешли въ рядъ самыхъ усладительныхъ совѣщаній. Много вечеровъ проводимъ мы вмѣстѣ, и его жена увѣряетъ, что никогда въ Петербургѣ не испытывала такого удовольствія среди вечернихъ собраний. По крайней мѣрѣ для меня много и пользы и удовольствія въ этихъ контроверсіяхъ“. Не вважаючи на це, Пант. Ол.—ч не утерпів через 10 день і дав адресату своєму злосливу відозву про Мик. І—ча, пишучи: „Если Костомаровъ попадаетъ въ архивъ, то составляетъ себѣ поскорѣе букетъ неизвѣстныхъ публикѣ вещей и совершенно счастливъ ея благосклонной улыбкой. Восхитительная въ свое время мистрисъ Домби, умирая, хлопотала о розовыхъ занавѣскахъ. Такова участь почти всѣхъ популярныхъ историковъ. Я вижу, какъ усердно и поверхностно работаетъ Костомаровъ“ (26-го жовтня 1876-го р.³⁾).

Не дарма і по праву Пант. О—ч обурився на якогось №, що за споминами ніби-то самого Мик. Ів—ча, розповідав 1885 року один епізод з відносин приятелів, переплутавши зустріч в Москві 1876-го р. з побаченням їх в петербурзькій публічній бібліотеці 1874-го року. № оповідав, що колишні друзі зустрілись в бібліотеці зараз після виходу з друкарні 1-го тому „Возсоединенія Руси“, обнялись і поцілувались „по чину книжного иночества“, і Костомаров буцім-то спитав Куліша: „Лобзаніємъ ли, отче Пантелеимоне, предаеши сына человѣческаго“, натякаючи на Кулішеву книжку, і Куліш ніби то в тую-ж мить зникнув з бібліотеки⁴⁾. Справедливо Пант. Ол.—ч спростовує цю вигадку, посилаючись на живих свідків, листування і саму вдачу та характер славетного історика⁵⁾.

Час останньої і безповоротної розлуки стародавніх приятелів настав пізніше, а саме—в кінці 1880-го року. Поголоски неладдя між ними, видатнішими письменниками українського громадянства, розповсюдились широко, передавалися різні відозви та прикладки. Відгуком цього, мабуть, і була попередня образлива замітка, яку—оскільки пам'ятаємо—за поговором та прикладами переробивши в анекдот, не зупинився умотити його (в „Київск. Старині“) ніхто инший, як сам редактор Феоф. Гавр. Лебединцев, сховавшись за ініціалом підпису невідомого №. А поголоски й легенди ширились. Наслідком цього була пригода з віденським приятелем Куліша Пулюем, а наприкінці—останній лист Пант. Ол.—ча до Костомарова з Відня 29-го листопаду н. с. 1880 р. „Милостивый Государь Николай Ивановичъ! Докторъ Пулюй, во время своего пребы-

1) „Новь“, 1885 р. № 13, с. 74.

2) Костомаров одружився з Аліною Леонт. Крачельською-Кисель 9-го травня 1875 р.

3) „Київская Старина“ 1902-го р. № 3, ст. 526—528.

4) Ibidem 1885 р. № 6, ст. 353.

5) Ibid. „Брошенный изъ за угла камень“, 1885 р. № 9, ст. 134.

ванія вь Харьковѣ, слышалъ отъ професора Заячкескаго, будто бы Вы говорили ему, якобы я сказалъ Вамъ, что „Исторія Возсоединенія Руси“ для меня оселъ, на которомъ я вѣду вь Іерусалимъ.—Тому же доктору Пулюю разказывалъ Пестержецкій вь Харьковѣ, будто бы Вы назвали меня Іудою, когда я хотѣлъ Васъ поцѣловать, и сами ему о томъ говорили.—Считаю невозможнымъ, чтобы Вы стали то говорить, чего никогда отъ меня не слышали, или разказывать такое, чего никогда не бывало, я покорнѣйше прошу Васъ положить конецъ поношенію Вашего имени, напечатавъ нѣсколько строкъ вь такомъ смыслѣ, что нѣкоторые господа изъ ученаго сословія распространяють обидные для меня слухи, ссылаясь на Васъ, какъ на ихъ источникъ, но что Вы никогда не занимались такими сообщеніями, которыя вь случаѣ надобности, могли бы подтвердить открыто. Примите, Милостивый Государь, увѣреніе вь истинномъ моемъ почтеніи и преданности. П. Куліш. P.S. Фразу: на этомъ ослѣ я вѣду вь Іерусалимъ, я сказалъ вь пріятельскомъ разговорѣ съ Мордовцевымъ объ аеонскомъ монахѣ, который, какъ мнѣ показалось, могъ бы провести¹⁾ мой переводъ Св. Писанія вь Малороссію. И я вижу, что Мордовцевъ пустилъ вь ходъ то, что говорилось безъ всякаго опасенія. Фраза эта никогда повторена мною не была“. Адрес: Wien, IX Türkenstrasse 3. Physicalisches Kabinet. Dr. Iohann. Puluj. Übergeben Herrn Kulisch.

Костомаров не надрукував того, що від нього вимагав Куліш, а одповів йому, „что опровергать какія то сплетни не намѣренъ“²⁾. Так назавше увірвалися відношення, які заклалися за 36 років назад поміж великими українськими діячами в оселі і під захистом недоброї пам'яті Мих. Волод. Юзефовича.

А тоді вже, в кінці 70-х і на початку 80-х років, Пант. Ол—ч увійшов у нову стадію свого переконання та публіцистично-наукових дослідів і висновків. Українські громадянські ідеї і роботи в галузях історії, етнографії і літератури на чолі з виданням „Записок“, „Хати“, „Основи“, „Досвіток“ змінилися, як ми бачили, русифікаторською службою в Польщі і привели Куліша до „Исторіи Возсоединенія Руси“, де, поклоняючися московсько-російській державності, ганьбив українське козацтво, яке розбишак самої огидної аморальності і нищителів усякої цивілізації та культурного життя, і закликав українців погодитися з Московщиною і скоритися російському державно-культурному ладові. Спроба нового службового шляху (1873—1874 рр.) теж нічого не дала Кулішеві, лише остаточно озливши його проти суспільства, а перш усього—проти українського громадянства. Тоді його симпатії і надії переходять до Галичини. З деякими Галицькими діячами, починаючи з Як. Головацького, Пант. Ол—ч запроваджував стосунки ще з другої половини 60-х років, а співробітничав він в Галицьких часописах і того раніш, але не зумів ні тоді, ні пізніше розібратися в політичних та громадських галицьких відносинах. Покладаючи, що в Галичині то й є уся істота „руського питання“, Куліш загадав примирити галичан з поляками і почав закликати до єднання обох народів в ім'я культури і братерської любови. Тепер він вже стає прихильником польської цивілізації та хвалителем культурної і державної місії Польщі на Україні. В „Крашанці русинам і полякам на Великдень 1882-го року“ Пант. Ол—ч оголошує, що польські „панські порядки були єдині можебні порядки у тяжких обставинах української нації“, і що „шляхетство зростило на землі, спершу політій польською та козацькою

¹⁾ Мабуть через синодські канцелярії в П—бурзі

²⁾ Помітка на листі Куліша рукою Ал. Л. Костомарової.

кров'ю, пишно-квітчастий, вічно-співучий, вічно танцюючий рай"¹⁾. Але охочих до того раю не знайшов Пант. Ол—ч ні серед галицьких русинів, ні серед українців, як не найшов і симпатій своєму закликіві до української інтелігенції, що оголосив у львівському виданні „Хуторної поезії“²⁾, де поруч з цим зазивним листом надруковано було його вірші, „Гимн єдиному царю“—Петру першому та „Гимн єдиній цариді“—Катерині другій з хвалою за те, що вона „розбоями й руїною неситу гадюку за Порогами убила і голову ехидно-ядовиту залізною п'ятою раздавила“, і воздає Куліш хвалу Катерині—за „зло для злих, за добро для добрих та спасених“, яке вона чинила, хвалу їй яко „любомудрій жриці науки, пророчиці времен благословенних“³⁾.

Після невдалої спроби повернути всю історію України, Галичини і Польщі на инший шлях і перенести своє перебування з Росії до Австрії Пант. Ол—ч вернувся додому, до Борзенщини, на хутір, в Мотронівку, і оселився там для останнього часу життя. В 1888—1889-х роках він надрукував в московських „Чтеніяхъ исторіи и древностей“ новий історичний памфлет в трьох томах „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ (1340—1654). В дій своєрідній монографії Куліш виявляв, що стара козацька історія ніщо инше, як історія грабіжницького, злодійського, розпутного натовпу, що козаки, воюючи з Польщею, боролися зовсім не за оборону віри, а тільки що за-для грабування і бешкету, а заславлений визвольник України Хмельницькій—розбещений чолов'яга, розбишака та зрадник. Дослід-же Костомарова про Богдана він визнав працею „одичалой въ нашей украинщинѣ Клію“. Покладав Пант. Ол—ч надії на увічливе відношення до своєї нової книжки московських людей, бо з трьох елементів—польського, українського і московського,—що боролися між собою, приємними переважно рисами змальовані у нього московські люди і політика⁴⁾. Проте, й московські учені кола, й московських публіцистів та патріотів він не задовольнив і викликав чимало спростування і нападів, а, навіть, і лайки.

Останнє десятиріччя, до смерті 2-го лютого 1897 р., Куліш проживав в Мотроновці, багато працював над красним письменством („Байда“. „Царь Наливай“, „Петро Сагайдачний“), вернувся до праці над Св. Письмом та переклав 13 п'єс Шекспіра, „Дон-Жуана“ і „Чайльд-Гарольда“ Байрона, „Вільгельма Телля“ Шіллерового та готував збірник „Позичена Кобза“ з перекладів Гете, Гейне та інших. Бо справжнім трудолюбцем був Пант. Ол—ч увесь свій вік, і правдиві були його слова: „Занятий я віковично і почуваю себе винним перед усіма, кому-б належало виявити увагу—ніколи жити на світі!“ Так, при всяких хибках Пант. Ол—ча, неурівноважності, самопевності і самолюбованні нетерпачості й нахилу до автократизму, що помічено майже всіма, хто писав про Куліша,—одне, що завше красило його життя і вносило лагідні миротворні тони в круту, дражливу, нервову натуру Пант. Ол—ча і погоджувало з ним людей инших думок та иншого напрямку, це була його віра в силу рідного українського слова, яким він володів досконально і для розвитку якого, при всій його „Трагедії помилок“, а не „Комедії“—кращого перекладу Шекспірового твору,—при всіх трагічних умовах самотнього старечого життя працював безупинно, повсякчасно з будь якими гаслами він не виступав, того живого українського слова, що „одне тільки наше

1) „Крашанка“, Львів 1882 р., ст. 20, 26.

2) Вид. 1882-го р., трохи раніш „Крашанки“.

3) Ibidem, ст. 93—94.

4) „Кіевская Старина“ 1901 р., № 9, ст. 322.

5) Ibidem, 1901 р., № 2, ст. 156.

зосталось при нас“, як думав Куліш, і благав, і заповідав, і закликав всіх до купи—„До гурту-ж, небожата й великі, й малі!“—писав Пант. Ол—ч в зазивному листі до українців: „До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде—слово! Воно бо скарбівня нашого духа. Воно—великий завіт незазваної нашої предківщини. Воно—правдиве пророкування нашої будущини!“¹⁾. І мріялося Кулішеві:

Схаменуця, стрепенуця
Стуманілі люде:
Рідне слово, рідний розум,—
Рідна й правда буде.
Без напасти завоює
Городи і села,
І над людьми зацарює
Приступна й весела.

І засвітить серед хати
Світло благодатне,
І, як мати, буде дбати
Про сиріцтво хатне.
І ходитиме всевіда
С хати до палати,
Щоб убогого сусіда
З багатцем з'єднати...²⁾

¹⁾ „Хуторна поезія“ ст. 128, 134.

²⁾ Ibidem, ст. 47.

Повісті Куліша з середини 1850-их років.

В літературній діяльності Куліша вражає нас постійне захоплення великими планами, а разом з тим і перехід від одного плану до іншого. Таких переходів від одного плану до іншого можна немало зазначити в біографії Куліша: там був проект написати історичну поему на зразок гомерівської і план багато-томового наукового енциклопедичного твору про Україну—пізніш гадка продовжувати після смерті Шевченка його поетичну творчу діяльність.

Але поруч із такими переходами від теми до теми були у Куліша і певні проекти, до яких він вертався, до яких підходив кілька разів з новими та новими думками. Такі якраз були в Куліша плани великих романів історичного та другого—сучасного-побутового. Написати такі романи це була улюблена гадка письменника і він до неї повертався перероблюючи в деталях та міняючи в плані. Наслідком оцих постійних змін було кілька окремих проб сучасно-побутових повістей в різних стадіях оброблення первісної теми.

Про працю над такими побутовими повістями ми знаходимо вказівки в тульських листах Куліша. Відірваний від рідних умов життя, в інших, зовсім відмінних обставинах, Куліш—як це часто буває—хотів зменшити свою нудьгу за Україною обробленням повісті з українського побуту. Ця робота переносила-б його до рідної країни, викликала-б в його уяві малюнки рідного українського життя та давала-б можливість трохи відпочити від переживань та вражін чужого життя. Майже паралельно обдумує Куліш план романів історичного та побутового. Читання історичних матеріалів, які йому постачав з такою уважністю Бодянський, навело на думку, які драматичні епізоди дає московська історія кінця XVI в. Цікавила тут письменника і сама постать царя Івана. З тим звичайним захопленням, яке вносив Куліш до своїх нових планів, тепер він збирав нові дані про добу, що так його захопила. Міркування про характер царя Івана, які ми маємо в листах Куліша з цього часу, промовляють ніби за те, що в цім плані оброблення історичної повісті Куліш відводив багато місця фігурі самого царя Івана, захопившись протилежностями його характеру. Своїми гадками він ділився з постійним радником та кореспондентом тульської доби, проф. О. Бодянським. Далі драматичні моменти наступу Дмитра на Московські землі давали можливість перенести події на Сіверський ґрунт та описати ту частину Чернігівщини, яку письменник так добре знав—з своїх власних переживань. Тема кохання, що займає центральне місце в історичних повістях Куліша, і тут, в стадії ще оброблення схеми повісті, виступала наперед. Як сам Куліш писав в одному листі того часу, він передбачав „романтичеськія комбінації“ в відносинах нижчих верстов людности до вищих¹⁾. Знаючи схеми інших історичних повістей Куліша, можна думати, що тут письменник думав про кохання героя з нижчої верстви до героїні з вищої верстви

¹⁾ Цитати з листів підібрані в статті Ол. Грушевської, Наук. Зб., 1924 р., т. XIX, с. 164.

та боротьбу з перешкодами, які на дорозі цьому кохання були поставлені і які треба було усунути.

Поруч із цією романтичною схемою історичної повісті Куліш обдумував в Тулі і план сучасно-побутового роману. Як взагалі ми знаємо, Куліш за тульські роки постійно кидався від одного плану до іншого. Він сам в однім листі характеризував оці шукання та переходи: „сбившись съ дороги обычныхъ трудовъ и не зная, за что схватиться, чтобы не обвѣтшать въ бездѣйствіи“, поясняє Куліш Бодянському один свій невдалий план того часу. Задля сучасно-побутового роману не було потрібно таких підготовчих студій та підготовки наукової, читання джерел, як цього вимагав роман історичний. А в важкі роки Тульського заслання важливо було знайти працю, якою можна було-б вповні захопитись, щоб не піддатись вражінням сумного характеру¹⁾. Постійна, невисипуша праця давала силу боротися з важкими умовами та впливами щоденного життя. Пізніш, пересилаючи Тарновському рукопис роману, що його писав в Тулі, Куліш якраз підкреслював оце значіння літературної праці в тульськім засланні: „Рукопись эта пускай хранится у Васъ памятникомъ того времени, когда мнѣ всего труднѣе было бороться съ жизнью за свое челоѣческое достоинство. Какъ ни маловажна она въ художественномъ отношеніи, но это трофей, вынесенный мною изъ самой опасной битвы“. Варто спинитись на цій відвертій оцінці Кулішевої своїх спроб. Коли—як ми знаємо—Куліш неохоче давав негативні оцінки своїм спробам, то треба визнати, що певно не вповні пощастило з планом побутового роману. Та й пізніш Куліш друкував неповні закінчені побутові повісті, яким бракувало виробленого та продуманого єдиного плану. Може й тут, в цих тульських спробах, не пощастило знайти задля окремих епізодів провінційного життя, які Куліш розробляв з великим зацікавленням, єдиної теми, що-б звязувала їх в суцільність.

Брак композиції, через що окремі епізоди так і залишались епізодами без внутрішнього глибокого звязку та необхідної єдності, виявлявся ще в однім відношенні. Куліш, як історик, хотів внести до сучасно-побутового роману і деякі історичні пояснення. По середині між історичними романами та сучасно-побутовими повістями стоять ті, що, маючи сучасний побут, старано визначають всі риси архаїчні, все старовинне та поясняють, як склався той побут, що його пережитки збереглися аж до новіших часів, як спомини минулої доби, минулого життя. Коли взяти роман „Липовыя пуши“, якого вийшов лише початок²⁾, читач має вражіння, що це побутовий роман зі вступом історичного змісту чи роман—хроніка, де списано послідовно життя кількох поколінь. Підход до начерків історичних романів у Куліша звичайно інакший і в цім відношенні початок „Липовыя пуши“ відрізняється від історичних романів Куліша. І ось треба визнати, що історичні екскурси роману „Липовыя пуши“ занадто багато займають місця та спиняють нормальний розвій подій та хід самого оповідання. Це приходить віднести на рахунок невдалої композиції. Певна низка окремих епізодів, досить цікавих, незв'язана до купи внутрішнім органічним звязком. Можна думати, що і в тульських спробах Куліш не зумів перейти від окремих епізодів, які старано розроблював, до певного об'єднання їх в закінчену струнку систему з пропорційним обробленням окремих частин. Автор і сам розумів ці хиби своєї літературної праці. Може цим і пояснюються такі рядки: „онъ поражался многими художественными идеями въ одно и то же время и только обиліе

¹⁾ Про тульські вражіння—у Шенрока Київ. Стар. 1901, IV, 131; у Грушевської Ол. Ол., *op. cit.*, с. 161.

²⁾ „Основа“ 1861, V. Псевдонім Д. П. Хоречко.

сюжетовъ, просившихся подъ перо его, мѣшало ему что-нибудь окончить“¹⁾. В інших випадках автор не міг упоратись з багатством деталей, які йому шкода було відкидати, а наведені разом вони гальмували нормальний хід оповідання, як, наприклад, постійне згадування про різьбу в опису старшинського старосвітського будинка в ром. „Липовыя пуши“²⁾.

„Выведены только лица,—зазначено в передмові,—которые должны начать дѣйствіе, но ихъ обстановка можетъ заинтересовать читателей, какъ живопись нравовъ недавно исчезнушаго панскаго быта въ Украинѣ, того быта, который сохранилъ на себѣ отпечатокъ стариннаго кочества“³⁾. Це зовсім справедлива увага, але крім зацікавлення читачів треба відповідно відітнути і зацікавлення самого автора, який стільки уваги надає якраз виясненню як звичаїв, так і матеріального побуту старшинської верстви другої половини XVIII в. Якраз оце зацікавлення самого автора і зв'язує його в його композиції: він не може встановити певної міри задля різних екскурсів до сфери матеріального побуту минулих часів. Не хочеться проминути цікавих рис минулої доби і ось побутовий роман обростає поясненнями з минулого і наближається до хроніки, де подано історію певної фамилії, починаючи з давніших її представників. Приклад цього маємо ми в пов. „Старосвѣтское дворище“, де дано коротке пояснення про генеалогію героя, судового панича Никодима Трифоновича (37—38). Це приклад стриманості автора в відношенні до деталей, але таку стриманість виявляє він незавсіді. В багатьох випадках, як ми вже зазначали раніш, багацько деталей та пояснень заваджає розвиткові оповідання.

Багато місця займають теж і описи природи, це більше ніж тло, на яким з'являються дієві особи; автор надає своїм малюнкам природи більше значіння і відводить для них більше місця. Треба пригадати, що Куліш взагалі дуже любив українську природу та спеціально—її рослинність. Ця риса постійно виявлялась в його вдачі, а життя далеко від України, в часи заслання та пізніш в столиці за працюю—надавало цій любові до природи деякого спеціального відтінку. Було тут і певне сумування за рідною природою серед інших зовсім відмінних обставин на півночі. В таких умовах мусіло надзвичайно поглибитись почуття природи та любов до рослинності. Що в Куліша така любов була, можна бачити з його листів. Пригадаємо, наприклад, такі рядки з його листа до Н. Білозерської: „Послѣ обѣда поѣдемъ на Черную рѣчку. Я вамъ покажу Рюиздалевскіе пейзажи, которыхъ никто Вамъ не покажетъ, потому что у всѣхъ передъ глазами распростерты въ видѣ транспоранта дѣловыя бумаги, моя же корректура всегда прячется между зеленью и въ ней исчезаетъ, не заслоняя отъ меня ни плавающихъ по водѣ маковокъ, ни зеркальной игры отраженія. Вчера чудныя вещи я видѣлъ и некому было показать ихъ. Извошикъ меня не понялъ бы. Есть тамъ по-дальше на Черной рѣчкѣ дивныя уголки. Но такъ какъ въ томъ мѣстѣ не построены богатыя дачи, то картины природы стоятъ въ уединенномъ величїи“⁴⁾. Знаємо з інших випадків, що Куліш умів і пояснити учасникам прогулки, що в пейзажі заслуговувало уваги. Спомини тих, що подорожували з Кулішем, досить добре поясняють цю рису вдачі Куліша в відношенні до природи рідної так само, як і до чужої, далекої від України. Будуючи собі хатку на хуторі, Куліш надавав велике значіння

¹⁾ В передмові до ром. „Липовыя пуши“ з чудернацьким підписом П. Шишакъ—Васильевскій—Гребля.

²⁾ Основа 1861, V, с. 3 і далі.

³⁾ Основа, 1861 р., V, с. 1.

⁴⁾ Лист без дати і в лише згадка про працю над „Граматкою“ (с. 164).

тому, щоб коло хатки був гарний город, який давав-би добре тло. Коли він робив певні детальні вказівки та пояснення, що завести та зробити на хуторі, між ними багато місця займають пояснення про город. В кількох листах повторюється ця справа городу коло хатки. В одному листі читаємо: „А васъ и Дмитрія Павловича прошу о кустахъ и деревьяхъ. Чѣмъ больше, тѣмъ лучше. Излишнія можно легко уничтожить, если бы они закрывали видъ, но этого, конечно, не случится“. Кілька днів пізніше дає Куліш додаткові пояснення: „При свиданіи съ Дмитріємъ Павловичемъ потрудитесь передать ему мой поклонъ и покорную просьбу, чтобы онъ распорядился на счетъ отдѣлки домика моего; а дворикъ нельзя ли устроить въ видѣ англійскаго садика. У Анны Васильевны есть мои деньги для найма рабочихъ рукъ. Денегъ не жалѣйте: пусть бѣдные люди заработаютъ побольше“ (Лист до Мар. Ів. Гоголь, с. 112). Маючи таку любов до природи та рослинності, Куліш сумував, бачучи постійне нищення гаїв та городів, чи то навмисне задля продажу, чи то з неуміння зберегти та охоронити їх. Пригадуючи весну на Україні, Куліш часом пригадував і окремі дерева, що становили окраску цілого пейзажу. В одному листі до Мар. Ів. Гоголь він спеціально згадує про великий пишний осокір. „Посылаю моему любезному сосѣду, большому осокору, мой дружескій привѣтъ. Желаю ему въ этомъ году пустить новые погоны и еще величественнѣе стоять надъ водою. Грустно подумать, что это дерево переживетъ всѣхъ насъ. Кто же послѣ насъ будетъ любоваться имъ съ моего крыльца и изъ окна моего кабинета? Чего добраго, поселится въ моемъ домикѣ такой господинъ, который призадумается, что бы изъ этого явора сдѣлать: соху для хлѣва или корыто для свиней. О бѣдная поезія. Гдѣ твое царство? На всемъ земномъ шарѣ нѣтъ ступня земли, который былъ бы упроченъ за тобою“¹⁾. Ми знаємо загальний настрій листів Куліша до Мар. Ів. Гоголь і цей привіт дереву вповні гармоніює з загальним настроєм листів.

Знаючи таку любов Куліша до природи та рослинності, легко зрозуміємо, як Куліш детально малює пейзаж, на тлі якого проходять сцени його повістей. Ось, наприклад, одна повість так і починається з скарги на нищення гарних кутків:

„Не скоро—о, какъ еще не скоро,—наступитъ умное время, когда деревья, съ ихъ животворнымъ дыханіемъ, съ ихъ тѣнью и вѣчно увлекательнымъ шумомъ, сдѣлаются безусловно принадлежностью нашихъ сельскихъ и городскихъ жилищъ. Покаместъ, мы встрѣчаемъ больше охотниковъ повалить дерево, чѣмъ посадить его и возлелѣять, мы встрѣчаемъ немного мелкихъ усадебъ, окутанныхъ освѣжительною зеленью. Гораздо чаще, на нашихъ глазахъ, тѣнистые, цвѣтушіе и пѣвучіе уголки старосвѣтской, малолюдной Украины, по милости новыхъ своихъ хозяевъ, превращаются въ скучную плоскость, на которой торчать только произведенія неотступныхъ нуждъ челоуѣка—домѣа, амбары, погреба, заборы. Какъ же это у мелкопомѣстныхъ, небогатыхъ земляковъ моихъ не хватаетъ на столько вкуса и любви къ живому, чтобы поддерживать вокругъ себя свѣжую зелень, или по крайней мѣрѣ щадить ее... Вотъ, напримѣръ, нашъ стряпчій. Кто не знаетъ такъ называемаго старосвѣтскаго дворища, которое досталось какъ-то его отцу, а потомъ и ему, на окраинѣ нашего уѣзднаго городка. Что касается до меня, такъ я изучилъ это старосвѣтское дворище во всѣхъ подробностяхъ: я изучилъ его, какъ пейзажъ геніальнаго мастера, влюбленнаго въ дикую свѣжесть нашихъ захолюстевъ“.

¹⁾ Стор. 112—113.

„И не одними древними липами, сдѣлавшимися у насъ такою рѣдкостью, привлекало оно къ себѣ мое вниманіе. На томъ мѣстѣ, гдѣ только узенькая стежечка извивалась передо мной по травѣ въ густой тѣни древесной, стояли когда-то козацкія хаты. Между этихъ липъ и старыхъ грушъ, поднявшихся высоко, точно кедры, — жили старосвѣтскіе, извѣстные подъ именемъ завзятыхъ. Ихъ имена давно утрачены въ преданіяхъ, но память объ ихъ завзятости перешла къ намъ въ темныхъ разсказахъ о кровавой битвѣ, на этомъ самомъ старосвѣтскомъ дворищѣ, среди этихъ липъ, нависнувшихъ широкими шатрами, и древнихъ грушъ, выросшихъ на подобіе кедровъ“¹⁾).

В иншій повісті того-ж часу ми маємо ясніший сум, викликаний знищенням та руйнуванням старих кутків з їх рослинним тлом. В наведеном уривку те-ж саме почуття виявляється на початку, в наріканнях на знищення та руйнування від тих „охотниковъ повалить дерево“, які навіть без потреби рубаютъ старі гаї та городи, але дальше опис того, що залишилось, зменшує це вражіння. Навпаки, в пов. „Липовыя пуши“ автор підкреслює свій настрій, кілька разів повторюючи, що довкола нічого не залишилось від колишніх гаїв.

„Въ эпоху самарскаго похода, ранговое помѣстье Липовыя Пуши, доставшееся вполсѣдствіи Вѣникамъ, соотвѣтствовало своему имени, потому что состояло изъ первобытныхъ липовыхъ лѣсовъ; но въ наше время липы уцѣлѣли только въ видѣ бревенъ въ стѣнахъ помѣщичьяго дома. Домъ срубленъ изъ толстыхъ липовыхъ брусевъ и, благодаря плотной очеретяной крышѣ, которую смѣнявшіеся поколѣнія владѣльцевъ возобновляли своевременно, пережилъ окрестные лѣса, состоявшіе преимущественно изъ липъ. Странное чувство овладѣвало моею душою, чувство особенной поэтической грусти, когда я, сидя въ свѣтилицѣ господъ Вѣниковыхъ, срубленной изъ благороднаго липоваго дерева, съ мытыми стѣнами, вспоминалъ, по какой причинѣ все это имѣніе, состоящее изъ двухъ тысячъ десятинъ всякаго рода земель, называется Липовыми Пущами. Кругомъ—ни одной липы на корняхъ, названіе помѣстья и чрезвычайная толщина брусевъ въ стѣнахъ дома воздвигаютъ въ воображеніи необозримыя массы густыхъ вѣтвей, высоко толпящіяся вокругъ липоваго дома...

„Выходите на рундукъ, срубленный изъ того же благороднаго дерева, видите широкій дворъ, обставленный раскидистыми каштанами; видите въ промежуткѣ между каштановъ отлогіи скатъ къ пруду и за прудомъ водяную мельницу съ густыми, наклоненными къ водѣ, вербами; тутъ подлѣ васъ, въ самихъ углахъ, образуемыхъ выступившимъ впередъ старосвѣтскимъ рундукомъ, выросли уже довольно старые клены, бросающіе густую тѣнь съ зубчатыми, трепещущими пятнами свѣта, на дубовый полъ подъ вашими ногами и позволяющіе только мѣстами рисоваться на немъ зигзагамъ столбовъ, подпирающихъ навѣсъ. Но липамъ какъ-будто объявлена была война строителемъ этого дома. На всемъ кругозорѣ усадьбы, въ саду, въ дубовой рошѣ, выглядывающей изъ-за плодовыхъ деревьевъ, и вдоль села, поднимающагося на отлогую высоту, по ту сторону пруда и мельницы,—нигдѣ не видно ни одной липы“²⁾).

Оці екскурси до історії минулих часів, оці описи природи ускладняли працю над композицією пізніших побутових повістей Куліша, як можна бачити на прикладі повістей „Липовыя пуши“, „Старосвѣтское дворище“.

¹⁾ Основа, 1861, III.

²⁾ Основа, 1861, V.

Зазначені повісті Куліша утворюють окрему групу, що відрізняється як від „Воспоминаній дѣтства“, так і від „Чорної Ради“. Як відомо, в самій „Чорній Раді“ нема натяків на сучасність, між тим в зазначених повістях минуле цілий час сплітається з сучасним; кажучи про сучасне, автор пригадує минулу долю та походження роду своїх героїв; кажучи про минуле, пригадує, що з того давнього щезло безслідно серед пізнішого неуважного покоління, яке старано намагалось стерти риси минулого, додатком „овъ“ надати новий відмінний вигляд своєму козацькому прізвищу¹⁾.

Між тим „Воспоминанія дѣтства“ вільні від споминів далекого минулого і виявляють замір письменника дати малюнки провінційного побуту без яких-небудь спеціальних завдань.

Пригадуючи пізніш свої „Воспоминанія дѣтства“²⁾, Куліш в приватнім листі підкреслив тодішне своє бажання дати прості малюнки побуту; в листі до М. І. Гоголь читаємо:

„Напрасно Вы придаете такъ много цѣны образованности. Вся образованность къ тому только и направлена, чтобы усовершенствовать наше сердце, а у кого сердце отъ природы прекрасное, тому образованность немного прибавитъ въ глазахъ истиннаго цѣнителя достоинствъ человѣческихъ. Я писалъ повѣсть объ Ульянѣ Терентьевнѣ восемь лѣтъ тому назадъ и сожалью теперь, что представилъ ее болѣе образованною, чѣмъ она была въ самомъ дѣлѣ. Если бъ я изобразилъ родной уголокъ безъ всякихъ украшеній, онъ вышелъ бы еще привлекательнѣе. Знаете-ли, можетъ быть, и Васильевка для меня не была бы такою родною, если бы Вы походили болѣе на сочиненную Ульяну Терентьевну, чѣмъ на дѣйствительную. Есть особенная прелесть въ достоинствахъ, которыми человекъ обязанъ одной своей природѣ. Замѣнить ихъ не можетъ никакое воспитаніе, оно только можетъ ихъ возвыситъ. Вы желаете знать, жива-ли еще эта превосходная женщина. Нѣтъ, она умерла года два тому назадъ. Я похваляюсь Вамъ добрымъ дѣломъ не изъ тщеславія, а потому, что оно для меня отрадно. Когда всѣ оставили Ульяну Терентьевну и она жила въ великой бѣдности въ селѣ Маковѣ Глуховскаго уѣзда, то я назначилъ изъ своихъ доходовъ родъ пенсіи и до самой смерти высылалъ ей аккуратно къ каждому 1-му числу 10 р. сер. т. е. 120 р. сер. въ годъ. Она приняла мое предложеніе съ благодарностію и была такимъ образомъ успокоена на счетъ главныхъ потребностей жизни. Если бъ она была жива теперь, я бы ее взялъ къ себѣ въ Петербургъ и привозилъ бы къ Вамъ въ Васильевку—разумѣется, въ такомъ случаѣ, когда бы ея силы соотвѣтствовали моимъ прогулкамъ въ тысячу верстъ. Я потерялъ въ ней послѣднее, что было дорого мнѣ въ дѣтствѣ. Теперь ужъ не наживу ничего подобного, все равно какъ не наживу юности. Въ „Оеклушѣ“ гораздо вѣрнѣе все представлено. Оеклушу я писалъ послѣ Ульяны Терентьевны и больше доволенъ, какъ повѣстью. Это—живая хроника моего дѣтства. И Яковъ Яковлевичъ очень, очень вѣрно представленъ“ (21. І. 1861 р.).

Я не спяняюсь тут на питанню, оскільки Куліш зумів в цих повістях дати малюнки реального життя в провінції; мені важно зазначити, що так дивився сам Куліш на свої спроби.

¹⁾ „Если сказать всю правду, то родоначальникъ этой фамиліи былъ не Вѣльниковъ, а просто Виникъ, но у насъ, малороссіянъ, была страсть облагораживать свои фамильные имена, прибавкою къ нимъ великорусскихъ окончаній или переименованіемъ и вставкою буквъ“. Основа, 1861, V, 2.

²⁾ Я вживаю цієї назви задля зазначення трьох повістей Куліша, як окремої групи; пригадаю тут, що Куліш раніш думав їм дати іншу спільну назву „Первые мои знакомые“.

Між тим в повістях типу „Старосвѣтское дворище“ ми бачимо певний ухил в напрямі хроніки. Автор не тільки хоче малювати сучасне життя провінційного кутка з його героями, але й дати крім того історію роду героя. Розуміється, деякі вказівки про походження героя, про соціальну верству, з якої він вийшов, можуть бути потрібні задля вияснення, як зложилась психіка героя, в яких умовах, під якими впливами вона формувалась. Але детальніші вказівки про соціальну верству, до якої належали батьки та діди героя, характерні прикмети побуту цієї верстви, звязані з її походженням—все це становить певний ухил в напрямі до хроніки. Пригадаємо рядки, присвячені виясненню впливу полкової старшини, участі козаків в будуванні полковницького дому („Липовыя пуши“), пояснення про судових паничів, характеристику „родственного триумвирата“ Квачів¹⁾, що має такий вплив в своїй околиці завдяки надзвичайно оригінальним заходам—все це не конче потрібно задля звичайної повісті з провінційного побуту. Замітка про третього брата з Квачів та про його вдачу знов вертає автора до вияснення генеалогії Квачів, хоч це було вже зроблено раніш в тій мірі, в якій потрібно задля ходу оповідання про події другої чверти XIX в. і цей екскурс розбиває хід оповідання.

„Впрочемъ козакѣ села Буртища объясняютъ его страсть къ чужому добру родословною дворянъ Квачей, сохранившеюся у нихъ въ свѣжей памяти. Между буртинскими старожилами, помнящими еще времена свободныхъ подсосѣдковъ, населявшихъ панскія земли, сохранилось преданіе, что въ послѣдніе годы сотническаго управленія какой то пономарь, существовавшій въ Буртищѣ, яко лицо духовное, безъ всякаго фамильнаго прозвища, укралъ на ярмаркѣ у козака-дегтяря мазницу дегтю, что козакѣ поймали его на горячому вчинку, окунули головою въ дегтяную кадь и тутъ же прозвали Квачемъ. Не знаю, слѣдуетъ ли обращать вниманіе на подобныя сказанія простолюдиновъ въ столь серьезномъ сочиненіи, какъ сія повѣсть, но преданіе гласитъ положительно, что опозоренный пономарь, исключенный изъ духовнаго званія, затаилъ въ сердцѣ глубокую злобу противъ козацкаго сословія и рѣшилъ, во что бы то ни стало, выйдти въ люди, что бѣ отомститъ потомъ своимъ насмѣшникамъ. Въ самомъ дѣлѣ—продолжаетъ преданіе—остриженный и вымытый олією и мыломъ, Квачъ въ короткое время добился званія сотеннаго писаря и насѣлъ на козаковъ такъ ловко, что при закрѣпощеніи вольныхъ подсосѣдковъ въ царствованіе блаженныя памяти императрицы Екатерины Вторыя нѣсколько козацкихъ убогихъ семействъ приписалъ къ отнятой имъ у нихъ же землѣ и съ того будто бы времени Квачи вошли въ составъ образовавшагося тогда малороссійскаго дворянства. Впрочемъ подобныхъ басенъ о началѣ дворянскихъ родовъ въ нашемъ уѣздѣ ходитъ много между простолюдинами, но никто изъ „благородныхъ людей“ не обращаетъ на нихъ вниманія, тѣмъ болѣе что у многихъ существуютъ древнія жалованныя грамоты, писанныя въ весьма недавнее время. По этому краткому, но, надѣюсь, выразительному очерку дворянъ Квачей, читатель никакъ не ожидаетъ, что бѣ у нашего исправника была дочь, вовсе на него непохожая. Но природа человѣческая распоряжается иногда увивительнымъ образомъ“.

Коли ми порівняємо зазначені екскурси з манерою оброблення „Воспоминаній дѣтства“, легко зауважимо крок далі від спокійного безпретензійного будування „Воспоминаній“. Від повістярських спроб початку 1850-их років²⁾ переходить Куліш до нових спроб, вироблюючи поволі

¹⁾ Основа 1861, IX, с. 1 і далі.

²⁾ У Маковей с. 36.

иншу повістярську манеру. План більшої побутової повісті належить ще до другої половини Тульського періоду, коли Куліш шукав собі в праці заспокоєння від важких вражіннь сумного життя на чужій стороні. Пізніш, пригадуючи в листі до Тарновського якраз про ці роки, Куліш писав, що „это писано было затворникомъ, не видавшимъ года три ровно никого, кромѣ своей жены и еще одного семейства, составлявшаго въ послѣдній годъ тульской ссылки отраду нашей жизни“¹⁾. В таких обставинах спомини українського провінційного життя не могли дати яскравих побутових малюнків. Крім помилок композиції, крім браку єдиної теми, що органічно-б звязувала окремі епізоди, Куліш відчуває теж шкідливий вплив відокремлення від тих умов, які хотів малювати в своїй повісті. Він висловлює надію, що знайде „форми для художественнаго выраженія“. Тема залишиться та-ж сама, але зміниться оброблення її, поскільки воно не задовольняло автора. „Я напишу вновь романъ на ту же самую тему, удержавъ изъ этой рукописи только кое-что въ неизмѣнномъ видѣ“.

Оце признання Куліша про дальшу переробку старого роману цікаве для нас, бо поясняє відношення автора до своїх спроб та розуміння тих хиб, які в цих спробах виявилися. Не відкидаючи самої теми, автор думав переробити окремі епізоди і вертався до первісного плану залюбки: „идея этого романа моя душевная мечта“.

Працював Куліш над цим планом, перебуваючи на хуторі у Мар. Ів. Гоголь, де почував себе дуже добре. В листі до Бодянського Куліш так згадував про свої літні шукання: „отож ми знайшли і Яновщину, про котору понабріхував той Данилевський нісенітниці. Стара Гоголиха і її дочки прелюбезні люде. Так нас приголубили, як родичів, і які тільки були шпаргали, усе нам“²⁾. В цім приємнім оточенні коло приятних людей (до цього свого перебування на хуторі нераз вертається Куліш в пізніших листах до Мар. Ів. Гоголь) Куліш почав писати побутову повість. Кілька років пізніш пригадав Куліш про цю свою працю в звязку з випадком свого столичного літературного життя. „Я получил Ваше письмо, почтеннѣйшій другъ Марія Ивановна, надѣвши бѣлый жилетъ, фракъ и бѣлыя перчатки, чтобы идти читать въ университетской залѣ передъ публикой повѣсть, обработанную въ Вашей Васильевкѣ. Въ пользу нуждающихся студентовъ устроень литературный вечеръ 14 апрѣля, на который въ числѣ другихъ литераторовъ и меня пригласили. Не знаю, осталась ли публика мною довольна или нѣтъ, потому что на рукоплеканія ни для кого не скупилась. Но какъ странно пятистамъ незнакомыхъ людей рассказывать по рукописи то, что есть на сердцѣ“.

Про дальші моменти переробки старої теми ми знаходимо вказівки в інших листах Куліша. Ось як він характеризує в листі до Мар. Ів. Гоголь свою працю влітку 1859 р.³⁾:

„Внизу подъ горой протекаетъ рѣка Хоперъ, похожая на нашъ Пселъ. На конюшнѣ девять прекрасныхъ лошадей, садъ, рыбныя ловли, надводные лѣса, красивые виды; словомъ сказать—все мы нашли по своему желанію и при этомъ полное уединеніе, больше котораго уже и быть не можетъ. Воспользовавшись этимъ случаемъ, я и засѣлъ за работу, да какъ началъ писать, перемежая свои занятія купаньями въ Хопрѣ, то четыре мѣсяца промелькнули для меня какъ четыре дня. Александра Михайловна взяла на себя роль переписчика и мы надѣлали дѣла много. Теперь надобно проводить черезъ цензуру и печатать. Описалъ я уѣзд-

¹⁾ До Тарновського В. В. 1 січня 1856. ²⁾ До Бодянського 4 жовтня 1854. ³⁾ Лист від X—1859 р.

ную малоросійську жизнь со всіма ея чудесами, котрымъ я самъ бы съ трудомъ повѣрилъ, если бъ не видѣлъ этихъ чудесъ собственными глазами. Это романъ довольно обширный, какихъ я до сихъ поръ не писалъ еще. Онъ Васъ долженъ занять, потому что дѣло происходитъ въ Малороссіи. По крайней мѣрѣ я бы желавъ, что бы онъ Васъ занявъ и щобъ Вы извинили меня за мое долгое молчаніе, такъ какъ я весь утонулъ въ своей работѣ и не существовалъ ни для кого и ни для чого“.

Вертаючись до своєї старої теми¹⁾, Куліш робив далші кроки в виясненні плану („можетъ быть, я найду формы для художественнаго выраженія“), який міг органічно звязати багатий та різнорідний матеріал, що їм тепер оперував автор; з другого боку, використовував Куліш нові вражіння. Пригадаймо його підкреслення в листі про Тарновського, де автора роману рівняє з „затворникомъ, не видавшимъ года три ровно никого, кромѣ своей жены и еще одного семейства“. Тепер затворник почував велику потребу відсвіжити свої давні вражіння та набратись нових вражін з сучасного життя на Україні і зміна в становищі була використана задля планів подорожі на Україну. Повідомляючи в листі до Бодянського про зміну в своїм житті²⁾, Куліш пише: „теперь я їду на праздники въ Малороссію, а потомъ туда, гдѣ найдется для меня мѣсто“³⁾. Потім пізніш, вліті 1852 р. рішив провести кілька місяців на Україні. В-осени Куліш перед поворотом з Борзни так писав про ці літні місяці: „їздивъ я въ Полтавскую губернію на Михайлову Гору, заѣхалъ къ Вашему брату въ Прилукѣ... (у Максимовича) прожилъ трое сутокъ... въ Нѣжинѣ заѣхалъ къ Тулову... въ Малороссіи я довольно таки работалъ при гульнѣ своей, но остаются здѣсь долѣе незачѣмъ. Я їду въ столицу одинъ съ тѣмъ, чтобы въ маѣ направить путь во-сво-яси“⁴⁾. Про вражіння від української природи підчас цієї подорожі маємо деякі вказівки в листах Куліша⁵⁾. Цікаві тут вражіння від зміни природи на шляху через Чернігівщину на Полтавщину та потім на Дніпровське побережжя. Оцей пейзаж на закінченню подорожі схарактеризовано такими рисами: „наконецъ на краю горизонта вырѣзывается разорванная гряда синихъ холмовъ, это заднѣпровскія горы, отдаленный предѣлъ нашей поѣздки, онѣ кажутся берегами острова, омываемаго золотисто-зеленымъ океаномъ“... Крім вражін від природи були теж вражіння і від людей, які так бажав поновити автор задля дальших своїх побутових проб. Куліш під впливом цих свіжих вражін починає думати, щоб зовсім залишити столицю чи то—принаймні—по кілька місяців щороку жити на Україні на своїй землі. Столиця притягувала його умовами наукового життя, можливістю утворити відповідні обставини задля своєї праці, але все-ж таки Куліша тягнуло на Україну. Нарешті він вирішив будуватись на Україні та зажити там своїм господарством на своїм хуторі.

Оці поїздки на Україну, перебування в літні місяці, нарешті заведення там свого господарства відсвіжили старі вражіння Куліша, знов звели його з старими знайомими⁶⁾ та познайомили з новими людьми⁷⁾. Далеко не всі зустрічі з старими знайомими та нові знайомства принесли з собою приємні вражіння. За часи відсутности дещо змінилось в родинних відносинах і це виявилось, коли Куліш почав вияснити мате-

¹⁾ „Идея этого романа моя задушевная мечта.“ Лист до Тарновського 1. I. 1856 р. ²⁾ Як це вразило Куліша—див. у Шенрока, гл. XIX. ³⁾ Лист 16-XII 1850. ⁴⁾ Лист 18-X 1852 (Бодян. XI, 266—7). ⁵⁾ Уривки з них подав Шенрок, гл. XXII. ⁶⁾ Напр. про Максимовича: „Максимовичъ здравствуетъ и медлитъ“ (до Бодянського від 18-X—1852 р.).

⁷⁾ „Боюсь только, чтобы онъ не принялъ со мной такого тона, какъ генералъ 12 года съ молодымъ своимъ сосѣдомъ Тентентниковымъ“ (теж, від 25-VII—1853).

ріальні справи з думкою оселитись на Україні. Зустрічі з тими людьми, яких він раніш не знав, теж не раз викликали в Куліша глибоке розчарування.

Розчарування привели до зміни поглядів та оцінок суспільних відносин в провінції. Знайомлючись ближче з дрібним провінційним панством, приглядаючись до нього уважніш, Куліш переходив до суворої оцінки цієї верстви.

Знайомився Куліш і з представниками великого українського панства. Маючи широкі плани, наукові та видавничі, Куліш шукав у цих панів співчуття до своїх планів, а разом з тим і матеріальної підтримки. Але і тут Куліш мусів винести деякі сумні спостереження.

Це все відбилось і на пізніших повістях Куліша кінця 1850-х та перших років 1860.

Зазначені повісті складають окрему групу і, студіюючи їх, можна виділити нові літературні моменти під впливом вражень письменника цих років.

До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70.

Дня 1 квітня 1867 р. почала виходити у Львові тричі на місяць „Правда“, що була тоді одиноким осередком української громадської думки в Галичині. Видавано її заходом студентської громади у Львові і трьох гімназійних громад в Станиславові, Тернополі і Бережанах. Молоденькі громадяни стяглися з останнього, аби підтримати часопис та промостити йому дорогу до українських домів. Редакцію повірено Лонгину Лукашевичу. Однак з передплатою йшло тяжко, а редактор не вдовольнив громадян. Маємо в руках бруліон листу Вол. Навроцького, писаний дня 29/8 1869 року, мабуть до Мих. Подолінського, що стояв тоді дуже близько до Куліша, де про сей час читаємо:

„Коли Громада львівська зачала видаване Правди без жадної посторонньої помочи, тільки своїми силами і громад Станіславської, Тернопільської і Бережанської, успіла вже зібрати заведде около 160 пренумерантів: число правда дуже мале, але коли зважити, що зібрані вони були з самого початку видавництва; коли то, по ошуканню пренумерантів Нивою, Метою, Русалкою, жадне друковане письмо фонетиків на волос кредиту у пренумерантів жадати не могло; коли зважимо, що з кожним дальшим, порядочно виходячим числом у публіки наш кредит рости мусів, коли зважимо, що ми власного закладавчого капіталу мали щось над 100 ринських, що наше громадське тодішнє діланє самостійнє мусіло що-раз більше побільшувати енергію в підпиранню Правди так у нас самих, як і у позальвівських громадах, котрі забов'язалися були до періодичних вкладок на річ нашого видавництва, то—ще до тепер я того певний—Правда мала будучність, т. є повинна була не тільки удержатися нашими власними силами, але і що-раз ширший вплив позискувати на галицьких Русинів. Блуд оден зробилисьмо, що віддалисьмо редакцію Правди чоловікові, котрий досі стояв по-за нашою Громадою: Лукашевичові. Той помалу-малу мусів (така вже урода людська, над котрою ми тоді не погадали) трібувати вийти з такого від Громади зависимого становиська і ділати на власну руку; а зачав від того, що помалу відсунув громадян від співробітництва (що кождому редакторові дуже легко) обернувши свої надії на поміч в тім ділі—з України. Першого доказав цілком, бо не тільки співробітництво устало, але і Правда почала тратити в Громаді інтерес; який посідала у ній яко своя дитина, так що наше діло ограничилось на давню і збираню грошей і поміч у всіх механічних роботах (бо самолюбства у нас не показалося і доселі, по тільки різних досвідах). Що до другого, то Лукашевич ¹⁾ зарахувався; хтось инший перейняв кореспонденцію з Україною на пів дорозі і взяв

¹⁾ Лонгин Лукашевич був урядником асекураційних товариств Ацієнди „і Газа“ а вкінці „Рільничо-кредитового Заведення в Тернополі“, де умер 7 VII 1882, року. На становищі асекураційного урядника перебував у Львові та Відні. У „Правді“ писав він полемичні статті і переклав повість Куліша „Майор“. В р. 1876. обняв він ще раз редакцію „Правди“ на короткий час (ч. 5.—12) Діло 1882. Ч 58.

її в монополь, а Правда в недостатку і тих поживних соків, які її Лукашевич хотів обмежити, мусіла усихати, т. є живитися.....“ (недокінчене¹⁾).

Нема сумніву, що той чоловік, котрий від Лонгина Лукашевича „перейняв кореспонденцію з Україною на пів-дорозі і взяв її у монополь“, звався Омелян Партицький²⁾. На зверх, перед властями відповідав за редакцію „Правди“ в р. 1868 Іван Микита,³⁾ що серед молодого громадянства визначався віком, бо числив тоді літ 30 і, як повнолітній, міг підписувати часопис як редактор, хоч цим цілком не займався. В дійсності вів перші дев'ять місяців „Правду“ Ом. Партицький, якому приділила громада до помочи Євг. Згарського,⁴⁾ М. Коссака, дра Вол. Лучаковського,⁵⁾ і др. Корнила Сушкевича⁶⁾. Та із сих членів редакції тільки Згарський і Лучаковський містили свої літературні твори в „Правді“; два інші, як заможніші люди, служили головно для декорації. Партицький листувався з Кулішем, одначе не витримав довго під тягарем його прикрої вдачі. Всеж-таки приходила в р. 1868 на руки Партицького матеріальна поміч з України, а окрім сього число тамошніх співробітників теж зростало.

В місяці вересні 1868 року приїхав до Львова по зложенню іспиту на учителя гімназії у віденському університеті Анатоль Вахнянин, один із найспособніших громадян, що числив тоді 27 літ. Йому поручено редагування „Правди“. Як номінальний редактор підписував „Правду“ ще навіть в р. 1869 (перші п'ять чисел) Іван Микита, одначе ціла редакційна праця була в руках Анатолія Вахнянина, хоч йому також приділено до помочи Згарського, Коссака, Лучаковського, Партицького і Сушкевича. З титулом редактора вийшов Вахнянин у ближчі звязки із Кулішем. Вони познайомилися особисто. На багання Куліша прибув Вахнянин дня 18. I. 1869. р. до Кракова і тут зустрівся з ним в „Grand Hotel-i“. З Кулішем була тоді його дружина Ганна Барвінок, котра одначе перестерігала Вахнянина: „Я Вас жалую, би Ви з моїм чоловіком не довго видержите.“⁷⁾

На ділі воно вийшло таке вже по кількох місяцях, хоча Вахнянин належав до найточніших кореспондентів Куліша. Від дня 28 січня 1869 р. (дата першого листу Вахнянина) по день 5 липня сього-ж року, отже по п'яти місяцях і семи днях вислав Вахнянин Кулішеві 25 листів, з дуже докладними відповідями на його питання. —

Бувало таке, що Вахнянин висилав листи що-два, або три дні, долучаючи до них точні рахунки. В друку мали сі листи поверх сто сторін

¹⁾ Тека Остапа Терлецького стор. 48—9.

²⁾ Омелян Партицький, почесний член „Просвіти“ і „Тов. ім. Шевченка“, видавець німецько-українського словаря, шкільних підручників, автор заміток про „Слово о полку Ігореві“, про „Скандинавіну в давній Русі“, основник „Газети шкільної“ і „Зорі“, учитель учительської семінарії;—умер у Львові дня 1. II. 1895 року, у віці 55 літ. Дрібні частки його переписки з Кулішем в літах 1866—8 видав я в р. 1908 п. н. „З листів П. Куліша до Омеляна Партицького“ стр. 1—23 (девять).

³⁾ Іван Микита умер дня 27. VIII. 1876. р. в 38 році життя на становищі судді в Лютовиськах. Правда 1876 р. Ч. 15. стр. 286.

⁴⁾ Євген Згарський умер у Відні в січні 1892 р. у 58 році життя. Про нього, як про письменника див. в Ом. Огоновського: „Історія літер. руської“ II. (2) стр. 315—19.

⁵⁾ Др. Вол. Лучаковський адвокат в Тернополі ур. дня 19. III 1838, умер II. IV 1903. р.

⁶⁾ Др. Корнило Сушкевич, скарбовий урядник і власник реальності у Львові, перший голова Тов. Шевченка перед його переменою на наукове, умер 1885 р. Гляди „Діло“ 1885. Ч. 58—60 і „Зоря“ 1885. Ч. 11.

⁷⁾ Анатоль Вахнянин: Спомини з життя. Львів 1918. стр. 103—5.

малої вісімки.¹⁾ Та серед незаслужених дорікань Вахнянин остигав у переписці, а вкінці її перервав.

З рахунків видно, що Вахнянин за працю редактора не побирав ніякої заплати, а в рубриці „мої дрібні видатки“ читаємо, що вони винесли протягом поверх місяця квоту одного гульдена і 16 крейцарів. (стр. 65). Як побачимо із сучасного листування, Куліш обурювався, що за редакційну кімнату плачено місячно 11 гульденів (стр. 64.), а се була одна з причин непорозуміння між Вахнянином і Кулішем, хоч редакція тижневика без власного локалю ледви чи й тоді була можлива. Вахнянин і сучасне галицьке громадянство працювали вповні безкорисно, що видно не тільки із вище наведених слів Навроцького: „самолюбства у нас не показалося і доселі по тільки різних досвідах“, але і з запевнень Вахнянина, що писав Кулішеві: „Не думайте, Добродію, що ми Галичане, хочемо з Вас Українців жити. Може хто із Українців бачив, як Галичанин живе, та чим він щоденно обходиться? У нас немає людей розгардіяшних, щоб збиткували; у нас більш бідовання, як гаразду—а в громаді нашій соромивбися всякий брати гріш за яку небудь працю. Досить йому буде, коли добру славу матиме в других, коли скажуть про його, що він дбає про нашу справу“ (стр. 56).

В Куліша була прикра вдача напастування людей найліпшої волі. Хоча Куліш знав, що лист Вахнянина до Відня, або ще далі до Венеції, чи Флоренції йшов кілька днів, він не чекаючи листа, ганьбив Вахнянина в листі до Микити, так що Вахнянин в VIII з ряду листі, писаним дня 2. II. 1869. р., писав Кулішеві: „Коли немає у Вас ніякого довір'я до мене, то покиньте мене, бо діло не успіє. Я уже казав Вам, Добродію, що стану тоді простим робітником на нашій незораній ниві. От, коли треба сказати, то скажу, що тепер окрім мене ніхто біля „Правди“ не робить, а є в мене щоденно і 4 години школи і справляю я на тиждень 50—80 школярських задач німецьких—так, що колиб навіть хотів дещо для себе на історичнім полі зробити—нема часу тай годі. За такою працею гірко мені приходить слухати докори—а то до того із Вашого листу видна сильна злість на мене. Хоч Ви сварите на Галичанів, то таки не можу я сего до їх відносити, бо вони Вашого листу читати не будуть. Усі Ваші докори звернені проти мене і я інак не можу розібрати Вашої неохоти до мене, як що листи мої Вас не доходять.....“ (стр. 39.) В XIII листі з дня 1. III. 1869. р. писав знову Вахнянин: „у нас діло найбільше терпить через те, що Ви мені не хочете вірити, хоч ще того не сказали мені просто в вічі“ (стр. 67.)

Остоточно Вахнянинові не стало терпцю і звязки між ним та Кулішем розбилися. Дійшло до такого зірвання, що обоє звернули собі листи. Вахнянин не скопіював, на превеликий жаль, листів Куліша і віддав їх, згідно з його волею, Вол. Барвінському, а Куліш звернув листи Вахнянина одначе не всі. В однім із них загрозив Вахнянин Кулішеві судом, коли не вирівняє рахунків, які сам покрив із власної кишені. В другім подав Вахнянин рахунки з ведення „Правди“ та виказав недобір, спричинений порученням Куліша друкувати „П'ятикнижжя Мойсея“ і т. п. „Бувало,—писав Вахнянин у своїх „Споминах“,—що в один тиждень, замість одного аркуша видано два і півтретя. Куліш обіцяв на все те присилати гроші, але у тім був він дуже неточний, фінансові клопоти мучили мене. Ставропігія, де друкували „Правду“, впоминалася

¹⁾ Анатоль Вахнянин: „Листи до Пантелеймона Куліша (1869) видав К. Студинський. Львів 1908. стр. 1—11 (передне слово) і стр. 13—120 (листи).

грошей за кожне число зокрема, а з передплати самої сього гроша не було. Нараз і арештовано нам число, доки не придбали ми гроша на викуп. Я писав і писав до Куліша, та не міг діждатися грошової присилки. Через те заквасилися наші дружні відносини..... А додам, що для контролю, я не вів сам адміністрації а зложив її з академиків". (стр. 104.)

Про сю прикру справу рахунків між Вахнянином і Кулішем хочу подати де-які пояснення на основі сучасної переписки та власних помічень. При кінці 1869 року писав Іван Пулюй, що стояв тоді дуже близько до Куліша, Андрієві Січинському,¹⁾ між иншим таке:

"Вахнянин, най так на „злих людей", (до яких і я маю честь належати) не нарікає. Має „Р" (атай) право ждати поліку з 1100 р. без, злих людей. Колиб і Вах. був на місці Р., то не потрібував-би аж „злих людей," щоб ждати від когось поліку. Лучче най-би Вахн. одвітив сам собі, чим спонукав Ратая, що той написав в листі до Под(олинського): „Анатоль боїця, щоб Вам крила не поросли". Про „віден. злих людей" певно таке не писав Ратай. Стара правда, „хто під ким і. д." З його я луччого не надіявся, тож не дивує і журить мене його верзання. Досвідчився сам на йому Р., досвідчився і Ти, коли ще го не знаєш, досвідчитися і Ви всі. Його „я" у його перше чим що."²⁾

Оскільки отже ходить о гроші, Вахнянин мав здати звіт Кулішеві із 1100 ринських, чи рублів. Якби ми прийняли, що се були рублі, то треба додати 10⁰/₀, отже ціла квота винесла-би приблизно 1210 ринських (гульденів). В р. 1869 вийшло 48 чисел „Правди". Видаток на одно число виносив 34 гульдени, отже за 48 чисел нормальних, без ніяких додатків, заплачено 1632 гульдени. Три числа 6, 8 і 11 були збільшені і за них доплачено 30 гульденів, так що друкарня побрала за „Правду" 1662 гульдени. Треба, що правда, зазначити, що де-які числа, як 9 і 48 вийшли у зменшенім обсязі, за те додано до часопису на головну карту і зміст творів, у нім вміщених, отже рахунок лишився-би без зміни. Редакційні видатки у двох перших місяцях з льокалем дійшли до квоти 153 гульденів і 89 кр., як-би ми взяли округло квоту 150 гульденів і помножили її на 6., то за цілий рік (12 місяців) вона зросла-би до 900 гульденів, а разом з коштами на друк „Правди" видаток дійшов-би до квоти 2562 гульденів; до чого не були вчислені видатки на „Пятикнижжє", „Псалтир" і т. п.

Передплата впливала слабо, бо принесла в перших двох (звичайно найкращих) місяцях, 185 гульденів і 20 кр. Як-би сю квоту помножити на 6, то вплинуло-би до редакційної каси 1111 гульд. 20 кр.

а по дочисленню грошей з України	1210	"
весь прибуток виніс-би	2321	"
а видаток на саму „Правду"	2562	"
отже недобір сягав-би квоти	241	"

Нема сумніву, що він був значно більший, бо передплата ідеально не впливала, а годі навіть на хвилю припускати, аби молоде українське громадянство в Галичині було в силі зложити протягом року 1869 квоту 1111 гульденів і 20 кр., навіть з евентуальною дуже дрібною передплатою з України.

В листі Ів. Пулюя до Вол. Барвінського, писанім в рік пізніше, дня 12. XI. 1870. р., коли Вахнянин поставив Кулішеві свій ультиматум, читаємо:

¹⁾ Андрій Січинський був урядником прокуратури скаргу у Львові, а по пенсіюванні кандидатом адвокатури в Перемишлі, де умер дня 27. VI. 1893 р. Діло 1893. Ч. 133—4 Зоря 1893 р. ч. 13.

²⁾ Тека Терлецького стр. 50.

„Прочитавши Твій лист, п. Р (атай) сказав тільки: „От, які ваші Галичани. Потім виняв гроші 49. гульденів і дав мені послати до Тебе. Оддай їх Наталеві вкупі з 255 талярами, що Ти одержав з Венеції. Я читав у Wechselstuque: 250 талярів коштують 451 р. 25 кр.“

„У листі твоїм стоїть, що Наталева шкода сягає 500 гульд“. Отже сі 49 гульденів укупі з 250 талярами становлять 500 гульденів, як се Ти побачиш з карточки, що міняйло видав, розмінюючи сьогодні п. Р. 100 талярів. Листи Наталеві посилаю на Твоє ім'я сьогодні таки фрахтом, і прошу зараз, як одержиш, вислати на моє ім'я розписку Наталеву, листи и рукописи пана Р.—Листи пана Р. переглянь, чи не достає котрого римського числа..... Р. S. Наталеві скажи на самоті, що ти не зрозумів листу з Венеції у котрому не сказано, щоб ти Наталеві не казав про гроші „250 талярів“, котрі до Тебе прислано, а тільки, щоб не казав сього при Третьому, перечитай лист з Венеції, то й побачиш. Тепер же йому скажи, на самоті, не при третьому, що опріч тих 250 талярів маєш ще 49 гульденів, котрі посилаютья Тобі aviso-ю проти Твого листу, де Наталья словесно заявив свою претенсію к 500 гульд...“¹⁾

У зв'язку із що-й но наведеним листом Пулюя стоять ще два листи Куліша до Вол. Барвінського. Дня 29. 10. 1870. р. писав Куліш до нього з Венеції:

„Разом із сим листом посилаю Вам, друже Володарю, 250 талярів для Наталя Вахнянина. Одержавши гроші, йдїть до Вахнянина та говоріть з ним так, щоб не було коло Вас третєго, и всі ті кондиції, під якими я сплачую йому його ледачу претензію, йому вислобездуйте. Коли він усе те зложить у Вас, що в його в, почавши з моїх листів, тоді оддасте йому гроші. Кондиції, прописані в листі, котрий укупі з грошима. Опріч його, ніхто, щоб не чув од Вас, що Ви одержали гроші для його аж поти, покї вся справа між вами двома не скінчитця“.²⁾ В другім листі з дня 18. X. (очивидно по старому стилю) 1870 писав Куліш Вол Барвінському з Венеції:

„Сі 250 талярів прошу Вас, Друже Володарю, передати Наталеві Вахнянинові, коли він зложить у Вас:

- а). мої листи, перенумеровані римськими числами від 1-го до останнього (1869 іюль) на синьому папері один, чи два без римського числа).
- б). мапи України,
- в). книги, що оддав йому в Кракові й ті, що переслав через Сушкевича,
- г) рукописі мої: Пісня над піснями, Київські міщани, про книгу Йова, и все, що печаталось у Правді,

д) Третій рочник Правди и Св. Письма, скільки в його в.

Листи мої і всі рукописи мої пришліть у Відень (на адр. Пулюя). А все инше, що передасть Вам Вахнянин, держить у себе“.

„Як говоритимете з ним, то щоб не було між Вами третєго і листу сего нікому третєму не показуйте, и щоб ніхто од Вас не чув, опріч Вахнянина, що гроші прислані для його. Колиб Вахнянин чого не вернув, або що, то ми сі гроші обернемо куди инде, а ёму не дамо“.

„Перш ніж одержить од Вас гроші, нехай Вахнянин дасть розписку, що не має до мене ніякої претензії по редакції Правди и що весь кошт видавництва її через Ваші руки виплачено йому. Самогож листу сего йому в руки не давайте, а тільки з своїх рук покажете, а що краще, коли одбудете його грошима, а листу не показуватимете. Такого шахрайства у нас трудно найти, яке показали Партицький та Вахнянин, галицькі патриоти! Остерігайтесь добре, як розмовлятимете з ним и не давайте йому грошей, покї не передасть Вам усього того, що я від ёго требую. Не иміть йому віри ні в одному слові“.

„Коли в сіх 250 талярах не ставатиме чого по рахуванню Вахнянина, то скажіть, що більш не дам; бо він пропивав гроші з Партицьким, не лічачи, а потім прислав міні видуманий рахунок“³⁾

Признавши претенсію Вахнянина, Куліш погуляв ще не раз їдкими словами проти Вахнянина і Партицького та не раз і не двічі обкидував їх епітетами в роді сього:

„Отож спершу обманювали мене і тратили по лакейськи мої гроші Партицький та Вахнянин“⁴⁾.

Чи поступок Куліша був справедливий?—се бачили ми в части із зіставлення приблизних рахунків „Правди“ за рік 1869, та побачимо ще із дальших помічень.

¹⁾ Тека Терлецького стр. 172. Франковий Збірник рукоп. № 89.

²⁾ Тека Остапа Терлецького с. 172.

³⁾ Тека Остапа Терлецького с. 172.

⁴⁾ Киевская Старина 1898. том 63 с. 106.

Хоч в місяці липні 1869 р. перервалося листування Куліша з Вахнянином, останній видавав далі „Правду“, не вважаючи на те, що Куліш та його найближчі віденські приятелі Іван Пулюй і Мих. Подолинський про нього думали. Та все ж таки ворогування Куліша проти редактора „Правди“ не могло принести добра. Евентуальна відмова підмоги з України, яка йшла через руки Куліша, мусила-би відбитися на дальшій існуванні „Правди“. Розумів се добре Вахнянин, розуміла львівська громада, на чолі якої стояв тоді Вол. Навроцький. Дня 17 жовтня 1869 р. післала львівська громада листа до Куліша на руки Подолинського у Відні, який не заховався, а коли відповідь скоро не приходила, нав'язала вона переговори з Вахнянином, про які Навроцький¹⁾ писав дня 5.12. 1869 р. до Мих. Подолинського:

„Сердечний приятелю! Спішу Вам донести о щасливім уложенні цілої справи з Вахнянином. Позавчера на виділі громадським (до которого і Вахнянин належить) на наше жаданє він висказав своє становиско і взаімно собі сказалисьмо, що ділати будемо. Сконстантувалисьмо, що єсть три можливости. Або 1) „Правду“ не підпруть Українці і тогди упаде; або 2) возьме видавництво „Правди“ на себе Громада, за підмогою Українців під деякими умовками; або 3) Вахнянин лишиться при видавництві, з підмогою Українців, без жадних умовок і буде Правду видавав, як до тепер. Ходить ему, як казав, тільки о те, щоби вона не упала з кінцем року; на другий рік уступить нам видавництво, если буде певний, що ми—чи то власними силами, чи підмогою Українців,—успіємо її удержати. Еслиж ми не дістанемо, а він дістане від Українців поміч і покажеться, що Громада власними силами Правди удержати не зможе, то він лишається при Правді і буде її видавав і дальше цілком після волі Українців, як до тепер. Обі сторони (так ми, яко Громада, як і Вахнянин) пришлють на Ваші руки незабавком дотичні пропозиції; ми в нашій програмі, не для нас самих, як думають Українці, але зі взгляду на публіку Правди, жадати мусимо деяких (дуже малих) змін у формі і правописі (щоб напр. не писано *ф* в чужих словах через *хв*: хвилозохвія, *х* в акть, сох в а, і т. д.). Подрібний програм наш перешлемо Вам, як скоро перейде через всі „конститутивні фактори“ у нашій громаді. Сухкевич підпишеша адміністратором і головним помічником Правди і буде відповідав за рахунки і всі матеріальні справи видавництва перед Українцями; за всьо инче правдоподібно голова вибрати маючого ся виділу редакційного; виділ редакційний, розумієся, буде так, як ми собі у виділі громадським уложимо і громаді запропонуємо. Одвічального редактора найдемо собі „мальованого“, хотяб прийшло за то ему місячно з кількя гульденів платити, причім мігби він ще експедицію, або коректу провадити“²⁾.

В п'ять днів пізніше 10.12. 1869 р. вислав Вол. Навроцький до Мих. Подолинського не тільки програму „Правди“ на рік 1870, але ще й листа такого змісту:

„Шановний Пане! Посилаємо обіцяний програм, як его виділ Гром. виробив а Громада на вчерашнім зборі приняла і просимо, щобиьте его в цілости предложили Українцям. (Уживаємо сего назвиска так ту, як є програмі для того, що згодилисьмося в Виділі на те загальне називанє, щоб перед цілою громадою не виявляли поодинчих имен) і щобиьте ще з своєї сторони ім вияснили, що коли деяких змін жадаємо, то не для своїх власних якихсь пересудів, або галицько-сепаратистичних тенденцій в літературі, але що зміни сі вважаємо за доконечні, коли Правда має на цілі ширене і поступ нашої гадки в Галичині; коли не хочемо, щоб вона вічно потребувала грошевої допомоги від них і щоб той гріш був вічно викиданий на дурно. З Вахнянином прийшлисьмо до такої угоди: „Що він узнає право громади до властительства Правди і що уступає її громаді цілком, если вона буде мати певність заемоги від Українців; еслиж Українці на наше предложение не пристануть, тогди він за згодою і підмогою Українців підоймеша дальшого видавництва цілком після волі Українців без жадних умовок, як до тепер; задля того рівночасно з нашим предложеном вишле і своє на Ваші руки. Если не приймуть Українці одного, то най приймають друге. Колиж би навіть і прийняли Українці предложене Вахнянина, то він все такої обов'язуєся Правду громаді уступити кожного часу на її жаданє, если тільки буде певність, що громада її дальше сама удержати успеє. Послідної евентуальности дуже боятися не треба, бо як звісно, Громада такими средствами не розпоряджає, щоб „Правду“ сама удержати змогла. Будьте ласкаві об сім звістити Українців.

¹⁾ Вол. Навроцький, визначний статистик і етнограф умер 16.III 1882 р. в Рашеві проживши 36 літ.

²⁾ Тека Терлецького с. 51.

Від Виділу Гал. Громади Навроцький. Пренумер. жадаємо тому 400 по 4 рубл. що... (недокінчено) 1).

Я зауважив був вище, що лист львівської громади з дня 17 жовтня до Куліша не заховався до наших часів. Але зміст його знаємо з інших джерел, на які за хвилину покличемося. Одначе дійшла до нас відповідь на листа з 17 жовтня, писана Подолинським, без жадного сумніву—під диктатом Куліша, майже в три місяці пізніше (25.12. 1869 р.). З неї бачимо, що не зважаючи на те, що Вахнянин перервав листування з Кулішем, останній поставився до нього з незвичайною прихильністю і пошаною. Відповідь ся така інтересна для історії взаємин Галичан з Українцями і для психіки Куліша, що подаємо її в цілості. В ній читаємо:

„Проти громадського листу зі Львова 17 лат. жовтня 1869. Панове Громадо! Що Українці самі на Ваш лист не відписують, так се через неможність кореспондувати з Вами: через неможність гранишню звідсіля і нездужання та клопіт і всякі праці звідсіля. Розумний нехай зрозуміє, що так воно мусить бути“.

„Щоб Ви, панове громадо, не турбувались марно, знайте, що пренумерувати Правди нема способу на Україні і пяти примірників; а Ви рахуете на 400 і на сій мрії будуете свій проект видавання. Україна незадоволена Правдою та вбачає, що инше тепер не може річ стояти, коли по той бік границі і сам Р.(атай) її не одержує, а по сей так мало в нас людей тамующих і вимовних да й ті порізнені між себе хатніми колотнечами. Єдино тільки задля тієї слави, що рідне слово не замовкає, до слухного часу, дають вони грошеву за допомогу,—і се не багатирі, а такі люде, що від свого рота одіймають. Багатилям українським рупить не рідне слово, а світові роскоші, або щоб дано їм дулю,—„хоч маленьку, хоч пів дулі, аби тільки під саму піку“. Та невеличка купка людей, що стоїть, за своє рідне і борець за надане від Бога право, повинна мати в Ваших очах більш ваги, аніж Ви браття їм даєте. Історія їх не забуде. Глядіть же, щоб Ви не були в історії тільки морокмо і туманом на прибільшання їх сяєва. Оце ж я виявляю Вам, як воно є проти того, як Вам здається. Им'яй уши слышати, да слышитъ!“

„На 1870 рік Правду zostавлено в руках Наталя Вахнянина. Чи багацько, чи мало він заслужився, авсе більше, ніж хто з академіцької молодіжи. Засмучувати такого чоловіка не треба, а його мусимо хіба тим оправдувати, що так наша піч пече. Колиб же сам п. Наталь найшов чоловіка дотепнішого, то Українці впевнені, що задля свого самолюбства, не кривити ме душою, а задля важкої ролі редакторської раднічий буде з своїх плечей перевелити тягар на инші. Подані ему і кондиції, чесні, патріотичні, що до них змушені Українці з своїми тай нашими обставинами, а тим самим і він мусить на їх згодитись“.

„Що Ви, Панове громадо, миркаєте на п. Наталя, се нас не дивує, бо не знавши „по чому хліб і сіль почім“, Вам здається, так би не трудно всю річ на добрий лад на вернути. Отже, коли хочете судити його судом правим, то не вражаючи його поваги, розпитайтесь перше в його (скільки він має право звіритись), як воно є, дак тоді судити мете инше“.

„Українці листом моім з 12(24) грудня наказали пану Наталеві ублагати п. Навроцького і п. Целевича до підмоги не йому а самому ділові, а він щоб вияснив їм усю річ і впокоривсь перед ними яко мужами громадськими, забуваючи своє я. Колиж ні він сього не зробить, ні вони не відкриють йому свого уха і серця, то сповнишця над Галичиною те, що гетьман Мазепа сказав про Україну:

„През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали“

По сім слові бувайте панове громадо, здорові і Господові милі, а до нас ласкаві. Р. Б. 1869 грудня 13/25 дня з Відня. Мих. В. Подолинський“ 2).

Така відповідь Подолинського, з якої найвиразніше промовляв сам Куліш, не до смаку була Вол. Навроцькому та ще й де-кому з львівської громади. Навроцький її не чекав, а сам готував цілком инші плани. Він оглядався вже в половині вересня 1869 р. за иншим редактором „Правди“ та звертався дня 16.9 з проханням до Мелитона Бучинського, аби він зайняв се місце.

„Коханий Мелітоне, писав Навроцький до Бучинського, справи готовляться важні у нас в Львові, лучшє ти зробив, якбиш не їхав до Відня а лишився у нас. Тобі тільки о д н о м у до відомости: річи йдуть до того, що Правда приїде знов у руки і під безпо-

1) Тека Ост. Терлецького с. 52. 2) Тека Ост. Терлецького с.с. 52—3.

середній кружок Громади, так Ти можеб взяв на себе редакторство, діставши *veniam aetatis*?—розумієся, що *Strohredakteur* не бувбись, а мавбись *Sitz und Stimme* в раді редакторській і *veto*; про фонди не потребувавбись также журити. Багато ж Тобі не можу написати, бо розписуватися тяжко,—ще більше не можу, бом доселі ще зв'язаний словом; ліпше, як будеш ві Львові, розкажу. На тепер тільки те, що Вахнянин ще не знає, що на него готується кара,—за того я й прошу тя, не говорити про се нікому, що ся називає; теперішня диктатура перейде в олігархію,—бо понимаєш, багато річей не мож нашої Громаді львівській, як вона тепер є повірити; редакція буде повірена 5—6 певним людям, котрих ми потім, по *fait accompli*—(чи се значить: факт довершений?) Громаді заоктроюємо яко виділ редакційний, вільними голосами вибраний. Такий підступ кождий чоловік усprawедливить, коли возьме на увагу, що се єсть *conditio sine qua* Правда гримне, як довга і що туєю *conditio* не ми (виділ ред. *in spe*) ставимо. Розумієця громада мати буде верховний надзір. Так мені ся се представляє, коли через мої окуляри подивлюся в будучність; чи акуратне се все так цілком буде, як я кажу, яко чоловік смертельний і темний не знаю на певно“....¹⁾.

Навроцький, очевидно вірив, що гроші звідки-сь прийдуть, найімовірніше з України. спеціально від Куліша і коли лист львівської громади з дня 17 жовтня лишився місяць без відповіді, він, Андрій Січинський і Алекс. Барвінський написали листа просто до Куліша, що саме тоді перебував в межах Росії. Куліш був сим поступком молодих громадян подражнений, бо побоювався, що часте листування з ріжними людьми з Галичини може викликати на нього всякі підозріння царських властей або й нападсть. Окрім сього між листами Навроцького, писаними протягом 3 місяців рівно-ж до Подолинського, були певні ріжніції в бажаннях, які Куліш і його віденські повірники вважали „неконсеквенціями“. Про се писав Бучинський з Відня в поч. грудня 1869 по розмові з Мих. Подолинським Навроцькому, а цей відповів йому дня 9. 12. 1869 р. отсими словами: „Неконсеквенції мині не можуть закинути,—об сім я му (Подолинському) писав вже, а лист безпосередний до Ратая був певно осторожніше писаний, як певне Пулюєве „послание“, до него до Варшави з тамтого року; подаю копію: І про адрес непотрібно оба (Подола. і Пулюй) бояться, бо адрес знаємо ані від Подолинського, ані від Ганкевича, тільки від когось третього, именно від Барвінського (Александра), котрий з Р. также стоїть в переписці. Пишемо рівночасно до Подолинського від виділу громадського, посылаючи програм, прийнятий Громадою до видавництва „Правди“; я му не пишу приватно, бо жду від него сими днями, листу, в котрім він (Подола.) правдоподібно виступить з жалаями. І з-відки то має бути недовіре, если ми, не маючи 30 день відпису від Подолинського, а міркуючи, що час утікає, новий рік не далеко, а колябисмо хотіли ще писати до Відня, а з Відня допіро до Р., „Правда“ тимчасом закінчить свій живот богобоязливий, если ми *periculo in* того, рішились написати 3—4 вірши до Ратая самого, без его адресу, без ніякого титулу, без підпису жадного і жадного прізвища і виразно подаючи причину, чому до него просто пишемо? Що до спімненої неконсеквенції, то річ була така. У першім моім листі до него про справу „Правди“, (котру я сам порушив), писав я до него, що зачуваємо, що Ратай хоче „Правду“ (серед року) покинути, бо недоволений Вахнянином, то я з моєї сторони пересвідчений, що Вахнянин конечно мусить зістати при редакції Правди до кінця року, бо инакше—шкандал: „Правда“ упаде, бо Громада ані на таке неприготована (щоб з власної волі і на власну руку „Правду“ до року дотягнути), ані її врешті тогди (в вакації не було).—Колиж ми дальше зайшли з Подолинським в ширшу кореспонденцію, коли я вирозумів цілу ситуацію (бо перший лист писав я на вгад, на підставі люзьних чуток), коли показалося, що й так з Вахнянином дотягнуть до кінця року і колиж побачив, що Українці не жартом тільки гадають о змінах, що спосіб видавання Правди через Вахнянина їх, так само, як нас не вдовалив, згадав я порадившись з Андрійом устно а з Барвінським (стоявши тогди в коресп. з Ратаєм) письменно, зробити пропозицію радикальної реформи, але вже не на сей рік (бо в половині року такі радикальні зміни не суть можливі) тільки аж на рік, від нового року. І коли, в першім листі, коли ходило о поратованье валяючогося будинку (на сей же рік) я пропонував (для більшої певности Українців, що все йти буде в лад, і для того, що вони з самим Вахнянином дальше кореспондувати не захочували), колиж тоді пропонував тільки придати від Громади Вахнянинові виділ помічний, в дальших листах, коли вже ходило о устаєне Правди на будуще, йменно на рік 1870, пропонувавем Вахнянина від редакції відсунути і все видавництво передати Громаді, котра его вести буде через 4—5 людей певних. Шож ту за неконсеквенція?“.

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 58—9.

З дальшої частини листа довідуємося, що програму, вироблену львівською Громадою, для редагування „Правди“ підписали Навроцький, Січинський, Ганкевич і Барвінський, що Вахнянин (який „належить до Виділу через наївність семинаристів вибраний“) знайшовся досить тактовно“, та що при програмі жадано, від Українців яко підмогу:

„300 пренумерантів по 4 рублі, що чверть року з гори платячих і зміну в формах: *хв* в чужих словах не писати намість *ф*; *с і з* не змінювати на *ш і ж* і не уживати слів: *огулом*, *до шенту*, *вонтпिति е с.*, за що ми розширимо програм, видаватимемо що тижня 1½ аркуша і рахунки точно будемо вести через Сушкевича“¹⁾.

Дня 29. 12. 1869 р. не було ще у Львові ніякої відповіді на листи Навроцького і громади, коли того ж дня писав Навроцький Бучинському:

„Відповіді від Українців жадної, від Подолинського теж. Я не уважаю за потрібне, Подолинського перепрошувати листовне і чекаю, чи він до мене не напише, а може до кого инчого з громади. Коли ні, ну кождому своя воля навіть і в гніві. Чи дістав він які листи з України? Правдоподібно, ні, і ми на поміч Українців в видавництві цілком з резигнували. Великої консеквенції в їх діланю, розумієся, годі нам добачити, алеж знов годі нам оглядатися на них. Ми рішили громадським коштом видавати Правду, значить вложити на сей рік крім пренумерати ще 600—700 з о. л. р.; на те отворилисьмо у себе субскрипцію і єсть (крім каси громадської, котра по вплаченю всіх приступивших буде виносити 150 fl.) уже підписаних сто fl. в семинари а коло 50 fl. на світ; недобір значний, котрий ледви чи дається цілий покрити з підписки на провінції і у Вас і тих наших, що тепер розїхалися на свята. Помимо того узнати мусілисьмо видаване Правди конечним для нашої справи; видавати гадаємо в випусках місячних (8⁹) 3 аркушевих в обкладці а 3 р. річно; програм розшириться. Вахнянин тимчасом лапавсь, як потапаючий бритви—свого титулу властителя. Відкликує своє уступлене і каже, що доти нам Правди не передасть, доки не прийде му відповідь з України. Ми му поставили термін до освідчення на 1. лат. січня. А що то (не) помагає, прийдеся з ним розправляти, як з Лукашевичом. Скажи Подолинському, най принаглати Ратаю, чи кого там, щоб ему як найскорше дав відповідь, чи відмовну, чи яку небудь: бо через таке відтягуване тільки нам робять неможливим порядне видавництво на другий рік. В загал не розумію, як собі ті всі люде такі справи легковажать.....“

Навроцький не успів ще вислати згаданого листа, як зайшла нова подія. Вахнянин дістав відповідь від Подолинського, писану, без сумніву під диктатом Куліша, котра дуже не мило вразила Навроцького і його найближчих товаришів. Бачимо се з дальшої частини листа Вол. Навроцького з датою 31. 12. 1869 р. В ній читаємо:

„Стосунки (наші) дуже интересні і важні. Вчора був збір громадський... Перед збором в „Виділі“ об'явив нам Вахнянин з радосним лицем, що має вже відповідь від Рата. (А справа йшла вже так круто, що з друкарні приніс був машиніста свіжий № Правди, а не діставши грошей за друк, відніс назад до друкарні). Перечитав нам лист, писаний Подолинським, диктований Ратаєм. З Вахнянином ся перепрошують, дають му 500 рублів субвенції річної, видатки цілком ограничити, важніщі артикули не друкувати, не давши їх до одобренья 1-шого редактора (Ратая)...; гроші і всю адміністрацію передають. Сушкевичови. О нас—Громаді—розуміється, бесіди нема; тільки о якісь „молодежи, з котров Вахнянин має обходитися не згорда (що за парзунал), котра ще дуренька, котрій треба сказати, що ми ся сподіваємо по ній колись мужів, котрі (аж колись) нашої справі допоможуть.“ Цікавий я, хто був-би знав о таких „мужах“, як напр. Вахнянин, що небудь, колиб тої дуренької молодіжи не було? О мині був ласкав виразитися, що „Навроцького упрохати, щоб помагає у редакції (кашамстер дінер) і най він на укірки Вам (Вахнянинови) не робить“, „бо та справа не Ваша, а народня. загальна“,—так якби я чим небудь ставав на укірки редакцією „Правди“. Очевидно, се з Ратаєм говорить або Вахнянин, або борше Подолинський і я не занехаю его, коли прийде сюда, запитатися, чи він показав хоч оден лист мій або громадський Ратаєви, чи може волив оповісти з них тільки те, як ему его фантазія і деякі его самого, або его і Вахнянина інтереси представити казали; листиж писалися не для Подолинського а для Ратая і Українців. Лист Ратаїв багато дав нам до мислення о Подолинським і Вахнянині“²⁾.

В иншім листі з дня 1. I. 1870 р. писав Навроцький Бучинському:

„Вчєра в вечер в річи дісталисьмо письмо від Подолинського, у відповідь на наш лист громадський, у котрім ми подавали свій програм Українцям. Лист, уложений Ратаєм

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 60—1. ²⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 61—2.

і Подолинським тільки переписаний, то пізнати по першій слові; лиш ти слога (що ми ся догадуємо) не кажи нікому, а нікому бо й ми у відповідь хочемо написати Подолинському деякі слова правди. О громаді, о рівності всіх у ній, чи то академиків, чи Вахнянина і т. д. поняття не мають, говорячи о якійсь повазі Вахнянина, котрої уражати не треба. Але в другім місці за те сказав більше, як миб зробити хотіли, або без великої бурі зробити могли (щоб В. упокорився як перед мужами громадськими). Се, очевидно, вони окротоую Громаді виділ редакційний; то раз, але то менше; найважніше те, що Вахнянин (помимо того, що вони на него так уповають) с своєї сторони, ані нас помянутих, ані Громади о сім не завідомив; що дальше ані я, ані видить ми ся Целевич до такої ролі не спосібні, яко такі, що (як з листів віденських видно) лично ми ему не подобаємося; ми врешті сподіємося, що Галичина тим, коли се все не станесе і статися, здався, не може і ще не пропаде, ані навіть не станесе меже нами жаден роздор, о котрім нам ся і не снить; ніхто в Громаді проти Вахнянинови, яко громадянови не піднісея ні одним словом; у всім він тепер від довшого вже часу стосуєся до волі громадської, буваючи на її зборах, які кожний громадянин".)

Очевидна річ, що Подолинський і Пулюй давали перед Бучинським инше освітлення справи, коли Вол. Навроцький писав в днях 8—12. 1. 1870 р.

„Я би справді не розумів, щоб і до чого помогло Под-му і Пу-ви з умислу брехні пускати, котрі знають, що я кореспондую с Тобою і Ти кожного часу можеш о правдивім стані річей знати. Тим я собі цілу річ толкую так: Дійсно, зі становиська Ратая він нам (Громаді) поробив своїм листом нечувані, превеликі уступки. Тільки, що він нашого парламентарного языка не розуміє, так, як ми—его абсолютистичного. Так прим. він при-знає нам, щоб Вахнянин перед Навр. і Цел., яко мужами громадськими „упокорився“!?! А ми зовсім того не потребуємо.—ми потребували тільки, щоб Вахнянин з вибраними громадою людьми складали виділ редакційний, котрий би о всіх справах редакції рішав більшістю голосів. Ціла річ у тім, що ми его, а він нас не розуміємо. Він виріс у Росії, а ми у „свободній Австрії“. Громаду нашу він має за якусь череду, за якесь збіговиско академичкої молодіжи“, у котрій він видить лиш Целевича і мене (мене за те, що я своїми листами Под-му і ему спокою не давав) з котрими говорити дається, як з людьми. О якійсь зорганізованій інституції він і не думає: певно він за голову би взявся, колиб знав, що ми навіть держимо порядочні збори, на них голосуємо і що навіть — маємо свій писаний статут! Що напр. я вийшов головою громади з вольного вибору, о сім він певне похибуєся дуже, а думає борше так, як о якім Pandurgen-hauptmann і з часів Валенштайна, що звербував собі сотню і пускаєся приставати або до Валенштайна або до Шведів. Словом, цілком пагриярхально-російсько-царські поняття. Тому я надіюся, що ще все добре може бути: стоїть тільки труда, самому Ратаєви без посередництва Под. або Пу. представити річ так, як вона ся має. Ти але зробив, щось всього не порушив, щоб з ним самим зійтись. Те, що говорили Тобі Пул. і Под. мусять бути власні погляди Ратая. У чім вони будять, то у сім, що его не хочуть, чи не можуть вивести з так фальшивих понять. В таких річах, де оден чоловік, хочби й найрозумніший, ані людей, ані містних обставин не знає, там він в своїх ділах залежить у найбільшій часті від своїх дорадців; і коли він що злого зробити то не винен він, а вони“...

„На лист Под.-Ратая я від виділу відписав їм, що нам на удержанню Правди залежить більше, як їм; на Вахнянина не ми—а Українці—зачали „миркати“, а ми тільки в їх духу ділали дальше; з Вахн. ми не жіємо у „колотнечі“,—протинво він есь у сім самім виділі; він був при зробленю „програму“ нашого, котрий ми писали по зреченюся Вахнянина редакції Правди, а після котрого ми, Громада, обіймати хотіли редакцію Правди, сли нам Українці запевнять 400 пренумерантів. Тепер коли, Українці вже справу з Вахн. залагодили, то і ми (хоч уважаємо Вахн. кепським редактором) маємо справу за скінчену, лишаючи Українцям, де вони тільки хотять, їх волю. Від помаганяж духовного ніхто з Громади по своїх силах і часі не відмовляється, а навіть матеріальну поміч хочемо Правді дати тим, що возьмемо часть плати за хату (котрої Ратай Вахнянинови платити не казав) і експедицію і коректу на рахунок громадський. Що до „акад. молодіжи“, то відповідаємо, що акад. молодіжи у Громаді нема, так як нема професорів, урядників, а есь тільки громадяне; тим і не розуміємо слів его листу: „не вражаючи его (Вахн.) поваги“; у нас всі рівні. Що до порівнювання заслуг Вахн. з заслугами молодіжи акад., (котру він ідентификує з Громадою), то на се не відповідаємо, бо о сім мігби судити тільки такий, що не належить до жадної з обох сторін і знає всі тутешні події з близька і від довшого часу“.

До сього листа додана ще дописка:

12. І Кинувши сей лист у кишеню, забув я за него, аж нині найшовши знов розпечатовую, щоб подати тобі найсвіжшу новину: Ратай розгнівався на Правду (за

що, то ще річ мені цілком не ясна) і поїхав до Варшави; грошей жадних давати не буде, ані жадних стосунків з нею мати не хоче (так пис. Под. Сушкевичи). Наслідком того на вчорашнім зборі Громада взяла раг форсе видавництва на себе; видатки покривати буде пренумераторів і субскрипцій (в семінари уже 107 fl підписаних); до редагування вибраний виділ редакції з 8 членів, межі котрими і Вахнянин з правом вета, яко підписуватися маючий редактор...¹⁾

В дійсності під хвилю, коли здавалось, що справа дальшого видавання „Правди“ остаточно поладнана, наспіла з Відня звістка, що Куліш на неї погнівався і відцурався її. Навроцький, що з того міг бути найменше вдоволений, вписав у своїм дневничку:

„Понеділок 3 Січня 1870. Правда удержиться. Українці (роз. Куліш) преці розумні люде. Лист до Вахнянина і лист до громади писаний ніби від Подолинського, але з кожного слова у них обох говорить Куліш, чи Ратай. А навіть лист до нас очевидно написаний насамперед самим Ратаєм а переписаний Подолинським. Не хоче, щоб знали, що він у Відні, тількиж єму, такі підступи не удаються“...

Але вже 23 дні пізніше вписав Навроцький у дневничку: „Середа 26. 1. Дуже добре удержиться! Ратай поїхав розгніваний, не лишивши грошей. Вахнянина махінації“.²⁾

Нема одначе сумніву, що підозріння Навроцького на адресу Вахнянина були неправдиві. Причини поступку Куліша були інші.

Мел. Бучинський писав до Навроцького з Відня дня 2. 1. 1870 року: „Українці (себ-то Куліш) від більше десяти днів у Відні; про їх лист до Вас, ні про відпис нічого не знаю, тільки через люде дізнаюся, що вони на виділ голосуючий (видавничий) згодиться готові, програм приймають, лиш для українських творів незмінену правопись жадають, та і надіються більше, як 500 р. в році і с часом на руки адміністрації зложити. Сам з власного досвіду нічого не знаю, бо пропозицію: на від'їзді завтра ввечер прийти поклонитися відкинув, не бачивши с хвилевого видження користи ніякої“.³⁾

На мою думку, відмова Бучинського від побачення з Кулішем у Відні, Куліша сильно вразила і була першою причиною зірвання звязків з Галичиною.

Іншу причину поступку Куліша бачив його повірник Іван Пулюй, що в листі з січня 1870 р. писав до Андрія Січинського:

„Теперішній наш стан най Вас не лякає; я маю надію, що Ратай не відцураєця нас зовсім. Коли будуть у нього гроші! Тисячі, які давав Р. (не були гроші складані, а його власні і Білозерського), то не відкаже він нам свої підмоги, така моя у його віра; тепер не було у нього гроша (но що нас покинув, були і свої причини, о яких писав Кошовий (Мел. Бучинський). Він обіцявся приїхати в літі, тоді і надіюся, увірнеться він, що Правда пішла правою дорогою, а не манівцями, як її проводир... Читав я щось чи не в 3 листах п. Навроцького, де він вставляєця з Бучинським, начеб то хто йому не довіряв та важні діла перед ним в тайні держав. Мав сього дійти п. Н. з листів Бучинського і Пюрка. Тому не зарадить ні п. Н., ні ми... Коли я хтів звести го з Ратаєм, то він не хтів; і хтож сьому винен, що він справді менче знає від мене“...⁴⁾

Дяла нас інтересно знати, які то ще були „свої причини“, про котрі згадав Пулюй? Вияснює нам се питання Мел. Бучинський в листі з дня 17. 1. 1870 р. писанім з Станиславова до В. Навроцького:

„Не знаєш, на що і для чого Р(атай) з Відня дмухнув, „тай слідочки забрав“? А чому ж Ви не змовчали єму а відповіли і відкрили его Nothlügen, відповіли на миркане против Вах, о котрим він сердечний добре знав, що сам миркав, а тільки невинно обернувши kota фостом, тай грим, най дурним, коби чим, далі на Вас з клеветами, щоб з-за них „мов сонце з-за темряви—туману тим краще его ласка засияла“ і пунктум тай малчать і паслушать, марш, чи рада, чи не рада, гайда громада!“

„Ще у Відні казав міні Пулюй (о котрим нище) in einem unbewachten Augenblick, тогді, коли відпис від вас не надходила, роспачав Р(атай), а роспачаючи, говорити став... Від десяти днів відпису від них дождаю і міні се, і міні!? Кину „Правду“ і одвернуся од Галичини, що у друге зраджає Україну, так, як колись зрадила пристаючи до Суз-

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 65—6. ²⁾ Тека Ост. Терлецького с. 67 Житте і Слово. Львів 1894. Т. II. с. 342. ³⁾ Тека Ост. Терлецького стр. 67. ⁴⁾ Тека Ост. Терлецького с. 67.

даля! Та одвернувшись од Галичини, привернись иг вам, иг Січі (alias иг Подол. і Пул.) і будем далі друкувати etc" і друкувати, здаєсь, будуть, мимо того, що заповів я безглядний протест против всіх силкувань під фірмою Січі".

„Оже й пішов, звідкиля прийшов
У далеку дорогу,
А нас полишив, а нас понехав
На святую Покрову"...

„Плюнувши на Галичину лукаву, на Содому злую, у котрій ність чоловіка праведна) разві двох, Пулюя і Подолинського. Але щоб подати ілюстрацію до тої апотеози (Куліша, у торішній „Правді“, чи до того, як хто хоче, некрольогу за життя ¹⁾), додаю ще де-що до схарактеризованя людей і часу, почавши від сонця, а скінчивши на всіх фостатих его кометах, на планетах ex minorum ordinum. Справедливо назвав Ти Р(атая) вихованцем царату, неволеним і радим неволити і се есть шкода одна з найбільших, які від Росії терпим, що вихованем у субординації з малку кривить характери, вбиває самоісний розвій і дійсну просвіту тай рівність нівечить, ту повагу межилюдську, до котрої всякий правий і правен. Додати до того, що Р(атай) є ще розпушенов, пещенов дитинов, розпушенов безвольними українцями усіми, пещенов цілим поколінням молодих письменців, народом пустим і мізерним, що для слави бути друкованими здавались на ласку рогатника, авторітету, інстанції єдиної і найвищої, доки такого вихохали, що як сам хвалитця, у жадній громаді місця не заіграв, що, як нині видим, все посвятити готов своїй слабости, видіти і мати всіх сілпими орудями в руках у себе. Не мавши опору на Україні, як у нас давнє вольного духа так і Москалів полохав, яко страшний, злосливий, плачений рецензент, шакаль літерацький, що анонімно воюючи, не мало за гріш наруйновав у моск. словесности, наvertsаючи і одvertsаючи по волі попит книгарський“.

„Тільки позитивного знаю о сім чоловіці, знаю, що нині, як і перед тим терплять добродушні українці его заступство єдине, складаючи у его руки твори словесні для перегляду а гроші для безодвічального заряду,—це і Вам широко пишу, щоб розгадали і порішили, чи не терпівши далі сего шкідливого автократичного блазеньства, шукати нам чи ні окремої стежки на Україну. Шанси булиби: Доволі маєм за кордоном людей независлих, та багато із них правди не знавши, махають як Нечуй головами до всього: laissez aller їх девіза“...

„Подолинський і Пулюй боялись досі запитатись К. о людей наших, Кониськ. Антон. Костом,—ему очей не отверали, бо самі поученя уникають... і не здохли би в мислі гр. (?)! говорити і поступати, бо самі у громаді ніколи не бували, противно Подол., бувший у Львові в епічній періоді Мети ниньки до знудження всякому оре і... править... Задержуючи зрештов status quo, свою вигоду мають; Подол. вади Куліша бачить та удержує в его ласці, щоби, як пускає нам фімфу „колись мати за знакомию дорогу на Україну отверту“. Пулюй компетний непотріб, махає тільки головою до всього, що Под. говорить, як кінь у Петрівку. Пишеш, що повинен я був порушити всі пружини etc.; мова мовиться, але де тих пружин і взяти, не вказуєш. Річ така була: чотири дні перед моїм виїздом, питаєсь Пулюй, а потому Подолинський, коли відїжджаю. В понеділок, кажу. Та можебись на відїзді видівся з Ратаєм у понеділок в вечер? Відповів, що користи не бачу з хвильового видженя, ще у чоловіка, упередженого добре о мині. Що до змисного Пулюя, то змислив він був лиш комітет голосуючий і затаїв миркане перед нами. Тако окончашася Панькова чтенія і се конець тій елегії сердечно—глупій... ²⁾

З хвилию, як Куліш виірєкс „Правди“, львівська громада, як знаємо з листа Навроцького, рішила видавати її далі своїм коштом під редакцією Вахнянина. Обіцяли допомогти „Правді“ матеріально ще дня 28. 11. 1869 р. також віденські студенти, але грошей довгий час не прислали. Тому написав Остап Терлецький дня 19. 3. 1870 р. Бучинському.

„Дуже мині прикро, що мушу Ваш райський спокій переривати немилими вістками і немилими мині обовязками. Відень обіцяв грошей без ліку і без міри, та на нещастє нічого еще не прислав—спасибі йому—а Львів не має порушити чим перший аркуш того випуска тої нещасливої „Правди“. Так, пане брате, не нарікаймо на наших ворогів, що нам крадуть домашний спокій і волю. Ми не варт її, бо сами власними своїми руками вяжемо собі руки і ноги. Коли не пришлете хоч яких 30—50 гульденів, так лагодьте грошей на похорон „Правди“. ³⁾

Та віденські студенти не були також з багатириів. Вони зібрали що й-но 1 липня 1870 р. квоту 25 гульденів, яку прислали враз із покликом: „Панове Громадо! Усі ми

1) Мова тут про „Жизнь Куліша“ друк. в „Правді“ 1868 р. Ч 2—4 і 24—8 без підпису автора. В „Жизни“ так багато даних, відомих тільки Кулішеві, що не помилую, коли завважу, що писав її не хто инший як сам Куліш. Промовляє за тим також мова статті.

2) Тека Ост. Перлецького с.с. 69—70. 3) Тека Ост. Терлецького с. 73.

одної гадки: не дати упасти „Правді“! Поклик підписали Юліян Недведський, Мих. Подолинський, Мел. Бучинський, Олександр Стефанович і Іван Пулюй.¹⁾

Одначе ся дрібна поміч не була в силі продовжити життя „Правді“. Дня 20. 7. 1870 р. писав ще, що правда, Навроцький Бучинському:

„Подякуй пп. Громадянам за прислані гроші і донеси їм от-що. Брак грошей і за-разлива апатія позальвівських Громадян до нашого видавництва змусили нас були думати на правду, наше видавництво закинути! Але нам ясно стояли перед очима ті нещасливі наслідки, які за собою потягнув-би упадок „Правди“. Колиж до того ми одержали від Вас письмо, з котрого дізналисьмося що і Вам „Правда“ лежить на серцю, коли і виділ Просвіти обізався до нас з горячим завізванем, щобисьмо держали Правду (хоч від него, як сами зміркуєте, матеріальної запомоги жадати не можемо), то і рішились ми довести діло до кінця року у кріпкій надії на всю можливу поміч усіх громадянів без ріжнниці, чи вони сидять у Львові, чи поза Львовом, так як ми і нині вже її досвідчили, одержавши від Вас 25 зол. р. Грошей не маємо жадних, бо ті 25 р. не вистають ще і на останне (6) число сего півроччя, Задля того оголошуємо, що переставо видавати Правду через час вакацій (тому, що редакція роз'їздиться), а по вакаціях видамо всі 3 числа разом у одній книжці 9 аркушів. На час вакації звиваємо редакцію цілком (щоб хати не платити). Перед недавнім часом бувту Українець Старицький, (звісний під іменем Гетьманця) з кінкою. Не бачив я его, бо саме був час для мене горячий—антагоніст Куліша. Щось він там также обіцяв для Правди зробити, але я вже тримаюся тепер засади, не будувати на жадних обіцянках звідтам, аж поки мене хто намацально не пересвідчить о чім другім; тим гірше, що тепер знов комунікація з закордоном перерветься цілком: принаймній наші Поляки лагодяться до війни з Москвою“...²⁾

Хоча Навроцький обіцяв, що львівська громада доведе видавництво „Правди“ до кінця 1870 року, то всеж таки приходиться ствердити, що він сам в сю обіцянку не вірив. Брак грошей та просто вороже становище Куліша до „Правди“ унеможливлювали дальше видавання. Про Куліша читаємо в листі Мел. Бучинського, писанім з Відня дня 31. 5. 1870 р. до Навроцького:

„Ратай біснується зіло і нині і оноді у лєті до Подолинського дивуєтця, що „Правда“ ще не впала. На то Подол. його запитує,—що має відповідати людем, которі дивуютьця Ратавій штуці с Правдою і всіяко її толкують. Ратай: „Мовчіть і робіть!“ Подол.: „Алеж бо дуже забігають тай домагаютьця люде, щоб їм сказати Нечуєву адресу. Хочуть поза Вашими плечами з Україною вязатися“. Ратай: „Не давайте, не давайте адресу, я сам їду до Відня!“ „Дожидаєм!“³⁾

Та по день 28. 8. 1870 р. Ратай не приїхав.⁴⁾ А всеж таки хотів небавом Куліш перепроситися з „Правдою“, бо се лежало в інтересі його амбіції. У Львові почав виходити двічі в тиждень від дня 7 жовтня 1870 р. часопис „Основа“, що був органом партії віцемаршалка сойму, Юліяна Лавровського.⁵⁾ В році 1870. вийшло „Основи“ чисел 27., в році 1871—112., в р. 1872—64 чисел, почім вона перестала виходити. Побіч „Основи“ згромадилися старші громадяни, а молодші стали остронь від неї. Куліша вразило дуже се, що ужито для часопису назви петроградської „Основи“ з р. р. 1861—2. Тому звернувся він до Пулюя у Відні з бажанням, аби видавано далі „Правду“, а Пулюй повідомив про се Бучинського і Андрія Січинського. Одначе намір Куліша був вже сильно опізнений. Навроцький відповів Бучинському дня 12. 9. 1870 року:

„Разом з Твоїм листом до мене приспіло также до нас (до Андрія) письмо п. Пулюя і я спішуся на їх обох відповісти, як слідує: За ходатайство у п. Ратая для нас і Правди ми Вам дуже вдячні; тількиж шкода, що вже з него користуватись не можем. Звісно, що ми задля браку грошей через літо застановили видавництво і що за те обіцяли ми читателям (щоб оминуті еслат очевидно без надії обіцянку виповнити) на 1. Октобра видати всі 3 номера разом у одній книжці. Слідує

1) Тека Ост. Терлецького с.с. 79—80. 2) Тека Ост. Терлецького с. 80. 3) Тека Ост. Терлецького с. 74. 4) Тека Ост. Терлецького с. 80 коресп. карта Навроцького до Мел. Бучинського з дня 20. 8. 1870 р. 5) Юліян Лавровський свідомий Українець, заслужений політик умер дня 4. VII. 1873 р, на тиф Днем раніше умерла його дружина. Смерть обоїх викликала у Львові глибоке вражіння. Слово 1873. Ч. 48. Прегарний некролог вмістила Правда 1873. Ч. 6.

з сего, що Правду можемо видавати дальше тільки тогди, коли наперед видамо обіцянку зборову, книжку в 9 листів. Стоялоб нам се до 190 зол. р..., на що ми не маємо ані цента; пренумерати сподіватись не можемо аж по виданю, або аж з кінцем року, як се у нас звичайні дієся. Так скажіть нам будь ласкаві, як ми можемо думати о видаваню „Правди“, маючи на се усе хіба тільки частину згаданих Вами 100 р. в перспективі? Осудити нас за те, такий осудить, хто знати буде, що ми аж по 4 роках праці і матеріяльних жертв через остатного $\frac{1}{2}$ року примушені борикатися з ріжними преріжними перешкодами так від чужих, як і своїх, видавши власних до 300 зол. р. в сім останнім часі, без жадної инчої помочи; аж тепер, коли показалося, що помимо всего того наша справа і на крок не поступила (бо без грошей нічого путнього зробити не можна), аж тепер хочемо собі сказати: годі! годі тратити час і сили без жадного видимого хісна; ліпше взятися за яке вдячнійше діло. Чи ми его уже знайшли?—то друге питання; але фактом єсть, що те, що я рік тому назад в листах до п. Подолинського передсказав, уже ся сповнило. Нам здається тепер уже вдячнійшим полем для нашої праці „Просвіта“ і політика Лавровського; нам Галичанам, відрубаним від України, лишеним від неї всякої помочи матеріяльної і моральної“.

„П. Ратай мігби взяти видавництво „Правди“ на свою руку до Відня; ми будемо її, кілька в наших силах, тут підпирати; п. Ратай мігби видати своїм коштом спімнену книжку зборову, чи ту, чи у Відни; ми і наших кілька цілорічних пренумерантів булиб ему дуже раді. Але ані прозьб, ані пресії, якої небудь уживати ми уже не хочемо і не будемо. Об сім усім просимо завідомити п. Ратаю і не показувати ему ані стану Правди, ані нічого у рожевім світлі, як се—нам велике диво здаєся, пішло у Вас в звичай... Клонімся перед льогікою фактів“... 1)

Ледве чи Куліш мав вже сю ширу сповідь Навроцького в руках, а вже хотів усунутися від обіцянки 100 р. на „Правду“, коли дня 18. IX. 1870 р. писав Пулюєві:

„До львівців заховайте мовчанку. Гроші, що маєте, держіть у себе. Нечувів повісти не печатайте й з Ваших рук не випускайте...“ до „Основи“ Лавровського не давайте ніякого матеріялу, коли в Вас є між моїми паперами; а що попадетця иншим робом йому в руку, про те не озивайтесь. Діло, як бачите, стало так, що вони собі окроме, а ми собі окреме... Вахнянинові гроші заплатимо; нехай тільки дасть добрий вилік та верне всі листи, що я писав до його“.

В два дні пізніше (20.9. 1870 р.), мабуть, вже від впливом листа Навроцького писав Куліш Пулюєві: „З тих грошей, що в Вас є, не давайте ні гульдена нікому. Тепер хоч би „Правда“ й захотіла встати, то не підпремо її нічим. Нехай живуть своїм коштом і своїм розумом!“

Ще в кілька днів пізніше (25.9. 1870 р.) писав Куліш Пулюєві: . . . „Тимчасом, поміркувавши між собою, надумались ми асигнувати на „Правду“ 600 гульденів, як бажає Володарь (Барвінський) а редакцію оддати кому небудь з Барвінських, чи Александрові, чи Володареві. Се Вам пишу тільки для потіхи Вашого, як певно знаю, засмученого серця, а Ви дальше Михайла Подолинського сю новину не пускайте. Нехай вони видають галицьку „Основу“ без нашого гріха. Нехай „Правда“ зовсім замовкне! Свого часу я напишу до Барвінських, що коли мають людей до роботи, то нехай устають із правдивою критикою против „Основи“, несподівано видавши нове число „Правди“ 2).

Куліш одною рукою давав, а другою відбирав обіцяні гроші. Через те „Правда“, завдяки Кулішеві, закінчила своє життя на 6 числі в половині 1870 року і в р. 1871 не вийшла. Обіцяних 600 р. на „Правду“ брати Барвінські не дістали, хоч він їм також обіцяв їх в листах з дня 6, 10 і 11. X. 1870 року, коли писав: „Знайте тільки, що 600 гульденів запомоги на „Правду“ буде Вам, як Ви бажали. Мусить „Правда“ стояти й проти Ляхівського поприду на здеморалізування Русі через Лавровського. Нехай не вважає на ціл псевдо-Основи—повалити Слово, а б'є на те, яким робом вона піднялась до сего діла. Назвавшись „Основою“ кинула вона ка-

1) Тека Ост. Терлецького с. 81.

2) Користаю із збірки листів Куліша до Пулюя, які в р. 1927 видасть Наукове Товариство ім. Шевченка

мінь на тих, що видавали Основу українську. Поки там довідаються, що се Ляцький підступ до Руси, дивитимуться скрива на наших людей, а газети московські підхоплять новину і перекрутять по своєму. Опріч того, яка ароганція у Лавровського и К-о. Узяти назву, заслужену чужими їм людьми, и переіменити їх правопис і мову! У 1-му числі Правди, як видасте, мусить бути протест Ваш. Не вважайте на те, що воювати мете ніби проти своїх людей і заводити мете (як може хто казати ме) уособицю. Не проти людей, а проти їх ледарства і темноти воювати мете; колиж сього не зробилиб, та провинилиб перед рідною справою лицеприятством. Правда перш усього; сим ви одрізнитесь від „псевдо-Основи“. Так и титулуйте в Правді, а другу Основу титулуйте „Основою українською“; бо вона почала обманом і держатиметься їм, яко газета Ляхівська під руською личиною. Число за числом перебірайте Основу Лавровського й що в їй не гаразд, виставляйте на громадський суд. Так само чинить й з Просвітою. Се Вам дасть свій колер, й ніхто не буде користувати Вашою заслугою перед народністю, як оце вже сягнула до неї псевдо-Основа.. Не опасуйтесь також й того, що воюючи з псевдо-Основою не дасте їй повалити Слово. Повалите Ви й сами його свого часу...“ ¹⁾.

Та хоч Куліш воював словами проти „псевдо-Основи“ і хоч молодше громадянство в листі Навроцького до Бучинського з дня 14.10. 1870 р. застерігалось, „що ані Громада, ані громадяни не мають і не мали в „Основі“ жадного уділу, найменшого“ а Сушкевич, що взяв був адміністрацію на себе та Вахнянин „вже торік виступили з громади“ і Сушкевич вже нині „кається і ззиває нас на ратунок, щоб ми видавали „Правду“ і заявилися против „Основи“ ²⁾—вона спокійно виходила далі, не деморалізувала нікого, визначалась гарними політичними статтями, ширила українську думку та виконувала те завдання, яке могла виконувати у меньшому об'ємі „Правда“, якби її не добив був Куліш. Була се велика заслуга для українства в Галичині з боку Лавровського, що своїми грішми його підтримав і не віддав на наругу русофілам із „Слова“, що широко тішились-би, як-би українська ідея не мала жадного захисту в сучасній, галицькій пресі, ані жадного осередка, яким від 1867 р. була „Правда“.

„Правда“ почала виходити знову що-й-но 27 квітня 1872, але вже без участі Куліша. Його заступив у зв'язках з Галичиною, з великою користю для українства хто инший, а саме—Михайло Драгоманов.

У моїй статті про зв'язки Куліша з Галичиною в р. 1869--70, де вияснено один важкий епізод в житті галицького українства, дав я голос майже виключно самим сучасним діячам, їх листуванню. Однак се листування, ведене під свіжими вражіннями та побоюваннями, що одинокий осередок українства в Галичині—„Правда“ упаде, могло зробити не одному діячеві кривду,—тому й додаю ще кілька власних помічень.

„Міркав“ Куліш на Вахнянина, а молоді галицькі громадяни як Навроцький, Ганкевич, Січинський і Барвінський почали також „миркати“ на нього перед Подолинським, Пулюєм і самим Кулішем. Накидалися вони на нього, що з Вахнянина „кепський редактор“ та хотіли зложити редакційний комітет. Може навіть були певні, що Партицький і Вахнянин витрачали Кулішеві гроші по кав'ярнях. А була у сих громадян найліпша воля служити українській справі, та щире бажання—коли не виставити найкраще редагування „Правди“, то бодай не дати їй упасти через ворогування Куліша з Вахняниним. Як у молодих людей, був у їх душах великий оптимізм, що „Правду“ зможе утримати українське, галицьке гро-

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 169—70 і Іван Франко: Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870—1. Зап. Тов. ім. Шевченка Т. 26. Miscellanea, с. 8—10.

²⁾ Тека Ост. Терлецького с. 82.

мадянство, зложене з невеликого числа віденських „Січовиків“, із нечисленних студентів світських і духовних львівського університета, із молоденьких учеників гімназій та малого гуртка старшого громадянства, що прихилилося тоді до української ідеї.

Між тим вони незабаром переконалися із листів Подолинського-Куліша, що головним редактором „Правди“ уважав себе Куліш, котрий диктував Вахнянинові, що має містити в кожному числі. Куліш не думав взагалі віддавати „Правду“ якому-небудь редакційному комітетові, а коли „миркав“ на Вахнянина, то тільки тому, що така була його вдача. Коли ж молодіж вказала на потребу заведення редакційного комітету, Куліш назвав себе виразно першим редактором, а другим призначив Вахнянина.

В „Правді“, за рік 1869 було багато гарного і цінного матеріалу, та годі таїти, що вона виглядала-би инакше, як-би не завалювано цілих чисел Кулішевим перекладом „Йова“, або „Довбушем“ Федьковича, що могли вийти друком в додатку до „Правди“, а без потреби забирали місце інтереснішим, літературним, етнографічним, чи науковим статтям. Хутко переконалися також молоді громадяни, на власнім досвіді, як мало можна було числити на передплату з боку їх молодих товаришів, що давали багато, більше може, як могли, але з сих прибутків годі було утримувати „Правду“, навіть без трачення грошей по кав'ярнях. Та і Вахнянин і Партицький дали у своєму життю стільки доказів безкорисної праці, що закид Куліша про пропивання „по лакейськи“ його грошей можна тільки взяти на рахунок його подражненої амбіції.

Але не можна сказати, аби у такому легковаженню, яке виявив Куліш супроти галицьких діячів, та в посуджуванні їх за розтрату грошей, не були без вини люди, що стояли найближче до Куліша, а саме Іван Пулюй і Мих. Подолинський. Коли Вахнянин листувався з Кулішем, висловлювався завжди з поважанням, чи то про Партицького, (с.с. 12, 25, 46, 73) чи про Тянякевича (с.с. 48, 60) чи про Олександра Барвінського. Останньому з них був він посередником у навізанню звязків з Кулішем (с. 93). Не таким був Пулюй ¹⁾.

Як нежичливо відносився він до Вахнянина, маємо зразки в його листах, які я помістив у статті у дрібних виїмках. Пулюй вірив у те, що йому говорив Куліш, а не провіривши його слів, сам підтримував наклепи та пускав їх у світ між молоде галицьке громадянство. Не було у Пулюя відваги на те, аби висловити Кулішеві свою думку, через що у сучасного громадянства втерлося пересвідчення, що він „комплетний непотріб“ та „махає тільки головою до всього, що Под. говорить, як кінь у Петрівку“. А хоча Пулюя в'язали з Кулішем дуже тісні взаємини, що виявлялись у спільній праці над перекладом св. Письма і у незвичайно широкому листуванні, то всеж-таки й Пулюй не стерпів прикрої вдачі Ратая і відсунувся від нього цілком в р. 1886 та що й-но по його смерті в р. 1897 відозвався сердечним письмом до його дружини, Ганни Барвінок.

Не умів також впливати корисно на Куліша Мих. Подолинський ²⁾. Замість лагодити, він часто підострював відношення Куліша до Галичан. Зложилося так, що Куліш в р. 1869 прислав для „Січі“ 200 гульденів на руки Подолинського із застереженням, що господарити ними буде Подолинський. Частину грошей, около 80 гульденів „Січі“ виплачено. Куліш прирік також в дальших роках складати „Січі“ таку ж квоту.

¹⁾ Іван Пулюй, учений фізик умер на становищі проф. німецької політехніки, у Празі дня 31.1. 1918 р.

²⁾ Мих. Подолинський подорожував багато по Європі і друкував на сю тему інтересні фейлетони, перекладав твори із всесвітньої літератури друковані в додатках до „Діла“. Учив німецької і французької мови в гімназії у Львові і Бродах. Умер дня 5.1. 1893 р. у Львові.

Як відомо, „Січ“ була з часта у тяжкому матеріальному стані, тому три „Січовики“, Недведський, Ганінчак і Бучинський зажадали від Подолинського рахунків і грошей, а коли останній від того і другого відмовився, загрозили, що звернуться до Куліша, причім заявили, що тими грішми не мав права розпоряджатись на інші цілі ніхто, навіть Куліш, бо про їх призначення „Січ“ повідомлено.

Хто знає, чи „Січовики“ були-би написали до Куліша та Подолинський уважав за відповідне дня 18.9. 1870 року повідомити про се все листовно Куліша, що перебував у Венеції, додаючи несмачні помічнення:

Як отже бачите добродію—погано гріє наша піч. Я за своїх земляків—за найлутших товаришів перед Вами стидатись мушу. Коли згадаю, що се я їх Вам поручив, то ледві не трісну з жалю і стиду. Колиб я нинька зачинав, то не почувил Ви від мене иншого слова, як се останнє, що я Вам перед відїздом сказав: „Працуйте, добродію, над письмом свягим та науковими річами і не сягайте широко, бо в нас нічого не зачереш“. Мині жаль, що як ні від першої хвилі нашого познайомлення малював я Вам стан річей чорно і старався відвести Вас від гадок великих, так що не зумів я охоронити Вас від таких приключок, як ось сьогоднішня. За теж пив і по сю чарку з полуном до дна і мабуть не випив ще усієї“.

„Колиб мав гроші, то кинув би їх їм, наче тій собаці, кинув та пішов в другий бік. А то мушу слухати таке, що ино йди та втопись. Звідки воно пішло, що аж тепер вхопились мене, а дотепер лиш поза плечими гавкали, наче злющі собаки ще сам добре не знаю, бо річ захопила мене дуже несподївно; томуж не мав я ще часу роздивитись добре по полі“.

„О скільки міркую з бесід Медведського та Ганінчака, то крім старої зависти на мене і гніву на Вас, що Ви не прийшли питати ради у їх—у славної громади;—то розлючені вони на Вас за „Правду“, що не дали їй більше як 100 гульдєнів. Сих сто гульдєнів, що вони є у Пулюя, уважає наша „вушда громада“ вже своїм добром і леда день готова зажадати від Пулюя, щоби віддав їй гроші. Ось вже ниньки лютився Медв., що Пулюй хоче частинами слати гроші до Львова, коли у Львові треба зараз 190 ф... „Нам царів не треба, не то цариків“.—До того причиняєся Ваша справа з Наталем. Усі держать сторону Наталя і уважають мене інтригантом, а Вас чоловіком, що глядає зачіпки. Наталеві приятелі ідуть так далеко, що радби мене зробити Вашим ворогом. Як ні я кричу і говорю усім, що Пулюй переймив по мині діловодство лиш тому, що я не маю часу, та що Ви і нині для мене ласкаві і я Вас уважаю за свого добродія: так навчають мене люди, що се все неправда, що Ви побачивши в мині самостійного чоловіка (абож не знають похлібляти?) кинули мною як помелом, та терпите мене лиш поки що, щоби вчинити зі мною невдовзі те саме, що вчинили,—кажуть—з Партицьким та Наталем. Бачите одже, добродію, я не друг Наталя, а Ваш друг, коли радби, щоби Ви закінчили справу з сим чоловіком. Окрім „Правди“, Наталя та зависти мусить за сьогоднішнім виступленням моїх товаришів бути ще якась інтрига, котрої я ще не знаю, та про котру я так розвідаюся“.

Зважїть одже, добродію, се, про що Вам пишу і придумайте спосіб, яким би могли ми оба вийти цілі із сеї справи. Грізб дурнів я не боюся і якими дурнями вони ні були, так зрадниками по тямцї вони не суть: но скоро вони сполучать свій зойк з Наталевим і стануть хочби у вушци кругах підносити жалі на Вас та на мене, так не тяжко. щоб се і до „Слова“ не дійшло, а сему тільки того треба¹⁾...

Куліш мав дуже прикру вдачу, але чи можна дивуватися, що прочитавши такий акт обжалування „Січовиків“, писаний Подолинським, назвав в листі до Вол. Барвінського з дня 23.9. 1870 р. відносини, в яких опинився „кльоакою“²⁾. А треба тямити, що Юл. Недведський, пізн. проф. політехніки у Львові (умер 6.1. 1918 р.), Ганінчак (пізн. інж. залізницї) і Бучинський (пізн. адвокат, умер в Станиславові дня 25.4. 1903 р.) були в цілім своїм життю високо характерними людьми, а перший із них подарував свій значний маєток Товариству „Просвіта“.

Завважу, що й Подолинський розійшовся небавом з Кулішем. Вже дня 23.10. 1870 писав Мел. Бучинський Навроцькому, що „Подолинський пішов у неласку і листи міг тільки через Пулюя руки відбирати, бо „зі мною мешкав“, але якийсь і Пулюєви урвалось надїяне: урвав друк св. Письма і за коректуру друку. Молитовника його власного. При моїм від-

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 167—8.

²⁾ Записки Наук. Тов. ім. Шевченка Т. 26. с. 8 „Miscellanea“.

їзді (11 с. м.) лишив я спілку у глибокім Katzenjammeri, але надіятись, що ті люде не так легко дадуться відбити від товстого сала" ¹⁾.

Одначе Подолинський таки відбився від Куліша, і дня 20.12. 1870 р. писав до Бучинського, що перебував в Галичині:

... „Прошу Тебе для того, мовчи і Ти, позондуй Барвінського, чи і що знає він про моє зірване з Ратаєм. Думаю, Ти для мене се зробиш, бо певно не схочеш, щоб я за свої труди, за свою добру волю і за потеряне ім'я незалежного чоловіка був трактований Кулішом так, як він трактував Партицького, або Вахнянина передімною. (Вахнянин має вже свої гроші). Колиби одже п. Ратай звав мене перед Барвінським так, як звав сих передімною, тоді не зо злоби, але з обов'язку против моєї честі і будучности відівчу я Ратаю дуже легонько від його злих звичаїв. Але поки що треба ждати і слухати, як він співатиме, що б не робити з него непотрібно мученика, чого він вправді бажавби" ²⁾.

А що думав Куліш про Подолинського—знаємо з його листа до Вол. Барвінського з дня 12.5. 1871 р. Накидуючись на Партицького і Вахнянина, писав Куліш: „Після сього почав я оддавати гроші на руки Мих. Подолинському. Сей показав себе ще гіршим лакеєм, ніж ті львівські: бо розтратив більш 500 гульденів моїх грошей, а як побачив, що вже більш не вкраде, то пристав до тих людей, про котрих сам до мене писав, що у них „нема ніч святого“ і вкупі з ними завів усякі против мене інтриги“ ³⁾.

Ближших пояснень до сеї справи ми дати не уміємо. Стверджуємо тільки факти, що Куліш розійшовся по черзі з Партицьким, Вахняниним, Вол. Барвінським, Подолинським, Пулюєм, а навіть Олександр Барвінський переписувався з Кулішем тільки від 1869 р. до 1890 р. з перервами ⁴⁾.

Чи від р. 1890—97 не мали вже оба між собою жадних наукових і літературних інтересів?

¹⁾ Тека Ост. Терлецького с.с. 82—3.

²⁾ Тека Ост. Терлецького с. 83.

³⁾ Київская Старина 1898. Том 63, с. 106.

⁴⁾ „Порівняй: Ол. Барвінський (умер 24.12. 1926 р. у 80 році життя). „Образки з громадського і письменського розвитку Русинів“ Том I. с.с. 175—330, де поміщена переписка Куліша з Ол. і Вол. Барвінськими і Т. II. с.с. 3—16.

Перша редакція „Иродової мороки“ Куліша.

Я вище згадав про сей преінтересний не тільки в творчості Куліша, але і в загальній еволюції української ідеології літературний документ, цікавий особливо в його першій редакції—як раз дуже мало звівний нашому громадянству: так як Куліш надіслав її до львівської „Правди“ в 1869 році. Слід її знайшовся в листуванні тодішнього редактора „Правди“ Анатолія Вахнянина з Кулішем, що видав ак. Студинський. В однім з листів своїх до Куліша, 1869 року, Вахнянин пише з приводу присланих від Куліша речей: „Иродова морока“, „Двоєглава курка“ і „Серпанкова мантия“, що він не рішається їх містити в „Правді“, з огляду на гострий протимосковський зміст, бо й сам Куліш був тої гадки, що „Правда“ не повинна містити такого „що лає здорово Москаля“. Тому що Куліш хотів бачити „Иродову мороку“ також в окремій відбитці. Вахнянин проектував видати прислані речі відразу окремими брошюрками, не містячи в „Правді“, щоб не підвести її під заборону в Росії, і питав у Куліша рішучого слова в сій справі. Чи відписав щось на се Куліш, не знати, але в кождім разі прислані речі не були надруковані, й рукопись, прислана для „Правди“, загубилася. Задумавши потім, в 1870-х роках, видання своєї збірки „Хуторної Філософії“, Куліш рішив включити сюди й „Иродову Мороку“ в відповідно прицензурнім вигляді, і прикінці 1874 р. на окладинці її тому „Возсоединенія“ дав уже оголошення про сю збірку. Але фактично випустив її тільки в 1879 р., і вона відразу ж була сконфіскована, майже до останнього примірника, так що „Иродова морока“ зісталася слівце незвісною і неприступною. Тільки в 1909—10 рр. майже одночасно з'явилися передруки „Мороки“ з сеї другої редакції, з „Хуторної Філософії“: Ю. Романчук передрукував її з коректурного аркуша, з авторськими поправками надісланого від Куліша Ол. Барвінському (Твори Куліша т. IV, 1909), а І. М. Каманін—з примірника „Хут. Філософії“ захованого в петербурзькій Публичній Бібліотеці (Сочиненія т. IV, 1910).

Разом з тим виринала і перша редакція: Сильвестр Яричевський надрукував її в часописі „Буковина“, 1909 р.¹⁾, з відпису одержаного в 1890-х рр. від перемиського священика Володимира Домета Садовського. Ся копія „Мороки“, доволі потерта в уживанню, списана була, як значиться на ній, в Грималові (коло Тарнополя) 12 серпня 1869 р. якимсь О. М. Свир чи Сбіер...ім'я написано не чітко, і сеї особи Яричевський не міг вияснити. Затитулована копія так: „Иродова Морока, вертепна мистерия на різдвяні свята. Тараса Шевченка“. З того можна міркувати, що присланий до „Правди“ оригінал—від котрого безпосереднє чи посереднє йде отся копія, не мав на собі ймення автора, і хтось на здогад написав автором Шевченка. С. Яричевському, коли він друкував сю копію, варіант „Хуторної Філософії“ не був відомий, і тому в своїх поясненнях він головну увагу звернув на усталення особи автора: на підставі згаданого листа Вахнянина, звісного йому, він здогадувався, що автором „Мороки“ був Куліш. Для нас сі доводи його, розуміється, не

¹⁾ С. Яричевський, Иродова Морока, Буковина 1909 р. чч. 129—132 і 135—137.

мають інтересу, і я їх лишаю зовсім на боці, натомість використовую деякі його вказівки формального характеру, які дають можливість відрізнити і відкинути деякі додатки Грималівського переписувача. Хоч він списував, видимо, доволі докладно, але дещо додав, зазначивши се—як от спис дієвих осіб, а де що пропустив, і в транскрипції подекуди збивався на галицький правопис. Я стараюсь сі його зміни усунути, і з огляду, що про буквальну вірність сеї копії не може бути мови, не притримуюсь і її правопису. Пропущене в двох місцях я доповнив за виданням 1879 р., зазначивши се. Взагалі, я не мав заміру дати наукового видання сього тексту: для сього треба-б все таки пошукати за Кулішевим оригіналом. Акад. Студинський, що був ласкав зробити для мене копію видання Яричевського, не міг натрапити на слід оригіналу, бо архів „Правди“ не заховався. Нинішній передрук має на меті тільки познайомити ширші круги з сею цікавою пам'яткою, дуже мало звісною у нас. Правда, Ю. Романчук в примітках до свого передруку „Мороки“ з видання 1879 р. додав головніші варіанти і з видання Яричевського, що вийшло само підчас друку „Творів Куліша“. Але сі варіанти все таки не дають повного поняття про першу редакцію „Мороки“, та й „Твори“ у нас тут мало розповсюджені, а видання Яричевського таки й зовсім мало хто бачив. А тимчасом сей твір Куліша варт того аби його знати.

В еволюції української творчості він інтересний як один з найбільш яскравих і талановитих—при всій своїй гротесковій безцеремонності—виявив традиціоналістичного козакофільства. Він виходить з вертепної драми XVIII віку, використовує традиційну постать Козака з усім його впровадженням на вертепну сцену, та інші персонажі її—Ирода, Жида, Чорта. Але вкладає сюди містерійний зміст: боротьби Правди з Кривдою й перемоги Правди з народженням Христа. Заразом надає сьому змістові традиціоналістичний козакофільський характер з одного боку, і злободенний українофільський та антимосковський—з другого. Боротьба Кривди з Правдою—се боротьба Москви з Україною. Московський цар се Ирод, що побиває українських, особливо козацьких дітей. Його міністр—Чорт, що розпоює й дурманить народ „для пользи царства“. Москалі се Иродове військо. Україна стогне й пропадає в московській, Иродовій неволі. Але кінець кінцем козацький накорінок її ратує. Козаки були завсіди найвірнішими слугами Правди, що єдналася в їх уяві з постаттю Пречистої (як се поясняє Куліш в коментарях до видання 1879 р.),—вони дадуть собі раду і з московським насильством та обороною від нього волю Україні.

Твір надзвичайно традиціоналістичний, не спиняється навіть перед безцеремонним старо-козацьким (заразом старо-шляхетським) антисемітизмом (що правда, чисто гумористичним). Але як бачимо, вдарає зараз дуже різко в сучасну політичну ноту. Пізніш, випускаючи в Росії, Куліш постарався його можливо обезбарвити з сього боку. Ирода зробив царем турецьким, Москалів переробив на сердюків, і тим ослабив силу і експресію своєї ідеї. Але в першій редакції місцями неелего потягнути границю, де кінчиться жартівливий гротеск старо-бурсацького стилю¹⁾—і де починається їдка, грізна, до неба вопіюща сатира на сучасне Московське царство та його насильства над Україною. Деякі ліричні частини сього твору в сім аспекті роблять дуже сильне вражіння!

З становища історії творчості самого Куліша дуже цікаво, що з-під його пера вийшов такий твір за кілька років до його пізніших писань, де він доказував, що Козаччина була не більше як розбійнича банда,

¹⁾ Його вершок—сихемська пригода з москалями.

позбавлена всяких ідеальних мотивів і ненависна на Україні всім елементам культурним і конструктивним, а Український нарід був і єсть перенятий монархістичними сентиментами, і солідаризується з його, Кулішеви, акафистами Петрові і Катерині¹⁾. Я вище зазначив, що такі екстремні вихватки Куліша, подиктовані полемічним запалом, ще не означали у нього дійсного відречення від класової козацької ідеології, що лежала підосною його творчості, з усіма її зігзагами. „Морока“ являється найбільш яскравим виявом козакофільства Куліша—цілком серйозним і відповідальним не вважаючи на свою пародійну форму.

Видаючи її в „Хуторній Філософії“ Куліш пошив в автори сеї містерії Яким Сліпого, дяка свого рідного села, „великого поета і високо наділеного чоловіка“,—котрого іменем він пустив взагалі „хуторну філософію“ своєї збірки. Він запевняє, що сей Яким володів цілим репертуаром подібних п'єс і виставляв їх на святах в околиці „у всіх парафіян, що мали в своїй хаті простору світлицю“, і „тому що вся наша публіка на святах переходила юрбою з хати до хати, Яким старався зайняти її увагу кожного дня чимсь новим“. Його „Мороку“—каже він в передмові, він тільки переложив самостійно в вірші, „наскільки міг заступити сього великого поета“. В кінцевій примітці, навпаки, дає зрозуміти, що може не стільки свідомо, скільки несвідомо йде за провідними мотивами Яким („Яким, которого я, безъ сомнѣнія, воспроизвожу во многомъ, давно мною забытомъ“). Іншим разом посилається на те, як розповідала йому сю містерію мати. Та з листу до Хильчевського, наведеного вище, ясно видно, що персонаж сього Якіма Куліш рішив ужити взагалі як літературну фікцію, щоб його іменем викладати свої ідеї. Коли він дійсно використав мотиви якогось спеціального варіанту „вертепної містерії“ з своїх дитячих часів, то без сумніву—він її обробив цілком самостійно як жагучу політичну сатиру. Мало можна вказати не тільки у Куліша, але і взагалі в тодішній українській творчості, після виступів Шевченка, таких різких, рішучих і безоглядних засудів царського режиму і його гнобительства. Кінцевий присуд царям (урваний в виданню 1879 р.), що засуджує їх „на кару і муку страшнішу від болю“—„щоб дивитися очима на народню волю“, щоб трястися на „кривавім престолі“, не знаючи коли згинуть зі всею сем'єю—„що години що хвилини бунту сподіватись, і своєї навіть тіни у ночі жаяхатись“—се вияв революційної енергії, який гремить наче передвість вибуху народньої волі, котрого перше десятиліття тепер ми святкуємо. В сю хвилю варто пригадати се сильне і мужнє слово. Українське громадянство мусить знати сей твір.

М. Грушевський.

ПРОДОВА МОРОКА.

Вертепна містерія на різдвяні свята.

Я в а І.

Прод сидить на престолі, курячи люльку. Біля його—сумна та не весела його царця **Кривда**, у сарахані, с перетиснутими грудьми и в кокошнику з довою хватю. **Кругом**—бородаті **Москалі** в піддевках, а которі в жупанах, або в червоних та синіх сорочках, підперезаних низько під пазом,—усі в зброї.

Прод. Я багатий, я потужний,
Загріб світ під себе.
Колиб сходи хто спорудив,
То досяг би й неба.

Закував я у кайдани
Людську матір Правду;
Замість неї, кличу Чорта
Що дня на пораду.

¹⁾ Не треба одначе забувати, що Петра і Катерину сам Куліш уважав виїмками серед злих і недолугих дурнів, що засідали на московським престолі.

І пекельний міні служить
Вірно, як собака;
Та біда, що не боїться
Його Гайдамака!
Запорозький дух не згинув
У кормизі лядській,
То й тепер він шкодить силі
І повазі царській.
Не боїться клятий Смерти,
І з Чорта кепкує,
А Жид його хоч і поїть,
Він хмелю не чує.
Чи ковшем, чи буль-буль з пляшки,
П'є, не розбирає;
Чи варену, чи сивуху,
Наче квас лигав.
Із півночі мов і вп'ється,
Та Жид не слуха:
Не нахилить він під Кривду
Козацького духа.
Що-й робити—сам не знаю:
Цар я на всю губу,
Та не впораюсь у царстві
Із завзятим чубом.
Тільки він міні й морока,
А то все поникло,
Все під Кривду нахилилось,
З правдою затихло.
Жінко, серце! любя Кривдо,
Всесвітня царице!
Ти сумуєш на престолі,
Що світ веселиться,—
У бідоті веселиться,
Босоніж танцює,
Із твоєї високості
День й ніч кепкує.
Всеж то коїть не хто инший
Як той Гайдамака,

Той безхатник, безземельник,
С предків гольтяпака.
Виховав у грудях духа,
Як орла на скелі,
Тай бує в нас по царству
Голий та веселий.
Кри в да (обернувшись до москалів):
Москалі, мої коханці,
Вірні мої слуги!
Чи до віку нам не збудиться
Тяжкої наруги?
Я вас випестила змалку,
Коло серця клала,
І холодні ваші душі
Ядом напувала.
Докажіте-ж всему світу,
Що ви—не Славяне;
Задусіте своїм духом
Кодло те погане.
Москалі. Наша Матушко царице!
Змилуйся над нами:
Утомились ми боровишсь
Із тими хахлами.
Дерли ми з них цупку шкуру,
Городи паляли,
А козацькими костями
Болота гатили.
Погасили всюди світло,
І в церкві і в школі.
Тепер в темряві й тісноті
Сидять вони голі.
Щож робити ще—не знаєм,
Розум не сягав...
Вже нічого опріч духу
У хахлів немає.
А нам з духом воювати
Не судила доля;
Поки сонця, поки світу,
Поти його воля.

Я в а П.

Вибігає Жид ув одному патинку. Шапка з його падає назад. Він скубе собі бороду й пейси.

Жид: Ой вай мир! пресвітле царство!
Лихая година!
Чиста дівка, не вінчавшись,
Породила сина!
Ирод (підскачавши на престолі):
Що ти шепчеш, шолопаю?
Де твій розум дівся?
Чи ти зсунувся із глузду?
Чи з ляку скрутив ся?
Жид: Народився в Вихлиемі...
Боюся казати...
Той що буде на всім світі
Во вік царствовати.
Кривда. Царствовати? мимо мене?
Ні, сього не буде!
Чие небо, чие пекло—
Мої будуть люди!
Не подам я усім світом
І тому владіти,
Хто на хмарах піднебесних
Уміє сидіти.
Москалі: Наша матушко царице!
Ми за тебе гурдьми.

Буде царство твоє кріпке.
Всюди поміж людьми!
Жид: Ні, Москалики! не з вашим
Розумом збагнути,
Що на світі має в людях
Після сього бути.
Усі вбогі, всі голодні
Будуть словом ситі
І не схочуть опріч його
Іншому служити.
Ирод: Опріч його? Хтож він? Де він?
Жид: Навіжений!
Не трусись, не озирайся
Мов той пес скажений!
Жид: Хто він? хто? боюся казати,
Боюся назвати.
Ирод: Так не дам же я нікому
Люду бунтувати!
Я пішла на його зараз
Повки за повками,
Мов травною усю землю
Вкрию Москалями.

Жид: Не поможе твоя сила
Проти його сили,
Бо вже його Запорожці
Як мур обступили.
Ирод: Звідкіля ж вони взялися,
Навіжений Жиде?
Хіба мертве до живого
З того світу прийде?
Жид: Прийде, царю, ой вай, прийде!
Дух їх не вмірущий;
Устав з землі незримо,
Мов огонь жерущий.
Шкода нашого заходу!
Все тепер пропало,
[Що на світі панувало,
Грошки збирало].
Наш запеклий Гайдамака
Вже полки шикую
І кругом коліски ходить
І варту вартує.
Ирод: Чи ти п'яний, чи сновидий?
Не пійму нічого!
Покажи міні найближчу
Дорогу до його!
Жид: О, далека тобі, царю,
До його дорога!
Бо людей ти не стидишся,
Не боїся Бога!
Ирод: Тю, дурний! не знать що
плеще!
Що з ним говорити?..

Москалі! рушайте, ріжте
Всі маленькі діти!
Коли де родивсь завзятий,
То се на Вкраїні,
У селі між ратаями,
В убогій хатині.
Прислухайте ся по хатах
І по всіх оселях,
А найбільш шукайте в давних,
У козачих селах.
Не щадіте ні одного,
Всіх повибивайте,
А хто буде боронити,
Того в пень рубайте.
Знаю, знаю, хто се коїть,
Хто людей бунтує:
Се все клятий Гайдамака,
Що в шинку ночує!
Се його дух запорозький
Людей підіймає.—
И вже діва якась чиста
Дитину рожає!
Із того лихого духу
Тільки й сподіватись,
Що за Кривду треба буде
Ще кимсь воюватись.
(До війська):
Ой, рушайте ж скорим маршем
На хахлів лукавих,
Та прибавте Москалеві
Кривавої слави!

*Москалі рушають у похід з тулумбасами, з трубами, з арматами и корот-
вами. Зісталось тільки з сотню коло престолу. Тимчасом, як тихішає відда-
ляючись похідне виграванье московське, починаєцця—*

Я в а III.

*Вбігає Смерть із косою. Намітка на її пошарпана, одна половина плахти опала
и тягнеться по долівці. Сухі кістяки випадають із Смерти, так вона труситься
з досади й з переляку.*

Смерть: Ой, рятуйте, люде добрі!
Дайте мені раду:

Порозбивано кайдани,
Випущено Правду!

Кривда хилиться, омліваючи. Москалі піддержують, щоб не впала з престолу.

Ирод, кинувши люльку на долівку:

Народилось якесь диво—

Хтож се випустив на волю

Бодай не казати!

Стару бунтівницю?

І від радощів сказився

А ти де блукала, хирна,

Гайдамака клятий—

Кинувши темницю?

Взявши келепа у руки

Смерть: Чи міні одна робота—

Розбив пута в Правди,

Правду вартувати,

Тай сховав стару каліку

Та всю ніч та ввесьденнички

Десь серед Громади.

У косу клепати?

Я стяла б її косою,

Розплодилось би по царству

Так вигнили очі:

Стільки в тебе клятих,

Не розгледжу, де між ними

Що не вдержав би й Москвою

Очіпок жіночий.

Правдівців завзятих!

Покосила на Вкраїні

Мушу раз-у-раз косити

Багацько народу,

На право й на ліво,

Та проклятим сіромахам

Щоб пустинею здавалось

Байдуже про шкоду.

Світу!) на продиво.

„Раз нас мати породила“,

А тимчасом, як я з праці

Гукають скажені:

Потом обливалась,

„Захочаймо матір Правду,

Щось страшенне на сім світі

Будемо спасенні!“

Між народом сталося.

*) В вид. 1879 р.: Царство.

А найбільш за всіх гуляє
 Отой Гайдамака,
 Бо оден він поміж ними
 Лидар-невмірака.
 Характерником із Січі
 Вийшов на Вкраїну—
 На досаду Москалеві,
 На лиху годину!

Коли Жид його шинками
 Не зумів згубити,
 То шкода обом із Чортом
 Його подолити.
 А тепер ще стара Правда
 В його під полою.—
 Мусим марне погибати,
 Ироде. с тобою.

Ирод сидить на престолі, затулившись обома руками. Москалі морочаться з Кривдою, очучуючи її. Жид їм помагає, курячи під носом перцем Кривді.

Хор янгольський:

Слава Богу в високостях,
 По всій землі тихо:
 Минуло ся святим¹⁾ людям
 Віковішне лихо:
 Народила ся премудрість
 Від чистої Диви--

Осіяв незаходимий
 Світ земні преділи.
 Радуйтеся, веселіться,
 Праведники божі:
 Зникне злоба і темнота,
 Творива ворожі.

Тимчасом, як усі поміли, слухаючи, Жид розпалахав на собі одержу, упав на землю й взявши попелу з Иродової люльки, посипав собі голову під ярмулкою.

Жид: Ой вай мир! Пропала справа
 На всі вічні роки!
 Не діймав я тому віри,
 Що рекли пророки.
 Я все думав, що зневажим
 Вихлиемське диво,

І повернемо на світі
 Святе діло криво.
 Колиж сам Господь великий
 Подав голос з неба,
 То його благому Сину
 Підклонитись треба. *(Падає без духу).*

Ще янгольський хор співає, ще Жид говорить, коли це починається із під землі-

Хор чортячий:

Ой горе! нам, що Правди не пізнали,
 Сховали ся від Бога під землею!
 Нема ладу, нема добра між нами!
 Пропали ми із тілом, і з душею!
 Блажені ті, що Господа хвалили,
 Його пуття спасенного держались!

Нас гордоші, на небі осліпили,
 В свої тенета ми самі піймались!
 Хотіли ми Господні красні твори
 На глум йому, на сором, попсувати,
 Замкнув він нас у демонській коморі,
 А світові намножив благодаті.

*Ще хор чортячий не заговк, аж тут ізнявся якийсь плач і помалу-малу по-
 крив обидва хори.*

Плач український:

Боже, Боже наш єдиний!
 Чим ми провинили,
 Кому світ ми завязали,
 Кого ми втопили,
 Що такі на нас великі
 Насилаєш муки,
 Подаєш народ свій тихий
 У катівські руки?
 Вже Ляхи нас обірали,
 В плуги запрягали,
 А Москалі живу шкуру
 Із тіла здирали!
 Вже Ляхи із нас гарячу
 Кров повипивали,
 А Москалі неволею
 Світ нам завязали!

Через них у всіх народів
 Зникла наша слава:
 За які ж гріхи страшенні
 Ся кара кривава?
 За якії переступки
 Нас Москаль катує,
 Наче вовк між овечками
 В кошарі лютує?
 Кажуть люди, в Вихлиемі
 Син твій народився,
 Ой, колиб же світ від його
 На нас просвітився,
 Щоб ми вміли Україну
 До купи єднати,
 І на ворога лихого
 Одностайно стати!

ЯВА IV.

Вбігає крилатий Чорт, заснавшись і кульгаючи

Чорт: Царю, змилуй ся, дай сили!
 Пекло збунтовалось!

З переляку всі чортяки
 Геть порозбігались.

¹⁾ В вид. 1879: добрим.

Інші стоя серед грішних,
 Як вовки завилі:
 А тимчасом Запорозці
 Огонь погасили,
 Казани з смолою й печі
 В прах порозбивали.
 І все пекло мов жидівську
 Корчму зруйнували.
 Вже з кочерг та вил чортячих
 Драбину майструють,
 Щоб із пекла повтїкати,
 Бо спасення чують.
 Всі бо люде від Адама
 І Ноя п'яного
 Повставали з домовини
 Чисто до одного.
 Та балакають про небо.
 Сидячи на призьбі;
 Не боїться вже й малеча
 Чортячої грїзби.
 Бо їм, бачиш, обіцявся
 Старий бородатий
 Свого сина на ратунок
 У пекло послати.
 То давай скоріше війська,
 Порохів, армати:
 Для порядку, навіжених
 Мусимо стріляти.
 И р о д: Мов військо, любий друже,
 Тепер на Україні;
 Нічим тебе ратувати
 При лихій годині.
 Ч о р т: Давай знать по телеграху,
 Щоб скоріш летіло,
 Поки кляте Гайдамацтво
 Пекла не спалило!
 И р о д: То не хутко ж пришвендяє,
 Бо в нас залізниця
 Тільки на мої царськії
 Проїзди годиться.
 Ч о р т: Байдуже! Звели печельний
 Силі так зробити,
 Що Москалі на дротині
 Всі будуть летіти.
 Тільки штаням достанеться,
 Та се річ остання,
 Бо людей за бунт стріляти
 Можна й без убрання.
 А ти, Смерте сухоребра,
 Коло пекла станеш:
 Хто втіє з під оружини,
 Косою дістанеш.
 Енергичні тепер міри
 Треба нам узяти,
 Щоб у всі грядущі роди
 Холоду нагнати!
 И р о д пише телеграму і читає:
 „Москво! є тобі пожива
 „З ветхого завіту:
 „Прибувай з одного краю
 „Та на другий світу.
 „Зароби міні високий
 „Памятник стрілянням
 „І прослав мене на віки

„У крові купанням. Цар Ирод“.
 Без предлогів і союзів
 Двадцять слів—не більше:
 Нехай знають, що сам Ирод
 По закону пише.
 К р и в д а до смерти:
 Що вони все про стріляння
 Та про кров торочать!
 Тільки мене дурницями
 Своїми морочать.
 Ось умер Жид, а без його
 Кривді не живеться,
 І царському верховідству
 Нитка увірветься.
 Нащо ти його скосила,
 Сухоребра бабо?
 Препогану міні вдрала
 Із Иродом швабу.
 С м е р т ь: Ой, не я його скосила,
 Кривдо! люба пані!
 Підкосив його той хлопчик,
 Що родивсь у стаїні.
 Поки його сподівались,
 Скрізь я панувала,
 І святих людей і грішних
 В домовину каала.
 А тепер міні минулась
 Без упину сила,
 Бо Премудрість передвішня
 Небо відчинила,
 І не вмере вже ні єдина
 На віки людина,
 Що пізнає чистим серцем
 Господнього сина.
 Оце згине все жидівство
 Перед тим маленьким,
 Що сияє в Вихлиємі
 На руках у немки.
 К р и в д а: Всі, бачу, ви навіжені,
 Всі ви недолугі!
 Не дадуть жидівству згинуть
 Вірні мої слуги.
 Вони приймуть християнство
 І церкви с попами,
 А в душі своїй холодній
 Будуть капсанами ¹⁾.
 Яж дарма ²⁾ що обомліла
 Від першої вісти,
 Не дам новому цареві
 На престолі сісти.
 Я під його, потай миру,
 Підішлю Иуду,
 Тай до віку на сім світі
 Царствувати буду.
 За попихача у мене
 Буде Ирод з чортом,
 А ти, миршава, по світу
 Бігатимеш хортом.
 Та стинатимеш безвинних
 По його указу,
 Від Архангельська до Кяхти.
 З Польщі до Кавказу.

1) Вид. Каманіна помилка: кажанами. 2) В вид. Яричевського: дурна.

На дворі чути галас. Ирод і інші кидаються до вікон.

Ирод: Що там склалось? що зробилось?
 Чого збилась буча?
 Чорт: Сеж твоє хоробре військо
 Гукає ідучи!
 Ирод: Не гукать, а голосить,
 Мов його рубають,
 Мов завязті Запорожці
 З Низу наступають.
 Кривда: Так і єсть! О, щоб вас люта
 Година побила!
 Ви одним дурним указом
 Військо погубили!
 Ирод: Хіба що?
 Кривда: Іще не бачиш,
 Вирячивши очі?
 Не штани б тобі носити—
 Запаски жіночі!
 Хто ж видав, щоб по дротині
 Москву посилати?
 Усі голі із-исподу,
 Як родила мати!
 И тобі, міністре Чорте,
 Нема мабуть стиду,
 Щоб цареві нарядити
 Такую огиду!
 Ирод: Що ти плещеш? Вам усюди
 Декорум на думці;
 А мені, аби побити
 Клятих вольнодумців,
 Що із пекла на світ божий
 Вилізти готові
 І не дать міні точити
 Скільки хочу крови.
 Кривда: Чорта з два поб'єш такими
 Кого Москалями!

Подивись, як похапались
 За живіт руками.
 Ирод: Лихо! Сеж вони зірвали
 Не одні рейтузи...
 О, бодай ти був сказився
 Навіжений друже!
 Чорт: Я й забув, що рід ваш людський
 Без того нікчемний,
 Ні в попівстві, ні в чернецтві,
 Ні в службі воянній.
 Тепер Москві—мов Сихемцям,
 Що Жиди старі
 За сестру свою узлившись
 Хитро підманили.
 Ирод: Тобі жарти, а он з боку
 Справді Гайдамака
 Кинувся на драле військо,
 Мов з воріт собака.
 Кривда: до Москалів, що коло
 престола:
 Москалі! слухай! рушайте
 Проти козарлюги,
 Не подайте розбишаці
 Війська у наругу!
 Москалі: Матушко! Ми раді всюди
 За тебе вмирати,
 Тільки шкода Гайдамаку
 Стріляти—рубати!
 Од Виговщини почавши,
 Ми хахлів стріляєм,
 Та шкода, бо тільки порох
 Та казну теряєм.
 Чи один же бо між ними
 Лицар-невмирака,
 От як сей шинкарьський родич,
 З Січі опияка!

Ще більший галас і лемент на дворі.

Кривда: Ой, які-ж ви легкодухи,
 Бороди мігтаєсті!
 Не престоду доглядати,
 Вам би свині пасти!
 Ирод: Горе, Кривдо! горе, серце!
 Довелось пропасти:
 Вже Москву почав п'яниця
 Мов снопики класти.

Кривда: Ще не клав би, коли силу
 В дорозі згубили,
 Як до тебе по чортячи
 Мов дурні, летіли!
 Пропадай тепер з Москвою,
 Недопека Німець!
 А я всюди, поки жива,
 Знайду собі хлібець.

Хоче втікати. Чорт її зупиняє за хвату, що на кокошнику.

Чорт: Не втікай, моя ти славо!
 Цяє моя любя!
 Вкрутимо ми й без кацапства
 Гайдамаці чуба.
 Знаю сих я невмираків
 Ще перше Плутарха:
 Не один такий попався
 У пекло тімаха.
 Царю, дай указ акцизним,
 Щоб усю горівку
 Заправляли чортівням
 І втверди супліку
 Міністерії хвинансів:
 Що „для пользи царства“
 Треба людей всяким зіллям
 Надити до п'янства“.

Поки каліч твою виб'є
 Гайдамака лютій,
 Всюди по шинках постане
 Горілка отрута.
 І нап'ється він по праці,
 А тимчасом Жиду
 Мусим справити, як личить,
 Чесну панихиду.
 Бо з його ми собі мали
 Вигоду велику,
 Поки зсунувся він з глузду.
 Збився з пантелику.
 Смерте! будь моїм піддячим,
 Ти дяконом, царю,
 А ми с Кривдою соборно
 Служитимем в парі

Усі куртом співають панахиду по Жидові:

Упокой, пекельний дідьку,
С твоїми лихими
Душу скнару та мерзену
В пекельному димі.
Бо вона шляхетну Польщу
Вміла підбивати,
По три шкурі що-півроку
З України драти,—
Тими шкурами сирими
С Турчином ділитись,
Щоб із ним по запорозьки
У полі не битись.
Дратувала вона довго
Запорозжя голе,
Поки вкрило тулубами
Шляхецькими поле.
Тоді з калічи та з мертвих
Сап'янци здіймала,

Із кишень трусила гроші,
Та в Москву втікала.
У московське серце влізши,
Козаків дурила,
Аж поки шинки у руки
Ізнов захопила.
За товстий ніс Москалюгу
Водила тупого,
І живилась добрим паєм
З акцизу самого.
Розпоїла мир хрещений
Шинками без ліку,
А найбільше Україну,
Сліпую каліку.
Упокой же її, дідько,
В пекельному димі,
У багнюці невилазній
С твоїми лихими!

Ява V.

Входить поважно Гайдамака. На йому все нове та осяяне: червоні шаравари, жовті сап'янци з острогами, шапка кучма з червоним верхом, зверху жупан голубий з вильотами, а під ним жовтогогорячий; пояс увесь у золоті. При боці шабляка, у руці келеп.

Г а й д а м а к а: А чи довго вам, ледачі, Я з вас клятих людодів
Крутить веремію? Видавлю олію!

Всі обомліли. Москалі ховаються за престол.

Ч о р т: Не бійсь, царю, не бійсь, Кривдо, Не видержить, затанцює
Не бійсь и ти Смерте! Підпилий псюха.
Я проклятому пьяниці А тим часом чортовинне
Мушу носа втерти! Шибне ему в чуба,
Ось, нехай різнуть музики Мусить впасти та заснути,
Козака від уха,— Або дасть і дуба.

Музики різнуть козака з загородки. Москалі виходять помалу зза престолу.

Г а й д а м а к а: Пек їх матері, як добре Дала нам Господня ласка
Грає троїста! З Москалем побитись.
Ти б казав, допомагає Висилає Москаль військо
Сила їй нечиста! Навпроти одного;
Так і бути, поживи ще, Не злякався козак військо,
Йроде сподарю, Бо вповав на Бога.
Поки я по запорозьки І поміг Бог козакові,
Підковами вдарю. Як колись Давиду,
Танцює й приспівує: Наробити Москалеві
На всі роки стиду.

На Вкраїні новина: Гей, гоц гоцака!
Іскрутився сатана. Потанцюймо козака!
Ой, чого, чого скрутився? Треба жити, треба й бити,
Бо Спас миру народився! Наша доля така!
Гей, гоц гоцака! Треба бити Москалюгу,
Потанцюймо козака! Погану личину,
Треба жити, треба й бити, Боронити від нахаби
Наша доля така! Матір Україну.
Потанцюймо, звеселімося,
Годі вже журитись:

Танцюючи, Гайд. слабне, хитається, хміль розбірає козацьку голову, підкошує ноги. Ударив ще раз на вприсядки, покотивсь колесом, ти й простягсь та захріп на всю світлицю.

Ч о р т: Отепер же нам настала Колиб нам його як небудь
Щаслива година: Вкинута у пекло,
Ізбагнітуєм на віки Булоб тоді на сім світі
Собачого сина! Усім злюкам тепло.

Бо сама собою Правда
Не вдіє нічого,
Як почезнуть козарлюги
Усі до одного.

Ану, Смерте, кидай косу,
Візьмемось за його;
Я під плечі, а ти напнись
Та бери під ноги.

Силкуються в двох та не зведуть Гайдамаки з місця.

Смерть: Ой, колиб сей Гайдамака
Не був невмирака,

Знав би він мене, як знав
Гицеля собака.

Штурка його косою з досади;

Я вже косу поломала
Не одну на злюці,
А в його немає страху
І близько на думці!

Чорт: Царю! дай Москви хоч трохи
Бо нечиста сила
Без московської підмоги
Тут не зробить діла.

*Ирод махнув Москалям. Москалі, крикнувши свою уру! підходять бл ізько Гайд.
коли це Гайд. як захропел!—вони так і відскочили.!*

Чорт: Тю, мерзені! боїтеся
Козацького храпу!
Тільки й смілі там, де можна
Запустити лапу.

Ирод: За царя, за віру й царство
Рушай на козацтво.
Щоб на віки панувало
На світі кацапство!

*Москалі знов кинулись, крикнувши уру! і знов відскочили, бо Гайдамака захріп,
страшенно.*

Чорт: А бодай ви показалися
З вірою своєю,
Із царем своїм і царством,
І з Московю всею! ¹⁾

Ще попробую я крила
Свої розпустити
Та вхопивши Гайдамаку
До пекла летіти.

*Тріпа крилами як півень, насакає на Гайдамаку зверху й запускає йому пазура
в груди.*

Гайдамака крізь сон:

Ща се лазить по грудині
Та по пузу в мене?

Чи се миша, чи жидівське
Кошеня мерзене?

Смерть, підважуючи Гайд. косовилном:

Запускай бо йому кіхті
У самі жупани,

А не в тіло, бо проснеться,—
То всі ми пропали!

Гайдамака, скочивши на ноги

Де се я? в якому шинку,
У якій оранді?

Ге, та се ж Чортяка з Смертю
Коло мене справді!

Ударив келепом чорта—той так і збився. Тоді до Смерти:

І ти, дядино Московська,
Сюди примостилась?

Ось же на,—коли мерцями
Ще не вдовольнилась!

Ударив Смерть по голові,—так и посипались сухі кости по світлиці. Коса впадши задзвиніла. Смерть простяглась нежива. Тимчасом Ирод з Кривдою пригуплювалися до престолоа, а Москва собі—котора ховається за престолом, а котора поховала голови під сарахван Кривді, инші понакривались і хватаю.
Обернувся Гайд. до царя й царци:

А ви, клятї людюїди,
Чого притаїлись?
Чи ще хочете пожити?
Ще ви не наїлись?
Ще ви крові гарячої
Не понапивались,

І на золотих перинах
В волю не наспались?
Оцеж нате вам гостинця
Із тієї Січі,
Що забрали срібло, золото
І восковні свічі!

¹⁾ Сей стих пропущений в виданню Яричевського; в вид. 1879 р.—і з ордою всею. Думаю, що так Куліш справляв для цензури, а в 1869 р. було щось инше, мабуть: Московю.

Замахнувся келепом та й зупинився.

Ні, мізерні! не таким вас
 Судом покараю,
 Як ту Смерть або Кортяку:
 Я вам кару знаю.
 Знаю кару, знаю муку
 Страшнішу від болю:
 Щоб дивилися очима
 На народню волю,
 Щоб ви бачили, як любо
 Народ веселиться
 І кривавого престолу
 Ніже не боїться!
 Сиди, Ироде, на царстві
 З Кривдою своєю,
 І не знай, коли загинеш
 Зі всею сем'єю.
 Що години, що хвилини
 Бунту сподівайся,

І своєї навіть тіні
 У ночі жахайся!
 А ми в світі будем жити,
 Господа хвалити,
 Що нам Правду, стару матір
 Дав оборонити.
 Гей, музики, баси, бубни!
 Ріжте та гудіте!
 Люди добрі! всі до мене
 Гуляти идіте!
 Серед царської світлиці,
 Де криваві ради
 На вас злюки радували,
 Ланцюхи кували,
 Вдаримо об землю лихом
 Царю на досаду.
 І прославмо Бога Спаса—
 Передвішню Правду.

Із дверей поринула в світлицю громада чоловіків, жінок, парубочтва й дівчат. Музика врізала вже козака. Гайдамака довго крутився між народом, поки знайшов стару Правду, моторну бабу у пишній намітці з підборіддям, у старосвіцькому блаватному контуші з золотими усами, в черевиках на золотих корках. Обнявшись, поцілувався із нею тричі і танцюючи виступцем у першій парі, виспівував:

Слава Спасу в Вихлиємі,
 Славатій Просвіті,
 Що розлила так як море
 Волю й Правду в світі!
 Правдо, нене! ти єдина
 Козаків водила
 На поганство і на Ляцтво
 Й на Московську силу.
 Всіх жінок ми відцурались
 В запорозькій Січі,
 А тобі що-дня дивились,
 Матінко, у вічі;
 Що казала, ми чинили,
 Ні ступня без тебе,
 На човнах на Чорнім морі
 Мали біля себе;
 Смілим серцем зневажали
 Морську пучину,
 І верталися з тобою
 Славні в Країну.

Ми з тобою таборились
 На Ляхів проклятих.
 Твоїм приводом ми були
 Гетьманів пузатих.
 А Москва тим спромоглася
 Козаків душити,
 Що ти мусіла у Кривди
 В кайданах сидіти.
 За гріхи наші великі
 Терпіла ти, нене,
 І взяли над нами гору
 Кодло те мерзене.
 А тепер, як дух козацький
 Розбив твої пута,
 Наступила в Україні
 Спасенна минута.
 У громаді Українській
 Ми тебе ховаєм,
 Із тобою по всім світу
 Страху не дізнаєм.

Тимчасом як Ирод з Кривдою припали до престолу свого ниць, а Москва ви- зира з-за престолу, дивуючись і жахаючись, над престолом показалося сяїво, і в тому сяїві стало видно Вихлиємський вертеп із народженим Сином Божим з Пречистою Дівою над'Ним. Завіс спускається. Чути ще танці й музику, тільки вона переходить ув інший тон, а тупання танцюристів здається сту- гонінням грому. Кріз завіс сяють блискавиці. Музика грає поважніше, тихше, со- лодче, аж поки замість громадської веселости стало чути ликування і співу янголів на небесах. Тихо, тихесенько заспівали вони з неба:

Слава Богу в високостях,
 По всій землі тихо:

Минулося святим ¹⁾ людям
 Віковішне лихо!

¹⁾ Вид. 1879 р.—добрим.

Наука історії українського права.

Право державне.

Історія права не є щось відірване від загальної соціальної історії країни (а втім має свою спеціальну мету й метод). Правні норми й зокрема норми державно-правні є результат певного виробничого стану країни, певних економічних та соціальних відносин. Стара наука за незначними винятками це абсолютно ігнорувала. Юридичні норми досліджувалося окремо, незалежно від того економічного, господарчого стану, що в ній перебувала певна країна. Звичайно, це цілком неправильно. Економічні причини,—це довела школа наукового соціалізму,—постійно й необхідно обумовлюють юридичні норми й зокрема форми державно-правного устрою. Внаслідок класової боротьби державна „влада зосереджується в руках найсильнішого в економічному відношенні стану і до нього-ж переходить політичне панування; усе це дає державній владі нові засоби тримати в покорі та експлуатувати переможену класу“¹⁾). Як виразно й лаконічно це схарактеризував Ленін, „державна є спеціальна організація сили, є організація насильства для пригнічення якої-небудь класи“²⁾). Отож за державними інститутами й нормами стоять певні класи й угруповання, класи переможців, економічно більш сильних, що використовують їх у своїх інтересах. Історики права належить вказувати, які саме інститути були органами певної класи, яка класа творила їх, як користувалася ними в своїх класових цілях. Лише при виконанні цього, праці історика права набудуть широкого й очевидно глибоко корисного значіння.

Це перша вимога для молодшої науки історії українського права. Друга—це потреба користуватися в дослідях і курсах історично-порівнювальним методом. На необхідність його вказав Фріман³⁾; в російській літературі вказували на це проф. проф. М. Ковалевський⁴⁾, В. Сергєєвич⁵⁾, Н. Максимейко⁶⁾). Тепер навряд чи хто може сперечатися супроти того, що багато спірних, неясних і темних питань можна розтлумачити лише шляхом порівняння з правом інших народів, що перебували на однакових ступенях соціального, економічного розвитку. Отже тільки такий метод дає необхідну ясність і науковість викладу⁷⁾).

Опріч цих двох вимог, що ними очевидно повинна керуватися всяка історія права, наука історії українського права має ще й свої цілком

¹⁾ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частн. собственности и государства. Петроград. 1919. с. 74.

²⁾ Государство и революция. 1923. с. 18.

³⁾ Порівнююча політика.

⁴⁾ Историко-сравнительный методъ въ юриспруденціи. М. 1880.

⁵⁾ Государство и право въ исторіи. Сб. Гос. Знаній. т. VII. 1879. сс. 19—96.

⁶⁾ Сравнительное изучение исторіи права. Зап. Харьк. Ун-та. 1898. кн. I. сс. 1—14.

⁷⁾ Це яскраво доводять праці тих істориків права, що користувалися порівнювальним методом, приміром—Н. Павлова-Сильванського „Феодалізмъ въ удѣльной Руси“, або Сергєєвича „Древности русскаго права“ (зокрема т. I).

осібні, спеціальні завдання; про них і буде мова мовитися у нашій викладі, поруч із характеристикою її стану.

Справа в тім, що вже в 1904 р. акад. М. Грушевський виступив з запереченням звичайної схеми російської історії¹⁾. Нині його точка зору вже прийнята не тільки в українській науці, де, здається, всі вчені історики поділяють його думку про незалежну від великоруської історію українського народу. Тепер маємо вже й з боку авторитетного російського історика заяву про погодження зі схемою акад. Грушевського²⁾. Історик третьої зі східно-слов'янських національностей—Білорусинів проф. В. Пічета також недавно виступив зі своєю заявою про визнання цієї схеми (окремої історії кожної східно-слов'янської національності) й рекомендує її для майбутніх істориків Білоруси. Він пише, що помилка була в тім, „що дослідники з централістичними настроями бачили во всіх складних слов'янських етнографічних формуваннях тільки єдиний „руський народ“, що його історію уявляють вони як невпинне й систематичне прагнення національної єдності під владою наслідників московської держави. В наш час етнографічному монізму настав кінець. Тільки своєрідна наївність в оцінці культурних рухів окремих народів примушує цих дослідників ще й досі триматися старого, вже оджилого уявлення про національний монізм в історії великоруського народу. Час вже покинути оці, явно метафізичного походження теорії й перевести грандіозну ревізію всіх наслідків минулої дослідчої праці. Ця переоцінка всіх історичних цінностей вимагає певної мужності, бо ми занадто звикли коритися поглядам авторитетних істориків та юристів“³⁾. Отже в науці історії східно-слов'янських національностей є певна зміна поглядів й думка про незалежну, окрему історію східно-слов'янських національностей знаходить собі все більше й більше прихильників. В такому-ж стані по суті є й наука історії українського права. І тут до цього часу панувала „обще-русская“ історія права. Науку цю розділяли на три періоди: князівсько-земський, московський та імператорський. Курси історії руського права нічого звичайно не говорили про право литовсько-білорусько-української держави XIV—XVI ст.⁴⁾, мовчали про гетьманський період в історії України XVII—XVIII ст. Князівсько-земський період вони розглядали як етап історії руського (російського) права.

Спробу ревізії цього стану речей вже почасти зробив проф. Р. Лащенко в книзі „Лекції по історії українського права. І. Княжа доба“ Прага 1923, але-ж тільки що-до князівської доби. Завданням нашого нарису є посилимо допомогти „грандіозній ревізії всіх наслідків минулої дослідчої праці“, підвести підсумки й посилимо оцінити, з точки зору провідної нашої думки про незалежний від великоросійського розвиток українського права державного, стан цієї науки.

Для вигоди викладання ми будемо говорити окремо про такі періоди історії українського державного права: 1) князівсько-земський, 2) литовський, 3) польський, 4) гетьманський, 5) імператорський⁵⁾. При цім методи нашого викладання значно мінятимуться в залежності від періодів. В князівсько-земським періоді українські землі були незалежні в державнім відношенні від земель великоруських та білоруських; тимчасом наука

¹⁾ „Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства“, „Статті по славяновѣденію“. в. II. сс. 298—304.

²⁾ Прѣсняковъ. „Образование великорусскаго государства“. 1918.

³⁾ Проф. В. Пічета. „Очередные вопросы белорусской историографии“. Вестник Нар. Ком. Просвещения С. С. Р. Б. в. 11—12 (1922 р.) с. 31.

⁴⁾ Опріч „Лекцій“ акад. І. Малиновського.

⁵⁾ На ці-ж таки періоди поділяє українську історію М. Драгоманов „Чудацькі думки про українську національну справу“. 1916. с. 37.

історії російського права змішувала всі інститути окремих держав окремих національностей в одну купу. Це абсолютно невірний метод, тут необхідна нова праця з новим методом, методом окремого дослідження правних інститутів українських земель. Наука історії російського права цього періоду може бути лише за матеріал для нових дослідників і тому ми не зупиняємося на детальній її освітленні й вказуємо лише головні висновки й спірні питання. В період литовсько-українсько-білоруської держави—великого князівства Литовського українські землі не загубили свого державного характеру, хоч вони входили як елемент в державу—великого князівства Литовського. Отже література „западно-руського“ права цієї доби цінна й для України і ми розглядаємо її детальніше. Літературу, присвячену державному праву Лівобережної України XVII—XVIII ст., що була на наш погляд „несуверенною державою, також розглядаємо детально. Натомість за польських та імператорських (з часів Катерини II) часів Україна була звичайною провінцією, без усякого державного характеру і ми одмічаємо лише ту літературу, що торкалася її спеціально: чи то її провінціальних установ, чи то своєрідних клас населення.

I.

Матеріалом для історії українського державного права княжої доби є література історії древнього періоду „руського“ права. Кажемо, що вона є лише матеріалом, бо: а) ця наука веде юридичну традицію до Московської держави й часто не досить чітко відокремлює князівський період від удільного періоду московської історії (XIII—XV ст.), б) з другого боку вона користується правними джерелами усіх „руських“¹⁾ земель, що, на наш погляд, тоді вже сильно різнилися одна від одної й були на півдорозі до утворення націй—української, великоруської й білоруської. Завданням науки історії українського державного права є дослідження, вивчення правних джерел лише тих земель, що на них жили племена, які потім об'єдналися в українську націю. Отже до літератури історії російського права слід ставитися з певною обережністю, критичністю, щільно відокремлювати всі висновки й спостереження, що їх здобуто шляхом вивчення джерел права українських земель, і одкидати всі висновки, що їх зроблено на підставі дослідження державно-правних інститутів великоруських і білоруських земель. Нам, звичайно, можуть заперечувати, казати, що ніякої помітної різниці між юридичними державними нормами українських земель і земель білоруських та великоруських і не було. Нам здається, що дійсно певна спорідненість усіх східно-слов'янських племен, часті зносини їх між собою—все це зробило схожим державний устрій в українських, білоруських та великоруських землях. Були вони до того й на майже однакових ступенях економічного й соціального розвитку. Проте ясно намічалися й відмінності в державному устрої та державно-правних нормах, що їх в свій час, з іншої правда точки погляду, одмітив проф. Владимирський-Буданов²⁾. Річ у тому, що в великоруських землях ясно намічалось порівнюючи більше значіння княжої влади; зокрема мало розвинуті тут були вікові принципи. Нарід, громада рідко виступала в великоруських землях як активний чинник державного життя. Значіння боярства тут порівнюючи не було великим. Проф. Владимирський-Буданов пояснював оце явище „відмеженістю московської

¹⁾ De facto „руською“ землею звалася лише Київська земля.

²⁾ Обзор, сс. 66—74. Це-ж саме одмічав ще в 1878 р. В. Б. Антонович „Очеркъ історіи в. кн. Литовскаго“ в. І. К. 1878. с. 18.

Руси від центру князівських закатів і такими економічними умовами, що заважали утворенню тут сильного боярства й великих городських громад¹⁾. В білоруських землях (з окрема в Полоцькій) та Новгородському і Псковському краях (що можливо в той час були етнографічно рідні Білорусинам) помічаємо перевагу вічової форми влади. Правда, й вічовий устрій не виключав можливості гегемонії патриціату (економічно більш сильного), що фактично керував вічем і навіть (у Новгороді) мав організацію (державна рада), через яку міг впливати найбільш продуктивно (в власних інтересах) на хід державного життя. Як би то ні було, постійне вирішування державних справ на вічі доводить, що й „чорні люди“ мали деяку соціальну вагу й значіння. Княжа влада не мала великого значіння.

В українських землях (зокрема в Галичині)²⁾ маємо гегемонію боярства. До них, до українських земель стосуються свідчення літописів про раду князя з боярами, з дружиною. В Галичині бояри часто суперечать волі князя, але-ж і в інших українських землях князі нічого не роблять без згоди дружини, боярства. І лише тут викристалізувалася Боярська Рада як постійна й обов'язкова установа землі. Думаємо, що боярство в українських землях рано (раніше ніж в білоруських та великоруських землях) стало класом землевласників, рано получило економічну перевагу над іншими класами. Можливо, що це було тому, що українські землі брали перед в своєму історичному розвитку й тут ми маємо трохи дальший етап в тому періоді раннього феодалізму, в якому були тоді східньо-слов'янські племена.

Во всякому разі устрій українських земель ріжнися від устрою їх сусідів.

Одмітимо головні спірні питання науки історії права князівської Руси.

Довго дебатувалося в науці історії російського права питання про характер додержавного побуту східньо-слов'янських племен (в тому числі й українських). На це питання давалися різні відповіді. Родова школа (Еверс, Карамзін, Никитський, Соловйов, Кавелін) гадала, що східньо-слов'янські народності жили до варязьких князів в родовому побуті. Общинна школа (Аксаков, Беляев) запевняла, що родового побуту, родових організацій вже не було й східні Слов'яни жили, були організовані в общини, громади. Проф. Леонтовичеві належить честь заведення третьої теорії—теорії задружної. Основою стародавнього побуту й устрою була, на його погляд, семейна територіальна громада (сербська задруга). По типу задруги, гадає він, були збудовані й усі союзи й організації. Від старіших великих задруг відокремлювалися залежні від них менші задруги (города й пригорода). Представники задруг складали віче. Князювання Рюрикового роду на землях східніх Слов'ян також встановлювалося по типу задружньому: усіма землями східньо-слов'янськими керувала одна князівська задруга. Теорія проф. Леонтовича давала вихід із суперечок про родовий та общинний устрій, побут до-князівської доби й прийнята майже усіма істориками російського права.

З українських учених академик М. С. Грушевський гадає, що родовий побут на початку української історії був тільки пережитком. Основною організацією була громада, сусідство, „вервь“³⁾. Проф. Лашенко каже лише, що він прибічник поглядів „про послідовну зміну форм побуту у наших далеких правітців“⁴⁾.

¹⁾ Ibidem, с. 74.

²⁾ Про „Галицьке боярство XII—XIII вв.“ писав акад. М. Грушевський в зап. Н. Т-ва ім Шевченка у Львові т. XX.

³⁾ Історія України-Руси. т. I. вид. 2-е 1904 р. с. 320.

⁴⁾ Лекції с. 51. прим. 1. Неясно, проте, в якій саме послідовності змінювалися форми побуту.

Проф Сергеевич гадав, що „древність не знає єдиної держави Російської; вона має діло з великим числом одночасно існуючих невеличких держав. Оці невеличкі держави звуться волостями, землями, князівствами, уділами, вітчинами князів, уездами; найпізніше виникає назва їх державою“¹⁾.

Проте справедливо зазначає проф. Владимирський-Буданов, що „визнати за державу всяке князівство (і таким чином волость)—це значить згубити зовсім тверде уявлення державного устрою давньої Руси, бо межі й склад князівств змінювалися трохи не що-року“²⁾. Він визнає за державну одиницю землю.

Основою старих східньо-слов'янських держав були, на погляд Соловйова, родові міжкнязівські відносини (Русь—в російському розумінні, гадав він, була родовою власністю князівського роду). М. І. Костомаров гадав, що „князівські поділи й розмежування, самим своїм роздрібленням, зрівнялися з етнографічними поділами й підлягли народнім початкам, а тому й останні виявляються вже сильніше; але вони по суті існували й раніше, бо сліди їх надто помітні й раніше“³⁾... „Поділ по князівствах відступав перед натуральним діленням по народах. Поділ, разом з цим, знайшов межу своєму безконечному розгалуженню; народності вказали йому межі“⁴⁾. І проф. Р. Лашенко за Костомаровим думає, що „кожне українське плем'я займало визначену племінну територію і, правуючись на такій території по своїх звичаях, утворювало одне поняття землі-держави“⁵⁾. Проф. М. Ф. Владимирський-Буданов за головне вважав територіальне начало. „Земля, говорив він, є союз волостів та пригородів під владою старішого міста“. Поділу на племена він не визнавав. Очевидно, найкраще пояснення дає акад. М. С. Грушевський, який гадає, що городський (гегемонія міста) устрій земель зустрічався з племінним поділом і з цієї комбінації утворювалися нові держави-землі-волості. Племена, що їх городське життя було слабо розвинене, були притягнені до сусідніх чужо-племінних центрів (напр. Дrevляни до Київa). З другого боку сильний розвиток городів міг привести до того, що одне плем'я могло розділитися на кілька волостів (Чернігівська й Переяславська, Полоцька й Смоленська⁶⁾).

Акад. М. С. Грушевський нараховує 5 українських земель: Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба, на його погляд, долучити непевну що-до свого етнографічного підкладу, але тісно з українськими землями звязану землю Турово-Пинську⁷⁾. Отже опустивши цю 6-ту непевну землю⁸⁾, маємо 5 українських земель. Виникає питання, в якому відношенні стояли вони одна до одної. Стара школа вважала всі землі східньо-слов'янських племен за одну монархію (ролю монарха мусив грати київський князь). З новіших вчених частина гадає, що землі-князівства східніх Слов'ян були незалежні одна від одної (Сергеевич, Пресняков, Лашенко, Тельберг). Проф. М. І. Костомаров га-

¹⁾ Древности русскаго права, ПБ. 1909, вид. 3-е. с. 1. Проф. Яворський також гадає, що „зв'язку між князівствами, більшими й меншими, не було фактично ніякого“. Нарис історії України ч. I. с. 99.

²⁾ „Обзор“ 1900 р. с. 12, прим. 1.

³⁾ Костомаров. „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“. „Историч. монографіи и изслѣдованія“ т. I. 1863 р. с. 19.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Op. cit. с. 52.

⁶⁾ Історія України-Руси т. I. Вид. 2-ое сс. 324—325.

⁷⁾ Ibid. т. II.

⁸⁾ Історик Білоруси проф. Пічета вважає цю землю за білоруську. Гісторыя Беларусі. Частка першая сс. 47—48. 1924 г. Очевидно во всякім разі, що це питання спірне й вимагає дослідження.

дав, що „Русь прямувала до федерації й федерація була формою, яку вона почала приймати. Уся історія Руси часів удільного устрою є постійним розвитком федеративного принципу, але одночасно й боротьбою його з принципом єдинодержавства“¹⁾. Погляд проф. Костомарова не прийнятий в науці. В науці було вказано, що система східно-слов'янських князівств більше схожості мала з конфедерацією (Филипов). Проф. Єлінек так визначає федерацію: „Союзна держава (федерація, Bundesstaat) є образована з кількох держав, суверенна держава, державна влада якої виходить від окремих членів її, що сполучені в одну державну єдність“²⁾. Одної сувереної влади у східних Слов'ян, звичайно, не було; отже не було й федерації. Для конфедерації (Staatenbund) проф. Єлінек дає таке визначення: „союз держав (конфедерація) є постійне, збудоване на порозумінні, сполучення незалежних держав з метою зовнішнього захисту союзної території й охорони внутрішнього порядку поміж союзними державами; для цієї мети можуть долучитися, в силу порозуміння й інші“³⁾. Гадаємо, що це означення спілки держав найкраще підходить до стародавньої Руси: сполучення земель було постійним, збудованим на договорах князівських, метою його були якраз зовнішній захист союзної території й охорона внутрішнього порядку. Це знає всякий знайомий з літописним матеріалом (князівські снєми).

Але-ж, думаємо, що й про конфедерацію-спілку земель-держав усіх східно-слов'янських племен не можна говорити. Землі білоруські (і з'окрема Полоцька земля) стояли зовсім осібні від життя земель українських; землі великоруські були в вічному антогонізмі з українськими землями (часи Юрія Долгорукова, Андрія Боголюбського⁴⁾... Це союз земель-держав українських на постійних князівських снємах постановляв спільну оборону союзної української території зовні (напр. проти Половців в 1096, 1170, 1183 рр.), це союз українських князів розподіляв столи князівські в українських землях (любецький з'їзд 1097 р.), видавав закони (низка ухвал в Р. Правді зроблені на снємах)... Отже з вищенаведеного ясно, що українські землі-держави Х—ХІІІ ст. були спілкою держав, конфедерацією.

Звичайно, треба пам'ятати, що це була конфедерація своєрідна, не зовсім схожа на сучасні. Відносини державно-правні ще не були чіткими, виразними, якими стали вони тепер. До того-ж схема конфедерації трохи змінювалася натяками на феодальну організацію, що вже намічалася з її підпорядкованою залежністю одних від других.

Нам здається зовсім справедливим твердження Павлова-Сильванського про феодалізм у князівській Русі, в даному разі в українських землях. Невірний, звичайно, тільки самий прийом—характеризувати порядки північно-східної Руси ХІV—ХІVІ ст. й переносити їх на всі східно-слов'янські землі попередньої доби. Коли вже триматися ретроспективного методу, слід було б йти від характеристики феодалізму в українських землях литовсько-білорусько-української держави. Гадаємо, що цю стадію історичного процесу, в якій були тоді українські землі, слід назвати добою раннього феодалізму, коли дружина вже осідає на землю й здобуває характер князівських васалів⁵⁾ (в інших східно-слов'янських землях,

¹⁾ Op. cit. c. 56

²⁾ „Общее учение о государствах“. Пгб. 1908. вид. 2. с. 569.

³⁾ Ibidem. c. 564.

⁴⁾ Слідом за проф. Владимирським-Будановим гадаємо, що сенс історії т. зв. удільного періоду є не в поміжкнязівських, а вміжземських відносинах; якщо князівські взаємовідношення впливали на відносини земель поміж собою, так в більшій мірі помічаємо й одворотний вплив. Op. cit. 19.

⁵⁾ Згадаємо хоч-би прихильників кн. Ізяслава Мстиславовича, про яких він говорив, що вони згубили в рідній їх Київській землі свої села й „жизни“.

здається, дружина ще не була осідлою). Справді, „васалітет є відокремлена від князя, осіла землевласницька дружина“¹⁾. Цей процес осідання дружини ще, очевидно, тільки починався, але-ж деякі характерні феодалні явища вже були; напр. таким характерним явищем феодалізму були військові слуги—підвасали васалів, слуг князя (отроки, напр. у Свінєльда). Отже українські землі були в' періоді раннього феодалізму²⁾.

Що-до питання про населення східньо-слов'янських земель-держав, то йому присвячено в науці історії російського права цілу літературу. Проте на превеликий жаль більшість дослідувачів зовсім не відокремлюють осібностей племінних, можливо трохи неоднакових, нетотожних історичних ступенів, що на них були землі різних східньо-слов'янських племен Х—ХІІІ ст. Справді, візьмемо хоч-би питання про боярів. Новгородське, скажемо, боярство мало, очевидно, зовсім інше значіння, аніж київське чи галицьке боярство: в Новгороді воно було класою не тільки землевласників, але й банкірів-капіталістів³⁾. „Людє“—горожани українських міст чи те-ж саме, що й „чорные люди“ Новгорода й Пскова? Чи знали, скажемо, великоруські землі інститут закупів, чи це було суто українське явище? і т. ин. На ці всі питання наука історії російського права й не намагалася знайти відповідь. Вона сліпо (за Правдою Руською) говорила про українські відносини, класи, на які поділялося населення українських земель, класові взаємовідносини, як про явища загально-російські. Тимчасом, Правда Руська (крім перших 17 статтів короткої редакції, яку за проф. Максимейком визнаємо за кодекс новгородського походження) була, очевидно, кодексом українського права. Гадаємо, що завданням великоруських і білоруських вчених мусить бути простеження клас, громадських кол; що на них поділялося населення великоруських і білоруських земель.

Держави-землі українські не мали такого державного устрою, як теперішні держави. В науці історії російського права спочатку вважали східньо-слов'янські землі-держави за одну монархію (Татищев, Ломоносов, кн. Щербатов, Карамзін, Еверс, Райц, Самоквасов). В останній час в науці переважає погляд, що стародавні держави не можна класифікувати по сучасних типах. В старо-українських державах хочуть бачити, або рівні елементи монархічний та демократичний (князь і віче), чи як думав проф. Владимирський-Буданов, триархію (три елементи: монархічний—князь, демократичний—віче, аристократичний—рада боярська). За проф. Владимирським-Будановим так думали проф. Дьяконов, Алексєєв, Малиновський. Проте більшість за собою має перше положення (Соловйов, Кавелін, общинники: Аксаков, Беляєв та інші, Сергєєвич, Градовський, Бестужев-Рюмін, Сокольський, з українських вчених: М. Грушевський, Д. І. Багалій, Р. Лашенко).

Проте дивно було-б, щоб, як ми вже зазначили, економічно сильне боярство українських земель (дружинники-землевласники) одмовилися від участі в правлінні держав, від керування державними справами земель. Князь міг в особистих мотивах, цілях робити деякі вчинки, що не зовсім могли відповідати інтересам пануючої класи. Згадаємо, що князі молододі династії, молодих держав не могли ще почувати себе сильними. Головною силою їх були ті-ж дружинники-бояри. Ці останні для постій-

1) Н. П. Павлов-Сильванський. „Феодализмъ въ удѣльной Руси“. 1910 р. с. 353.

2) Проф. Рожков називає цей період добою феодалної революції. Врешті й назва раннього феодалізму показує, що він ще був в зачатках, в нерозвиненому стані. Проф. М. Яворський гадає, що дружинна доба—переходовий етап феодалного суспільства (Нарис історії України ч. І. с. 58).

3) Рожков Н. Русская история в ср. историческом освещении. Т. II.

ного впливу на державне життя, для керування державним життям земель мають так-би мовити виконавчі органи боярської класи—боярські ради,

В науці історії російського права думку про значіння стародавньої аристократії, української зокрема, ярко й талановито виявив акад. Малиновський в своєму нарисі про „Древнюю русскую аристократію“¹⁾. юридичний-же момент, довід, що Боярська Рада була установою, чудесно, на нашу думку, з'ясували такі вчені, як той самий акад. Малиновський, проф. Владимирський-Буданов. Проти цього висловлювався проф. Сергєєвич, який гадав, що Рада Боярська була лише актом „думанья“—наради, а не постійною установою (з ним погоджується: С. Петровський, Сокольський, Куплеваський, Пресняков²⁾); з українських вчених акад. М. С. Грушевський та Д. І. Багалій, проф. Лашенко, проф. М. Яворський). Проте ясно, що коли актом наради була Рада Б., то так само їм було й віче (що до того в українських землях збиралося рідко, спорадично), яке тимчасом всі названі вчені вважають за установу. Думаємо, що до стародавніх установ не можемо прикладати теперішніх мірок.

Але-ж, на наш погляд, навіть захисники Ради Б., як установи, зменшують її значіння. Річ у тому, що оскільки українські держави в той час були державами дружинників боярів³⁾, слід, як ми вже вказали, гадати, що уряд був в значній мірі виконавцем жаданнів, інтересів пануючої класи. Оскільки ця класа мала свій орган, цілком зрозуміло він, цей орган, мусів грати переважну, головну роль серед державних централних установ, мусів мати як-найширшу компетенцію⁴⁾... Це тим більш, що князівська влада, була кволою, віче збиралося рідко в українських землях. Отже вищенаведене, гадаємо, доводить, переважну роль її значіння Ради Боярської в державнім устрої українських земель та їх політичним житті.

Про віче в українських землях було в науці (Самоквасов, Лімберт) висловлено сумнів в тому, що віче українських земель було установою. На думку Самоквасова (й Лімберта, що майже у всьому з ним погоджується), віче українських земель є явище в політичних справах надзвичайне, революційне й тому за елемент влади й за установу його визнати не можна. Поза цим „за вічем, писав Самоквасов, залишається не політична, лише громадська сфера, місцевого господарства, управління й поліції, значіння економічної, господарчої й громадської діяльності, що виконувалася з доручення верховного уряду в державі „та ще земської“ (громадської) ради—„думи „князя““⁵⁾. Проте, в науці це твердження прихильників (окрім Лімберта) не знайшло, й усі вчені (в тому числі й дослідник „віча в київській області“—проф. Лінніченко) визнають віче за постійну установу й елемент влади всіх східньо-слов'янських земель. Не думаємо заперечувати цього, проте здається, що в даному разі багато значіння надають аналогії з Новгородом, Псковом і білоруськими містами, де віче було найавторитетнішим елементом влади. Очевидно,

¹⁾ Сборник статей по ист. права въ честь М. Ф. Вл.-Буданова. К. 1904.

²⁾ Проф. Пресняков гадає, що Рада Б. була актом наради, що наради могли бути й обов'язковими, але вони „були поза політичним устроєм земель-князівств, як більш-менш приватна справа його (князя), і його „дума“ з нею не склалася в установу. „Княжое право“ с. 240.

³⁾ Акад. М. С. Грушевський гадає, що державна організація спиралася на вищі, багаті верстви власників і капіталістів, служила їхнім інтересам. Історія України-Руси т. III, с. 208, вид. 2

⁴⁾ Компетенція й роля Ради Б. найбільш повно й ярко схарактеризована в монографії проф. І. Малиновського „Рада“ в кн. Литовського въ связи съ Боярской Думой древней Россіи, ч. I. Томськ 1903.

⁵⁾ „Замѣтки по исторіи русскаго госуд. устройства и управленія“ Ж. М. Н. Пр. 1869 р. кн. II, с. 222.

що не треба надавати великого значіння цій аналогії й віче в українських землях слід визнати за більш-менш випадковий елемент влади, за не зовсім оформлену установу¹⁾.

Як ми вже зазначили, більшість старих дослідників князя Київського вважала за монарха східньо-слов'янських земель. В останній час цей погляд вже не зустрічає прихильності. Проте й тепер хотять бачити в князі найголовнішого представника державної влади. Так, проф. Пресняков гадає, що спостереження над державним устроєм княжої Руси „ведуть до визнання за руським князем найдавнішої історичної доби більш активної, більш творчої ролі, аніж та, що звичайно йому приписується в нашій історіографії. Не бачачи підстав для характеристики руського міста на початку нашого історичного життя, як громади, самоврядування, гадаю, пише він, що в основі найдавнішого городського устрою лежала організація, сотворена княжою силою“²⁾. Проф. Пресняков гадає, що було спеціальне княже право, що відмежовувало князя від інших членів громадянства; князь стоїть поза укладом місцевого життя. Княжому праву підлягали цілі круги осіб, що мали право особистого, безпосереднього захисту княжої влади. Сюди входили дружинники³⁾ й смерди.

З українських вчених переоцінює значіння князя проф. Яворський. Він гадає, що „на місцях влада князя була необмеженою. Кожен князь був повним хазяїном у своєму князівстві і не дозволяв жодного втручання ні з боку Київського, ні з боку місцевої знати. Він був єдиний законодавець, єдиний суддя, єдиний військовий керівник землі і сам порядкував доходами з землі князівства“⁴⁾.

Гадаємо, що велике значіння князь мав лише підчас війни, як отаман (князя підчас війни всі слухали). Але-ж взагалі князь українських земель мусів весь час радитися з дружиною, шукати згоди Ради Боярської, що була виконавчим органом пануючої класи й тому не йому, а Раді Боярській, гадаємо, належало переважне значіння в українських державах.

В науці надзвичайно довго дебатовалося питання про порядок наслідування князівських столів. Соловйов (за Ніконовським літописом) одстоював теорію „лѣстичнаго восхожденія“ в порядку родового старшинства князів на столи аж до столу найголовнішого, Київського. Проти цієї теорії був виступив Сергеевич („Вѣче и князь“), що спочатку гадав, що волості-держави добувалися силою; потім він змінив погляд і гадав, що було кілька начал в порядку наслідування столів („отчини“, обрання, добування...), і заперечував лише „лѣстичное восхождение“. З українських вчених акад. М. С. Грушевський хоч і одмітив, що випадки „лѣстичнаго восхожденія“ були як постійне явище лише в Чернігівській землі, все-ж таки до певної міри погоджується з Соловйовим⁵⁾. Проф. Р. Лашенко найголовнішу роллю віддає обранню й затвердженню князя вічем⁶⁾.

Гадаємо, що управління й органи його були далеко не аналогічні

¹⁾ Проф. Яворський також гадає, що віче в східньо-слов'янських містах (окрім Києва й Новгороду) має переважно місцевий характер і не політичний. *Op. cit.* с. 100.

²⁾ „Княжое право“ с. 214.

³⁾ Дружина, думає проф. Пресняков, є явище приватного побуту, „при цьому виключне й таке, що далеко стоїть від звичайної течії народнього життя й тому жила вона по своєму, лише зовні торкаючися укладу звичайно-правного народнього побуту“. *Ibid.* с. 220.

⁴⁾ *Op. cit.* с. 99.

⁵⁾ „Лѣстичное восхождение“ мало місце лише в Чернігівській землі, як виняткове явище. Проте, звичайно, ідея родового старшинства займала перше місце щодо наслідування столів. Але вона неутралізувалася й ослаблялася іншими чинниками. При всім тим вона признавалася князями навіть тоді, коли вони розминалися з нею“. *Історія України-Руси* т. III, вид. 2 сс. 205—206.

⁶⁾ *Op. cit.* с. 97.

в різних східньо-слов'янських племен. Майбутнім історикам права білоруських та великоруських земель княжої доби слід перевірити організацію управління в землях кожної народности. Завдання істориків українського права полегшуються тим, що Правда Руська, як ми вже сказали, була в більшій своїй частині збірником українського права. Але-ж можливі й тут помилки й непорозуміння, як от, напр., той факт, що проф. Лашенко розглядає „гридей“, як інститут український. Проте, „гриди“ це явище, очевидно,—новгородське: їх знає лише 1 частина короткої редакції Правди Руської, що була кодексом Новгородського походження, їх не знають українські літописи.

Наука історії „руського“ права має кілька курсів, лекцій, підручників, що докладно характеризують зміст цієї дисципліни. Наука історії українського права до цього часу курсів і підручників майже не мала. Тимчасом, курси історії руського права княжої доби, як ми вже вказали, не придатні для науки історії українського права своїм стремлінням змішувати явища українського права з правом білоруським та великоруським в якесь загально-російське право, своєю юридичною традицією продовжувати історію права (загально-руського) княжої доби в московському періоді Російської історії.

Маємо огляд історії українського державного права княжої доби лише у двох українських вчених: академіка М. С. Грушевського та професора Лашенка. Академик М. С. Грушевський вже в двох перших томах „Історії України-Руси“ торкався багатьох явищ з юридичного життя України княжої доби. Адже-ж в першому томі він торкається юридичного побуту й державного устрою українських земель до закликання варязьких князів. Другий том присвячено переважно оповіданню про політичні події, політичну історію України-Руси, проте й тут історик права може знайти чимало цікавих і для нього висновків, спостережень. Спеціально-ж історії українського державного права княжої доби присвячено значну частину т. III. Отже ця частина III тому є ніби-то першим курсом історії українського права. Академик М. С. Грушевський (одмічаємо найголовніші висновки) гадає, що українські землі-держави були незалежними одна від одної; проте він визнає, що були певні елементи, що з них згодом міг-би виробитися федеративний устрій¹⁾. Він цілком вірно одмічає, що державна організація спиралася на вищі, заможні верстви власників (землі) та капіталістів і служила їх інтересам²⁾. В організації вищої влади землі-князівства він бачить лише два чинники—діархію: віче та князь. Віче на Україні, на його думку, було надзвичайним органом—не мало постійних, спеціальних функцій. Князь мав звичайну управу; громада мала над ним суверенні (?) права—могла контролювати його управління. Рада Боярська, думає академик М. С. Грушевський, була інститутом, але інститутом не регламентованим. Суспільність він поділяє на три класи: людей княжих—дружину, людей церковних і просто людей—громаду. Остання (громада) мала свою самоуправу. Підставу суспільности, гадає акад. М. С. Грушевський, становило селянство (смерди), творчим елементом, керманичем і провідником громади був патриціят великих міст, значіння якого спиралося на капіталі³⁾.

Гадаємо, що огляд державного права княжої доби в т. III Історії України-Руси ще довго не втратить свого значіння, як перша повна історія українського державного права, де вперше маємо мову лише про право українських земель. Деякі боки цієї праці, здається нам, не зовсім

¹⁾ с. 207 (вид. 2-е тому III).

²⁾ с. 208.

³⁾ Ibid. с. 333.

вірні. Так, бракує перш за все порівнюючого методу (про значіння якого вже згадували). Помітна лише деяка несхематичність виразів, що проте цілком зрозуміла й вибачна для історика, не правника. Не можна погодитися і з поглядом на Боярську Раду,—шановний вчений зменшує її значіння. Але-ж розподіл на класи оригінальний і може вірний.

В 1923 р. в Празі вийшли „Лекції по історії українського права ч. I Княжа доба“ проф. Р. Лашенка. Це перша спроба окремого (від історії) викладу історії державного українського права княжої доби. Книга проф. Лашенка цінна тим, що в ній мова послідовно йде лише про юридичні інститути українських земель.

До негативних рис „Лекцій“ проф. Лашенка слід однести перш за все брак порівнюючого методу. Гадаємо, що тепер, при сучасному стані науки, писати курс історії національного права, не порівнюючи його інститути з правовими інститутами інших держав, що стоять на однаковому ступеню історичного розвитку,—вже не можливо. Мало посилається автор на правні джерела. В більшості він посилається на літературу питання й при цьому неприємно вражає те, що більшість посилок робить він на курси й підручники історії „руського“ права, а не на монографічну літературу; отже виникає сумнів, чи вповні використав її автор. Зовсім не розуміємо й не можемо вибачити того, що автор не знає Історії України-Руси академіка М. С. Грушевського: вчений, що пише огляд історії українського державного права княжої доби, не знає першого огляду цієї дисципліни (весь час посилається автор на „Очеркь истории украинскаго народа“ і ні разу не посилається на „Історію України-Руси“)! Проф. Лашенко, на наш погляд, також переоцінює значіння вікового елементу в державному устрою українських земель. Очевидно, пояснюється це сліпим слідуванням за Костомаровим, що його (Сівєрно-руськія народоправства) весь час цитує автор. Проте відомо, що Костомаров писав про віче Новгороду й Пскова.

У всякому разі, книга проф. Лашенка є єдиний підручник українського державного права княжої доби і слід побажати щоб, в нових виданнях книги автор уникнув згаданих вад.

II.

Доба литовсько-білорусько-української держави XIV—XVI ст. (з 1569 р. вона майже втратила українські землі) в науці історії державного права досить освітлена. Проте майже всі вчені, що писали про устрій „великого князівства Литовського“ (так звалася ця держава), підходили (починаючи з проф. Леонтовича) з оцінкою його яко органічної частини історії загально-руського права. От як характеризовав цю добу й значіння науки, що виучувала її, один з найголовніших представників науки історії „західньо-руського“ права акад. О. Малиновський. „Історія литовсько-руського права, писав він, складає органічну частину історії російського права взагалі. До загального курсу історії російського права після стародавнього російського права мають увійти—з одного боку східньо-російське чи московське право, з другого боку—західньо-руське чи литовсько-руське право. Оце положення тепер можна вважати за безперечну істину“¹⁾. Ми, навпаки, думаємо, що оце положення зовсім не є безперечною істиною. Справді, як ми бачили, державно-правні інститути східньо-слов'янських національностей ще в попередню добу мали певні одміни. Тепер великоруська національність одійшла, нато-мість в великім кн. Литовським знов маємо діло з трьома національно-

¹⁾ І. Малиновський. „Рѣчь передъ диспутомъ“. Изв. Томск. Ун-та кн. XXIV с. 1.

стями: литовською, білоруською, українською. Якщо центральні установи в князівства були спільними для всіх земель (й це не одразу), то форми устрою окремих земель безперечно були різні. Спробу дослідити ці одміни в окремих землях не зробила наука історії західньо-руського права і в цім, на наш погляд, і є її помилка. Тимчасом ці окремі (українські й білоруські) землі, очевидно, спочатку (XIV—XV ст.) мали державний характер. Вони мали своїх князів, їх ради боярські, місцеві сойми. З юридичного боку відносини поміж в. князем та місцевими (українськими й білоруськими), очевидно, слід підвести під форму держави держав (Staatenstaat), що її структура (сюзеренна й васальні, ленні держави) як-найкраще відповідала феодальній добі, яку переживали тоді й Литва й Біла Русь і Україна ¹⁾.

Потім (починаючи з часів Вітовта) білоруські й українські землі втратили свій державний характер (призначення намісників), але-ж автономію мали вони аж до 1569 р. Вона виявлялася в провінціальних привілеях-хартіях, що по них правилася кожна земля, місцевих соймах, пануванні в судах місцевої старини-звичаю... Отже, одміни в устрої окремих земель, окремих національностей треба було відмітити і підкреслити й цього не зробила наука історії західньо-руського права.

Натомість дослідження центральних органів в. князівства дуже цінні, бо вони не тільки були дійсні й для українських земель, але-ж до них часто входили й Українці, що їм для цього не доводилося зраджувати своїй національності. „Русини“—Білорусини й Українці в в. князівстві користувалися великим впливом (напр., при Свидригайлі).

Що до определения, оцінки цієї доби, то ще за часів Чацького й Ярошевича в науці дебатовалася думка про феодалізм в в. кн. Литовським. Перший докладно зупинився на питанні про феодалізм Ярошевич в творі „Obraz Litwy...“ ²⁾ Ярошевич цілком слушно вказував, що для повстання феодальних відносин зовсім не були потрібні зовнішні впливи; досить того, що цього вимагали самі внутрішні обставини: потреба для в. князя тримати в своїй владі місцевих князів, війни... Повстав феодалізм, на його думку, ще за часів Гедеміна. Великий князь роздавав землю найбільш впливовим боярам, останні в свою чергу давали її нижчим боярам-рицарям, заховуючи при цьому свою зверхню сенйоральну владу. Умовою посесії землі була військова служба. Алодів було обмаль і вони поступово зникали. Так було за перших часів. Згодом феодальні, ленні повинності поступово зменшувалися, натомість збільшувалися права розпорядження земельними маєтностями. Кінець, останній момент феодалізму, думає Ярошевич, був в 1566 р. З нових вчених дехто також тримається думки про феодалізм ³⁾. Так, проф. М. Любавський гадає, що „литовсько-руський сойм був по суті конгресом численних литовсько-руських господарів і їх уповноважених, на чолі з господарем,

¹⁾ Відомий дослідник державного права проф. Г. Елінек так характеризує цю форму сполучення держав: „Під цією назвою („Staatenstaat“) розуміють спеціальну державно-правну форму державних сполучень. Суверенна держава виявляє своє панування над залежними од неї державами, які, в межах правових границь, що встановлює пануюча держава, вільно організуються, мають широку незалежність у внутрішніх справах, але-ж зовні, в силу їх залежності, підлягають значним обмеженням й зобов'язані ставити сюзеренній державі свої війська чи, принаймні, нести на користь її певні економічні повинності (плата дани). (Якраз, на нашу думку, в таким стані були українські й білоруські князі, що стояли на чолі окремих земель. Л.-О.). В межах цього типу бачимо численні відмінності. Ор. cit. вид. 1903 р. с. 501.

²⁾ Видано в 1844—45 рр. Питанню про феодалізм присвячено розд. XIV част. I та розд. VI част. II.

³⁾ Докладно літературу цього питання подає акад. М. Грушевський в прим. II до т. V (сс. 631—634).

великим князем“¹⁾. І. Лаппо в рецензії на книгу проф. Любавського також гадає, що слід повернутися до поглядів Ярошевича про феодалізм в землях в. князівства. Він думає, що землі князів і панів безперечно були округами великого феодального характеру²⁾. Про феодальний устрій в в. князівстві говорить і S. Kutrzeba. Не досить рішуче висловлює свій погляд акад. М. Грушевський... Визнає, нарешті, феодальний порядок і історик Білоруси проф. Пічета³⁾.

Питанню про правне становище в. князівства в цілому в зв'язку з його спілкою з Польщею в історично-юридичній літературі взагалі кажучи не пощастило. Ми не маємо юридичного аналізу й кваліфікації взаємовідносин в. князівства з Польщею. Праці, що їх присвячено уніям з Польщею, в більшості випадків подають лише історичне оповідання про унії та переговори, що привели до них. Сюди належать праці: стара робота Mossbach'a „Początki unii Lubelskiej“ 1872, A. Liewickiego „Niesco o unii Litwy z Koroną“ 1893, стаття A. Prochaski в книзі „Przyczynki krytyczne do dziejów unii“, 1896 (нам не пощастило її побачити), розвідка проф. М. Довнар-Запольського „Польско-литовскія унії на сеймахъ до 1569 г.“⁴⁾ та проф. В. Пічети „Литовско-русскія унії и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты“⁵⁾.

Території в. кн. Литовського та його окремих земель-держав присвячено порівнюючи невелику літературу. До неї відноситься в першу чергу капітальна монографія проф. М. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русскаго государства“⁶⁾. В цій книзі, що взагалі кажучи має велике значіння для науки про державний устрій в. кн. Литовського й його васальних держав, питанню про територію одведено порівнюючи другорядне місце. Автор поділяє землі в. князівства на три види: 1) суто литовські (і в тім числі й „Чермна“ Русь), 2) окремі території, що їх було завойовано й при тім тоді, коли вони не мали політичного об'єднання (Підляшшя, Турово-Пинські уділи), 3) нарешті, „руські“ землі, що й після прилучення до Литви залишили своє особнє становище. В 1893 р. в „Журналѣ М-ва Нар. Просв.“ (а потім в 1894 р. й окремо) була надрукована праця проф. Леонтовича „Очерки исторіи литовско-русскаго права. Образованіе территоріи“. В ній автор подає багато фактичних даних (головним чином про термін прилучення окремих земель та князівств), але не має тут загальної оцінки державно-правного становища окремих земель,—для історика права книга дає мало цінного. З приводу книги проф. Леонтовича проф. М. Любавський написав різку критичну статтю „Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-рускомъ государствѣ“⁷⁾. Він одмітив чимало фактичних помилок, що їх припустив проф. Леонтович, вказав на те, що автор не проводить певної межі поміж удільними та служилими князями, що він (автор) говорить про дрібні князівські посесії, що мали скоріше характер маєтностей—і в таким разі для послідовності варт

¹⁾ „Литовско-русскій сеймъ“, с. 850.

²⁾ Чтенія въ О-вѣ ист. и др. Россійск. 1903 р. кн. III с. 23.

³⁾ Гісторыя Беларусі с. 81. З свого боку ми думаємо, що цей період в історії України був добою найбільшого розвитку та поступової ліквідації феодалізму. Спочатку феодальні відносини яскраво виявлялися в самій структурі держави (сюзеренна й ленні), в становищі магнатів, що самі були господарями, імунітетах, навіть в тім, що так охоче користувалися феодальною термінологією (в латинських актах), що під неї підводили всі класи й інститути державні. В зв'язку з централізацією держави зміною господарчих форм феодальні привілеї магнатів помалу касувалися й в 1566 р. трохи не опали.

⁴⁾ Древности—труды Слав. Ком. Моск. Археол. О-ва. т. II. М. 1898.

⁵⁾ Сборникъ статей, посв. В. Ключевскому. М. 1909.

⁶⁾ Чт. въ О-вѣ ист. и др. Рос. 1892 р. кн. III, IV; 1893 р. кн. III, IV.

⁷⁾ Ж. М. Н. Пр. 1894 р. № 8 й окремо.

було-б перелічити всі князівські маєтності. Проф. Леонтович свої пояснення до цієї критики подав в статті про „Сословный типъ територіально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины“¹⁾. Про „Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.“-) пише М. Чубатий, але-ж закінчення цієї розвідки ми ще не маємо, а в перших розділах автор про саму тему ще нічого не говорить. Проте сама думка відокремити й дослідити українські землі яко особні державні організми глибоко вірна, цінна й послідовна й авторові можна тільки побажати як закінчення цієї праці, так і дальших студій за цим методом. Дещо про правне становище окремих князів в. кн. Литовського та територій, що на чолі їх вони стояли, можна знайти в розвідці проф. Любавського „О распределеніи владѣній и объ отношеніяхъ между великими и другими князьями Гедиминова рода въ XIV и XV в.в.“³⁾.

Література про населення в. кн. Литовського, його окремі верстви, їх права, привілеї й обов'язки порівнюючи досить велика, проте розподіл її по окремих верствах нерівномірний. Так, верства панів і князів не має спеціального досліду, шляхта в цілому має лише один спеціально їй призначений дослід-монографію проф. Ф. Леонтовича „Правоспособность литовско-русской шляхты“⁴⁾. В цій монографії (до речі сказати, одній з найбільш вдалих праць проф. Леонтовича, в більшості праць якого спостерігаємо многословність, несхематичність, брак точного юридичного аналізу) він зауважує, що організація цієї верстви вийшла не з соціальної організації старого боярства (погляд проф. М. Довнар-Запольського), але виключно з політичних умов литовсько-польських відносин. Він характеризує становище шляхти по окремих привілеях—шляхетських хартіях. Верству шляхти проф. Леонтович ділить на 4 види: 1) князів, що поділялися на його думку на: а) удільних, б) залежних від удільних, с) службових (повітників). Князі поступово урівнювалися в правах з іншими видами шляхти, але-ж це, на погляд проф. Леонтовича, не було деградацією їх, але під'йомом шляхти на височінь прав князів; 2) панів, що за проф. Леонтовичем поділялися на панів радних (що мали політичні прерогативи) та панят, 3) шляхту, зем'ян, 4) службову шляхту. Останню проф. Леонтович ділить на ридарів (milites—колишні, на його думку, дружинники, отроки) та служебників (васали, мани). З інших дослідів про шляхту одмітно розділ в монографії проф. М. Любавського „Литовско-русскій сеймъ“.

Верстві, що стояла трохи нижче від шляхетства (але-ж недалеко від „околичної“ шляхти), боярам та слугам опріч двох старих праць, що тепер вже не мають значіння (В. Вешняков, „Панцырные бояре“—Архивъ Калачова 1860 р. кн. IV та А. Сементовський, „Историческая записка о панцырныхъ боярахъ Витебской губерніи“ Пам. кн. Виленской губ. 1868 р.) присвячена монографія проф. Ф. Леонтовича „Бояре и служилые люди въ литовско-русскомъ государствѣ“⁵⁾. В ній він говорить про генезу цих верств, ріжницю одної від другої (слуги, на думку проф. Леонтовича, відрізнялися від бояр тим, що несли деякі селянські повинності), про повинності бояр і слуг, види їх, права та правне становище.

Про правне становище міщанства є в працях: проф. М. Владимирського-Буданова „Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ“ Птб. 1868 р, проф. В. Антоновича „Исслѣдованіе о городахъ въ юго-западной Россіи“

¹⁾ Ж. М. Н. П. 1895 р. № 6 с.с. 366—403; № 7 с.с. 1—20.

²⁾ Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. СХХХІV—СХХХV с.с. 19—65.

³⁾ Изданія истор. О-ва при М. Ун-тѣ ч. 1 с.с. 68—98. М. 1896

⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1908, №№ 3, 5, 6, 7, 1909, №№ 2, 3.

⁵⁾ Ж. М. Ю. 1907 № 5 сс. 221—292, № 6 сс. 192—264.

К. 1878, проф. О. Грушевського „Города вел. княжества Литовскаго“ (є про повинності міщанства). Для історії українського права не має значіння розвідка І. Лаппо „Конные мѣщане Витебскіе въ XVI в.“¹⁾—вона відноситься до Білоруси. Як бачимо, спеціально міщанству, яко верстві, не присвячено праць і в них відчувається потреба.

Єврейству в Литовській державі, де воно займало осібне правне становище з осібними правами й повинностями, присвячені досліди: професора Ф. Леонтовича „Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ“²⁾—рання робота цього вченого, що базувалася на незначнім матеріялі, проф. С. Бершадського „Литовскіе евреи“ Птб. 1883 р., велика монографія, що й досі не втратила своєї цінності й значіння, проф. М. Владимирського-Буданова „Литовскіе евреи“³⁾—написана з приводу монографії проф. Бершадського.

Татарам в в. князівстві, що також займали осібне правне становище (користувалися правами шляхти, але з деякими обмеженнями), присвячено розвідку А. Мухлинського „Изслѣдованіе о происхожденіи и состояніи Литовскихъ татар“⁴⁾—тепер вже застарілу.

Література про селянство досить велика, проте деякі праці написані дуже давно, коли невелика кількість опублікованих матеріялів приводила до помилок та невірних висновків. До таких старих праць, що втратили своє значіння, належать роботи А. Труворова „Крестьяне въ юго-западной Россіи XVI в.“⁵⁾, А. Шрейера „Краткій историческій взглядъ на судьбы крестьянскаго сословія въ Литвѣ“⁶⁾, Д. Мордовцева „Крестьяне въ Юго-Западной Россіи XVI в.“⁷⁾, А. П—кого „Крестьяне въ Юго-западной Руси XVI“⁸⁾ (написано з приводу статті Д. Мордовцева). В свій час мали велике значіння, але-ж тепер вимагають деякого виправлення роботи—проф. Ф. Леонтовича „Крестьяне юго-западной Россіи по Литовскому праву XV—XVI вв.“⁹⁾, І. Новицького „Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія юго-западной Россіи в XV—XVIII в.в.“¹⁰⁾ (як юридичний дослід слабіша за попередню), проф. В. Антоновича „О крестьянахъ Юго-западн. Россіи в. XVII в.“¹¹⁾. Про правне становище селянства є в праці проф. М. Довнар-Запольського „Очерки по організації зап.-русс. крестьянства въ XVI в.“ К. 1905, в роботі проф. М. Владимирського-Буданова „Крестьянское землевладѣніе въ западной Россіи до половины XVI вѣка“¹²⁾. „Литовско-русскимъ данникамъ и ихъ данямъ“¹³⁾ присвячена розвідка О. Єфименкової, що характеризує цю галузь селянства, яка жила переважно в українських землях. Найповніше правне становище селянства освітлено в монографії проф. Ф. Леонтовича „Крестьянскій дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ“¹⁴⁾. В ній автор говорить про типи селянських осель, селянський двір—яко господарчу та юридичну одиницю, селянські повинності, види селянства... Праця ця має велике значіння, хоч читати її й важко, бо її занадто розтягнуто.

¹⁾ „Сборникъ статей, посв. проф. Ключевскому“ М. 1909.

²⁾ Кіевск. Ун. Изв. 1864 р. № 3 сс. 1—43 № 4 сс. 1—48.

³⁾ Ж. М. Пр. 1885 р. № 1 сс. 162—206.

⁴⁾ Годов. торж. актъ въ С. Птб. Ун-тѣ 8 февраля 1857 г.

⁵⁾ Арх. Калачова 1859 р. № 3.

⁶⁾ „Пам. кн. Виленск. губ. 1861 р. III.

⁷⁾ Арх. Калачова 1861 р. кн. III.

⁸⁾ Основа. 1861 р. кн. IV.

⁹⁾ Кіевск. Ун. Извѣстія. 1863 р. № 10 сс. 1—48, № 11 сс. 1—40.

¹⁰⁾ Арх. Ю. З. Россіи ч. VI. т. I.

¹¹⁾ Ibidem ч. VI. т. II.

¹²⁾ Чт. в о-вѣ Нест. Лѣтописца кн. VII сс. 12—92.

¹³⁾ Ж. М. Н. Пр. 1903. кн. I. сс. 106—119.

¹⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1896 р. №№ II, III, IV, VII, X, XII; 1897 р. №№ IV, V.

Поза цими досліднями, що їх присвячено окремим верствам суспільства, маємо характеристику їх в загальних нарисах устрою в. кн. Литовського (про них будемо говорити окремо), а також в працях, що їх присвячено не державному праву. До таких в першу чергу слід однести капітальну монографію проф. М. Довнар-Запольського „Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах“, де зустрічаємо докладну характеристику повинностей населення, монографію проф. В. Пічети „Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве“ ч.ч. I, II. М. 1917 (зокрема ч. II, де дається характеристика становища окремих верств та їх відношення до волочної реформи), розвідку цього-ж таки вченого про „Состав населения в господарских дворах и волостях западной части Белоруссии в пореформенную эпоху“¹⁾ (треба мати на увазі, що праці проф. В. Пічети стосуються переважно до Білоруських і почасті Литовських земель). До Білоруси-ж та Литви стосується й цінна монографія І. Лаппо про „Великое княжество Литовское во второй половинѣ XVI ст. Литовско-русскій повѣтъ и его сеймики“. Ю. 1911 (що присвячує багато місця правному становищу шляхти), до того ж вона присвячена періодові після 1569 р., коли українські землі відійшли до Польщі, й користуватися з неї можна (для історика українського права), хіба для порівняння та для посередніх висновків про становище шляхти за попередніх часів, коли аналогічне становище могла займати й українська шляхта. Для історії права майже не мають значіння праці проф. М. Владимірського-Буданова „Население Юго-Зап. России отъ половины XIII до половины XVIII в.“²⁾ та „Население Юго-Зап. России отъ половины XV в. до Люблинской унии“³⁾.

В цілому про літературу науки про населення вел. кн. Литовського та його васальних держав слід сказати, що хвилю її є те, що говорить вона про населення всього в. князівства, забуваючи про державне становище (спочатку) та державні елементи (в дальші часи) земель-анексів. На наш погляд, вона мала-б говорити про верстви й класи окремих земель, окремих національностей, що безумовно мали одміни (напр., слуги—це переважно український інститут—їх не знала Литва, бояри, яко класа міського населення, були лише в білоруських містах і т. инш.), або принаймні вказувала на ці одміни в дослідях загального характеру. Оскільки першого вона не робила, друге—робила дуже рідко, ця література набирає скоріше характер матеріалу для історії українського (а так само й білоруського й литовського) права й новим дослідникам треба перевести в цім відношенні певну ревізію.

Як ми вже вказали, центральні органи державної влади в. князівства за часів, коли васальні українські й білоруські землі втратили своє державне значіння, мали чинність і вплив і на ці землі та їхнє населення. Отже зупиняємося на літературі органів центральної влади.

Аналізові влади великого князя-господаря присвячена невелика література. Проф. М. Любавський в розвідці „О распределении владѣний и объ отношеніяхъ между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV—XV вв.“⁴⁾, торкнувся порядку наслідування велико-князівського столу та державних прав в. князя що-до удільних князів. В розвідці „Литовскіе господа и центральные органы управления до и послѣ Люблинской унии“⁵⁾ проф. Ф. Леонтович в коротких рисах окреслив

¹⁾ Працы Белар. Дзяржаўнага Ун-ту у Менску. № 4—5. сс. 82—97.

²⁾ Архивъ Ю. З. Россіи ч. VII т. I й окремо.

³⁾ Ibid. ч. VII т. II й окремо.

⁴⁾ Изд. Истор. О-ва при М. Ун-тѣ т. I. сс. 68—98. 1896 р.

⁵⁾ Яросл. ЮР. Зап. 1908 р. кн. I. сс. 11—60.

спосіб наслідування в.-князівського столу й у загальних рисах намітив компетенцію господаря (до неї, на думку проф. Леонтовича, належали справи законодавства, адміністративні та судові, але-ж конкретно не вказано які саме). В своїй розвідці про „Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.“ М. Чубатий також торкається питання про становище в. князя. Він одмічає спосіб наслідування в.-князівського столу, державні права й прерогативи в.-князівської влади. На його думку, вел. князем Литовським міг бути тільки Віленський князь; кожний, що здобував собі цей стол, eo ipso ставав в. князем.

Питання про Раду в. князівства—виконавчий орган класи магнатів (князятя й панята), що de facto стояла у влади весь час існування великого князівства й припускала до в.-князівського столу тільки слухняних князів, що були виконавцями її інтересів,—присвячено кілька дослідів. На першім місті й по об'єму й по значінню безперечно стоїть велика монографія акад. О. Малиновського „Рада Великого Княжества Литовского въ связи съ Боярской Думой древней Россіи“ ч. I. Т. 1903, ч. II. вв. I, II. Т. 1904 й 1912, що є одна з найкращих праць-досліджень устрою вел. князівства Литовського. Питанню про Раду в. князівства Литовського присвячено ч. II цієї монографії (перша говорить про Боярську Думу-Раду княжої доби). З них вип. I говорить про Раду в. князівства до 1492 р., коли привілей 1492 р. обумовив правне становище Ради яко верховного органу вже в законі. Раді з 1492 до 1569 рр. присвячено в. II ч. II цієї монографії. Акад. Малиновський, на нашу думку, цілком слушно надає великого значіння ролі аристократії в молодих державах (що правила ними, звичайно, в власних інтересах). В вел. князівстві, на його думку, „усі ниті державного управління були в руках панів-рад, а тому позитивні й негативні сторони литовсько-руського устрою, світлі й темні сторони литовсько-руської історії, треба поставити передусім в їх рахунок“¹⁾. Автор в кінці праці доводить, що темних сторін було далеко більше й винний в них класовий егоїзм панів радних. Акад. Малиновський вважає Раду за установу вже з початку її існування, до 1492 р. Друга праця, присвячена Раді в. князівства, належить професору Ф. Леонтовичеві „Рада великихъ князей Литовскихъ“²⁾. В цій розвідці автор гадає, що до 1492 р. члени Ради—пани-радні були вішувателями старини, вішувателями звичаєвого права³⁾. Він каже, всупереч думці акад. Малиновського, що поради й „призволенье“ Ради для господаря не мали рішачого значіння: вони подавалися йому як прохання, що на них він міг і не пристати. Рада була установою дорадчою. Самостійним органом вона стала з 1569 року вже як спільний (з Польщею) сенат.

Значну увагу уділяє Раді в. князівства й проф. Любавський в монографії „Литовско-русскій сеймъ“. Він гадає, що Рада стала незалежною установою з 1492 р. й в. князь, якщо й вирішував инколи сам справи поточного управління—робив це за мовчазним дозволом Ради. Сторінки, присвячені Раді в монографії І. Лаппо „Вел. княжество Литовское во время отъ заключенія Любл. унії до смерти Ст. Баторія“. т. I Птб. 1901 до українських земель не стосуються (вони говорять про стан речей після 1569 р., коли Україна відійшла до Польщі).

Всі дослідники Ради не погоджуються поміж собою що-до складу її й вводять туди одні більше, інші менше вищих урядовців. Про компетенцію цих врядників центрального управління, що з них більша частина

¹⁾ Ч. II. в. II. с. 336.

²⁾ Ж. М. Н. Пр. 1907 р. № 9 сс. 122—178, № 10 сс. 273—331.

³⁾ № 9 сс. 277.

була членами Ради, говорять названі праці про Раду, а також згадувана вже розвідка проф. Ф. Леонтовича „Литовські господарі и центральные органы управления до и послѣ Люблинской уніи“. Перелік їх (поіменний) є в праці Wolf'a „Senatorowie i dignitarze W. Ks. Litewskiego“ Kr. 1885 (тут є й короткі нариси компетенції кожного уряду).

Сойми в. кн. Литовського мають солідну літературу. Перша праця, що їм була присвячена—це велика монографія проф. М. Любавського „Литовско-русскій сеймъ“ ¹⁾. В ній автор зупиняється на питанні про час установалення соймів (на його погляд початок XV століття), дає історію розвитку цієї установи, пише про стани сойму—Раду в. князівства та шляхту. Велика монографія проф. М. Любавського є по суті історією Литовської держави з приводу питання про сойми. Проф. Н. Максимейко ядовито (й не без підстави) підкреслив, що книга проф. Любавського „є не дослід в точнім розумінні цього слова, а докладне хронологічне оповідання про те, що робили такі й такі сойми, з кого вони складалися, коли збиралися, як довго тягнулися їх сесії і т. инш.“ ²⁾. Дійсно в праці проф. Любавського бракує юридичного аналізу сойму, яко установи, не визначено, напр., виразно його компетенцію, то-що. В слідуючім 1902 році вийшла друга монографія про „Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской уніи“ Х. 1902 проф. Н. Максимейка. Проф. Максимейко спочатку (й цілком слушно) говорить про обласні сойми окремих земель, що залежали од в. князівства, й визначає їх компетенцію. Про загальний сойм, на погляд проф. Максимейка, маємо певні вказівки лише з 1492 р. Він намічає склад спільного сойму й його компетенцію. Проф. Любавському, що з ним полемізує в своїй монографії проф. Максимейко, він закидає (й цілком до речі) те, що той пише лише про два „стани сойму належачіє“—панів радних та шляхту. Треба було-б згадати, думає проф. Максимейко, й господаря й обласних урядників. На нашу думку, шкодить монографії проф. Максимейка, що взагалі кажучи має більше значіння для історії права аніж монографія проф. Любавського (од якої ми зовсім не думаємо відбирати її великого значіння, яко твору по історії велик. князівства Литовського), те, що він вперто намагається пояснювати причини встановлення соймів та їх впливу тільки військовими потребами й небезпеками, тоді як проф. Любавський цілком слушно гадає, що привели до соймів загальні соціально-політичні внутрішні обставини.

Названі дві монографії викликали численну полемічну літературу. Проф. М. Довнар-Запольський в статті „Спорные вопросы въ исторіи Литовско-русского сейма“ ³⁾ одмітив цінність монографії проф. Любавського, але-ж закидав йому те, що він не звернув уваги на значіння господаря, яко „стану“ сойму, те, що він часто змішує вальний сойм з радою в. князівства... В прихильній рецензії на працю проф. Любавського І. Лаппо ⁴⁾ захищає найбільш слабу сторону праці—брак юридичного аналізу сойму, яко установи. І. Лаппо думає, що слід було-б проф. Любавському докладніше зупинитися на місцевих соймах окремих земель. В „Журналѣ М-ва Нар. Просв.“ проф. М. Любавський виступив з своєю заміткою про „Новые труды по исторіи литовско-русского сейма“ ⁵⁾. В ній він відповідав на критику проф. Довнар-Запольского та Максимейка. Першому він вказував, що соймів справді було багато, проте більшість з них не була з'їздами панів-рад. Праці проф. Максимейка він закидає зай-

¹⁾ Чт. въ о-вѣ ист. и др. Россійск. 1900 р. кн. IV, 1901, кн. II.

²⁾ „Къ вопросу о л.-р. сеймахъ“. Ж. М. Н. Пр. 1904. № 4 с. 377.

³⁾ Ж. М. Н. Пр. 1901 р. № 10 сс. 454—498.

⁴⁾ Чт. въ о-вѣ ист. и др. 1903 р. кн. III.

⁵⁾ 1903 р. № 2 сс. 379—393; № 3 сс. 129—166.

вий догматизм її, помилку в оцінці причин встановлення соймів (не виключно військові потреби, а внутрішні соціально-політичні умови)...

В свою чергу з поясненнями виступив проф. Н. Максимейко в статті „Къ вопросу о лит.-русс. сеймахъ“¹⁾.

Нарешті в 1910 р. надрукував розвідку „Вѣча, сеймы и сеймики въ вел. кн. Литовскомъ“²⁾ проф. Ф. Леонтович. В ній автор стоїть скоріше на позиції проф. Максимейка; але-ж малий розмір праці дозволив йому торкнутися соймів лише побіжно.

Місцевому управлінню в вел. князівстві та його васальних землях присвячено кілька праць. Деякі з них говорять дещо й про управління васальних і автономних українських і білоруських земель. Сюди треба однести літературу про територію в. князівства. Про сойми на Україні й Білорусі є в монографії проф. Максимейка, про віча в тільки що згадуваній розвідці проф. Леонтовича. Найбільш значіння для питання про місцеве управління має монографія проф. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управление литовско-русского государства“, що, написана на підставі великого матеріалу, дала й матеріал й провідні думки для багатьох праць. Прихильну рецензію цієї праці дав проф. С. Бершадський³⁾. Дещо про місцеву адміністрацію є й у статті того-ж таки проф. Любавського „Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ литовско-русскомъ государствѣ“⁴⁾ (напр. про старостів і воевод). „Къ історіи административнаго строя Литовскаго государства“⁵⁾ написав розвідку проф. Леонтович. Ця робота є передрук (за незначними змінами) двох його попередніх розвідок: „Сословный типъ территориально-административнаго состава Литовскаго государства“⁶⁾ та „Панскій дворъ въ Литовскомъ государствѣ“⁷⁾. Ця праця проф. Ф. Леонтовича—одна з найбільш невдалих його праць. Перша розвідка говорить про багато питань (німецьке право, віча, копи, повітові соймики, шляхетство, шляхетські двори) й у ній тяжко виявити певну провідну думку автора. В другій змішано господарче й правне значіння господарських дворів. Далеко цінніша праця того-ж таки автора про „Областное управление въ вел. кн. Литовскомъ до и послѣ Любинской уніи“⁸⁾, де автор дає докладну й виразну характеристику місцевих урядів. Має значіння (але-ж для історика права обмежене) праця акад. М. Грушевського „Южно-руські господарські замки в половинѣ XVI вѣка“⁹⁾, що більш цікава для економіста. Праця Wolf'a „Senatorowie i dignitarze W. Ks. Litewskiego“ дає перелік (по прізвищах) урядовців центрального й місцевого управління. Спеціально-ж до України стосується розвідка проф. М. Довнар-Запольського „Украинскія староства въ первой половинѣ XVI в.“ (Арх. Ю. З. Россіи V. VIII).

Устроєві міст присвячено такі дослідн: робота проф. М. Владимирського-Буданова „Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ“ ПТБ 1868, що хоч написана дуже давно, ані скільки не втратила свого значіння. Загальний висновок проф. В.-Буданова—песимістичний: місто-магдебургія в кн. Литовській по суті не мало ані самоврядування (керувала ним невелика кількість осіб, що їх громада de facto й не обирала), ані незалежності

1) Ж. М. Н. Пр. 1904 р. № 4 сс. 360—378.

2) Ж. М. Н. Пр. 1910 р. № 2 сс. 233—274.

3) Чт. въ о-вѣ ист. и др. 1894 р. кн. IV.

4) Ж. М. Н. Пр. 1894 р. № 8.

5) Варш. У. Изв. 1899 кн. IV, VIII, IX та 1901 р. кн. I.

6) Ж. М. Н. Пр. 1895 р. № 6—7.

7) Варш. Ун. Изв. 1895 р. кн. V.

8) Яросл. Юр. Зап. 1908. II; 1909. I, II.

9) Кієвск. Ун. Изв. 1890 р. II сс. 1—33.

(залежність од старости). В 1878 р. надруковано „Исслѣдованіе о городахъ въ юго-западной Россіи“ проф. В. Антоновича, що має більш історичний характер. Вже в 1918 р. вийшла у світ книга проф. О. Грушевського „Города в. кн. Литовскаго“ К. 1918. В цій книзі автор зупиняється на старині та боротьбі за старину міст в. князівства. Для історика права цінні сторінки присвячені діяльності й компетенції намісників-державців, що-до міст та міщанства. „Западно-русскіе цехи XVI—XVIII вв.“ К. 1911 проф. Клименка—цінний дослід, що дає певне уявлення про цехи й їхню організацію¹⁾. Сільський (і селянській) організації в в. князівстві присвячено розвідки проф. М. Довнар-Запольського „Западно-русская селская община въ XVI в.“ 1897 р. та „Крестьянская реформа въ Лит.-Русск. государствѣ въ половинѣ XVI в.“²⁾. В 1905 році вони були видані в одній книзі (при цьому першу працю перероблено)—„Очерки по організації зап.-русск. крестьянства въ XVI вѣкѣ“. К. 1905. В цій праці докладно освітлено органи общинного управління. Багато фактичного матеріалу дає також монографія проф. Ф. Леонтовича „Крестьянскій дворъ въ л.-р. государствѣ“. Організації управління подекуди торкаються й твори, присвячені не державному праву. Так, багато є цінного в книгах проф. М. Довнар-Запольського „Государств. Хозяйство Литовск. Руси при Ягеллонахъ“ та проф. В. Пічети „Аграрная реформа Сигизмунда-Августа въ лит.-русск. государствѣ“ ч. ч. I, II. Що-до устрою міст та сіл є багато цінного матеріалу й висновків в монографії проф. М. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе л.-р. государства“.

До загальних курсів історії права державного в. кн. Литовського належить книга польського історика права St. Kutrzebu „Historia ustroju Polski w Zarysie. t. II. Litwa, Lwów 1914. Книга цінна тим, що це є юридична праця. До негативних сторін її слід однести несамостійність (компілятивний характер), консерптивність та де-який нальот польського шовінізму, що виявляється в погляді на в. кн. Литовське як на провінцію Польщі (про це свідчить і сама назва твору)³⁾. До курсів, що освітлюють державно-правні відносини, слід однести також т. V „Історії України-Руси“ акад. М. Грушевського, зокрема цінний тим, що намагається досліджувати й писати про державний устрій та відносини в українських державних організаціях—васальних (потім автономних) землях в. князівства. Друга частина цього тому присвячена докладній і цінній характеристиці церковного устрою в українських землях. На нашу думку, т. V „Історії України-Руси“ є перший початок для систематичного виучування й викладання державного права українських земель в. кн. Литовського. Дуже цінний і огляд проф. М. Любавського „Очерки истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно“⁴⁾. Автор—один з найкращих знавців устрою в. кн. Литовського, що володіє колосальним матеріалом, дає тут зводку своїх дослідів. Історикові права проте треба тут вибирати лише розділи присвячені державно-правним питанням. Звичайно, праця проф. М. Любавського й не намагається простежити своєрідні національні риси в землях різних національностей в. кн. Литовського, намітити різниці, підкреслити й відокремити їх. Нарешті, треба ще згадати „Лекції по історії русскаго права в. I“ В. 1914 акад. І. Малиновського, де автор побіч з викладанням російського права знайомить, в ко-

¹⁾ Літературі про міста в. князівства Литовського присвячено примітку в книзі проф. В. Пічети „Аграрная реформа“ ч. II сс. 164—166.

²⁾ Ж. М. Н. Пр. 1905 р.

³⁾ Проте ця книга має все-ж таки серйозне значіння jako курс історії права в. кн. Литовського й слід побажати, щоб У. А. Н. надрукувала переклад її, що зробив С. М. Іваницький-Василенко.

⁴⁾ Чт. въ о-въ ист. и др. Россійск. 1911 р. кн. I.

ротких рисах, читачів з державною організацією, державно-правними відносинами в. кн. Литовського.

Маємо кілька бібліографічних заміток про літературу науки державного права в. кн. Литовського. Сюди належать: в. І „Історії русскаго права“ проф. Ф. Леонтовича В. 1902, вказівки бібліографічного характеру в промові акад. І. Малиновського перед диспутом 1 лютого 1904 р.¹⁾ й замітки акад. М. Грушевського: „Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського“²⁾, „Студіювання права в. кн. Литовського і його література“³⁾ та „Новіша література по історії в. кн. Литовського“⁴⁾.

Оце в такім стані є література науки українського державного права часів перебування України в спілці і в складі в. кн. Литовського. Як бачимо, зроблено багато. Проте є й хиби, переважно в працях про населення та про місцеве управління: не робилося спроб відокремити й підкреслити відносини й інститути в землях різних національностей, що, як намічається, мали певні одміни, й у цих галузях істориків українського права треба почати певну ревізію. Черговим завданням державного права є досліджувати державний устрій, державно-правні інститути українських земель в. кн. Литовського. Тут треба покласти ще багато праці. На цей шлях вже став М. Чубатий в його розвідці про „Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.“. Ми глибоко переконані, що на цей шлях треба стати й іншим історикам українського державного права.

III.

В 1569 р. українські землі відійшли до Польської держави (з 1634 р. до них долучилася ще й Чернігівщина). В звязку з цим вони значно змінили своє правне становище. З одного боку було скасовано головні риси феодальної організації й магнати-князі й пани де журе позбулися своїх привілеїв і об'єдналися з рештою шляхетського народу. Отже почалося на Україні панування шляхетства. З другого боку українські землі згубили свою автономію, стали звичайними провінціями Польщі, мали ті ж самі установи й інститути. Дослідникові українського державного права цієї доби деведеться користуватися майже виключно нормами польського державного права⁵⁾. А на ці норми українська національність вже не мала свого безпосереднього впливу: вони утворилися раніше. З другого боку Польща не ставилася так толерантно до інших національностей як це робила Литва, й українській шляхті довелось полонізуватися. Ми маємо, що в майбутніх підручниках історії українського права державного деведеться познайомити читачів з державною організацією Польщі, бо з центральними установами її доводилось мати діло й українському населенню; проте для науки історії українського державного права в цім періоді⁶⁾ по суті цікаві лише ті інститути, що спеціально стосуються до

1) Зап. Томск. У—та кн. XXIV.

2) Зап. Н. Т-ва у Львові і т. IX.

3) Прим. 1 до V т. „Історії України-Руси“.

4) Укр. Наук. Збірник. в. II м. 1916 р.

5) Акад. М. Грушевський пише: „(У. 1569 р.)... На Волині, в Браславській та Київській землях залишено старе право й на будучий час, але-ж його значіння при масовім русі польських привілейованих елементів у ці землі й розповсюдженні польських порядків швидко робиться зовсім ілюзорним, і можна сказати, що в останній чверті XVI в. вся Україна аж по Дніпро була організована вже по польському праву й польських порядках“. „Очеркъ історії українскаго народа“. с. 150. Птб. 1904.

6) Хронологічні дати його—1569—1648 рр.

українських земель. Про них є невеличка література ¹⁾. В 1888 р. вийшла розвідка Н. Стороженка „Западно-русскіе провинціальныя сеймики во второй половинѣ XVI в.“. Для правників цікавий в цій книзі лише перший розділ, проте й він містить в собі багато недоречностей і помилок. Рецензент цієї книги проф. С. Бершадський закидав їй незнайомство з друкованими джерелами, а також „брак загальних поглядів, невірний розподіл матеріалу, неточне формулювання, не завжди вірні посилки на джерела“ ²⁾. Більше літератури має питання про своєрідну верству, що утворилася в українських землях,—про козацтво. Питанню про походження козацтва присвячені статті—I. Каманіна „Къ вопросу о козачествѣ до Б. Хмельницкаго“ ³⁾ та проф. М. Любавського „Начальная история козачества“ ⁴⁾. Більше пощастило питанню про те, чи реорганізував був козацтво король Степан-Баторій; сюди стосуються розвідки: W. Jarosz'a „Legenda Batoryańska“ ⁵⁾, А. Стороженка „Баторій и днѣпровскіе козаки“ 1904, І. Крип'якевича „Козачина і Баторієві вольности“ ⁶⁾ та В. Доманицького „Чи була реформа Баторія“ ⁷⁾.

Докладна-ж характеристика й перелік цієї літератури про „початки козачини“ є в прим. 2 до т. VII Історії України-Руси акад. М. Грушевського (сс. 563—569). В цьому-ж томі цілий розділ присвячено правній організації козацтва до Хмельниччини (сс. 128—170). Це-ж таки питання освітлено й в книзі акад. Василенка „Очерки по истории Западной Руси и Украины“ К. 1916. Іншим станам не так щастило. Для них можна винести лише посередні пояснення в працях, що торкаються до попередньої доби. З них передусім треба одмітити монографії проф. Лінниченка „Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древнерусскаго боярства въ Юго-Западной Россіи въ XIV—XV в.“ ⁸⁾ та „Черты изъ жизни сословій Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. М. 1894. Останню книгу, що в ній докладніше схарактеризовано шляхту й селянство й дуже побіжно міщанство, перекладено на українську мову в т. VII Руської Історичної Бібліотеки. Дуже цінна монографія акад. М. Грушевського про „Барское староство“ К. 1894 стосується до обмеженої території (до Поділля й спеціально Барського староства), але зате не обмежується періодом до Люблинської унії, охоплюючи й добу після неї. В ній читач знайде характеристику суспільного устрою та адміністрації Поділля.

IV.

В 1648 р. Україна повстала проти Поляків, в 1654 р. вона приєдналася до Московської держави. При цім вона спочатку не втратила свого державного характеру (мова йде про Лівобережну Україну, бо тільки вона була (після Дорошенка) державним організмом). Державному устроєві цієї державної організації присвячено невелику літературу. Але-ж характерні

¹⁾ Її докладно схарактеризовано в примітці 3-й до т. V Історії України-Руси акад. М. Грушевського (сс. 634—642). Правда, більшість із названих тут розвідок і монографій стосуються до попереднього періоду, але раз-у-раз з них можна зробити посередні висновки і для періоду перебування України під Польщею. До того-ж тут вказано всі праці, що стосуються до правового устрою Галичини. До цього детального й повного огляду тяжко було-б що-небудь додати. Тут-же (сс. 640—642) схарактеризовано й стан науки історії польського права.

²⁾ С. Бершадський „Къ вопросу о сеймикахъ въ Ю.-З. Россіи“. Ж. М. Н. Пр. 1883. X. сс. 369—403.

³⁾ Чт. въ О-вѣ Нест. Лѣтоп. кн. VIII.

⁴⁾ Журн. М. Н. Пр. 1895. VIII.

⁵⁾ Kwart. Historyczny—1903.

⁶⁾ Джерела до історії України-Руси т. VIII.

⁷⁾ Наук. Збірник, присв. М. Грушевському. Львів 1906.

⁸⁾ Юрид. Вѣстникъ 1892. кн. VII—VIII.

й цінні риси її в тім, що вона могла писати (й писала) лише про правне життя українського народу, що мешкав на Лівобережній Україні. Отже в літературі про державно-правні інститути цієї доби немає помилок, що весь час були в літературі про попередні періоди: не відокремлення державного устрою й державних інститутів України й українських земель од інститутів її сусідів. Тепер (з 1648—1654 рр.) частина України мала різко виявленні одміни в державнім устрої, своєрідні державно-правні інститути. Змішувати їх з інститутами інших національностей не було можливості й наука про державний устрій Гетьманщини (або „Війська Запорозького“, як офіційно звалася нова держава) є наука певного періоду історії українського державного права.

Більше всього було присвячено уваги спірному питанню про правні форми сполучення Гетьманщини з Московською державою. Цьому питанню присвятили багато уваги і російські вчені. Досі було висловлено різні думки й погляди про природу цього сполучення: одні називали її персональною унією (проф. В. Сергєєвич, акад. Н. Василенко), другі—унією реальною (акад. М. Дьяконов), хотіли бачити повну інкорпорацію Московщиною Гетьманщини (проф. Алексєєв), дехто бачить неповну інкорпорацію (Розенфельд) автономію Гетьманщини (проф. Б. Нольде) протекторат (В. Заїкин). Найбільше прихильників має погляд про васалітет, васальну залежність Гетьманщини од Москви (проф. проф. Коркунов-Сокольський, Слабченко, Мякотін, акад. Грушевський¹⁾).

Якщо література про форми сполучення Гетьманщини з Московською державою досить численна, натомість література внутрішнього державного устрою й державно-правних інститутів Лівобережної України надзвичайно мала.

Про територію Гетьманщини праць немає, якщо не рахувати стару розвідку проф. Максимовича „Обзорѣніе городовыхъ полковъ и сотенъ, бывшихъ на Украинѣ со времени Б. Хмельницкаго“²⁾.

¹⁾ Цього погляду тримаємося й ми. Ми вже наводили цитату з проф. Г. Елінека, що при васалітеті залежності ленної, васальної держави обмежується тим, що вона має допомагати військом союзерній державі, або платити дань. Так було й з Гетьманщиною, що до того обмежувалася *de facto* лише першим. Проти васалітету закидають лише те, що при ній звичайно людиність ленної держави підпорядковано лише своїй зверхній владі й лише посередньо через неї—владі союзерній; населення-ж Гетьманщини присягало Московському цареві. Але-ж той самий проф. Г. Елінек не вважав це за необхідну рису васальних відносин. Він пише: „Підвладність території“ й населення ленної держави владі союзерної по загальному правилу—посередня; вони підпорядковані останній через владу васальної держави. Оті окремі ухилення, що при цім спостерігаються, не стільки значні, щоби вони могли сильно змінити в цім пункті загальну типову картину. Прим.: так в минулій німецькій імперії залишилися теоретично до самого падіння її сліди безпосередньої підлеглості імперії підданих окремих територій,—не дивлячися на зверхність територіальних володарів,—що їх практичне значіння, тимчасом було невелике“. (Г. Елінек *Op. cit.* вид. 1903 р. с. 502 та прим. 2). Отже, якщо погодитися з авторитетним поглядом цього вченого, доведеться визнати, що ніщо не перешкоджає вважати відносини Гетьманщини до Московської держави за васальні, саме сполучення—за державу держав (*Staatenstaat*). Спішимо додати, що таке становище було, на нашу думку, до указу про призначення „Малоросійської Колегії“ 16 травня 1722 р. (давший розвиток її компетенції в указі 16 квітня 1723 р. Вони надруковані в П. С. Законів т. VI сс. 480—484; т. VII с. 50), що ставили Малоросійську Колегію на вищий орган українського управління, що йому підлягали й управління й суд й фінанси Гетьманщини. Тимчасом тожність органів влади з логічною неминучістю викликає тожність держави... Самостійна пануюча влада характеризується, т. чином, передусім тією ознакою, що організація її заснована виключно на її власних законах... Передусім всяка держава нормує своїми законами належну йому пануючу владу. Але-ж і своє управління й суд вона організує по власній волі (Г. Елінек. *Op. cit.* с. 325). Цього вже не можна сказати про Гетьманщину після 1722 р. Отже 16 травня 1722 р. вона губить свій державний характер і з цього часу можна говорити лише про автономію її.

²⁾ Собр. соч. т. I. К. 1876.

Що-до літератури про населення Гетьманщини—вона трохи більша. Про шляхту (стару польську) на Гетьманщині та про її землеволодіння є в монографії В. Мякотіна „Очерки соціальної історії Малоросії“¹⁾. Про „Державське землеволодіння давньої польської шляхти на Гетьманщині“ написав розвідку С. М. Іваницький-Василенко²⁾. Всупереч думці В. Мякотіна С. Іваницький-Василенко гадає, що землеволодіння старої шляхти на Гетьманщині було невеликим і *de jure* не відрізнялося од землеволодіння старшинського. Про старшину „Війська Запорозького“ та її перехід у шляхетство та дворянство є праці Д. Міллера „Превращение козацкой старшины в дворянство“ К. 1897, О. Лазаревського „Замѣчанія на историческ. монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статutowыхъ судахъ“, О. Єфименкової „Малороссійское дворянство и его судьба“³⁾, проф. А. Романович-Словатинського „Дворянство въ Россіи отъ начала XVIII в. до отмѣны крѣпостного права“ Птб. 1870 (сс. 94—110).

Про правне становище міщанства та козацтва на Гетьманщині спеціальних дослідів зовсім немає.

Про становище селянства є кілька праць: стаття—кого (О. Кистяковського) „Характеристика русскаго и польскаго законодательства о крѣпостномъ правѣ по отношенію къ Малороссіи“⁴⁾, класична монографія О. Лазаревського „Малороссійскіе посполитые крестьяне“, розвідка В. Мякотіна „Прикрѣпленіе крестьянства въ Лѣвобережной Малороссіи въ XVIII в.“⁵⁾. Усі згадані вчені гадають, що не указ 1783 р. прикріпив селянство, а, як каже в своїй передмові до другого видання монографії О. Лазаревського акад. Н. Василенко, „переважно вирошливий самостійний хід внутрішнього життя українського народу привів до падіння тих початків чисто демократичного устрою, що їх була висунула велика українська революція 1648—1654 рр.“⁶⁾. Натомість Г. Карпов в своїй замітці „О крѣпостномъ правѣ въ Малороссіи“⁷⁾ гадав, що кріпосна залежність і не припинялася на Гетьманщині, лише спочатку після 1648 р. трохи послабшала. Докладно характеризує стан Лівобережного селянства праця В. Барвинського „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“ Х. 1909. Про селянське землеволодіння є великий матеріал в „Очеркахъ по соціальной історії Малороссіи“ В. Мякотіна.

Органи центрального управління Гетьманщини мають невелику літературу. Про „Центральные учреждения Украины XVII—XVIII вв.“ говорить лише праця проф. М. Слабченка (О. 1918). В ній є про: 1) „народню раду“ (тут говориться й про старшинську й про генеральну раду), 2) гетьманат, 3) генеральні уряди, 4) генеральну канцелярію. Книга проф. Слабченка дуже цінна, але-ж занадто конспективна⁸⁾.

З інших розвідок на ці теми нам належать статті про „Раду Старшинську на Гетьманщині“⁹⁾ та про „Генеральну Старшину на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст.“¹⁰⁾. І. Крип'якевич написав „Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина)“¹¹⁾.

¹⁾ Русск. Богатство—Русск. Записки 1912—1916 рр.

²⁾ Праці комісії для виуч. зах.-руськ. та українськ. права в. І.

³⁾ Вѣст. Европы 1891 р. кн. VIII.

⁴⁾ Основа 1862 р. І.

⁵⁾ Р. Богатство 1894. кн. II сс. 29—52, III сс. 202—228, IV сс. 129—155.

⁶⁾ Лазаревський „Малороссійскіе посполитые крестьяне“ К. 1908. с. II.

⁷⁾ Р. Архив. 1875. II. с.с 229—232.

⁸⁾ Нашу рецензію на цей твір надруковано в „Україні“ 1925 р. кн. III.

⁹⁾ Україна. 1924 р. кн. IV с.с 12—26.

¹⁰⁾ Праці комісії виучування історії західньо-руського та українського права при УАН в. II.

¹¹⁾ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. СХХХVIII—CXL с.с. 67—81.

Нарешті перу І. Джиджори належить розвідка „До історії Генеральної Військової канцелярії“¹⁾.

Про місцеве Управління Гетьманщини є велика монографія проф. Слабченка „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“ О. 1909. В ній для державного права має значіння частина перша, що присвячена: полковому поділові Гетьманщини, полковим врядам, полковому й сотенному управлінню, полковій канцелярії. На жаль в цій талановито написаній книзі чимало помилок і невірних висновків. Критичну рецензію цієї роботи дав акад. Н. Василенко „З історії устрою Гетьманщини“. Про сотників писав О. Лазаревський в нарисі „Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники“²⁾. Але-ж на цей раз в ньому переважає дослідник побуту над правником.

Про устрій міст Гетьманщини є в працях Г. Карпова „Малорос. города въ эпоху соединенія Малороссіи съ Великороссіей“³⁾ та акад. Д. Багалія „Магдебургское право въ Лѣвобережной Малороссіи“⁴⁾.

Оце в такім стані є монографічна література про державний устрій Гетьманщини. Загального курсу державного права її ще немає. Загальні побіжні нариси про державний устрій її є в „Очеркахъ соціальной исторіи Малоросіи“ В. Мякотіна (розділ І—„Возстаніе Б. Хмельницкаго и его послѣдствія“), книзі І. Розенфельда „Присоединеніе Малороссіи къ Россіи“ Птб. 1915, Б. Нольде „Очерки русскаго государственнаго права (розділ „Областная автономія въ исторіи государственнаго развитія Россіи“), „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ акад. М. Грушевського, „Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорос. обществ. строя“ акад. Н. Василенка. При такім стані науки не втратило свого значіння й старе „Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе“ А. Шафонського (вид. 1851р.). Багато цікавого й для характеристики державного права Гетьманщини можна знайти в „Описаніи старой Малороссіи“ т. т. I, II, III О. Лазаревського та в рецензіях на цей цінний твір—І т. акад. Д. Багалія⁵⁾ та проф. І. Луцицького⁶⁾, на II т.—В. Мякотіна⁷⁾.

Про устрій та управління на Запорозжі є дещо в т. I „Исторіи запорожскихъ козаковъ“ Птб. 1892 акад. Яворницького.

Оглядом науки про внутрішній устрій Гетьманщини є цікава (але-ж на превеликий жаль нескінчена) праця акад. Н. Василенка „Къ исторіи малорусской исторіографіи и малор. общественнаго строя“⁸⁾. Автор цього досліді, між иншим, подає й стару (часто рукописну) літературу про внутрішній устрій Гетьманщини, що писалося в кінці XVIII та на початку XIX ст. На його погляд, вона вже втратила наукове значіння. Ми з свого боку з цим цілком погоджуємося, до того-ж не хочемо повторюватися й тому одсилаємо тих, хтоб цією літературою зацікавився, до праці акад. Василенка.

В 1782 р. Лівобережна Україна згубила свою автономію й стала підлягати російським установам. Звичайно, в майбутнім курсі історії українського державного права доведеться авторові його одмітити й ці (російські) установи й державно-правні інститути, що ними правилася Україна (обох боків Дніпра) коло 150 років; проте в нашій нарисі наводити численну літературу російського державного права імператорського періоду

¹⁾ Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. CVII.

²⁾ Р. Архивъ. 1873. кн. I. с.с. 341—388.

³⁾ Лѣт. Занят. Археогр. Ком. в. VI.

⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1892 р. кн. III.

⁵⁾ Изд. Ак. Наук 1891 р. Отчетъ о 32 присуд. наградъ гр. Уварова.

⁶⁾ Кіев. Ун. Изв. 1889 р. XII.

⁷⁾ Отчетъ о 37 присуд. наградъ гр. Уварова.

⁸⁾ К. Старина 1894 р. №№ 11, 12.

було-б зайвою тратою часу і вона відома хоч-би з численних курсів історії російського права. Нова доба в науці українського державного права починається тепер, коли в 1917 р. панування дворянства змінилося пануванням пролетаріату, але-ж писати про нову літературу нового державного устрою—це вже справа не юриста-історика, а юриста-догматика.

Отакий в загальних рисах стан науки історії українського державного права. Багато вже зроблено, ще більш треба зробити, вивчити. Проте, думаємо, нове дослідження має йти шляхом виучення українських державно-правних інститутів, українського державного права, шляхом відокремлення його від права й інститутів сусідів українського народу. В своїй розвідці ми підкреслили по можливості працю вже пророблену. Звичайно, ми не думаємо, що наш огляд літератури—зовсім повний і бездоганний: знайдеться чимало пропусків, можливо, й помилок. Проте, головним нашим завданням було намітити й схарактеризувати загальний стан науки й сподіваємося, що це ми зробили.

Закінчуючи свій огляд, хотілося-б вказати, що наука історії українського права взагалі й державного зокрема ще досі не має повного курсу, що наочно вказав і накреслив-би послідовний розвиток правних форм, що їх творив і ними правився український народ. Такий курс розпочав проф. Р. Лашенко. З другого боку ми знаємо, що такий курс пише й акад. М. Василенко. Доводиться побажати, щоб ці курси було скоріше написано й видано.

Крім цього треба мабуть піднести голос і за введення цього курсу—викладу й до наших юридичних факультетів. За старих часів в університетах на Україні викладалося чужо для студентів-українців історію російського права. Революційна вища школа в Р. С. Ф. Р. Р. та Білорусі, як ми знаємо, включила до програм юридичних факультетів викладання історії російського (в Росії) та білоруського (на Білорусі) права. Й це цілком зрозуміло, це глибоко корисно. Людина, що прослухає й вивчить такий курс, буде мати широкий матеріал для порівняння правних норм, які встановила переможна соціальна революція, із нормами старих часів; вона яскравіше уявлятиме їх різкі відміни. З другого боку вона й у своїй практичній діяльності неодмінно зустрінеться із пережитками старих норм, що залишилися у консервативнім народнім, звичаєвим праві. З ними можливо доведеться змагатися, але для цього треба їх знати й розуміти. Нарешті, введення викладу історії українського права надало-б українізації юридичних факультетів України, що тепер переходять на українську мову викладання, не тільки характеру поверхового й механічного, але й, знайомлючи із формами старого правного життя й укладу, наблизило-б *de facto* до розуміння народніх правних поглядів, що з ними (спираючися на них та одкидаючи їх) не можна не рахуватися.

Сторінка з діяльності Генеральної Військової Канцелярії середини XVIII століття.

Року 1748 в травні місяці (23 числа) трапилася велика пожежа в Глухові. Як зазначає Бантиш Каменський, пожежа тривала 3 дні і більша частина міста згоріла¹⁾.

Під час цієї пожежі погоріли урядові будинки з їх канцеляріями та архівами. Між иншим, ця пожежа знищила також і зразкові різні міри.

¹⁾ Бантиш Каменський. Історія Малор. 593 та с. 252.

В ті часи вживалися в торговельній практиці аршин, локоть, четверичок, відро, гарець, кварта, півкварта, четвертькварта та безмін. Цей випадок знищення зразкових мір дав змогу деяким купцям, крамарям та шинкарям змінити міри на менші, що на решті й примусило Генеральну Військову К-рію вжити нижченаведеного заходу—призначити доглядачів контролорів ринку. До призначення контролю для Глухівського торгу були ще й інші міркування.

Року 1749, 2-го жовтня Генеральна Військова К-рія надіслала указа до сотенного Глухівського Правління такого змісту:

„Понеже отъ Генеральной Войсковой К-рии усмотрено, что въ городѣ Глуховѣ набазару въ хлѣбномъ ряду продается хлѣбъ весьма малъ, нынѣ ж благою божескою по урожаю хлѣбномъ цѣны хлѣба гораздо умалились для того по указу Ея Имп. В-ва Ген. Войск. К-рии приказали послать въ сотенное Глуховское Правленіе сей Ея Имп. В-ва указъ дабы отъ того Правленія продавцамъ хлѣба приказано было всемъ тотъ хлѣбъ побольше теперешняго печь и продавать для показанныхъ нынѣ умалившихся цѣнъ и того отъ сотенного Правленія веленобъ наблюдать всегда и ежелибъ кто изонихъ продавцовъ могъ хлѣбъ какой продавать малий непротиву нынѣшней цѣны такихихъ отсотенного Правленія накрѣпко штрафовать і сотенному Глуховскому правленію чинить по сему указу“. Цього указа підписали Іван Челещенко та Федір Лисенко, а за старшого військового канцеляриста Туманський та звичайні канцеляристи.

Але це був тільки початок справи догляду за ринком та регулювання цін. Вже 3-го жовтня того ж року ми бачимо ширше розпорядження Генеральної Військової К-рії, а саме, як це зазначено на заголовку архівної справи, „Указъ зъ Генеральной Войсковой К-рии сотенному Глуховскому Правленію съ приказаніемъ дабы въ глуховскихъ купцовъ несправедливые локтѣ і аршины поотбирать а зделать постаринному справедливой аршинъ іотомъ накрѣпко наблюдать дабы впредь аршины и локтѣ запечатю урядовою імѣли глуховскіе купцы“.

Указ цей був такого змісту: „Отъ Войсковой Генер. К-рии сотенному Глуховскому Правленію. Понеже Ген. Войск. К-рии извѣстно учинилось яко здѣшнѣе купеческіе люди содержатъ свои локтѣ весьма маліе непопжнему“, далі пояснено, що аршини повинні бути „печатніе“. А тому ухвалено надіслати цього указа та запропонувати „дабы велено было у онихъ купеческихъ людей н-нѣ имѣющихъ локтѣ іаршины на время забрать въ сотенное правленіе а въ сотенномъ правленіи сдѣлать одинъ локоть іаршинъ на образецъ справедливіе і представить для освѣдѣтельствванія в Генер. К-рію—велѣтъ сдѣлать справедливые локти іаршины з урядовою печатію“ (бо зразкові міри погоріли). Хто не виконає цього наказу, того штрафувати. „А сверхъ того и о протчихъ въ г. Глуховѣ мѣрахъ и вѣсахъ оному сотенному Правленію освѣдомствовать“, себто інформуватися та слідувати, щоб були справедливі та з урядовими печатками. Цього указа підписали Федір Лисенко, Іван Селещенко, військовий канцеляриста Василь Туманський та інші канцеляристи.

В якій мірі цей указ виконували сотенні Правління протягом років 1749—51 і взагалі в якій мірі „купеческие люди“ дійсно при торгівлі міряли зменшеною мірою, в справі конкретно не зазначено. Але аж 30/V 1752 року від Глухівського сотенного Правління було видано докладну інструкцію козакові Івану Винді та міщанину Глухівському Матвію Таtrashу в цій справі.

Інструкція складалася з 4-х пунктів, а саме. Перший пункт—доглядати, щоб продавці хліба продавали його за відповідною ціною—інакше „накрепко штрафовать“, зробити зразкові аршин і локоть, а також кварта і гарнці та інші міри „ставнихъ рѣчей дабы были всюду рав-

ные". З виновних наказано брати з руки 12 копійок грошей з чого половина піде уряду „предъ которымъ справа приточится“, а друга половина очевидно мала бути повернутою, коли виявиться, що міра правдива, або віддана уповноваженим, як-що міра зменшеного розміру. Правдива міра мусила мати печатку Глухівської Ратуші.

Тут же зазначено, що коли у кого знайдеться міра і сходна з урядовою, але без печатки, то таку міру відбирати. Далі було наказано „наблюдать, дабы на базарѣ внутри и внѣ города Глухова рожь овесъ гречку и пшеницу и всякую пашню на указаніе вѣрмеранніе ізаклеймование и некакіе (?) какіе мѣры; а соль рыба мясо и протчое вѣсомъ надлежащимъ набезменны межде пиво на гарци, а вино и горѣлка на кварта, полкварта и чверткварта заклеймование справедливыя безъ малѣйшей людской обиды куповаемо было неотложно“.

Другий пункт був такого змісту: як що виявиться, що хтось якого-б „званія“ він не був, торгує чим-небудь „на неуказанные по предпоянутаю мѣрою и вѣсомъ и въ томъ явился виновнымъ“, то такого продавця негайно силою військовою взяти, не дивлячися ні на яке його „представление и отговоры, представить для поступления съ нимъ по силѣ малороссійского права артикула 36 роздѣлу 3 в сотенное правление, а вѣсы и мѣры взять приарестовать и дать о томъ знать войсковой к-ріи“.

В третьому пункті інструкції зазначено, за якими цінами належить продавати хліб, як печений так і в зерні. Взято очевидно на увагу не тільки гарний урожай, але й наявність в той час хліба на місцевому ринку та якусь середню риночну ціну, бо в цьому § інструкції між иншим сказано „такожъ по расчисленію продающей ржи и пшеницѣ цѣнъ торговыхъ“ і для „другихъ обстоятельствъ опредѣленіе сотенн. Глух. Правленія значащихся“. А саме, определено від сотенного Правління такі ціни: калач, булка і булочки по 1 копійці хунт, ситний хліб по дензі, а житний по полушці.

Зазначено що про встановлення цих базарних цін „уже и в цехъ калачницкій данъ билетъ“. В інструкції наказано „всегда имѣть крѣпкое и неустанное смотрение сапробацією вѣса продаючомуся хлѣбу нечина незачемъ и не для кого и малѣйшей поблажки якою будетъ и продавцовъ кто какова званія и чиновъ бы продавецъ хлѣба нѣбилъ, продажу имѣлъ непротивъ предписанныхъ цѣною и вѣсомъ, и такова неправого продавця незвизира ненакакия его отговорки или извинения взятъ представить въ сотенное Глуховское Правление къ оштрафованію (згідно артикулу 36 розд. 3-го), а хлѣбъ забрать и до резолюції содержать въ цѣлости“. Щоденно наглядати та пильнувати всього цього на базарі і зокрема звернути увагу, по якій ціні продають пшеницю, озиму ярову та жито.

Нарешті 4-й пункт інструкції встановлює ціни на м'ясо та рибу та підкреслює обов'язки доглядачів ринку, що їм видано цю інструкцію, зокрема про боротьбу з перекупщиками.

Тут зазначено, що у непісні дні повинні брати за найкраще м'ясо по копійці (за хунт), середнього по три полушки, а худшого по дензі, а самого кепського по полушці, звичайно „в настоящий вѣсъ“. При чому продаж дозволено тільки в м'ясному ряду, а не десь инде. Винних у цьому заарештовувати і провадити до Сотенного Правління. Про ціни на м'ясо теж надіслано „білета“ до цеху різницького.

Також в інструкції звернуто увагу на торгівлю рибою. В останні дні риби свіжої і просолоної, найкращої 1 хунт повинен бути по копійці, а гіршої по дензі, крім осетрини. Зазначено також слідкувати, щоб баришники по шляхахъ „к непотребному своему прибутку въ привозимыхъ для продажи рыбу, раки и протчое не перекуплевали или какимъ не-

будь образомъ цены не надавали“. Перекупщикам дозволялося вільно скуповувати привезений крам тільки після того, як „мѣстные обыватели себѣ покупкою удовольствуютъ, на отходному торгу“, себто коли вже „имѣетъ разойтись торгъ“.

Кінчиться ця інструкція так: „Будучижъ вамъ усього порученного дѣла поступать имѣтъ смотреніе снѣдремательствомъ по сей інструкції какъ вней написано нѣчего неопуская сповелѣнія и нѣкому скупцовъ продавцовъ нѣвчемъ и нѣ для чего для дружби или бо какихъ неналежащихъ взятковъ нечина поблажки но какъ доброму и вѣрному Ея Имп. Вел-ва рабу чинить должностъ повелѣваетъ обидѣ же налогъ некому нечинить и выматгательствъ нѣоткого нѣкакихъ нетребовать; опасуясь за то и занечиненіе по сей інструкції исполненія штрафа, надсиюжъ інструкцію болѣе нѣчего нечинить подѣ опасеніемъ суда“.

Ця інструкція була дана 30/V 1752 року за підписом Глухівського сотника Данила Туманського та отамана Глухівського Івана Іаковича(?)¹⁾.

Подав *Прокіп Нечипоренко*.

3 життя селянства Київщини за першу половину XIX ст.

Селяни „ищущие свободы“.

Оброблюючи свій начерк, я використовувала справи Київського Центрального Архіву Давніх Актів; з 56 справ по київській губернії для 24 років царювання імп. Олександра I маємо 19 справ, для 27 років царювання Миколи I—37 справ.

Ріжні поміщики викликали скарги селян на закріпачення. Насамперед звертають на себе увагу титуловані пани, що належали до групи великих землевласників, їх прізвища згадуються в цілому ряді судових справ, від них селяни намагаються звільнитися цілими групами. От напр. у Київському повіті граф Остен-Сакен. Катерина II жалуваною грамотою, яку потім ствердив Павло I, надала Остен-Сакенові 1729 року за виховання царевича Константина Павловича землі, що належали уніятському мітрополітові у Виленській губ. і так званий ключ Мироцький, що одійшов до київської губ.,—„со всѣми въ немъ живущими крестьянами и въ бѣгахъ находящимися“. Належали йому також: село Шибене з руднею, Гаврилівка, Бабинське, Буда та інші, про які згадується в справах. Є чотири судові справи селян, що домагалися звільнитися з маєтків гр. Остен-Сакена. Далі підполковник Михайло Апостол, що купив у Потоцького село Козку з руднею, але купив, як свідчив селянин на процесі, лише ліс і ґрунт без людей, крім того Демидовський Ключ, рудню Литвинівку, а у титулярного совітника Носкова село Константинівку²⁾. Ще зустрічаємо Гудим-Левковича, якому гр. Остен-Сакен продав у 1821 р. рудню Шибену, а разом із нею й тих селян, що шукали визволення від володіння графа. Далі в одному процесі фігурує Моршковська, яка одержала від батька Гостомисельський Ключ з Новоставською руднею та селом Корчовкою; сам же Моршковський набув цей маєток „во время должноти предсѣдательской“, як пояснює один з селян³⁾. Нарешті виступає поміщик Розлач, що мав маєтки в Київській і Сибірській губерніях, та по-

¹⁾ Спр. № 23677, 1749 року Чернігівськ. від. Харківського Центральн. Історичного архіву.

²⁾ Київ. Центр. Арх. Дав. Акт. Київ. пов. Справи: № 47—1801 р.; № 12—1802; № 33—1831 р. і № 15—1834 р.

³⁾ Ibidem. Київ. пов. Справи: № 51—1809 р., № 32 і № 40—1814 р.

міщик Паша, що держав село Наливайки. Крім цього ми переглянули справи Богуславського повіту, де насамперед треба зазначити графів Браницьких. Історія їх посідання от яка: король Станислав Август надав 1777 р. Богуславське староство князеві Станиславу Понятовському „въ вѣчность съ крестьянами и со всѣмъ имѣніемъ“; 1799 р. Понятовський передав своє право на маєток графам Браницьким. В наших документах згадуються села Медвин і Хохітва¹⁾. Потім зазначимо князя Лопухина, якому „всемилоствѣйше“ був наданий в 1799 р. Корсунський маєток, колишнє Корсунське староство²⁾. Далі додамо до них ще предсідателя Головного Суду Проскурова та Можарську. Цей предсідатель купив у гр. Тарновського село Розаліівку Васильківського Ключа, що був його секвестрував державний скарб. Справа ця розглядалася у Васильківському та Богуславському повітових судах, потім перейшла до Київської Гражданської Палати і, не зважаючи на високе становище поміщика, прохання позивача було задоволене і він одержав право приписатися до київських міщан³⁾. Можарська держала село Долину в Ключі Гостомисельськїм „переходившее изъ рукъ въ руки“ як зауважив селянин, що шукає волі⁴⁾.

Відношення селян до поміщиків не однакові. Той, що шукає волі від великого землевласника, в основу свого прохання кладе своє особисте право на волю, а той, що хоче звільнитися від купця чи урядовця, що не мали залюднених маєтків, чи взагалі шляхетської посілости, спирається на те, що закріпачення його незаконне й що властитель його—особа не правоможна.

До того-ж треба сказати, що всі відомості про набуття того чи іншого маєтку, які ми зустрічаємо в наших документах, показують, що більша частина поміщиків, не виключаючи великих титулованих сановників, були недавні власники своїх маєтків, а це давало зайвий козир селянинові-позивачу.

Селяни, що шукають собі волі, найчастіше називають себе „вольними людьми“, „захожими“, „вольнопохожими“ з різних місцевостей: з Білоруси, Кракова, Австрійських земель;—хто вони були до того часу, як осіли на певній території, де і було їх закріпачено, про це наші джерела майже нічого не кажуть. Треба мабуть припустити, що судову владу не цікавив соціальний стан позивача до його появи на землі поміщика, якого він позивав. Це й зрозуміло: „зашедший“ або „вольний“ мешканець який може довести, що він тубілець „не коренной житель“ певної місцевости, обмежується тим, що просто прилучає себе до цієї категорії. Його виправдують укази 1781, 1783 та 1785 рр., які вияснили становище „вільних“ людей. І більша частина позивачів лише прилучаються до цієї групи. Інші вказуючи на своє вільне походження, згадують і про свою професію, що дає право на волю: „фабрикантъ (!) изъ рудниковъ“, „завѣдывающій рудниками“, „рудники вольного ремесла“, „захожій мастеровой“. Де яка кількість закріпачених „рудників“ пояснюється тим, що в Київському повіті в маєтках мітрополіта уніятського були рудні і частина їх потім перейшла до казни. Ці рудники не зараховують себе до певного стану. Але є й такі, що самі зазначають свій стан, який підтверджує незаконність їх закріпачення: шляхтич, міщанин, що був вивезений з міста або такий, що перейшов мешкати на село і там був поневолений; міщанин, якого було забрано в рекрути, а родина його залишилася вільною; козак з походження; „вольный крестьянинъ“, що живе в

¹⁾ Київ. Центр. Арх. Богусл. пов. № 2—1832 р. ²⁾ Ibid. Богусл. пов. № 4—1833 р. ³⁾ Ibid. Богусл. пов. № 46—1805 р. ⁴⁾ Ibid. № 16—1819 р. та № 9—1830 р.

„сосѣдяхъ“; „казенный и владѣльческій крестьянинъ“, що одружився з вільною, а по шлюбi був проданий. В двох випадках становище позивача виняткове: в одному випадку це офіцер—бранець, що потрапив до полону під час війни з Туреччиною і його було вивезено з Криму, а в другому випадкові—людина без роду й племені, що її ще за дитячих років було завезено до цієї місцевості. Більша-ж частина позивачів означають себе просто „вільними людьми“, а по роду праці—хліборобами.

Всю цю різноманітну масу людей з ясною чи неясною становою фізіономією можна згрупувати в одну велику категорію не „коренних“ мешканців тої місцевості, де їх було закріпощено; їх недовге перебування в тій місцевості давало змогу панській економії записати їх у селяни під час нової ревізії, бо це було корисне для поміщика; з другого боку закріпачений, дізнавшись про те, що його було приписано під час ревізії, мав привід і право оскаржити цю приписку й домагатися визволення шляхом судового процесу зогляду на те, що він „захожий“, і що він ще не зажив „срока давности“.

Щоб почати судовий процес про незаконність закріпачення, кожний повинен був представити докази того, що він має право шукати волі.

Склад незаконно покріпачених селян нам вияснює, які саме підстави треба було мати для того, щоб домагатися визволення; це вільне походження особи. А довівши своє вільне походження, вони посилаються на укази 1781 та 1783 років, які проголошують, що—як згадує одна із судових справ—„Вольныхъ людей укрѣпляютъ воспрещено“¹⁾. Указ 2 червня 1785 р. окреслює становище цієї групи: „вольные люди тѣ, кто ни за кѣмъ въ подушный окладъ не причислены и по указамъ и крѣпостямъ никому не принадлежатъ“; на ці укази посилаються в справі гр. Браницьких²⁾.

Зазначивши себе за людину вільну, позивач, щоб надати більшій ґрунтовності своєму прохання, додає ще низку інших підстав: „панщину никогда не дѣлалъ“; „платилъ чиншъ“; „коренной житель города, перешедшій в деревню“—коли показує себе міщанином; „повинностей не обрабатывалъ и неизвѣстно почему экономія записала его по ревизіи во крестьянство“³⁾. Один заявляє, що сам він з рудників, кілька років мандрував по різних місцевостях Росії, а потім купив собі в маєтку гр. Остен-Сакена „собственнымъ иждивеніемъ млынъ“, платив чинш, як людина вільна, а 1795 р. економія „записала его по ревизіи во крестьянство“⁴⁾. В іншому випадку людина стає селянином тому, що гр. Остен-Сакенові було надано маєток зо всіма мешканцями⁵⁾. Інший жив у казенному маєтку, що колись належав Київ-Печерській Лаврі, і був записаний до селян „безъ желанія и вѣдома“, сам повинностей не відробляв,—лише деякі його родичі⁶⁾. Один із позивачів, називаючи себе „вольнoзахожимъ“, виправдує пізнє подання прохання тим, що дізнався про записання його „во крестьянство“ лише 1811 року, а про ревізію 1795 р. „не имѣлъ объявленія“ і економія записала його селянином „не спрашивая о родѣ службы“⁷⁾.

Взагалі треба звзначити, що більшість незаконно закріпачених селян скаржились на ревізію 1795 р.

Справи, які ми переглядали, доводять, що людність у другій половині XVIII-го століття постійно пересовувалася в бік Наддніпрянської України, як „захожіє“, не коренні мешканці цих місцевостей, знаходили тут собі різні заняття й вважали себе вільними від кріпацтва на підставі указу

¹⁾ Київ. Центр. Арх. Богусл. пов., справа № 2—1832 р. ²⁾ Ibid. № 1—1832 р. ³⁾ Ibid. № 2—1832 р. ⁴⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 47—1801 р. ⁵⁾ Ibid. № 12—1802 р. ⁶⁾ Ibid. № 46—1805 р. ⁷⁾ Ibid. № 27—1812 р.

1798 р. про „вольноподобних“¹⁾. Але минав час, вони робилися переважно хліборобами; приходила нова ревізія, яка й записувала їх „без їх відома“, як висловлюються вони,—селянами. Означаючи себе як „захожих“, позивачі в своїх проханнях оповідають різні побутові подробиці свого мандрівного життя. Так група селян шукає волі від Михайла Апостола, що купив собі село Константинівку Демидівського Ключа, Київського повіту; в своїм проханні вони оповідають, що зайшли до цього села з Минської губ. ще до приєднання Польщі до Росії, взяли у посесора грунт, ліс та сіножаті і платили чинш, а 1795 року записано їх „по ревізійнимъ сказкамъ“ яко селян. Підчас слідства виявилось, що вони приймали підданство, „но на урядъ не сознались“²⁾. Таку суперечність між свідченнями позивача та слідством не раз зустрічаємо в судових процесах, що нас цікавлять. Справа ця тяглася шіснадцять років. Другий позивач каже, що він „захожий майстер“, „не був у приватних власників“. Протягом багатьох років працював в „гутах старостинських“ та поміщицьких“. Мати його „увійшла до Польщі“, а його взяв в підданство поміщик у Димирському старостві³⁾. Інші оповідають, що вони „зайшли з Білорусії“, оселилися на пустопорожній землі в казенному маєтку; десять років нікому нічого не платили, потім почали платити за добровільною згодою „шляхетський чинш“ за грунт, але повинностей ніколи не відробляли⁴⁾. В двох інших випадках позивачі в своїх позовах-проханнях, аби надати їм більшої ваги, зазначають, що їх діди та батьки прийшли з Литви років 20 тому; батько одного переходив з рудні до рудні до 1795 року, коли став підданим Апостола. Апостол купив ліс та грунт без селян, так званий Демидівський Ключ, і гр. Потоцького. Підчас останньої ревізії позивача було записано „до подушного окладу поміж хліборобами; сини його в рекрутах, жінка відробляє селянські повинності“⁵⁾. Свідки показали, що в рудні він „не залізо здобував, а вугіля копав“⁶⁾. В іншому випадку позивач оповідає, що батьки його „захожіє“, сам він народився у маєтку кн. Любомирського; 1790 року втік з Польщі до Росії й жив біля Києва. Десять років був „в бігах“ і так записаний і в ревізії 1795 р. А 1801 р. економія Мироцького Ключа гр. Остен-Сакена „посредствомъ земскої полиції неправильно и насильственно“ перетягла його з синами до себе „на грунт“ і віддала як своїх селян до рекрутчини; він виселенець і як „захожий“ прохає волі й винагородження за те, що його сина віддано в москалі⁶⁾. В одній з справ позивач подає такі подробиці про свої переходи: батько його вийшов з Кракова „во время забратія Польши Россійскою державой“, в буді поташній палив „попіл на поташ“ і був прикащиком, сестра вийшла за „землевласницького чоловіка“ Можару. І от його, позивача, і його брата почали звати теж Можарами „не извѣстно по какому случаю“—як каже він у своєму проханні,—„а полагаю, что сіе учинено, чтобы записать подъ симъ прозвищемъ въ ревізію. Економія понуждаетъ къ 3-хъ дневной барщинѣ, но такой, что двѣ недѣли надо одному отработывать“. До цього він додає: „могъ бы доказать свое происхождение, если бы правительство дало паспортъ на проѣздъ въ Краковъ“. Цей селянин належав поміщикові Павші, і становий пристав не робив слідства „по дружбѣ съ Павшей“,—пояснює той що шукає волі⁷⁾. Судовий процес тягся 9 років.

¹⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 32—1814 р. ²⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 51—1804 р. ³⁾ *ibid.* № 43—1809 р. ⁴⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 27—1824 р. ⁵⁾ *ibid.* № 32—1814 р. ⁶⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 15—1834 р. ⁷⁾ Київ. Центр. Арх. Київ. пов. № 49—1847 р.

Що-йно згадані позивачі всі „зашедшіє“,—самі прийшли в те місце, де їх було закріпачено; але є й такі, що їх до закріпачення виведено до маєтка. Це вони кладуть в основу своїх прохань.

Напр. одного міщанина вивіз інший міщанин з міста Київ до Васильківського повіту, до села Розаліївки, що належало поміщику Проскурову, прадсідателю головного суду, „для береження рогатаго скота в 1795 г.“ і в ревізії цього року був „мимо відома“ приписаний до селян¹⁾. В іншій випадковій позивача вивіз поміщик з Криму ще дитиною й про це оповів йому його батько перед смертю. Поміщик Єфремов купив його в Криму, але купчої не зробив „за неможливістю“, а має лише „довѣренность“. Позивач одружився з київською мешканкою. Вони не знали „что значить крѣпостные“ „претерпѣвають несносные и безчеловѣчные побои и разные угнетения“. Ревізія 1811 та 1816 років записала їх селянами²⁾. В третій випадку позивача завела мати невідомо з яких країн до Києва. В селі Новоселки у Баканових пас худобу, як свідчить „стряпчий“, на підставі незаконного документу перейшов від поміщика Іскри до батька Шленчукової (поміщиця, від якої він хоче звільнитися). Ця поміщиця має довіреність від Іскри відшукати батька того селянина, який подав скаргу на незаконне закріпачення, й взяти його собі, бо це підданий його, Іскри. В цій довіреності про позивача і не згадується, і в ревізії 1811 року він до селянства приписаний не був³⁾.

Нарешті є й такий випадок, що шукає волі полонений. Його було взято підчас війни, а потім майор Михайлів закріпостив його. Позивач ґрунтує своє право на волю на тому, що він народився в турецькому місті Анапі й дитиною був захоплений в полон. Поміщик доводив, що прохач походить з Ногайських Татар, підданих Російських, які лише кочують у Криму. Він зрадник, бо перейшов до Турків, а в полон попав разом із іншими. 1791 р. був височайший указ про 14 тисяч полонених; їх згідно з наказом розібрали генерали. Прохач раніш звертався з проханнями звільнити його до моголівського гражданського губернатора Берга. Берг не взяв від нього прохання і звелів покарати; по цьому він став „спокійний“, бо дізнався, що таких як він багато серед селян⁴⁾.

Шукають волі також люди, що вважають себе за „вільних“ селян—себто „казенні“, як їх зовуть звичайно. В своїх проханнях вони наводять різні подробиці, які зміцнюють на їх думку підставу для їх прохання.

Як вільний селянин села Димир Київ. пов., прохач одружився п'ятдесят років тому з „владѣльческой“ селянкою із сусіднього села, заплативши поміщиці 7 крб., і жив три роки в цьому селі. Потім повернувся до свого села, і тут економія його „привлекаетъ неподлежащее въ крестьянство“. Прохач зазначає, що за життя попереднього поміщика його нічим „не отягощали“, а 1783 р. його було віддано у 3-хрічне заставне володіння поміщикові Можарському; від нього він і шукає собі волі. Він чиншовий і до селянства приписаний незаконно, бо батько його „старостинській крестьянинъ, государевой казнѣ принадлежащій“. Свідки виказали, що повинності він відробляв; поживши з жінкою три роки, втік, потім повернувся й жив у поміщика років коло десяти, дістав гуту з приналежними до неї землями й платив стільки ж, як і інші селяни. Вироком суду прохач був приписаний до казенних селян і був звільнений від поміщика⁵⁾. В іншій судовій справі прохач оповідає такі деталі: 1806 року підчас війни з Портою його було віддано за селянина „в полонцы“. До

¹⁾ Ibid. № 46—1805 р. ²⁾ Ibid. № 23—1823 р. ³⁾ Ibid. № 45—1832 р. ⁴⁾ Ibid. N 16—1829 р. ⁵⁾ Ibid. № 27—1827 р.

1816 року був на війні; повернувшись одружився з казенною селянкою й служив „по найму“—пас громадську череду. Щоб не платити за нього казні, поміщик не подав про нього додаткової сказки підчас ревізії 1795, 1811 та 1812 років, а 1826 року привертає до підданства. Суд постановив—приписати прохача до казенних селян¹⁾. В одній із скарг селянин, який шукає волі, оповідає, що поміщиця його одружилася з купцем і тим самим згубила—на думку позивача—своє право володіти людьми. Ця поміщиця обіцяла дати йому волю, коли він заплатить за це 200 карб., і тому він найнявся сторожем, щоб зібрати викупні гроші. Але досі він не звільнений. Поміщиця пояснила, що вона „для поощрення словесно обьявила отпустить его при должномъ повиновеніи за 200 руб.; хотя и наняла сторожемъ, но онъ не принесъ пользы“. А до цього додає, що вона „не обязана отпускать на волю“, бо „крестьяне хорошаго поведенія могутъ пользоваться свободою“²⁾.

До цього часу ми розглядали справи, де шукали волі окремі особи з селянства; але є й такі судові справи, де позивачами були люди козацького походження. Правда таких випадків мало. В судових справах з Київської губернії ми знайшли таких лише дві, та й ті мають посереднє відношення до теми нашої праці.

Ось наприклад—шукає волі людина „вільного походження“. Дід його жив у поміщика, який відпустив його на волю. Потім він одружився з шляхтянкою, а брат діда одбував двірсько-козацьку службу. Панщини ніколи позивач не одробляв. Вони платили чинш, бо панщина була тяжка і рідко її робили, як пояснює прохач. Зайшли вони з Києва підчас „морової язви“ в маєток ксендза Росцішевського. Дядько їх записаний в „шляхетской сказкѣ 1795 р.“ Прохач цей працював за контрактом на фабриці, а записаний „во крестьянство“, через непорозуміння: коли записували „во крестьянство“ то спитали одного з свідків, чи був прохач „крестьянинъ“, а той думав що питають, якої він віри, і відповів „христіанинъ“³⁾. Друге посилення на козацьке походження, хоч і не безпосереднє, зустрічаємо в проханні одної пущеної на волю дівчини. Сина її було віддано у військову службу як селянина поміщика Симбірської губ. Розлача. Вона сама вільного козацького походження, батько приписався до селян з власної волі. У восьмому перепису записані вони козаками; за указом з 3 травня 1783 р. „люди козацьго званія на владѣльческихъ земляхъ поселившіеся и по ревізії 1782 г. записаны, остаются навсегда въ семь званій, если до указа 1815 г. 21 сентября дѣды, отцы ихъ или они сами о свободѣ своей не просили“. Судовим вироком її повернено до козачого стану⁴⁾. Досі ми розглядали такі випадки, коли селянин-прохач, як на підставу до свого прохання волі вказував на своє вільне походження. Але є низка судових справ, де право своє на свободу прохач бачить у неправоможності того, хто його покріпачив, не маючи на це права. Є випадки, коли той, що покріпачив когось, не має залюдненого маєтка, отже не має і права володіти людьми. От, наприклад, дворова дівчина прохає волі. Мати її „казенна“ селянка, батько „власницький“ (з ним мати її одружилася з дозволу громади); брат в москалях. Дістав її пан у спадщину, але заселеного маєтку не має. Суд залишив її у підданстві, бо вона родилася у селянському стані й не довела свого права на волю⁵⁾. Головний суд звільнив лише матір, і повернув її знову в „казенныя крестьянки“, а дівчину що подавала прохання, залишив у володінні пана⁶⁾.

¹⁾ Ibid. N 25—1826 р. ²⁾ Ibid. N 3—1837 р. ³⁾ Ibid. N 35—1835 р. ⁴⁾ Ibid. N 26—1845 р.

⁵⁾ Свод зак. т. IX ст. 933 вид. 1842 р.; № 2—1848. ⁶⁾ К. У. А. Київ. пов. № 2—1848 р.

В іншому випадку брак заселеного маєтку у пана, що закріпостив певну особу, є достатньою підставою для того, щоб дати цій особі волю. Так напр. дворову дівчину було продано за 150 крб. і по ревізії 1834 р. записано „въ крестьянство“, хоч титулярний совітник Божовський, що її купив, не має заселеного маєтку. На підставі цього суд звільнив дівчину¹⁾. Такий самий випадок маємо в справі, де „дворовый человек“ вимагає, щоб його властителька, дочка урядовця Пархоменка, представила докази на своє право володіти ним, бо ця його властителька не тільки не має заселеного маєтку, а навіть осілости. А він „несетъ рабство услугами своему господину“ і прохає „уволить его съ семействомъ изъ рабства“. Суд звільнив його на підставі відповідної статті закону²⁾.

В деяких випадках прохач посиляється на соціальний стан особи, що його закріпачила, як на підставу свого прохання: купець, що купує собі маєток з людьми, не маючи на те права; „личный дворянинъ“, що не має права наслідувати, „гражданинъ“, що також через свій соціальний стан не може мати кріпаків.

Але мало вказати на своє вільне походження, яке дає право шукати волі чи зазначити, що особа, яка когось закріпачила, не мала на це права; позивачеві треба ще довести законність свого прохання. А докази у кріпаків, що шукають волі, дуже мізерні. Безперечним доказом права на волю є документи писані, але як раз їх в величезній більшості випадків зовсім немає. Зрідка прохачі волі посиляються на метричні книги, чи ревізійські сказки. Ми бачили, що в одній судовій справі прохач зазначає, що міг би добути писані докази, колиб уряд дав паспорт на подорож до Кракова³⁾. В більшості ж справ просто зазначається, що писаних доказів на волю нема, а є свідки.

Та це зовсім природне, що закріпачені та ті, що хочуть звільнитись від когось, дуже рідко могли дати якісь документальні докази: більшість їх була „захожі“, вивезені, чи виведені ще й за дитячих років, які багато разів міняли місце свого перебування, і, нарешті, просто втікачі.

Отже всі ці шукачі волі користуються на суді, як доказом, свідками; копії з свідчень їх вносяться до судових справ, і ми можемо їх розглядати. Вони дуже мало пояснюють справу, бо треба взяти на увагу, що це все переважно люди літні і згадують те, що сталося років тому двадцять, тридцять, а то й п'ятдесят. З цього користують поміщики і на суді просто кажуть, що не вірять словам свідків, бо це було так давно, і свідки такого похилого віку, що не можуть цього пам'ятати⁴⁾. Не зважаючи на такі непевні докази, свідки в справах цього роду є неминучий, а в деяких випадках—рішальний фактор на суді.

Досить звичайне явище, що обидві сторони в позві не вірять свідкам противної сторони. Це буває тоді, коли поміщик указує на старечий вік свідків з боку селянина і каже, що той старечий вік викликає сумніви що до правдивости вказів свідка. Тоді селянин, що шукає волі, й собі зазначає, що своїх свідків поміщик підкупив, або що вони не безсторонне ставляться до поміщика—мирволять йому.

Справу виграє той, хто зможе дати документальні дані, або з чийого боку викази свідків будуть точніші; до того-ж заяви поміщика не повинні суперечити виказам позивача та його свідків. Дуже часто ми зустрічаємо резолюції, що позивачеві відмовлено в його проханні, бо він

¹⁾ Ibid. N 36—1850 р. ²⁾ Ibid. N 17—1853 р. та т. IX Свода законів т. 204. ³⁾ Ibid. N 49—1847 р. ⁴⁾ Ibid. N 19—1847 р.

„не доказав своїй свободи“, разом із тим досить часто зустрічаються такі судові справи, в яких викази обох боків суперечать собі. Добрим прикладом такої судової справи може бути процес гр. Браницької, де закріпачений каже, що він належить до міщанського стану і ніколи панщини не відробляв, а повірений Браницької заперечує це, вважаючи, що закріпачений „издревле“ був селянин, по всіх трьох ревізських сказках записаний, панщину відробляв, податки як поміщицькі, так і казенні платив і „по столь долго прошедших давностямъ вздумалъ назвать себя происходящимъ изъ вольныхъ людей Богуславскихъ мѣщанъ“. Крім того поміщик зазначає, що „за существование Польши, Богуславские мѣщане ничемъ не разнились касательно звания съ сельскими жителями, они тоже подвержены власти староствъ“¹⁾. В ревізії 1795 р. деяких богуславських міщан записано до селянства. Позивачі не подали жадних писаних документів, але повітовий суд їх „не входя въ подробное рассмотрение дѣла, освободилъ“. В іншому випадкові свідки з боку закріпаченого підтвердили його міщанське походження. Але, зауважує позивач, свідків усувають „по случаю, что они съ экономіей состоятъ въ негодованіи“²⁾. Поміщик апелює до Сенату. Сенат вибірає найбільш поважні доводи—себ-то доводи поміщика, що посилається на закони й має документи, а селянин нічого крім свідочьких виказів не може представити. Не зважаючи на те, що повірений гр. Браницьких підтверджує належність позивача до селянства економічними інвентарями і ревізькими сказками, що „по силѣ указа 1778 г. мая 3 числа и Литовскаго Статута розд. 4, арт. 82 укрѣпленіемъ почитаться не можетъ“, далі, що грамота дана Станіславу Понятовському на маєток, проданий потім гр. Браницьким, на „вольныхъ людей не распространяется“, що нарешті „указъ 1815 года сентября 21-го числа говоритъ, что люди мѣщанскаго званія крѣпостному праву не подлежатъ, на личную свободу людей земская давность не распространяется“,—але все-ж таки—закріпачений „не имѣетъ на мѣщанское званіе никакихъ документовъ и законно не могъ показать вольное свое происхождение—оставить его во крестьянствѣ“.

Суду доводилося шукати вірного шляху серед таких суперечних свідчень. Докази права на волю часом здаються суду просто-таки наївними. Так напр. один „ищущій свободу“ від кн. Лопухина, якому належить у Богуславському повіті колишне староство Корсунське, базує своє прохання на тому, що дядька його кн. Понятовський „пожаловалъ“ хорунжим, себ-то надав йому „офицерскій чинъ“ і що цей дядько володів грунтом. Цей грунт подарував йому поміщик Корсунського староства, і перейшов грунт до нього в спадщину по дядку; тепер це його грунт. Коли Корсунське староство було надане Лопухину з усіма селянами, економія забрала у прохача грунт і записала його під час ревізії 1795 р. до селянства. Доводить прохач своє право на волю тим, що дід їх жив вільним, отже до селянства не належав; далі за документами 1772 року грунт подарував поміщик Яблоновський; 1780 р. дядька було пожалувано хорунжим, а цього не могло-б бути, як би дід був селянин; до того-ж служба дядька, як запевняв позивач, була така, що він боронив польську країну,—отже це була служба коронна, а грунтом він володіє з права спадщини. Він шукає „гражданской свободы“ від селянства й нагадує, що „занятіє хлебопашествомъ не даетъ по закону права на укрѣпленіе во крестьянство, какъ равно и простое происхождение“³⁾. Позивач гадає, що всіх цих умов досить, аби дістати волю, та суд вони зовсім

¹⁾ Конституція 1635 року. ²⁾ К. Ц. А. Богусл. пов. № 1—1832 р. ³⁾ Указ 1815 р. вересня 23-го.

не переконують. Економія пояснює справу инакше: дядько названий хорунжим від володарів староства Корсунського, а не від корони; служба його не коронна, а поміщицька і ніколи не була рівна до служби коронної; коли Польський край було приєднано до Росії, козаки у польських магнатів були скасовані і через походження своє були повернені в селянство. Нарешті свідки освітили справу так: дід їх заможний з „Малоросії“, людина простого походження, але жив вільним, боронячися службою сина, якому й був наданий ґрунт, був цей син на поміщицькій службі в старостинській міліції. Ця справа перейшла три інстанції, до яких по черзі звертався закріпачений Жук (таке було його прізвище). Жук гадав, що коли він родич людини, що була офіцером, себ-то вільним, що мав ґрунт, який і передав йому в спадщину, то цього досить і підставу для прохання він має поважну. Але для суду звичайно цього мало. Всі три нижчі інстанції і Сенат йому відмовили и постановили: „оставить во крестьянствѣ зашедшихъ изъ Россіи въ бывшую Польшу помѣщичьихъ и казенныхъ крестьянъ, равно и дезертировъ“¹⁾.

Як підозріло поміщики ставилися до доказів селян, видно з отакої групової судової справи: гурт людей з Білоруси зайшов до села Константиновки Київ. пов., що належало титулярному совітникові Носкову; зайшли вони ще до приєднання Київщини до Росії. Всі вони були міщанського стану, взяли у Носкова ґрунт. 1795 року поміщик підчас ревізії записав їх до ревізьких сказок. 1804 року вони подали групову заяву про незаконне закріпачення і прохали звільнити всю громаду. У них були документи, які доводили належність їх до міщанського стану, і київський повітовий суд їх звільнив, базуючися на 77 артикулі 4-го розділу Литовського Статуту. Підчас цього судового процесу Носков продав Константиновку Михайлу Апостолові. Поміщик апелював до Гражданської Палати, але та підтвердила постанову повітового суду. Тоді поміщик подав скаргу до Сенату, де заявляв, що „доказательства воли ложные“, що позивачі виявили „ложь, обманъ и дерзновение, начали прошение по наущению бѣглыхъ изъ Минской губ.; они древніе крестьяне, проживали во владѣннй старостъ и оттуда бѣжали; пребываютъ въ мѣщанахъ по фиктивнымъ документамъ и называютъ себя королевскими людьми, именуя слободу помѣщика казнѣ принадлежащей“. Сенат підтвердив присуди попередніх інстанцій і залишив прохачів у міщанах. М. Апостол пустив їх і вони приписалися до Київського міщанства²⁾.

Часто поміщики називають свідчення селян, що шукають волі, та їх докази просто вигадками: „они скрываютъ свое крестьянское званіе, называются бродягами“.

Обидві сторони в судовому процесі уперто домагаються, аби суд задовольнив їх, і звичайно скарги доходять до вищого суду—Сенату. Яке ж загальне відношення всіх інстанцій до таких апеляцій? В більшості випадків судові справи дають змогу вияснити відношення суду до тої чи іншої справи. Є випадки, що селянина звільняв повітовий суд. Але поміщик не кориться, він удається з апеляцією до дальшої інстанції, залишає попередній несовісне провадження справи. Дуже часто зустрічаємо скарги на повітовий суд, що він звільнив селянина, „не входя въ подробное разсмотрѣніе дѣла“.

Та значно частіше зустрічаємо ми незадоволення селян на постанову повітового суду. Позивачі вказують, що слідство провадилося без них і слідчі записували невірні викази свідків; що вирішали справу без „стряп-

¹ К. Ц. А. Указ 1815 р. вересня 23. Богусл. пов. N 4—1832 р.

² К. Ц. А. Київ. пов. № 51—1804 р.

чого“, що засідателі змовлялися з поміщиком і невірно записували вкази свідків; що один засідатель,—зазначає позивач,—погрожував йому й сказав: „будеш мене помнитъ до смерти“, і через те він, перелякавшись його погрози, підписав свідчення, з якими зовсім не погоджувався; до того ж він малописьменний¹⁾. Є вказівки, що становий пристав не провадив слідства „по дружбѣ съ помѣщикомъ“²⁾. Або селяни заявляють, що „рѣшеніе земскаго суда съ законами несообразно и отяготительно для нихъ“, а свідки усуваються „по случаю, что съ Экономіею состоятъ въ негодованіи“³⁾. Крім цього зазначають позивачі, що „дѣло подвергается безъ всякой причины ощутительной медленности“⁴⁾; далі „судъ слушаетъ односторонніе показанія свидѣтелей, подданныхъ помѣщика, при чемъ эти послѣдніе высказываютъ пристрастіе“; а стряпчий,—звертає позивач увагу суду,—„не уважаетъ силу указа 1743 и Литовскаго Статута розд. XII, арт. 13“⁵⁾.

От які кривди з боку повітового суду указує селянин, що шукає волі. Ясно, що цей суд був під певним примусом поміщиків.

До того-ж поміщик намагався усіма засобами примусити селянина взяти назад скаргу. Напр. в одному з прохань позивач заявляє, що його за подану скаргу переслідують⁶⁾. Далі, одна позивачка показала, що „спочатку написала недовольство на рѣшеніе уѣзднаго суда, но подѣ угрозой помѣщицы вернулась и подписала удовольствіе“⁷⁾. В деяких випадках просто не пускають слухати процес у верхній земельний суд і сподіваються таким способом перешкодити розгляді справи; одну таку справу так і не було закінчено⁸⁾.

Зривають або затягують суд і в такий спосіб що не з'являються повірені поміщика, а тим більше він сам. Так, напр., від гр. Остен-Сакенів протягом багатьох років ніхто не приходив на суд, щоб слухати справу⁹⁾.

З документів, що ми мали під руками, можна зазначити певну некоординованість, вагання у вирішенню тої чи іншої справи різними судовими інстанціями. Так, напр., повітовий і головний суд звільняють селян, Сенат відмовляє; з другого боку є випадки, що Сенат підтримує вирок повітового суду проти постанови головного; нарешті траплялося і так, що повітовий суд відмовляв у визволенню, а головний суд і Сенат звільняли, чи навіть Повітовий і Головний суд відмовляв, а Сенат звільняв. Чим вище інстанція, тим більше безсторонності вона виявляє. Як кожний суд вирішав справу сам, не в'яжучися постановами інших, показує такий факт: Повітовий суд відмовив звільнити групу людей в 22 чоловіка. Гуртове прохання пішло в Головний суд, який звільнив усіх разом. Цю загальну постанову поміщик оскаржив у Сенаті, який, розглянувши справу, розбив групи прохачів на 4 частини: 1) хто довів своє право на волю—звільнити; 2) перевести нове слідство в справі сумнівних і звернути особливу увагу на те, в яким стані був прохач до ревізії 1795 р.; 3) хто був у рудниках чи то казенних, чи то наданих поміщикові—залишити за поміщиком. Селянина, що був старостинським, залишити в кріпацькому стані, бо „староства въ казну отходятъ“¹⁰⁾. Крім цього процесу, ми ще навели ще інший факт: Повітовий суд відмовив двом селянам у волі; головний суд постановив звільнити матір, бо вона була казенна селянка¹¹⁾, а дочку залишити у володінні поміщика,—бо вона родилася в селянському стані і „не доказала свободи“¹²⁾.

¹⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 35-1835. ²⁾ Ibid. № 49-1847. ³⁾ Ibid. Богусл. пов. № 1-1832. ⁴⁾ К. Ц. А. Богусл. пов. № 3-1832 р. ⁵⁾ Ibid. Київ. пов. № 46—1805 р.; № 27—1812 р. ⁶⁾ Ibid. № 40—1814 р. ⁷⁾ Ibid. № 37—1849 р. ⁸⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 7—1837 р. ⁹⁾ Ibid. № 47—1801 р.; № 12—1802 р.; № 33—1821 р.; № 25—1826 р. ¹⁰⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 27—1812 р. ¹¹⁾ Полн. Собр. Зак. т. IX с. 938. ¹²⁾ Ibid. с. 933; К. Ц. А. Київ. пов. № 2—1848 р.

У питанні про право певних селян на волю, суд не раз був у дуже тяжкому ваганні, і звідси походить те, що в багатьох випадках різні судові інстанції вирішали різно в одній і тій-же справі. Це можна пояснити тою силою указів, що нормували становище селян, яке тоді відзначалося особливою хиткістю. До того-ж в одному і тому-ж питанні треба було брати на увагу три права—польське, литовське й московське. До якої-ж категорії людности потрапляв селянин, що дістав волю? У випадку визволення суд запропонував обрати прохачеві „родъ жизни для платежей казенныхъ податей“,—це коли шукала волі вільна людина. Того хто указував, що він міщанин, записувано у міщанство, до якого записують у деяких випадках і „вольноподобнихъ“. Навіть трапляється й така умова: „избрать родъ жизни, какой желаетъ“¹⁾. У тому випадку коли позивач зазначає своє шляхетське походження і звільняється судом, йому ставиться така вимога: „избрать родъ жизни до утверждения геральдией дворянскихъ правъ“, або, „до доказательства дворянского происхождения избрать родъ жизни свободного состоянія и къ платежу государственныхъ податей освободить“²⁾.

Але одного бажання приписатися до тої чи іншої громади замало, треба ще, аби ця громада погодилася прийняти в свої члени й забезпечила справну уплату податків. Напр. був такий випадок: люди, що означили себе дворянами і їх звільнив повітовий суд, бо вони „доказали достаточно свободное предковъ своихъ состояніе“, вибирають радомисльське міщанство. Сталося так, що Радомисль їх не прийняв; тоді вони звернулися до Рожевського міщанства. Суд постановив: коли Рожев їх не прийме, то магістрат „не распространяясь дальнейшей перепиской на счетъ необезпечения ими платежа податей, обязанъ по человечеству немедленно пристроить всѣхъ въ городъ Радомысль къ благонадежнымъ хозяевамъ, кои бы могли отвѣствовать и в платежѣ за нихъ податей и, сочинивъ объ нихъ съ ихъ семействами ревизскіе сказки, прислать въ Казенную Палату“³⁾.

Були й такі випадки, що при звільненні стягають з поміщика на користь визволеного позивача 75 карб.⁴⁾

В більшості випадків суд найбільше дбає про інтереси казни, а саме про те, щоб були забезпечені казенні платежі.

Во всіх розглянутих справах ми бачимо, що апелюючи від нижчої інстанції до вищої, покривджена сторона уперто домагається свого права; і то не тільки поміщик, що володів найбільшою силою доказів і мав в своїх руках документальні дані, але й селянин сподівається, що яка-небудь з судових інстанцій вирішить справу на його користь. Навіть коли Сенат раз відмовив йому, він через якийсь час подає прохання про визволення його⁵⁾. Він шукає самої найменшої підстави, хоч якогось доказу для суду, щоб почати справу про своє визволення; а випадки звільнення судом від кріпацтва ще більш впевнюють його і дають йому надію добути таку бажану, таку любу волю. І чим далі, чим ближче до середини XIX ст., тим більше таких прохань від „ищущихъ свободы“ і тим більше присудів волі.

Подала В. Ганцова-Берникова.

¹⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 46—1805 р. ²⁾ Ibid. № 9—1830 р.; № 16—1819 р. ³⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 4—1825 р. ⁴⁾ Ibid. № 24—1827 р. ⁵⁾ К. Ц. А. Київ. пов. № 42—1843 р.

Київська Громада 1870-х р.р.

Київська громада 1870-тих років не залишалася незмінною; були зміни так в її складі, як і в напрямі. Стара громада з початку 1870-тих років мала в своїм складі людей немолодих, часом уже з відомим ім'ям. Були тут університетські лектори, як Антонович, Драгоманов, Зібер; вчителі, як Вовк, Беренштам, Житецький, Цвітковський; письменники—Старицький, Чубинський, лікар Михалевич. Громада надавала велике значіння культурно-просвітній праці, брала участь в організації шкіл, допомагала окремим людям в їх стремлінні до освіти. Ми знаємо в її складі Лобанчука—слюсаря з вокзалу. На свою складку громада виховувала в київській гімназії селянського хлопця Остапа Ткаченка. Громада дбала про освіту селянки поетеси Гапки Іщенкої і члени громади давали їй лекції.

Коло 1876 р. збільшується кількість молоді, що гуртується коло громади. Посередником був Хв. Вовк; помешкання його було місцем притулку не тільки для київської молоді, але також і для провінційних приїжджих, як сільських учителів та робітників. Спали на стільцях та підлозі. Переказували, що раз приїхав до Вовка вночі з Ніжена його батько, зайшов до мешкання, побачив, що там повно чужих і мусив тоді ж іти ночувати до знайомого. Сам Вовк мало бував дома, бо завжди ходив в різних громадських справах. До цього центра направляли листи-запитання, вимоги літератури і гурток дійсно задовольняв їх. Богуславський в своїх признаннях показував, як возив брошури до Кременчуку за-для тамошнього гуртка.

Ті селянські діти, яким громада давала освіту, йшли з цілями пропаганди знов на село і отримували з Києва допомогу і книжки. Раніш було вже згадано про Остапа Ткаченка, якого виховували в київській гімназії. З 6-ої класи Ткаченко вийшов і Вовківський гурток послав його до Переяславського повіту на пропаганду. Це був наймолодший пропагандист і мав він надзвичайний успіх. Хто бачив його пізніш, казав, що на зовнішній вигляд Ткаченко не відрізнявся від селянина. З Києва посилали йому гроші та книжки. Потім він переїхав до Здолбунова та до 1878 р. їздив як кондуктор залізницею, щоб передавати закордонну літературу, листи та ин. Селянка поетеса Іщенкої теж з Києва виїхала на пропаганду, працювала як робітниця на цукроварні на Київщині. Пізніш вела пропаганду на Полтавщині та Харківщині.

Збільшення Вовківського гуртка примусило перейти до іншої системи. Ініціатива була в цій справі студента Юр'єва (скінчив університет 1876 р.). Він пропонував зорганізувати малі гуртки, як у Києві так і на провінції, під назвою кошів та куренів. Сам Юр'єв був центром Чорноморського коша, який виявив велику активність та пережив і самий Вовківський гурток. Свою організаційну діяльність не залишив Юр'єв і пізніш. Він служив, як земський лікар, в Кобеляках та Полтаві і там продовжував свою організаційну діяльність. Так само і інші члени Вовківського гуртка продовжували свою організаційну діяльність там де служили: Богаєвський в Миргородському повіті, Шеболдаїв в Чернігівській губернії Тесен в Санжарах Полтавської губернії, Михалевич в Чернігівській.

Коші провадили просвітню діяльність. Члени їх—студенти, гімназисти, семінаристи, з робітництва вокзального чи заводського, з козаків (кіш Чорноморський), з міщан (кіш Миргородський)—розповсюджували просвітню літературу. Такі книжки, як „Дещо про світ божий“, „Про хвороби“, „Про хліборобство“ одержували члени кошів від Вовка, в якого

були ці видання на складі. Тоді ж було перекладено українською мовою книжку Кравчинського „Хитрая механика“ і її також передавали до провінційних гуртків (як свідчив Богуславський). Приїжджаючи до Києва молодь зверталась до помешкання Вовка, де жили комунією, до кошів і отримувала звідти книжки та листи за-для передачі.

Вовківський гурток робив сходини за Дніпром, що ввійшло в звичай з літа 1875 року. На цих сходинах виділились з молоді громади Віктор Покрамович, Павло Сондер, Щетинська, Крестинська. За Дніпром же було зібрано сходини за-для взаємного порозуміння між молодію та старою громадою.

Зміна керівників та головних діячів сталась 1876 р. Драгоманов виїхав за кордон, Зібер—теж, Вовк поїхав в справі друкарні до Драгоманова до Женеви. Заступив був Вовка Хведір Винниченко, але потім мусив їхати на війну, як лікар (1877 р.). Помешкання його заняв і касу громади перейняв студент Михайло Іванович Драгневич. Таким чином він на якийсь час став центром, коло якого купчилась молодь і до якого звертались приїжджі з провінції. Драгневич був близький з Осинським, Дебогорієм-Мокриєвичем, дбав про те найбільше, щоб притягнути робітників до гуртка і таких робітників дійсно було притягнуто до 100 душ. Драгневич мав замір піднести цікавість до теоретичного соціалізму та популяризувати соціялістичну доктрину серед робітників. В цьому допомагав йому Іван Іванович Басов. Походив Басов з козаків і приїхав до Києва з Кавказу, до українського гуртка ввів його проф. Антонович, який тоді ж увів його як домового вчителя до родини Львових (ця Львова, з родини Хомякових, слов'янофілів, жила в Києві та співчувала радикальним ідеям). Як ортодоксальний соціяліст, Басов міг почасти замінити проф. Зібера, який популяризував раніш до свого виїзду серед киян теоретичний соціалізм. І пізніш Басов після 1878 р. в Молдавії та на Кавказі підтримував дружні стосунки з українцями-громадівцями. Драгневич недовго пробув у Києві; його захопив розгром 1879 р. та приніс адміністративну висилку до Олонецької губернії.

Інший організатор молоді громади був учитель Ірод. Житецький. Протягом трьох років (1877—79) Житецький скупчував коло себе молодь. Помешкання Житецького на Підвальній вулиці нагадувало зібрання у Вовка в попередні роки. До гуртка Житецького належали—Оголівець Степан, Шихудський Василь, Світухин М., Демченко Іван, Туробольський, Хведоровський Андрій, Хведоровський Михайло (бібліотекар студентської бібліотеки, переховував революційні видання), Скедан Володимир (роздавав літературу), Ксендзюк Кирило (виїхав за-для пропаганди на село 1878 р.). Ця молодь не задовольнялась лише теоретичними проблемами, а шукала відповіді на питання сучасного життя. В цім були причини розходження та суперечок із Старою Громадою.

Коли Вовк повернувся до Києва, він не міг керувати молоддю, як раніш, бо занадто був відомий агентам поліції. Хв. Винниченко після повороту був в ліпшій стані, ніж Вовк, і міг, як раніш, гуртувати молодь коло себе. Бували в його помешканні і приїжджі з провінції, учителі і робітники: всі вони знаходили притулок в цім помешканні на Малій Васильківській вул. Наїжджали сюди Білоконський, Охременки, лікар Зенченко. Сам Винниченко був і скарбник і писар гуртка. Революційної літератури в своїм помешканні Винниченко не держав, а приносив її від Подолинського¹⁾.

¹⁾ Архів Одеського генерал губернатора 1879 р. справи №№ 171—172. Свідчення Курицина, Богуславського, Велєдницького, Забрамського.

Такі були українські гуртки молоді в Києві. Коші Молодої Громади збирались ще до кінця 1878 р., але потім вони перестали існувати. Далі приходитьсь говорити лише про гуртки.

Ріжниця в настроях була велика: від народництва до революційних настроїв. В гуртку Винниченка співали замість „Ще не вмерла Україна“ пісню того ж Чубинського „В полі доля стояла....“ зі згадками про Уманську різанину та вигострені ножі.

Виїзд Драгоманова за кордон поставив перед Київською громадою деякі нові справи. Треба було допомогати Драгоманову, збирати гроші та висилати їх йому. Заховались деякі відомості про організацію таких зборів грошей. Зі свідчень Богуславського знаємо, що Київська громада переслала на часопис та друкарню Драгоманову 1876 р.—1500 карб., р. 1877 та 1878 по 3.000 карб. кожний рік. В збиранні грошей брали участь Подолинський, Чубинський, Вовк, Беренштам. Свідчив Богуславський, що Подолинський давав гроші також і Мокриєвичу на бунтарів у Чигиринській справі, але в споминах Мокриєвича цих звісток нема. Гроші давали ще Домонтович (з Полтав. губ.). Яновський (теж з Полтавської), Лоначевський (директор київської школи). З другого боку треба було збирати та пересилати матеріяли за-для видань Драгоманова. Організовано було так, що вчителі з місць надсилали кореспонденції, які потім з Києва вже пересилали до Женеві. Богуславський в своїх свідченнях наводив, що в цих кореспонденціях до Женеві оповідалось, як поміщики обирають мужиків високими орендами, як забирають у мужиків останнє на виплату податків, вияснявся стан аграрних справ та пригнічування місцевою адміністрацією селянства. Багато заходів робилося за-для ліпшої організації розповсюдження женеvських видань. Яків Шульгін з Одеси їздив спеціально, щоб організувати цей перевіз женеvських видань. Як зазначено було, Громада дбала про те, щоб мати своїх людей на кордоні за-для полегшення перевозу книжок (напр. Остап Ткаченко). В Києві було кілька помешкань, де переховували закордонну літературу та потім розбирали її і через гуртки передавали на провінцію. При помешканні Науменка був склад закордонного видання творів Шевченка, різних брошюр, як напр. „Про хліборобство“. Вербицький мав бібліотеку на Золотоворотській вулиці, де переховував видання закордонні, як Шевченка напр. та продавав їх; він теж давав гроші на женеvську друкарню. Часом з Києва спеціально посилали за-для перевозу літератури; так Богуславський виказав, що возив 1876 р до Кременчуцького гуртка від Вовка різні книжки, українські і „Впередь“. Допомогали в цій справі українцям-громадівцям їх близькі звязки з революційними гуртками. Так чорнопереділець Майер віз з м. Яс від Стефановича листи з різними проектами, тоді ж він взяв від Дическула пакунок з революційною літературою. В тім пакунку було два числа часопису „Черный передѣлъ“, брошюра Лаврова про Паризьку Комуну, брошюра Стефановича та українські женеvські видання — „Кобзар“ Шевченка, „Громада“ та інші.

Старші члени Громади не завсіди були задоволені з тої участі, яку брала молодь в цих планах. Так вимагали старші більшої уваги до Драгоманівської діяльності за кордоном. Між тим молодші мали свої окремі завдання, які цікавили їх більше, ніж діяльність Старої Громади. Старші скаржились, що молодші мало підтримують женеvську видавничу діяльність, а молодші скаржились, що не мають потрібної грошевої допомоги щоб здійснити свої плани. Молодші мріяли про практичні спроби. Цікавило їх утворення комун робітничих та хліборобських. Житецький підтримував столярну майстерню; на заснування її зібрав тисячу карб. Хвед.

Винниченко; робітники Сава Топчаївський та Ляхоцький працювали в ній разом з землевольцями Івачевичами, потім Ляхоцький переїхав до Женеви та працював у друкарні „Громади“. Друга проба заведення майстерні була студента Денисенка 1877 р. Цікавили теж молодь заснування хліборобської артілі; це був час захоплення планами хліборобських комун (Півн. Америка) та артілей (пригадаймо книгу Щербини про артілі). В Молодій Громаді виступив Басов з проектом хліборобської колонії, що вповні відповідало тодішнім захопленням. Ще раніш Віктор Красюк 1875 р. захоплений ідеєю хліборобських колоній-комун, поїхав до Америки і там прожив три роки по таких комунах. В Старій Громаді проф. Зібер підходив до цієї справи, розроблюючи питання за Марксом.

В лютім 1878 р. зібрали великі сходи, щоб в'яснити та усунути непорозуміння між старшими та молодшими. Зібралось досить люду; від Старої Громади були між иншим—Вовк, Шульгін з Одеси, Троцький з Кременчука. Тут Басов доповів про свій проект хліборобської колонії, на яку треба було десять тисяч карб., а взяти можна було—думав Басов—в Русова чи Подолинського. При тім Вовк поставив вимогу, щоб колонія розповсюджувада пропагандиску літературу. Басов на це відповідав невиразно, що будуть брати те, що знайдуть за корисне. Згадаю тут, що план комуни не здійснився. Басов виїхав до Тульчі, брав тут 1879 р. участь в організації, невдалій правда, колонії коло Тульчі (з початку під керівництвом Красюка, потім Дическула). Пізніш Басов перебрався на Кубань і мав нагоду близько ознайомитись з організацією Криницької колонії, яку заснували Толстовці в 1880-тих роках на кошти Еропкина на Михайлівськім перевалі коло Геленджика. Реальні наслідки в'яснення непорозумінь всеж таки були. На обвинувачення Русова Молода Громада обіцяла підтримувати женевську „Громаду“ і дійсно дбала про те, щоб виповнити обіцянку.

Практична діяльність Молодої Громади мала на увазі пропаганду, підготовлення мас, а не самих виступів. Члени Громади підпадають більше адміністративним переслідуванням, а коли це після суду, то за всіди за зв'язки з землевольцями, народовольцями та взагалі з соціялістами; ледве чи Молода Громада страждає більше від Старої. Одне офіційне обвинувачення називає їх „мирними революціонерами“, не може в'яснити основних поглядів та вважає за людей надзвичайно небезпечних для уряду.

Слідства в різних гуртках виявляли зв'язки українських народників з революційними течіями. Згоду переводили українські народники з землевольцями двічі: перше р. 1874 в Київ в помешканні Ковальських (вказ Велєдницького), друге р. 1876 в Одесі в помешканні Мальованого (вказ Курицина). Згода виявилась в різноманітних формах в різних провінціальних гуртках, які мали зв'язки і з землевольцями і з українськими громадами. Насувалась потреба вироблення спільної програми, яка могла б виявити спільні моменти діяльності. У Києві в грудні 1878 р. був з'їзд конституціоналістів, переважно земських діячів, між якими перевагу мали чернігівські земці. „Записка“ офіційного походження, складена головним чином на підставі вказів арештованого Курицина вже після процесу гуртка Чубарева-Лизогуба, так характеризує умови цього київського з'їзду. Конституціоналіст Микита Левченко, після арешту в листопаді 1879 р. в Києві, потім пересланий до Одеси, показав, що од Чернігова був О. Ф. Ліндфорс (брат С. Ф. Русової). Теж згадує Богучарський Ліндфорса і Петрункевича (В. Богучарський „Изъ исторіи политической борьбы въ 70-хъ и 80-хъ г.г.“ М. 1912). Українофіли зайняли середню позицію між конституціоналістами і терористами, закликали пред-

ставників партії революціонерів та українців. Від революціонерів були Мокрієвич, Валеріян Осинський, „Володька“ (скараний в Києві під фамілією Антонова), Марія Ковалевська та Лешерн. Від українофілів були представники Старої Громади професор київського університету Антонович, вчителі Житецький і Беренштам. З Одеси секретар Думи Гернет¹⁾. Згода не відбулася, конституціоналісти не могли погодитись з соціалістами. Мокрієвич висунув програму, за для обговорення якої було вирішено скликати в Києві на січень 1879 р.—як каже „Записка“—з'їзд соціалістів з цілої Росії та всіх соціально-революційних фракцій. З'їзд не відбувся, бо заарештовано було Осинського та комуна Мокрієвича і ті, що приїхали, мусили швидче виїжджати з Києва, аби теж не опинитись під вартою²⁾.

Київська громада сильно постраждала в 1879 р. Адміністративні висилки захопили Ір. Житецького і Беренштама (Псков), Драгневича (Олонецька губ.), Савенка (Арханг. губ.), Комаровську (Сх. Сибір). Винниченко був висланий з Києва, але встиг осісти на Чернігівщині та продовжував там свою діяльність як земський лікар. Вовк щасливо уникнув цієї загальної долі, бо якраз був у Добруджі за для збирання матеріялів про Задунайську Січ та допомоги в справі перевозу друкарні.

Але все ж таки Громада не втратила своїх сил. Цікавий з цього боку епізод з Майером. В листопаді 1880 р. чорнопереділець Сам. Дав. Майер їздив до Стефановича з Одеси у Яси. Стефанович мріяв відновити народницькі організації й надавав велике значіння ширенню спеціальної літератури серед народу та інтелігенції. Майер віз листи Стефановича та взяв із собою пакунок з революційною літературою, яку в Ясах дав йому Дическул для передачі в Київ Марії Іванівні Харченко. В цій пачці було 2 №№ часопису „Черный передѣлъ“ в 48—33 примірники, брошюра Лаврова про Паризьку Комуну, дві брошури самого Стефановича в однім примірнику кожна, пакет для передачі польським соціалістам і три четвертини чемодана наповнено українськими виданнями женецької друкарні „Громади“: „Кобзар“ Т. Г. Шевченка—184 примірники, 2) „Громада“ Українська збірка Михайла Драгоманова 1879 р.—три примірники, 3) „Про те як наша земля стала не нашою“ та 4) „Про багатство та бідність“—кожної чотири примірники.

Ніби то для того, щоб ствердити думку Стефановича про велику силу впливу систематичної народньої літератури—цей транспорт української літератури не перейшов через кордон. Жандарми за 1000 карб. купили у когось в Румунії секрет перевозки і Майера було заарештовано. Сидячі в Одеській в'язниці Майер поклав на думку втікти й щоб підготувати втечу—послав листа через „ключника“ в'язниці Янковського до члена організації Чорного Переділу Є. Н. Степанової.

„Сведите его (Янковского) с Гер. ³⁾ лучше всего, так как он тоже хохоль. А лучше всего было бы съ Матвеем⁴⁾, но онъ кажется въ Кіевѣ. Тому и письмо передайте. Ключ.

Въ хладную могилу	Фортуной
Тюремного замка	Заброшенный.
Душу томящую	

¹⁾ Гернет О. Хр. засланий адміністративно до Східного Сибіру (примітка „Записки“), був в Одесі осередком земсько-міської групи конституціоналістів-лібералів, нахиленої до згоди з українофілами та революційними гуртками, навіть терористами.

²⁾ Див. теж „Воспоминання“ Дебогорія-Мокрієвича.

³⁾ Герасим Романенко, студент одеського університету, арештований 1881 року.

⁴⁾ Матвій Диковський (процес 21-го в Києві).

Степанову було заарештовано в ті дні за розліплювання прокламацій і проєкт втечі „провалився“. Майєра і Степанову вироком суду заслано до Сибіру—Майєра на каторгу безтерміново. Степанову—„на поселеніє“ (Архів Одес. ген. губ. і, процес 22-х в 1882 р.).

В цім епізоді важно, що Майєр у в'язниці покладає надії на українців—громадівців, що Стефанович серед Української Громади шукає собі спільників, що різні послуги українській громаді готові зробити члени інших соціалістичних угруповань. Про Українську Громаду пам'ятають, і з впливом її рахуються, вважаючи його шкідливим, попереджують, щоб не підпасти непомітно цим небажаним впливам (в листі приват-доцента київського університету Козлова 1881 р. до землевольця-студента Белявського про небажаний вплив українофілів і між ними професора Трачевського). Ще зразок взаємної близькості та допомоги громади та народовольців. Студента Одеського університету Степана Романенка Тотleben віддав по виході його з в'язниці під догляд поліції за переховування „Кобзаря“ Шевченка Женевського видання; це було в початку 1880 р. В квітні 1881 р. йому вдалося виїхати до Швейцарії, де він і прожив до листопаду. Перлюстрація листів виявила владі, що він їде назад, бо емігранти доручили йому організувати гурток. Цей гурток був не українофільський, а народовольський, і за нього Романенко знову попав до в'язниці, а потім знову ж таки під догляд. От як раз на нього покладає надії Майєр, що „Степан“ або „Герасим“ (брат його Герасим Романенко) допоможуть йому звільнитися з в'язниці¹⁾.

Виховаці Громади селяни принесли багато користи в справі пропаганди. Уміння Громади вибирати селянських дітей та виховувати з них пропагандистів признавали й самі народовольці. Згадаємо, як Лизогуб хотів, щоб молодшого брата його вчили українці: Ковалевський або Лобода, але Лобода вже виїхав тоді з Женєви допомагати Драгоманову. З другого боку слідство в справі Охременків підкреслює, що вони брали до себе селянських хлопців та дівчат і виховували їх за для майбутньої революційної діяльності.

Спинимося на діяльності Охременків, Івана Васильовича та сестри його Олександри („Саша Полтавка“.) Почали вони свою діяльність учителями в селі Лебехівці Кременчуцького повіту. Потім їм довелося забратися звідси й Олександра Василівна дістає посаду вчительки в Чорнім Острові на Поділліу. 1876 р. вона попадає під жандармський догляд і змушена покинути Чорний Острів. 1876—1877 рр. обидва стають близько до землевольців-бунтарів, але тільки як союзники, спільчани.

В травні 1878 р. брат і сестра разом із Вірою Григорівною Андрющенко з'являються в Миколаєві й беруть в оренду засіяне поле в с. Кон-

¹⁾ Що Степан Романенко грав провідну ролю в цьому гуртку показують два листи з Берна (Швейцарія), з яких один був до Є. Моїс. Симоновича, другий до Бориса Спіро з весни та осені 1881 року.

Перший лист від курсистки Гесі (Галі) Симонович; в ній вона пише про свій замір „идти въ народъ“:

„Въ настоящее время я занята зубреніемъ всѣхъ запрещенныхъ книжекъ и пишу брошюру, которую исправляли Бродская, Гуревичъ и Рейхеле. Сейчасъ же послѣ родовъ иду въ народъ. Главная остановка въ костюмѣ а потому прошу тебя прислать малоросійскій костюмъ“.

Другий лист рекомендує Спіро керманіча в особі Ст. Романенка, „Боринька, для тебя Степанъ теперь будетъ неоцѣненной находкой. Съ широкими планами собирается онъ теперь въ Одессу. Главная цѣль—организация кружка на самой серьезной опредѣленной подкладкѣ. Я нахожу, что Степанъ наиболѣе годенъ къ роли организатора. Онъ сумѣетъ соединить старшихъ съ младшими... Постарайтесь стать нераздѣльными друзьями какъ мы всѣ“. (Арх. Одес. генерал губернатора 1881 р. справа № 1, аркуші 10—16).

стантинівці. У них живуть і працюють два хлопці і одна дівчина—селяни з Полтавщини.

Одна подія звернула на них увагу влади. Річ у тім, що Іван. Вас. оженився з Вірою Григорівною, і молода з новим паспортом по вінчанню негайно поїхала до Києва, де вона під своїм дівочим прізвищем уже не могла жити. В Києві вона опинилася разом із Винниченком, який значився в списку неблагонадійних. Потім вони разом із тим же самим Винниченком переїхали в Чернігівську губерню й 1881 р. їх знову переслідувано за пропаганду серед селянства. Влада вважала шлюб Охременка фіктивним, але юридично зробити нічого не могла. Це перше. Друге, що звернуло на нього увагу влади, це той факт, що свідками вінчання І. В. Охременка з В. Г. Андрущенко розписалися особи, що на другий же рік фігурували в політичнім слідстві й процесі, що наробив великого розголосу. Це були матроси 2-го Чорноморського екіпажу: Логовенко ¹⁾, що його потім було покарано на смерть у справі Чубарева-Лизогуба, Морозовський, що потім втік, та Коломієць, що потім довго сидів у в'язниці в справі про революційний рух серед матросів. 1880 р. виникло слідство про рух серед матросів 1-го Чорноморського екіпажу в Миколаєві, яке відомо під назвою „Дѣло Ключникова“ (названо так за прізвищем матроса, що дав найбільш свідчень). Ключників утік, але його було спіймано; він виказав, що 1878 р. йому в Одесі допомагав Мальований. Він знав лише помешкання Мальованого й їздив в грудні 1878 р. із дорученнями його та Гернета до Константинополя, Батума та Керчі, і в Керчі його й було арештовано. У Мальованого він зустрів якось Левченка, що приїздив з Києва в справах організації з'їзду. Другий матрос Морозовський знайшов притулок у Охременків. Вони випровадили його з Новочеркаська до Парамонова ²⁾, і Віра Григорівна пересилала йому гроші через цього Парамонова. Третій матрос Ротонос жив у себе на батьківщині в Дніпровськім повіті ³⁾.

1879 року Курицин виказав, що коли було організовано втечу Стефановича, Дейча та Гутановського з Київської в'язниці, які сиділи в Чигиринській справі, то організатор втечі „Михайло“ (Фроленко) їздив за грошима на Полтавщину до Івана Вас. Охременка (коли той жив в Лебехівці). Через те над Охременками скупчилися хмари. Олександр Василюк було вислано 1879 р. „административнымъ порядкомъ“, а Ів. Вас. втік із Константинівки. Але 1880 р. його все ж таки було знайдено в Терській області в станиці Сліпцовській, де Охременко учителював в Ремісничій школі ⁴⁾. Але юридично обвинуватити його було тяжко, бо фактів не можна було довести. Слідство хотіло поставити в провину Охременкові те, що вони з сестрою брали до себе селянських хлопців та дівчат і виховували їх для майбутньої революційної діяльності, але селяни-свідки уперто оповідали самі звичайнісінькі речі. Цікавий висновок цього слідства: Охременко—мирний революціонер і тим небезпечніший, що підготовлює з народу діячів революції в особі селянських хлопців та дівчат.

Охременки виховували й давали освіту своїм односельчанам з села Лебехівки. Батьки Мотрі Коломієць та Якова Кудревича казали, що

¹⁾ Логовенко передав казньонний піроксилін Давиденкові, що належав до партії „Земля і Воля“. Давиденка також було покарано на смерть.

²⁾ Пізніш видавець „Донской Рѣчи“.

³⁾ Арх. Одес. губ. 1881 р. справа № 81.

⁴⁾ Зв'язок з Харковом та Винниченком Охременко мав через Давида Гутермана (Нар. Воля), що жив у Ростові. 1879 р. підчас трусу у Гутермана було знайдено українські видання.

вони віддали своїх дітей Охременкам, бо ті „люди розумні й зроблять з дітей їх людей порядних та освічених“. Двох хлопців—Абрама Жигура та Ів. Єл. Лисяча було взято майже дорослими і їх потім переслідувано за політичну неблагонадійність. Але довести щось не можна було і лише зроблено висновок про кожного з них, що „удає з себе простеця, а письменний, меткий та хитрий хлопець“.

Чередниченко також був з походження селянин; виховала його Київська Громада. Потім він працював разом із Чубинським в „Юго-Запад. Отдѣлъ Географическаго Общества“ і займався пропагандою на Городищенському заводі, де він був „смотрителемъ рабочихъ казармъ“. Звідси він переселився в одно з сел на Київщині, де і помер.

Чередниченко був типовий український соціаліст—народник; виховала його Київська Стара Громада, а своєю діяльністю він належав уже до покоління Молодої Громади. Це була надзвичайно добра й хороша людина. Кравцов (в процесі Лизогуба) оповідає, що коли він поїхав якось до нього на село і не застав уже його серед живих, він почав розпитувати про нього селян, і ті йому відповідали, що це була „свята людина“.

На Городищенському заводі була ще одна людина тогож типу—це сьосар Далматов. 1876 року він помандрував у Сербію і там в лавах сербського війська поліг головою. В „Одесскомъ Вѣстникѣ“ Кравцов умістив його некролог, на який звернув увагу в одній з своїх статей Михайловський і писав, що це чудовий сюжет для нового роману.

Городищенська цукроварня біля села Млієва Черкаського повіту, заснована Хв. Ст. Семиренком, бувшим кріпаком. З 1843 р. по 1847 р. Семиренко, що вийшов за викуп на волю, улаштував цукроварню з таким же селянином Яхненком. З ними приятелював Т. Г. Шевченко і приїздив на завод, теж потім Костомаров і Драгоманов, (Викази Курицина). Павло Чубинський має тут свій постійний гурток і звязок з робітниками та службовцями. В 1870-х рр. Платон Хв. Семиренко продовжує керування заводами в тім же напрямку ¹⁾. З сем'ї Яхненко була дружина Желябова 1876—79 рр.

Городищенський завод не випадково був притулком для різного рода Українців. Там в ті часи жив син співвласника заводу Лев Семиренко, що був—як і його батько—під великим впливом українофілів. Платон Семиренко перенявся соціалістичними ідеями і не на жарт захопився думками Фур'є про фаланстер. Як пам'ятка цього захоплення залишилася велика мурована будівля що її було збудовано,—як оповідає Кравцов,—з метою здійснити фаланстер, наскільки це було можливо в умовах нашої дійсности. 1880 року у Л. Семиренка, підчас перебування його в Одесі був навіть трус, але було знайдено лише незначне листування та звичайну на ті часи українофільську і прогресивну літературу. ²⁾

Про Ткаченка вже було сказано раніш, а тепер спинимося на трагічній постаті поетеси-селянки, Гапки Іщенко.

В українських колах Київ та Одеси, так само як і в землевольських і народовольських гуртках, в усій другій половині 70-х років велику популярність мала селянка—поетеса Агапія Іщенко, або—як вона сама себе і всі її називали—„Гапка“. Гапка—учениця Драгоманова, близька приятелька Віри Засулич, наречена Ковальського, близька з гуртком Чубарева. Революційна молодь дуже носилася з нею, але по п'яти роках революційної діяльності Гапка ганебно капітулювала перед владою й безславно зійшла зі сцени.

¹⁾ Сім'я Семиренок після виходу на волю лічилася в Одесі з 1843 р. по 2 гільдії (Арх. Воен. Одес. ген. губ. 1855 р. справа № 175 о Хв. Семиренко.

²⁾ Арх. Одес. ген. губ. 1879 р. № 105.

Гапка народилася в Єлизаветському повіті, в селянській родині. Сама вона в листі до свого останнього друга Шиповича, пише, що була простою пастушкою й доля дала їй тягар життя над її силу.

В 1873—1874 роках Гапка дівчина підліток—швачка. Вже з роду вона була добре розвинена розумово, мала живу й вразливу вдачу, а разом із письменністю дістала нахил до поезії. Одеський меценат граф М. М. Толстой звернув на неї увагу і взяв її до своєї хати, щоб дати їй дальшу освіту. Почавши вчитися, Гапка зацікавилася соціальними науками: її захопили революційні ідеї. Хто прищепив їх їй, чи її вчителі—місцеві студенти, чи зросли вони на ґрунті її соціального походження, невідомо, але Толстой упевнився, що його здібна вихованка має нахил до „політично-економічного вчення“, як він це зазначив. Тому Толстой вигнав Гапку з своєї хати, але долею її почали піклуватися українофіли, до яких вона приєднує себе починаючи з 1875 року. Одеські українофіли посилають її до Києва. В Києві Гапка познайомилася з широкими революційними колами. Про ці часи в життю Гапки Курицин, якого Панютін спеціально викликав на це розслідування, в січні 1880 року оповідає Панютину от що:

1875 року Іщенкова жила в Києві й була на вихованню київських українофілів¹⁾. Лекції їй читали професори київського університету: Антонович, Драгоманів і ще хтось із професорів, а також і Марія Тургенева, що належала тоді до партії соціалістів; в помешканні її й жила Іщенко. Від Тургеневої Іщенко перейнялася соціальними теоріями і через Тургєневу познайомилася з усіма київськими соціалістами. Насамперед вона познайомилася з Марією Ковалевською (що її було засуджено на каторгу²⁾), а потім із Мокрієвичем, Малинкою, Чубаревим, Дейчем, Стефановичем. 1876 р. Іщенко працює як звичайна собі робітниця на одній із цукроварень Київської губернії і на цьому заводі провадить політичну пропаганду. Потім також займалася пропагандою в Полтавській губ., як звичайна робітниця у якогось поміщика, потім десь на Харківщині. Коли Марія Тургенева тримала в Києві комунальне помешкання, де сходився гурток Стефановича та Мокрієвича, то Агапія Іщенко також жила в цій помешканні й особливо приятелювала в цей час із Вірою Засуліч та „Машою“ (що потім в Петербурзі чинила озброєний опір поліції).

От відомості, що подав про Іщенко Курицин. Дальше він про неї мало знає. „Гапка“ переважно живе в Одесі. З'явилася вона в Одесі знову з переїздом М. П. Драгоманова через Одесу 1876 року до Женеви. Ії бачать на зборах Громади з приводу приїзду Драгоманова й тут вона виступила разом із лівим крилом українофілів—Мальованим, Борисовим та іншими.

Що-року влітку „Гапка“ йшла на село „до народу“, або—як вона казала—„отправлялась на плантацію“.

В Одесі Іщенко особливо приятелювала з Ковальським,—каже Курицин і її навіть уважали його нареченою. Коли Ковальського було покарано на смерть, у в'язниці ходили чутки, що Іщенко хоче забити жандармського начальника Кнопа³⁾.

Про цей момент заступник Кнопа Першин писав Тотлебеніві так: 2-го серпня 1878 р. в день кари на горло Ковальського до Кнопа з'явився брат покараного й заявив, що селянка Агапія Олександрівна Іщенко (се-

¹⁾ Участь українофілів у вихованні Гапки дала привід Тотлебеніві в листі до Лоріс-Мелікова узагальнити цей факт і обвинувачувати українофілів у тім, що вони забирають дітей у селян і виховують їх в революційнім дусі.

²⁾ Дружина Мик. Вас. Ковалевського.

³⁾ Архів ген. губ. 1880 р. діла № 129 листи 125—155.

ред соціалістів „Гапка“), яку уважали нареченою його брата, поклала на думку помститися над Кнопом за смерть свого нареченого й шукає лише випадку вбити його. Тому її, Іщенко, з наказу градоначальника, було вислано на батьківщину. Разів два її знову знаходили в Одесі, й поліція знову її висилала.

Курицин зауважує далі ¹⁾, що Іщенко близько стояла і до гуртка Чубарева-Лизогуба. Вікторія Гуковська соціалізм прийняла від Іщенко й Іщенко познайомила її з гуртком Чубарева ²⁾.

Те страшне вражіння, яке зробило на Іщенко покарання на смерть Ковальського, було причиною першого початку психічної хвороби „Гапки“ в 1878 р.

Влітку 1879 року судять Чубарева-Лизогуба та його товаришів, а потім карають на горло Чубарева-Лизогуба, Давиденка, Логовенка та Віттенберга. Майже одночасно йдуть з наказу Тотлебена заслання без суду й слідства до Сибіру. Становище Іщенко стає дуже скрутне. Але її вирятував на якийсь час студент Микола Андрієвський, що як раз скінчив курса, а незабаром дістав і посаду вчителя гімназії в Миколаєві. Він фіктивно одружується з Гапкою й після того видає їй на законній підставі паспорт для життя в Одесі під іменем жінки вчителя Агапії Андрієвської. На півроку легальний паспорт урятував Гапку від переслідувань. Але потім вже іншого Андрієвського (Олексія Олександровича) було заслано й поліція арештувала Гапку, як його жінку. Це сталося 24 січня 1880 р. підчас останнього масового тотлебенівського арешту в Одесі. Жандарі розкривають помилку, але згадують і Ковальського, і Драгоманова, і пропаганду її,—і в результаті Тотлебен засилає її до Східного Сибіру і вона 25 лютого 1880 р. з черговою партією їде в Московську пересильну в'язницю.

Перед виїздом вона подає Тотлебенові одне прохання, де просить передати її прощального листа до її нового приятеля Ант. Павл. Шиповича, що якраз кінчив гімназію і належав до гурта Чубарева.

Шипович був її друг і останнє кохання. До цього моменту належить характеристика, яку дав їй жандарський полковник Першин: наводимо її тут:

Тутешні соціалісти вважають Гапку невизнаним народнім поетом й показують якусь особливу пошану до неї. Підчас трусу в Андрієвській знайдено лише її вірші, знайшовся навіть „вид на жительство“.

Проте Тотлебен уважав Іщенко „весьма опасной и способной на всякое революционное выступление“.

В Московській в'язниці захопила Гапку „диктатура серця“ Лорис Мелікова і вона знову почула приплив енергії й охоту до життя. З квітня 1880 р. вона пише А. П. Шиповичу:

„Друг мой Антон! Что значит твое молчание? Боже упаси если с тобою случилось что недоброе. Нет, я не хочу этого думать или я снова сойду с ума ³⁾. Напиши мне, друг мой, что ты не грустишь, здоров и бодро продолжаешь свои занятия. Тогда я буду счастлива и энергична, а главное, что ты жив, ведь я и этого не знаю, но если тебя нет уже на свете, тогда, Боже мой, зачем мне жизнь, свобода и все ведь ты один только и привязываешь меня к жизни, в тебе все мое счастье, энергия и

¹⁾ Викази Курицина, що з'явилися в друку 1906 р. („Былое“), всі основані лише на „Записці“ що її було зложено наприкінці 1879 р., тому в них нема ніякого оповідання про „Гапку“.

²⁾ Вікторію Гуковську 14 років заслано в Сибір вироком суду за участь в гуртку Чубарева—Лизогуба.

³⁾ Перший раз Іщенко збожеволіла по скаранню на смерть Ковальського.

талант. Не стань тебя и снова почувствую себя одинокой в этом мире, как в пустом пространстве. Но что за малодушие верить в печальные предположения. Ты может не пишешь просто потому, что [не получил моего письма. Друг мой! Надоела мне эта мрачная ночь моей жизни, странно сложилась моя судьба. Думала ли я пять лет тому назад, будучи простой пастушкой, лежа часто на ложе природы и напевая свою природную дещую и чистую думу, что мне придется пережить такую крепость горя. Да. Я даже состарилась, а ведь всего только пять лет. Но что я все в минорном тоне напеваю тебе по привычке. Мне кажется, что на моем горизонте загорается что то похожее на светлый и радостный день. Я надеюсь быть свободной. Лорис-Меликов человек очень гуманный и разобрав мое дело непременно освободит меня, так как я ему писала два прошения. Не знаю известно-ли тебе, что я предназначена к высылке в Восточную Сибирь и что теперь до весны обитаю в Пугачевской башне в Московской центральной пересыльной тюрьме. Но ты не подумай, что здесь очень страшно—совсем нет: московское начальство каждый день позволяет гулять, ходить в церковь, отворять камеры, то есть все за исключением ходить на волю. Прощай, пиши. Твой друг Агафья Андриевская“.

В Московській в'язниці закінчилася революційна діяльність Гапки. Підлештування до Лорис-Мелікова, як ціна за волю, досягла свого: Гапку було викликано до Петербургу, де в липні розглядалися її справа у верховній Розпорядчій Комісії. 8 липня 1880 р. Гапка дістала волю, але на те питання, за що, за які викази та виявлення в Комісії вона її дістала, дає відповідь „Вістникъ Народной Воли“, який заличив Гапку до зрадників. Ще в Московській в'язниці Олена Росікова ¹⁾, що сиділа разом з нею, називала Іщенко шпигункою. Те-ж саме зазначають спогади народовольців. Її відцуралися і українофіли, і народовольці, і взагалі всі соціялісти, вважаючи шпигункою. Далі Іщенко кудись зникла, і навіть її ім'я десь загубилося. Чи з'являлася вона на Україні—невідомо. На цім моменті урвалася і її літературна діяльність. Останній вірш її, якого нам відома лише назва і який навряд чи був надрукований, явився „19 февраля“; написала його Гапка у в'язниці в квітні 1880 р. і він носить безумовно сліди того ж таки регреса. Натхнення покинуло Гапку разом із загубленою нею психологією її революційної молодости. А може тому була інша причина, про яку натякає нам і лист до Шиповича—ознаки другої психічної хвороби. Але на ці питання відповісти не можливо, бо вона зійшла зі сцени, не залишивши по собі ніяких слідів.

Серед прокламацій початку 1880-их рр. виключне місце займає прокламація 1881 р. писана українською мовою. Українофіли 1870-их років не виступали як політична партія з одним програмом, який ставив би ясні завдання. Вони боролися за культурну позицію й постачали із закордонних друкарень літературу українською мовою для культурно-соціальної агітації. Це були твори красного письменства народників (2-й том Шевченка, „Кобзарь“ та інші), журнал „Громада“, брошури. Прокламацій вони ще не могли випускати, бо треба було спочатку зміцнити свій ідеологічний фундамент. Тому ми даремно шукали б українофільських прокламацій. Проте українофіли соціялісти залишили по собі слід у вигляді кількох прокламацій українською мовою від імені різних революційних груп, де вони зливалися із загально-революційними течіями. Одну з таких прокламацій ми й наведемо тут, але перед тим з'ясуємо історію її появи.

¹⁾ Її було заслано на каторгу в справі експропріації грошей з Херсонського Казначейства народовольцями.

Угода українофілів-соціалістів із групами „Земля і Воля“ встановлювалася двічі; перша була уложена 1874 року в Києві в помешканні Ковальських (викази Веледницького) та 1876 р. в Одесі в помешканні Мальованого (свідчення Курицина). Така ж угода практично проводилася в житті в ріжнородних дрібних гуртках, які часто з'єднували Чернишевського з Шевченком і були звязані і з землевольцями, і українофілами центрів. Одним із таких гуртків був Катеринославський гурток, zaloжений Михайличенком та Чевягою. 1879 р. тотлебенівський розгром захопив і його й обох керівників цього гуртка було заслано. Та гурток не умер зовсім. Залишився на місці один із діяльних членів—Низиковський і ще чоловіка вісім активних членів. Процес 21-го в Києві 1880 р.¹⁾ (Диковські, Ілященко, Юрковський та інші) виявив (у виказах Богуславського), що Катеринославський гурток тримав звязок із Диковськими (що зачисляли себе до чернопредільців), Юрковським (народоволецъ) й діставав драгоманівську женевську літературу від Ф. К. Вовка та Федора Винниченка. Такі гуртки існували: один на правому березі Дніпра на Катеринославщині, що гуртувався навколо вчителя Шпаковського, і другий селянський гурток на Херсонщині в Новім Бузі, проводирем якого був учитель Петрушевський; вони знаходилися в таких же взаємовідносинах до центрів в Одесі, Києві та Харкові.

Після першого березня 1881 р. серед прокламацій, що з'явилися з приводу смерті Олександра II-го, дуже велике вражіння зробила одна від імени „Земля и Воля“ українською мовою. „Земля и Воля“, як відомо, розкололася ще влітку 1879 р. на Липецьким з'їзді на народовольців та чернопредільців. Не можна думати, що в Катеринославі, де було надруковано цю прокламацію, не знали про Липецький з'їзд, що відбувся за два роки до появи прокламації. Але коли пригадати угоди 1874 та 1876 рр. українофілів та народовольців і всю діяльність Катеринославського гуртка, то справа стає ясною—угода діяла в житті і 1881 року. До того ж в Катеринославі рівночасно з'явилася коротка прокламація від „Черного Предѣла“ російською мовою, що формою дуже нагадувала прокламацію „Комитета Народной Воли“ з 2-го березня 1881 р. Більш того—прокламації „Черного Предѣла“ та українська „Земли и Воли“ надруковано хоч і на ріжнім папері, але одним і тим самим синім літографським атраментом. Отже було їх надруковано в одній літографії. Вони з'явилися в один і той самий день 23 квітня 1881 р. Отже про існування „Черного Предѣла“ знали дуже добре²⁾.

Ще один дуже важний факт: момент появи прокламації збігається з моментом появи в Катеринославі В. Г. Мальованого³⁾, що втік тоді із заслання. Півтора місяці пробув він в дорозі і нарешті дістався до Катеринослава, до своєї родини (в це перебування він написав дітям вірш „Не потурай на те, що шлях ще не пробит...“). Далі—прокламація поширилася від Кременчука й по правім березі Дніпра до Буга і поширилася дуже швидко—23–30 квітня 1881 р. Ще маленька деталь: текст прокламації написано літерами гарного слов'янського стилю, а це було найлегше зробити комусь із шости семінаристів Катеринославського

¹⁾ Київські політичні процеси 1878–1880 рр. друкувались в додатках до „Кіевскихъ Губ. Вѣдомостей“.

²⁾ Місцеву коротеньку прокламацію від імени „Народной Воли“ (Сак, Церковницький та Колесников) надруковано було в червні 1881 р. і було заарештовано в процесі друкування, тому можемо говорити про появу тут лише двох прокламацій.

³⁾ Пригадаємо, що в угоді 1876 р. в помешканні В. Г. Мальованого брав участь Андрій Ів. Желябов і звязок між двома датами 1876 та 1881 рр. стає ще яснішим для історії цієї прокламації.

гуртка; найбільш певно, що писав його Низиковський, який взагалі писав гарним письмом.

Тепер перейдемо до тексту. Ось він:

„Слово тайного братства Земля і Воля“

До усіх добрих людей.

Не простий злодій-душегуб був той, що вбив царя, а самий щирий з тих праведних душ, що до послідньої каплі крові стоять за громадське діло! Не задля своєї якої користі шов чоловік на певну смерть, а за увесь убогий, голодний і задавлений люд! Не пан він був і не за панське діло положив свою чесну голову! Мужик Смоленської губ. Михайлов і міщанин Новгородської губ. Рисаков доконали таки свого царя. За що-ж, за що спитають де-котрі? Дамо ми відповідь, та не той, що почувте от попа або станового! Відповідь наша буде щиро-правдивий, той самий, що захован у тайнику кожного щирого мужика! Ось, слухайте! Було колись, що темна ніч обгортала і розум і волю робочого люду; чоловік родився, вмирав не знаючи, що він, як чоловік, має якесь право! Чим далш, тим більш спадали більма з темних очей і простий чоловік рахував потроху як він живе, як живуть другі люди і як би треба було жити; не багато було таких, але тим дужче запала їм у голову думка допомогти правді побороть кривду. Думалось їм: царь один сила і все держить у своїй волі—попросим же його щоб трохи порівняв людей: голодному щоб дав хліба, безземельному землі, темному освіти. І що-ж? У царя самого: землі не зміримо, і грошів нечислимо, і хвабрик і заводів. І як сам він найбільший пан, то і послухав не правдивого голосу мужицького, а панського. Правда, дав він і землю, і школу, і суд, і волю: але що-ж з того, що всякий волен помирать з голоду! На той клаптик землі наложив стільки усяких податків, що і сам він бува не варт того; на ту нещасну волю напустив ісправника, і урядника, котрі вже десяту шкіру здрали з тієї волі. Та й що то за вольна душа, що повинна платить за свою душу,—за те що дише і дивиться на світ божий! Що та за воля, що ходить по паспорту, жеве по наміру і трусиця перед кожною поганьню, що тільки хай трохи зовеця начальством! Що то за освіта, що псалтирь ледве розбирає, а не щоб яку розумну книжку! Що то за суд, що у его тільки багатий і прав, тільки бідний і винуватий. „Колиб знав, то поміг би людям“—думають де-котрі. Знав він, добре знав! Не побоявся-б і панів, бо їх у сто раз менш од мужиків і цілий мільон москаля слуха його слова. Знав він теж, що темнота людська слухяна і почитає его за бога. І не послухав він того правдивого голосу, що йшов до его, як з домовини, із задавленої душі мужицької. І не прийняв він тих замучених рук, що простягались до его, як до рідного батька. Де ті люди, що з усього царства, з торбиною на плечі, та с приговором обчества за пазухою що вісні мандрували до свого царя шукать правди. Ті щирі душі, що кидали дома жінку і діти і хазяйство, щоб допомогти громадському ділу щоб добитись царської правди, замість тієї правди гноїлись по тюрмах, пропадали у Сибірі на каторзі. Так от за це все горе, що виніс на своїх плечі робочий люд, мужик і міщанин учинили таки свою розправу над своїм царем. Тепер настав новий царь. Що буде побачимо, але у нас така думка, що й новий не дуже розщедриця! Так хіба яку подать скине, або пів морга землі накинє. Та не того нам треба! Годі вже надіятися на когось!

Громада великий чоловік. Вона має всяке право у своїм добрі. Треба тільки дружно взятись і добитись того щоб:

1. Земля, хвабрики і заводи належали до того, хто на їх робе.

2) Щоб усяке діло робилось гуртом, а не різно і не по приказу начальства. 3) Усім щоб заправляло само обчество, по согласію з другими обчествами. До того щоб дійти, починать треба разом, дружно не жаліючи себе. Вибирайте виборних з кожного села, нехай сходяця і радяця поміж собою! Составляйте приговори разом от 10 волостей. Касуйте всякі платежі, аренди, чинші. Рубайте ліса, скільки потрібно на обчество. Заорюйте межі, засипайте рови по отрубних участках. Оріть землю гуртом і на скільки хопить сили! Ви маєте право це робить, бо земля з діда-прадіда ваша. Ви на їй працюєте. Руйнуйте старе, муруйте нове, аж поки з того полумья не вигартуеця добрий, новий порядок. Одним словом—робіть своє домашнє діло. Я(к) же-ж новий царь нашле на вас вісько, почне усмирять та гноить по Сібірах, то значить він ваш ворог і панам приятель, значить не хоче добра людям. То не всидить і ему на своїм троні, як не всидів і его батько“¹⁾!

От яка була прокламація, надрукована синіми слов'янського стилю літерами на зеленім папері, і на зверх подібна до якоїсь старовинної грамоти. Прокламація зробила вражіння на селянство, до того ж в такій місцевості, де було колись старе Запоріжжя і особливо в Олександрівським повіті. По руїні січі на старих запорозьких вольностях виникло велике поміщицьке землеволодіння, засноване на „жалованих грамотах“ та „рескриптах“ Катерини, Павла та Олександра І. Але селянство зберегло пам'ять про інші—вільні козацькі часи. Тут прокламація була всім зрозуміла й відповідала захованим глибоко в душі думам у внуків і вільного козака і недавнього кріпака. Прокламація поширилася дуже швидко.

5-го травня Олександрівський ісправник рапортував губернаторові: об'їздячи 2 та 3 травня край повіту, що доходить до ріки Дніпра, мені довелося довідатися про нові безглузді таємні поголоски, що їх поширюють серед народу; як відомо з газет, в Кременчуці поналіплювано було в другій половині квітня прокламації „Земля и Воля“²⁾. Поява їх залишила в народі вражіння. Селяни Олександрівського повіту, сусідні з бережжям Дніпра, склали собі таке переконання, що буде додатковий наділ землі.

Глухе хвилювання в повіті тривало весь травень та червень. Предсідатель „Александрійскаго по крестьянськимъ дѣламъ присутствія“ 17 травня 1881 р. виїздив у посад „Новая Прага“, де, як він казав, „болѣ нежли в другихъ мѣстахъ, возбуждено мѣстное населеніе различными толками и слухами“. В посаді „Новая Прага“ живуть селяни, що виключно займаються хліборобством. Предсідатель зібрав селянський сход й на нім доводив на правдивість чуток.

Олександрівський предводитель дворянства Ієрвоницький від імени дворян звертався до губернатора з проханням вжити заходів що до охорони безпечности поміщиків. Панічний настрій дворян був такий великий, що Ієрвоницький писав до одеського генерал-губернатора князя Дундукова: „Слухи объ избіеніи дворянъ на праздниѣ Троицы ходять въ народѣ; также что безземельнымъ крестьянамъ будетъ вскорѣ нарѣзана и отдана земля, которая будетъ отобрана отъ помѣщиковъ, что пойдутъ громить дворянъ“. Далі предводитель писав, що „въ половинѣ мая изъ уѣзда уходитъ въ лагерь воинская часть („Кинбургскій драгунскій полкъ“

¹⁾ Покійний С. І. Мартиновський (народоволец процесу Квятковського) згадував мені, що Київська прокламація „Землі і Волі“ була теж такого змісту і написана була Павлом Івановим, старим землеводем, що був прихильний до українфільства. Можливо допустити і таку гадку, що Катеринославці були в зносінах з киянами.

²⁾ Ісправник не знав того, що губернатор знав уже з 23 квітня, а саме, що джерело їх ближче—в Катеринославі.

та кінно батарея), а въ это время начнется наплывъ массы рабочихъ въ уѣздъ на косовицу. Исправникъ заявилъ, чо не может ручаться за безопасность дворянъ, живущихъ въ деревняхъ“¹⁾.

Заколот відбивався на сусідніх повітах, — Лисаветинському та Дніпровському, себто на території все тих же самих запорозьких вольностей і мав очевидно і ті самі соціально-економічні підстави²⁾. Зелена прокламація, треба гадати, чи поширювалася у великім числі примірників, чи передавалася з села до села, але про неї знали далеко навкруги, а в Таганрозі навіть хотіли наслідувати її.

З тих справ, що захоплювали увагу українських громад, треба окремо згадати справу про друкарню. Питання про регулярне отримання закордонних українських видань було досить складне. Потреба в книзі була велика, а друкарня „Громади“ в Женеві показала, яким культурним та політичним фактором вона була. Разом із тим виявилася і невигода мати так далеко друкарню, хоч би й вільну. Женева була дуже далеко й зносини з нею утрудняли кордонні рогатки. До Женеви посилалося рукопис, а книжку звітти одержувалося контрабандою або з okazією. Зносини провадилися через Одесу. Добре налагоджено звязок у 1878—1879 рр., коли з цією метою їздив за кордон один раз Андрієвський і два рази Борисов. Провалилися зносини і через море з okazіями до Константинополя, а звітти поштою в Женеву; а назад—з Женеви—або за посередництвом Кондріану через румунський кордон, або знову з okazією через море. Женева та Львів могли принести велику користь, коли треба було видавати солідні, великі видання, але для брошюр та листівок потрібна була друкарня на території України. Тому то „Громада“ почала думати про урядження друкарні,—як переказував Курицин із слів Левченка—поблизу Київa.

Проект заведення таємної української друкарні безумовно обміркував Андрієвський з Драгомановим під час перебування свого в Женеві 1878 р., а пізніше про це міг вести переговори з ним Борисов 1878 та 1879 року (на весні). І цим тоді пояснюється той факт, що Одеська Громада брала на себе організацію перевозу друкарні з-за кордону, а саму друкарню вирішено було помістити в околицях Київa і мала розпоряджати нею київська Громада.

Вияснення технічної сторони заведення друкарні провадили громадяни з Левченком. Вибір Микити Левченка не був випадковим для такого доручення: Левченко 1874 р. 14-літнім підлітком поступив учнем у друкарню в Київі, у 18 років став складачем, а 1878 р. познайомився і близько став до українофілів. В травні 1879 р. Левченка арештовано в Керчі по тому, як він побував в Одесі й відвідав у Керчі свого брата Константина. Офіційна „записка“, складена з матеріалів допитів, оповідає про подорож Левченка, що в соціалістичній організації мав назву „Никитича“, із Київa до Одеси: Левченко, місяць пізніш по арешті комуни Мокрієвича, виїхав до Одеси, де з ним в той час познайомилися українофіли: Шульгін, Мальований, Андрієвський³⁾; та інші й провадили

¹⁾ Архів ген. губ. 1881 р. стр. 21, листи 139—140.

²⁾ В повітах Верхнедніпровським, Катеринославським, Лисаветинським та почасти й Ананівським цей заколот дав велику кількість так званих в юридичній термінології „преступлений противъ величества“, себ-то образъ царя і виявив себе широко розповсюдженими чутками про поділ землі. Десятки селян було притягнуто до відповідальности за ці злочини в описаних районах у місяці травні—червні. (Архів Одес. ген. губ. 1881 р.).

³⁾ Шульгіна, Мальованого та Андрієвського було вислано „административнымъ порядкомъ“ з Одеси до Східнього Сибіру.

з ним переговори з приводу урядження друкарні для друкування книжок із українофільськими тенденціями. Найенергійніше робив заходи з приводу урядження друкарні Шульгін, у якого Левченко жив безплатно; у того ж Шульгіна Левченко познайомився з Андрієвським, Мальованим, Ковальським та іншими українофілами. В Києві з приводу заснування друкарні з Левченком провадив переговори українофіл—учитель гімназії Житецький.

Організувати перевіз шрифту та іншого друкарського приладдя повинен був Аксельрод. Участь Аксельрода в цій справі була зовсім природною, бо він був член Женевської організації „Роботник“ і женевська друкарня „Роботника“ та „Громади“ організувала нову друкарню. Ця нова друкарня повинна була бути спільною організацією „Чорного Переліду“, соціалістів і „Громади“.

Коли до Києва прийшла звістка про розгром одеської „Громади“ в ніч на 1-ше червня 1879 р., в Києві вирішено було друкарню перевести до маєтку Стахорського—Козловки Путиловського повіту, де цю справу мав зайнятися народоволець Юрковський¹⁾.

З Києва до Румунії післано було в справі перевозу друкарні Житецького, Романовську, Денисенку, Литинського, які мали добрі зв'язки з деякими із місцевої людності (Житецький не раз переїздив кордон і мав зв'язки з Тульчею та емігрантами, Романовська була тут сестрою жалібницею підчас війни, Литинський рівночасно був військовим лікарем, Денисенко мав зв'язки на залізниці в Жмеринці). Романовська (Антонина) приїхала з Києва в Бендери ще влітку і разом із Сабуровою—також колишньою сестрою-жалібницею (Народ. Воля)—відкрили їдальню; ця їдальня й була тим місцем, де збиралися всі, хто брав участь у сій справі.

Тими ж днями їздив до Румунії колишній кишенівський семінарист Авксентій Фрунза; по повероті його було заарештовано в березні 1880 р. і він казав на допиті, що в Тульчі та Галаці у вересні-жовтні 1879 року він бачив емігранта Аксельрода, відомого під назвою „Кислорода“ й молодого парубка, що приїхав з Києва; звали його „Граф“, а в паспорті (сфальшованім) значився Макаровим²⁾. Потім у Тульчі та Галаці жив зовсім легально Ф. К. Волков або „Вовк“, що приїхав сюди для наукових дослідів над історією Задунайської Січі. Вовк хоч і глузував з „бунтарів“, як оповідає Фрунза,—але з соціалістами розмовляв; дружина Вовка на заслання. За для наукових студій приїздив Вовк і пізніше до Тульчі, а саме в серпні 1881 р. Тоді в Тульчі був поліцеймейстером Аліврі, якого було підкуплено російським урядом і він давав відомості про всіх непевних чи підозрілих йому осіб; за це одержував 500 карбованців. Тому і про Вовка він повідомив ісправника російського Ізмаїла в листопаді ж і от що писав про нього: „Волковъ прибылъ изъ Кіева мѣсяца 3 тому назадъ и заявилъ себя учителемъ естественныхъ наукъ. Примѣты его: лѣтъ 35—38, росту середняго, борода небольшая съ просѣдью. При разговорѣ закрываетъ глаза“. Аліврі вважав, що Вовк революціонер³⁾.

Шрифт через кордон перевіз Дунаєм Красюк; його вночі перевіз

¹⁾ По плану, що складено було за кордоном, друкарня повинна бути „Чорного Переліду“ та „Громади“, а обставини примусили улаштувати її для „Народньої Воли“ та „Громади“.

²⁾ Мабуть це був Денисенко, син дядька Золотоносського повіту Полтавської губ. що протягом 1879 р. не раз їздив до Тульчі і мав там зв'язки.

³⁾ Архів Одеського ген. губ. 1881 р. № 8, 1883 р. № 176.

човном Фед. Борисенко з Копаной Балки. Красюк заховав цей шрифт в очеретах коло Ізмаїла. Забрати його приїздила до Рені Романовська. Тут її зустрів як її чоловік Піотровський (прізвисько партійне „пан“) та Куровицький. Романовська в простій молдавській одежі (в черевиках, широких штаних, в свитці та брилі) з лантухом через плече ходила до Дунаю й переносила шрифт; його привозили румунські селяни, які представляли комиш до міста на паливо з островця на Дунаю, що лежав вище міста. З Тульчинського берега організував перевіз шрифту—зі слів Іляшенка—„Еврей Кислый“. З цим „Кислым“ Іляшенко потім зустрівся в жовтні 1879 р. в Одесі; зустрілися вони в трактирі „Таврида“, де була умовлена зустріч. „Кислого“ звали також „Кислородом“. Там із ним було ще 4 робітники, які обмірковували питання про касу для робітників. Нема сумніву, що це був Аксельрод¹⁾.

Перевозити шрифт залізницею допомагали Французи: начальник станції в Ясах Дюбер і машиніст в Рені—Гудар. Гудар ще до війни в 1876 р. мешкав із Красюком у Кишиневі, а Красюк у Тульчі близько стояв до Піотровського. Гудара було скинуто з посади і йому довелося переїхати на Кавказ на службу Поті—Тіфліської залізниці.

Визначну роль в справі перевозу шрифту грав Ярослав Піотровський (партійне прізвище „Пан“). Він до червня 1879 р. вже жив у Тульчі; а на російській території недалеко від кордону в Кагулі, жив у ті часи земський лікар Л. К. Голишевський. У Голишевського часто збиралися Піотровський та Мик. В. Литинський,—всі три родом із Волини. Притягнуто було теж Іляшенка-Куценка, що був у той час кочегаром на Бендерській залізниці; його рекомендувала Одеська Громада. Вона знала його через те, що Іляшенко служив слюсарем в майстерні одеського депо, а цю майстерню завідував Сивуляк, член одеської „Громади“, що близько стояв до Мальованого. Його було заарештовано пізніш за Андрієвського та Шульгіна, і він міг дещо зробити для урятування друкарні.

Слідче „Дѣло о задержанномъ шрифтѣ“ провадилося цілих два роки й розрослося до п'яти томів. Воно вияснило, що шрифту привезено було до Бендер усього 16 ящиків; із них шрифт із 7 ящиків Денисенко та Іляшенко переклали до 2 валіз та повезли залізницею до Києва. На ст. Жмеринці 30 липня 1879 р. два подорожні, маючи при собі білети з ст. Бендери, пред'явили багажному дві валізки й прохали прийняти їх до ст. Фастова на два білети III класи. Валізки здалися надзвичайно важкими і це викликало підозріння у багажного що до незвичайности багажу. Він почав вимагати, щоб валізки було відкрито. Власники валізок зникли. В цих валізках знайшли 5 пудів 24 фунти нового російського друкарського шрифту та метричне свідоцтво на ім'я дядька Галактіона Денисенка з містечка Кропивної Золотоноського повіту. Розшукування Денисенка привело до вияснення, що він колишній студент київського університету, що його було усунуто з університету в травні за студентські хвилювання й адміністративно вислано з Києва під догляд поліції. Далі виявлено було, що інші дієві особи в цій справі Литинський, Голишевський, Романовська, Сабурова минулої турецької війни 1877—88 р.р. служили разом в санітарних відділах—Литинський та Голишевський—лікарями, а Романовська та Сабурова—сестрами-жалібницями. Їздили вони в санітарних потягах і добре знали рейси залізницею Рені-Бендери-Київ та Київ-Брест. По закінченні війни Голишевський залишився в Кагулі, Литинський виїздив на якийсь час до Житомира, а Рома-

¹⁾ Архів ген. губ. 1880 р., діло 124, т. I, листи 252—262.

новська—до Києва, але к часу організації перевозу друкарні всі опинились на кордоні.

А вияснення справи йшло все далі: Іляшенка арештовано в Ніжені; 12 вересня в плавнях знайдено ящика з друкарським шрифтом; 6-го листопада в Белграді заарештовано Сабурову, що виїхала до Голишевського в Кагул без паспорту, а разом із нею й Мик. В. Литинського. Коли він поїхав до Голишевського, то підозрінь що до нього поліція не мала, але при ньому було знайдено кілька книг закордонної революційної літератури, як наприклад „Бѣлый терроръ или выстрѣлъ 4-го апрѣля“ („Лейпцигъ 1875 р.“) та твори Тараса Шевченка видання 1875 року у Львові.

Але, як побачимо далі, більшості з них пощастило втікти за кордон. Чому вони не зробили цього раніш, себ-то не втікли за кордон тоді ж, як в липні було задержано в Жмеринці друкарський шрифт, пояснюється тою обставиною, що вивіз друкарні з Тульчі (або вірніш, з Галацу) ще трівав далі частками й що частина шрифту була закопана на повір'ю будинка, де містилася їдальня Романовської — Сабурової.

Піотровський приїздив до Бендер у вересні в молдаванській селянській одежі; він забрав решту друкарського шрифту, але не міг знайти того, що його закопали в садібі Романовська та Сабурова.

Куровицький втік за кордон між 27 вересня та 5 жовтня 1879 р. Він перший поїхав туди, але на новий рік необережно з'явився на лівому березі Дунаю і його було заарештовано.

Антонину Олександрівну Романовську було арештовано 30 листопада 1879 р.; 6-го лютого 1880 року розшукування поліції відкрило коло пуда друкарських приладь та шрифту. 18-го лютого того ж самого року було затримано біля Ізмаїлу і „пана“ (Піотровський), але йому вдалося обдурити слідчих заявою, що він відомий, як політичний злочинець київському жандармському управлінню. Під іменем Акімова, як це значилося в його паспорті,—його було післано до Києва; але там він нічого не розкрив, не сказав навіть свого дійсного прізвища. Його було відіслано назад до Кишинева, але по дорозі він втік від жандармів, що його везли на ст. Вінниці 15 листопаду 1880 р. За ним пощастило втікти й Голишевському та Литинському.

С. Є. Іляшенко відійшов від кишинівського слідства з тої причини, що в Києві його було приєднано до процесу 21-го. Там його судили і вироком в цій справі 26 липня 1880 р. його було засуджено на каторгу. Ще було арештовано „поднадзорную“ Краснокутську, що приїхала була з Полтави, але її потім було відіслано назад до Полтави.

Діло про друкарню де-далі все блідло. Голових діячів зовсім не було. 1881 р. у в'язниці сиділи лише дві жінки Антонина Олександрівна Романовська та Анастасія Єлісеївна Сабурова. Тоді Романовська рятує себе тактикою „каяття та визнань“. Але з її визнань власті дізналися лише про факти минулого, хоч і дуже важні, але такі, що загубили вже своє значіння. Вони дізналися, що „пан“—це Піотровський, але той був закордоном і це йому пошкодити не могло. Дізналися, що через їх їдальню в Бендерах та помешкання Голишевського в Кагулі тікав до Тульчі—по замаху на Олександра II 19 листопаду 1879 р. в Москві—відомий Лев Гартман, але Гартман давно вже був у Парижі. Далі Романовська поясняла, що вона покохала Піотровського і це кохання привело їх до дуже близьких відносин. Наслідком цієї тактики було те, що її було віддано лише під догляд поліції на два роки, а це дало їй змогу втікти до Піотровського. Сабурова також пояснила всі свої знайомості та вчинки

тим, що була захоплена коханням до Литинського, але її обвинувачували ще за невдалу спробу допомогти втікти семінаристові Михулові¹⁾, членові кишиневського революційного гуртка. Разом з де-якими членами цього гуртка Сабурову, а також і Г. В. Куровицького, що допомагав переховувати цей шриффт, було заслано на 1880 роки до Західного Сибіру²⁾. Цим останнім епізодом з листопада і закінчилося це велике слідство про українську друкарню.

Подав Ол. Рябінін-Скляревський.

Де-які матеріали до біографії Л. І. Глібова.

(За арх. матеріалами Історичного Архіву при Полт. Окр. Архівн. Упр.).

У цьому році минає 100 років зі дня народження славного українського байкаря Леоніда Івановича Глібова. В зв'язку з цим вважаю не зайвим подати де-які матеріали до біографії Л. І. Глібова, які зберігаються в архівному фонді Полтавської Губерської гімназії (потім Полт. перша хлоп. гімн.). Ці матеріали до де-якої міри з'ясовують моменти в житті Л. Глібова, що про них у біографіях його подавались іноді помилкові хронологічні дати, сумнівні відомості. Матеріали ці свідчать, що Л. І. Глібів—син кремінчуцького 3-ої гільдії купця (можливо, що батько його й записався до гільдії, аби мати право вчити свого сина в гімназії). До гімназії був прийнятий по проханню поміщика Хорольського повіту на Полтавщині Порфирія Родзянка, як вихованець останнього. Вступив Л. Глібів у 1840 році після іспиту до 1-ої класи гімназії. У 1847 році в 6-й класі він, як невстигаючий, був залишений на другий рік, але по проханню батька свого звільняється з гімназії й одержує свідоцтво про прослухання курсу 6-ти клас, без права переводу до 7-ої класи.

І. № 49. 1840 года.

Дѣло о поступленіи учениковъ въ гимназію. По учебному столу. Началось 29 іюля. Кончено 6-го октябрія 1840 года.

№ 1653.

Под. 31 августа 1840

Резол.: „принять по экзамену“.

Его Высокоблагородію Господину Директору училищъ Полтавской Губерніи и Кавалеру Семену Васильевичу Капнисту. Помѣщика Хорольскаго уѣзда, Надворнаго Совѣтника Порфирія Родзянки.

ПРОШЕНІЕ.

Желая воспитанника моего, купеческаго сына Леонида Глѣбова, учившагося въ домѣ, опредѣлить для продолженія курса наукъ въ подвѣдомственную Вамъ Полтавскую Губернскую Гимназію,—представляя свидѣтельство о происхожденіи его и за право ученія 10 руб. деньги, покорнѣйше прошу Ваше Высокоблагородіе, о принятіи Глѣбова учинить Ваше начальническое розпоряженіе. Квартиру и надзоръ воспитанникъ мой имѣетъ въ домѣ Купеческаго брата Вадима Прокофьева. Надворный Совѣтникъ Порфирій Родзянко. Деньги 2 р. 86 к. серебромъ принялъ (підпис).

1840 года. Августа 31-го дня.

II. По Указу Его Императорскаго Величества, Полтавской губерніи изъ Кременчугской Градской Думы, Кременчугскому 3-й гильдії купцу Івану Назарову сыну Глѣбову.

№ 1600.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Означенный купецъ Иванъ Глѣбовъ, поданнымъ въ Думу сію прошеніемъ изъяснилъ, что для опредѣленія родного сына его Леонида въ Полтавскую Гимназію къ изученію наукъ, нужно ему имѣть изъ сей Думы удостовѣрительное свидѣтельство въ томъ, что оный сынъ его дѣйствительно состоитъ при немъ Глѣбовъ записаннымъ въ капиталъ 3-й

1) Сабурова дала Михулові записку польскою мовою до „пана“ в Тульчі; Михула було заарештовано на кордоні й при ньому знайдемо цю записку.

2) Архив ген. губ. 1881 р. д. 8 листи 213—222.

гильдії купцовъ на этотъ 1840 годъ, а потому просить: таковое свидѣтельство ему выдать. А какъ по учиненной съ дѣлами справкѣ оказалось, что сынъ просителя Леонидъ Глѣбовъ дѣйствительно состоитъ записаннымъ въ числѣ купцовъ города Кременчуга при немъ Глѣбовъ въ одномъ капиталѣ, на сей 1840-й годъ объявленномъ, то въ удостовѣреніе сего, и выдано сіе свидѣтельство просителю Глѣбову, изъ выше означенной Градской Думы за подписомъ и приложеніемъ Казенной печати.

Августа 3-го дня 1840 года.

Градской Глава (підпис)

Секретарь Губернскій секретарь (підпис)

III. Приемная книга лицъ являвшихся къ испытаніямъ для поступленія въ Полт. Губ. Гимназію за 1840 г.

37. Леонидъ Глѣбовъ—въ 1-й классъ.

IV. Списки учениковъ Полт. Губ. Гимназіи на 1842/43 акад. годъ.

3 кл. I-е отд.

Глѣбовъ Леонидъ.

V. Общая вѣдомость объ успѣхахъ учениковъ I, II, III и IV классовъ обоихъ отдѣленій и V и VI высшихъ классовъ Полт. Губерн. Гимназіи на годичномъ испытаніи въ 1843/44 акад. году. IV кл. I-е отд. Глѣбовъ Леонидъ.. Средній выводъ изъ ежемѣсячныхъ вѣдомостей учителей и отмѣтокъ на экзаменѣ:

Законъ Божій	4—15/20	Русская географія	3—10/20
Рус. Словесность	4	Греческій яз.	3—19/20
Словенскій яз.	4—14/20	Нѣмецкій яз.	5
Математика	2	Французскій яз.	4
Латинскій яз.	3	Итого	44—7/20
Всеобщая Исторія	4—12/20	Средній выводъ съ дроб.	4—7/220
Русская Исторія	4—17/20	Общій средній выводъ	4

VI. Общая вѣдомость объ успѣхахъ учениковъ V кл. I отд. Полт. Губ. Гимназіи на годичномъ испытаніи въ 1845/46 акад. году.

Глѣбовъ Леонидъ

Законъ Божій	4	Греческій яз.	2,10
Рус. Словесность	5	Нѣмецкій яз.	3
Математика	2,13	Французскій яз.	2,17
Латинскій яз.	3,1	Итого	32—15/20
Рус. Исторія	3	Сред. выводъ съ дроб.	3 — 55/200
Всеобщая Исторія	3,2	Общій средній выводъ	3
Космографія	3,11		

VII. Вѣдомость объ успѣхахъ учениковъ за 1846/47 акад. годъ. VI кл.

Глѣбовъ Леонидъ.

	Средн. выводъ	Отм. на экз.	Общ. выв.
Законъ Божій	3,2	3	3,2
Рус. Словесность	4,4	5	4,14
Математика	2	2	2
Физика	2,3	2	2,3
Рус. Исторія	3,6	2	2,16
Всеобщая Исторія	3,4	2	2,14
Греческій яз.		у в о л.	
Латинскій яз.	2,5	2	2,5
Нѣмецкій яз.	2	2	2
Французскій яз.	2,1	3	2,11
Итого			24,5

О с т а е т с я .

VIII.

Его Высокородію

Господину Директору училищъ Полтавской Губерніи Статскому Совѣтнику Феодору Аполоновичу Жемчужникову, Кременчугскаго Купца Ивана Глѣбова.

ПРОШЕНІЕ.

Покорнѣйше прошу Вашего Высокородія уволить изъ Гимназіи сына моего ученика VI класса Полтавской Губернской гимназіи Леонида Глѣбова и учинить Ваше распоряженіе о выдаче ему надлежащаго свидѣтельства. Августа 9 дня 1847 года.

Кременчугскій купецъ Иванъ Глѣбовъ.

ІХ.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего ученикъ VI класса Полтавской Губернской Гимназіи Леонидъ Глѣбовъ, сынъ купца Ивана Глѣбова, поступилъ въ сію Гимназію 31 августа 1840 года, вель себя очень хорошо, обучался по 22 июня 1847 года и оказалъ успѣхи: въ Законѣ Божіємъ хорошіе, Русской Словесности отличные, математикѣ и физикѣ посредственные, исторіи достаточные, географіи достаточные, в языкахъ: латинскомъ посредственные, нѣмецкомъ посредственные, французскомъ достаточные, въ черченіи и рисованіи достаточные. Къ переводу въ VII классъ неудостоенъ, и такъ какъ онъ не окончилъ гимназическаго курса, то и не можетъ пользоваться преимуществами присвоенными окончившимъ съ успѣхомъ ученіе въ Гимназіяхъ и получившимъ аттестаты. Въ удостовѣреніе чего дано сіе свидѣтельство Леониду Глѣбову за надлежащимъ подписомъ и съ приложеніемъ казенной печати. (підписів немає)

Полтава, Августа 20 дня 1847 года.

- Подалъ М. Бужинскій.

3 листування О. О. Потебні.

(До 35-ої річниці його смерті).

Потебня, як вчений, як людина, як національний культурно-суспільний діяч—давно вже належить історії. Зокрема давно вже з'явилась потреба в докладній і широкій біографії його, в дослідженню, яке б розв'язало численні потреби так званого „потебніянства“, яке-б вияснило деякі непорозуміння й усунуло легенди, що окупили ім'я та всю особу Потебні. Потребу цю, мені здається, мало задовольнила невдатна спроба Т. Райнова ¹⁾, тай навряд чи можна й задовольнити цю потребу тепер при сучасній стані матеріалів про Потебню: занадто багато того матеріялу ще не приступно для публіки, занадто багато його просто невідомо нам, зокрема дуже важна прогалина у нашій пізнанню Потебні це те, що нам зовсім невідоме його листування: воно невеличке кількістю, але дуже різностороннє й широке тими темами та питаннями, які воно зачіпає. Деяку частину цього листування (листи до Потебні)—автор цих рядків у 1918—1919 рр. зібрав і упорядкував ²⁾; він же розшукав (почасти в оригіналах, почасти в копіях) і листи самого Потебні. На жаль, працю над листуванням Потебні довелося перервати (з серпня 1925 р.) через незалежні від автора цих рядків обставини і саме листування було передане до Харківського Історичного Архіву, де його прилучено до колекції рукописів Потебні.

Нижче ми подаємо де-які,—більш оброблені та більш цікаві—уривки з листування; все листування буде опубліковане в одному із томів повного зібрання творів О. О. Потебні, яке готує до друку спеціальний Редакційний Комітет при Всеукраїнській Академії Наук.

1. Листи О. О. Потебні до О. О. Котляревського.

П'ять листів О. О. Потебні до проф. О. О. Котляревського, що ми друкуємо нижче, відносяться переважно до середини 60-х років. Уже це одно надає їм значний інтерес, бо вони до де-якої міри освітлюють величезну прогалину в біографії Потебні між поворотом із-за кордону (1863 р.) і появою „записокъ по русской грамматикѣ“ (1873—1874 рр.), що здобули йому Ломоносівську премію, звання кореспондента Академії

¹⁾ „А. А. Потебня“ Ленінград 1924, вид. „Колос“; див. про цю книжку рецензію автора цих рядків у „Черв. Шляху“, 1924, ч. 8-9, ст. 340—345.

²⁾ Вдова Потебні, Марія Францовна надавала дуже мале значіння листуванню свого чоловіка і листи без усякого ладу було зложено в одній із шухляд письменного стола, в невеличкому кошику серед старих книжок; чимало листів було знайдено підчас перегляду книжок, що їх М. Ф. Потебня подарувала Фундаментальній бібліотеці Харківського університету. Все це дає привід гадати, що листування Потебні збереглося далеко не все.

Наук і значну наукову популярність. Біографові Потебні доводиться відтворювати цю прогалину з маси дрібних фактів та звісток; серед них листи, що ми публікуємо, займуть не останнє місце.

Писані ці листи переважно з приводу участі Потебні в виданнях Московського Археологічного Общества. О. О. Котляревський (1837—1881 р.) в середині 60-х років брав близьку участь в роботі Общества та в редагуванні його видань—„Вѣстника“ й „Древностей“. Можливо, на його внесення й було обрано О. Потебню на дійсного члена Общества—12 жовтня 1865 р.¹⁾—і це й дало привід для дальшого листування. На жаль не збереглося листів із відповідями Котляревського; серед паперів Потебні є лише два його листи з 1879 року, написані з приводу непорозуміння з відсилкою відбитків Потебні; тут ми їх не наводимо. Окремі пояснення до листів дано в примітках.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Я получилъ Ваши статьи отъ Г. Саковича: очень Вамъ благодаренъ, впрочемъ покаместъ только на словахъ, п. ч. послѣдніе экземпляры моихъ двухъ книжекъ (Мысль и языкъ и о нѣкот. симв.) отсылаю въ Археол. Общ.

Не менѣе благодаренъ Вамъ и за содѣйствіе избранію меня въ Члены Археол. О. На официальное извѣщеніе меня объ этомъ избраніи буду отвѣчать, какъ только успѣю переписать послѣднюю изъ трехъ статей, которыя я намѣренъ выслать въ Общество¹⁾. Если Вы, какъ надѣюсь, будете принимать участіе въ редакціи слѣдующаго тома трудовъ А. О. и если мои статьи войдутъ въ этотъ томъ, то прошу Васъ выслать мнѣ для просмотра корректурные листы. Пишу я нечетко, а переписчиковъ такихъ, которымъ можно бы поручить статью, состоящую изъ цитатъ и мудренныхъ словъ нѣтъ.

Александръ Потебня.

10 Ноября. 1865 г.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Посылаю въ Общество еще двѣ статейки: О переправѣ черезъ воду, какъ представленіи брака и о Купальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ. Судя по Вашему письму отъ 17 Ноября 1865 г. надѣюсь, что эти статьи найдутъ мѣсто во 2 т. Древностей²⁾. Приймите на себя трудъ пополнить нѣкоторыя ссылки на Русск. Бес., которой у меня не случилось подъ рукою, и отнестися примѣчанія и дополненія, помѣщенные в концѣ сей статьи, куда слѣдуетъ.

Совершенно полагаюсь на Вашу точность въ чтеніи корректурныхъ листовъ. Забота моя объ этомъ объясняется тѣмъ, что статьи мои по міеологіи, помѣщенныя въ Чт. Об. И. и Др. и по Грамматикѣ (въ Фил. Зап.) напечатаны съ грубыми ошибками, за которыя мнѣ, м. б., придется краснѣть, если я еще сохранилъ эту драгоценную способность³⁾.

Въ 3-ей статьѣ въ Чт. О. И. и Др. есть мѣста, сходныя по содержанію съ нѣкоторыми примѣчаніями въ VIII в. сказокъ Афанасьева. При случаѣ, если зайдецьъ объ этомъ рѣчь, сообщите кому слѣдуетъ, что статья эта отправлена къ О. М. Бодянскому въ самомъ началѣ 1863 г., когда я еще не читалъ VIII в. Ск. Ав. Иначе, дѣлалъ бы ссылки на этотъ выпускъ. Ссылки на Oricut 1865 г. въ упомянутой статьѣ—опечатка, вм. 1863 г. Если не получите отъ издателей отдѣльныхъ оттисковъ моихъ статей „О міе. знач. нѣкоторыхъ обр.“ и „О полногласіи и звуковыхъ особенностяхъ Русс. нарѣчій“, то потрудитесь извѣстити. Я вышлю, какъ только самъ получу.

Остаюсь съ истиннымъ уваженіемъ А. Потебня.

Харьковъ. 3 Генв. 1866.

¹⁾ „Древности“ т. II. вип. I. М. 1869 р. ст. 82.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Поздно отвѣчаю на Ваше письмо, потому что только вчера (4 сент.) возвратился въ Харьковъ. Мнѣ незачѣмъ требовать обратно своих статей, если они пригодятся Обществу и, какъ Вы гозорите, будутъ напечатаны. Мнѣ было бы только неприятно вывозить на базаръ товаръ, на который вовсе спросу нѣтъ. Если мои услуги у мѣста, то я искренно радъ буду служить Обществу за спасибо.

Я не могу спросить П. Лавровскаго, откуда онъ взялъ, что куртакъ значитъ пѣтухъ; мы съ нимъ неладимъ, будетъ уже съ годъ⁴⁾. Впрочемъ, я отъ себя предлагаю нѣсколько данныхъ для рѣшенія предложеннаго Вами вопроса. Я написалъ небольшую рецензію на статью „Объ облакѣ и дождѣ“, но печатать ее не буду. Что имѣетъ более общій интересъ (напр. о словѣ дождь, которое какъ мнѣ кажется, Л. объясняетъ неправильно въ фонетич. отн.), то приберегу до случая, а нѣсколько замѣтокъ, имѣющихъ отрицательный характеръ отдаю въ Ваше полное распоряженіе, если только захотите взять. Точныхъ указаній на страницы статьи объ обл. дѣлать не буду, п. ч. у меня нѣтъ самой статьи.

1. Срб. куртакъ, волкъ (Турецк.?), Л. смѣшиваетъ съ куръ, пѣтухъ, которое въ Срб. неупотребительно, судя потому, что его воевѣ нѣтъ въ словарь Карадж. и Л. просто обмануть памятью.

2. Около 30-й стр. рѣчь идетъ о Слав. вѣдѣмахъ, подобно чертямъ, замѣнившихъ враговъ Индры (или какъ вѣрнѣе пишетъ Л. „Индра“ отъ „Индръ“: („слѣдующая пословица Срб. „сунце грије, киша пада, Ба воли се легу“... (значит)... „дьяволы или вѣштицы падають, ложатся передъ могущественною силою солнца“. Здѣсь Л. принялъ Срб. лѣћу, лежеш, ausbrüten и въ возвр. ф. лѣћу се (поль. рождаться, выклеиваться изъ яйца) за гл. лѣћу, лежемъ (Мр. лягати, ляжу, лечь) и лѣгнемъ) Поль. legnę съ чистымъ е въ серединѣ, а не носовымъ). „Бавали се легу“ зн. рождаются, выклеиваются, а не ложатся.

3. Выше 10-й стр. Л. о Срб. дадила, дадита, гојница говоритъ, что эти слова въ Дубровникѣ значатъ всякую женщину, хотя бы незамужнюю (разумѣй: неродившую), ссылаясь при этомъ на предисловіе къ Послов. Карадж. XIV; но тамъ читаемъ другое: „баба се зове свака гојница и дадима, макар била и ђебојка од 15 година и пр.“. т. е. бабою называется всякая кормилица и нянька, хотя эта послѣдняя, разумѣется, была и дѣвочка лѣтъ 15. Такъ и въ Слов. Карадж. подъ баба. Никакого смѣшенія словъ гојкина (мамка) и дадима (нянька) нѣтъ хотя дадима и можетъ быть сродно съ Скр. dhē и Доить могло нѣкогда значить кормилицу.

4. Стр. 20. Мглѣ Л. приписываетъ то же отношеніе къ браку, что и облаку и дождю. „Только при такомъ взглядѣ не покажутся нелѣпостью, бессмыслицей, слѣдующіе сопоставленія“.

Ой ишла, ишла да по полю лягла,
А пашня молодая к скамьи прилягла

“(Метл. 193).

„Кажется очень ясно сближеніе спавшаго на землю облака съ лежащею молодою дѣвицею или женою, къ которой приходитъ любезный“ (См. эту пѣсню дальше; у Л. выходитъ эротическое изображеніе раскинувшейся на скамьѣ за неимѣніемъ дивана и пр. Но дѣло въ томъ, что Лат. Scamnum перешедшее въ Мр. въ формѣ скамнѣ (откуда скамница) потомъ скамья, получила здѣсь между прочимъ значеніе стола. Съ этимъ значеніемъ оно отъ Руси (Южной и Запад.) перешло и къ Литовцамъ: См. Nerr. skomia, столъ? Этимъ объясняется выраженіе „си-

діти за скамною“, то есть за столомъ, а не за лавою (Метл. 220—1): „Говорила сестра изъ сестрою сидячи за скамною“. Поэтому въ варіантѣ приводимой Л-м пѣсни стоитъ „до столу“ він. „Къ скамьи“:

Шовкова трава по полю полягла;
Молода Маруся до столу прилягла.
(Метл. 192).

Смыслъ этой пѣсни и ея варіантовъ (Метл. 192—3) слѣдующій: не-вѣста сидя, а не лежа, склонила голову къ столу, вѣроятно занятая важною мыслью о своей будущности, которую, какъ извѣстно, свадебныя пѣсни изображаютъ не веселыми красками. Выходить (или зоветъ) отецъ; мать—она не поднимаетъ головы; но входитъ жених—она встаетъ и привѣтствуетъ. Что до символическаго изображенія невесты въ этихъ пѣсняхъ, то оно двояко. Во 1-х:

Шовкова трава по полю полягла,
Молодая Маруся до столу прилягла.

Трава=дѣвица, хилитця=журитця, о чемъ см. мою ст. „О связи нѣкр. представ.“ (Ф. З. 1864, III). Здѣсь нѣтъ сомнѣній, что то, что склонило голову невесты, есть именно печаль. Во 2-х:

Ишла по полю лягла,
Молода Маруся и пр.

И здѣсь символъ указываетъ на печаль и не имѣетъ самъ по себѣ никакого отношенія къ браку. Если корень слова мгла есть *muh, mingen* и сродное, то изъ этого еще не слѣдуетъ, чтобъ мгла должна была имѣть только то симв. зн., на которое указываетъ корень. Въ св. соч. О Нѣк. символахъ (51) (которое, къ слову сказать, Л. эксплуатируетъ безъ ссылокъ въ одномъ мѣстѣ своей статьи, гдѣ говорится о Додолѣ и Серб. пѣснь „Изъ облака претень паде“) я, на основаніи очень обыкновенной свизи мрака, тучи, мглы, тумана съ печалью, говорилъ, что молодая „склонила голову отъ печали, п. ч. въ эту минуту вошелъ въ хату молодой (см. когда поются эти пѣсни. Метл. 192), чтобъ ѣхать къ вѣнцу“. Причина печали могла быть и не одна эта, а вообще тяжкая мысль о будущемъ. А все таки мгла не имѣетъ здѣсь отношенія къ эротической сторонѣ брака.

Боюсь, что я опоздалъ со своими замѣтками. Душевно радъ, что Вы имѣте возможность снова приняться за дѣла общества.

[5 вересня 1866]⁵).

Остаюсь уважающій Васъ А. Потебня.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Позволю себѣ обратить Ваше вниманіе на слѣдующее.

Въ изданіяхъ Ар. Об. до сихъ поръ небыло общепринятой транскрипціи для Санскритскихъ словъ. Вы пишете латинскими буквами, отклоняясь однако отъ способа, принятаго въ *Zeitschr. f. o. Spr. radz'-ata*, Тр. 59; *ragatam* ib. 69; другіе—русскими. Имѣя въ виду будущее, слѣдовало бы, мнѣ кажется, принять для изданій Арх. Об. общее правописание. Съ такимъ же основаніемъ мы можемъ избрать для этого русскую азбуку, съ какимъ пишушіе вообще латинскою выбрали эту послѣднюю. Чемъ меньше будетъ діакритическихъ знаковъ и чѣмъ проще они будутъ, тѣмъ лучше. Ради этого, по моему, лучше прибавить къ Русскимъ буквамъ латинское *h*, чѣмъ изображать придыхательные звуки, какъ Коссовичъ, постредсуюмъ *п“*, *б“*.. Необходима также латинская *j* знаки: *Λ* для долготы (по Коссовичу ∞), точка надъ согласною—для языч-

ныхъ, ii—гортанное и, так у Боппа; въ Z. f. v. Spr. ∞н у Коссовича ∞п); н небное н; X но это послѣднее обозначеніе лучше принять для всѣхъ язычныхъ: т, th, d, dh, н); Висарга. h (или h; h; послѣднее въ Z. f. Spr. и у Боппа).

Вотъ вся азбука:

Гл. простые: а, â, u, û, у, ū, j, j̃,	языч. т, th, д, dh, н
двоегласные: ê, au, ô, ay	зубн. т, th, д, dh, н
Согласные:	губн. п, ph, б, bh, м
Горт.: k, kh, r, rh, н	полугуб. j, p, л, в
небн. г, rh, дж, джн, н	шип. и свист. с, ш, ç, h

Анусвара н, висарга h.

Простите, если я съ своимъ не въ ладъ.

Потрудитесь при случаѣ передать К. К. Герцу, что 3-й вып. Арх. Вѣст. я получилъ. Въ напечатанной тамъ моей статьѣ я, кромѣ нѣсколькихъ незначительныхъ опечатокъ, замѣтилъ слѣдующія:

стр.	стр.	вмѣсто	слѣдуетъ:
98	14	Въ Волг. у.	Въ Волч. у
101	12	похмоло	потмоло.
101	14	пошмоло	потмоло.
101	29	ікраі, û	ікраі, û
101	30	Скр. сјаба	сјава х)

х) “в” русское, а не лат. “в”

Съ истиннымъ уваженіемъ къ Вамъ А. Потєбня.

Харьковъ. 25 сент. 1867.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Я затерялъ свою квитанцію, а потому, небравши съ почты своей посылки, отправилъ ее обратно къ Вамъ. Не сочтите за невѣжливость, что Вамъ придется заплатить за пересылку. Если не получите, пожалуйста, напишите, а я съ удовольствіемъ вышлю вторично.

Заочность нашего знакомства не помѣшала мнѣ порадоваться за Кіев. И. Ф. Ф., когда я узналъ, что Вы избраны и утверждены. Искренно желаю Вамъ и на новомъ мѣстѣ всего хорошаго и между прочимъ дружественныхъ отношеній къ факультету и совѣту. Это добро въ нашемъ быту не вездѣ водится.

Поручая себя и впредь Вашему дружескому вниманію,

остаюсь съ совершеннымъ къ Вамъ уваженіемъ А. Потєбня.
[1875—1876] °).

Примітки.

1. В протоколахъ Московскаго Археологическаго „Общества“—зазначено, що 7 грудня 1865 р. надійшли статті від дійсного члена О. О. Потєбні: „а) о Долѣ и сродныхъ съ нею представленіяхъ; в) Корочун, Крес; с) Замѣчанія на статью Афанасьева (1-а кн. Трудов) для археологіи русскаго быта“. Древности. Труды Московскаго Археологическаго Общества т. II- вип. 2. М. 1869, ст. 171). Першу та третю статті було надруковано (Древности, т. I., вип. 1 М. 1867, ст. 153—196, 227—242); що-ж до третьої, то про неї ми нічого не знаємо. Рукопис її повинен би зберегтися в Архіві Археологическаго Общества.

2. В засіданні Моск. Археол. Общ. 11 січня 1866 р. було доложено про дві ці статті („Древности“, т. II, вип. 1, М. 1869, с. 173). Надруковано їх було в „Древностяхъ“, 1867—1868 рр.

3. Тут Потєбня має на думці розвідку „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“ („Чтенія Общ. Истор. и древн. Россійскихъ“ 1865, кн. 2-4) й статті „О полногласіи“ та „О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ („Филол. Зап.“ 1864—1865), що були надруковані потім окремою книжкою („Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка“) Вороніж 1866).

4. П. А. Лавровський (1827—1886)—професор харківського університету, вчитель Потєбні, що безпосереднє вплинув на розвиток у нього наукового нахилу. Відносини між

Лавровським та Потебнею багато де-в чім ще неясні для біографа: Лавровський допомагав науковій кар'єрі Потебні, і в той же час виступив з дуже гострою рецензією на працю Потебні „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“. (Див. „Чтенія и Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ“: 1866, кн. 2, ст. 1—102), яка повинна була бути його докторською дисертацією. На підставі критики Лавровського істор. філол. факультет Харківського Ун-ту зробив таку постанову (18 березня 1866 р.):

„Факультетъ признавая въ диссертациі Потебни значительную начитанность, знакомство съ нѣкоторыми изъ лучшихъ сочиненій по мифологіи и филологіи добросовѣстное трудолюбіе и до извѣстной степени пользу въ группированномъ мифологическомъ матеріалѣ изъ народной славянской словесности, не находитъ, однако, въ ней удовлетворенія тѣмъ условіямъ, какіе по мнѣнію факультета, необходимы въ сочиненіи для полученія докторской степени. А какъ факультетъ встрѣчаетъ вообще въ данной диссертациі отсутствіе строгого критическаго отношенія къ предмету, какъ въ общихъ заключеніяхъ, такъ и въ объясненіи частныхъ фактовъ, недостатокъ строгой научности и отчетливой логичности въ выводахъ вслѣдствіе чего послѣдніе представляются больше плодомъ субъективныхъ догадокъ и предположеній, которыя обыкновенно однако же ставятся въ основу дальнѣйшихъ выводовъ и заключеній, нерѣдко поєвратное пониманіе и натянутое толкованіе нѣкоторыхъ опредѣленныхъ фактовъ, съ цѣлюю подтвердить ими теоретически придуманную идею, никогда имъ не принадлежавшую, какой и быть въ них не можетъ все это придаетъ основнымъ положеніямъ диссертациі характеръ случайности, личнаго воззрѣнія автора, иногда близкаго къ произволу, и ни в какомъ случаѣ не даетъ права принять ихъ въ науку, какъ положенія объективно доказанныя. Въ этомъ отношеніи Историко-Филологическій факультетъ соглашается съ подробнымъ разборомъ и замѣчаніями проф. П. Лавровскаго и постановляетъ: отказать г. Потебнѣ въ степени доктора славяно-русской филологіи, о чемъ объявляетъ ему чрезъ г. декана“.

О. О. Потебня написав велику й докладну відповідь на рецензію Лавровського, але її, відповідь цю, не було надруковано і вона збереглася в рукопису. Тяжко сказати за браком матеріалів про це, — що викликало таку гостру зміну відносин Лавровського до Потебні. Чи не вплинула на це стаття Потебні з приводу брошури П. Лавровського „О мифическихъ вѣрованіяхъ славянъ въ облако и дождь“ (1862); її також не було надруковано, але в рукопису й вона збереглася. Про цю свою статтю Потебня оповідає нижче в листі до Котляревського, наводячи з неї окремі уступи. З рештою треба зазначити, що розходження між Потебнею та Лавровським позначилися вже і в іншій області: див. статті Потебні „О полногласіи“ та „О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“.

5. Дату листа зазначив автор сих рядків на підставі тексту його (див. початок).

6. О. О. Котляревського було затверджено ординарним професором київського університету на катедру слов'язнознавства в початку 1875 р., а в-осени того-ж року він почав викладати; це дозволяє приблизно встановити дату листа.

Листи Потебні до О. О. Котляревського переходять в Російській публічній бібліотеці в Ленінграді разом із паперами О. О. Котляревського.

II. Листування О. О. Потебні з І. І. Срезневським.

Невеличке (9 листів) листування О. О. Потебні з І. І. Срезневським, що ми його подаємо нижче, має, на нашу думку, не тільки меморіально-біографічний інтерес: воно зачіпає ряд питань суто наукових.

З працями І. І. Срезневського (1812—1880) Потебня познайомився досить рано — ще студентом. В автобіографії свій він згадує, що „П. А. Лавровскій на первыхъ порахъ читалъ по запискамъ, составленнымъ по лекціямъ и указаніямъ Срезневскаго“. Брат П. А. Лавровського-Н. А., „перешедшій съ кафедры педагогики на кафедру русской словесности, указалъ на „Мысли по исторіи русскаго языка“, Срезневскаго“. Як казав потім сам О. О. Потебня, цей твір, де вперше так мальновично було описано картину ступневого розвитку російської мови, зробив на нього велике вражіння. Він мимоволі, — каже Б. Ляпунов, — запам'ятав цілі сторінки цього твору й так відповідав на іспиті. Цей факт, здається було передано Срезневському, який і захотів познайомитися з Потебнею, коли О. О. був потім в Петербурзі.¹⁾ В паперах Потебні, серед рукописів, що відносяться (судячи по письму) на самий початок його літературної діяльності, автор сих рядків бачив у свій час статтю

¹⁾ Борисъ Ляпуновъ. „Памяти А. А. Потебні“ — Живая Старина“, 1892, № 1 окрема видб. ст. 2.

або лекцію Срезневського, переписану рукою Потебні „О сербо-хорватскомъ нарѣчїи“, яку можливо, він дістав також через одного з братів Лавровських. Вплив Срезневського можна простежити в ранніх друкованих працях Потебні,—де які тези „Мыслей по исторїи русскаго языка“ являються ніби-то ембріонами окремих уступів та тез його праці „Мысль и языкъ“; докладніше про це говорю в іншій місці. Коли Потебня був у Петербурзі по дорозі за кордон, відноситься, треба гадати, записка Потебні без дати, яку надруковано нижче під № 1.

Листи №№ 2—6 відносяться до середини 70-х років, переломовім в житті Потебні періоді, коли скромний та мало відомий за межами вузького кола спеціалістів доцент харківського університету одержав Ломоносівську премію за свою дисертацію („Изъ записокъ по русской граматикѣ“ I—II) і його було обрано в члени-кореспонденти Академії Наук. Значіння всіх цих подій в житті Потебні тим важніше, що до того часу він не міг похвалитися ні увагою вчених до своєї праці, ні дуже прихильними рецензіями на свої друковані праці. Вище було наведено відзив П. Лавровського про першу докторську дисертацію Потебні (гадаю, що саму постанову факультету було написано як не самим П. Лавровським, то за його безпосередньою участю. В чернетці одного листа до І. В. Ягіча (який відноситься, мабуть, на вересень 1877 р.) Потебня писав так: „Я чувствую себя лично обязаннымъ Вамъ за благосклонное сужденіе о моихъ трудахъ. Это не фраза, п. ч. говорю Вамъ по совѣсти и не имѣю намѣренія говорить иначе, премія и избраніе меня в Чл. корресп. Академіи были для меня совершенною неожиданностью. Прежніе отзывы меня не избаловали: въ отзывѣ на одно изъ моихъ сочиненій рецензентъ предположилъ во мнѣ страданіе мозга, а другое было признано оскорбленіемъ достоинства науки.“ Сам Ягіч пізніш писав, що „вмѣняетъ себя въ некоторую заслугу, что онъ въ 1874 году осенью, уѣзжая через Петербургъ за границу, обратилъ вниманіе надлежащихъ кругов (черезъ Бестужева-Рюмина) на значеніе изслѣдованій А. Потебни, бывшихъ покрытыми мракомъ неизвѣстности вслѣдствіе того, что они печатались въ провинціальныхъ изданіяхъ“¹⁾). Отсі відзиви В. Ягіча, які, можливо, збіглися з власними вражіннями Срезневського, і з'явилися тими фактами, що були безпосереднім приводом до першого листа Срезневського—18 січня 1875 р. Попереднє обміркування кандидатури О. О. Потебні, рецензування його праць все це заняло майже весь 1875 рік і лише на прикінці його М. А. Колосов писав Потебні: „Въ концѣ этого года Васъ можно будетъ поздравить съ званіемъ корреспондента Академіи. Это навѣрное: слышалъ (съ мѣсяцъ тому назадъ) отъ Срезневскаго. Къ Вашему послѣднему труду (къ 2-й части) онъ относится съ особеннымъ уваженіемъ. Неужели Вы не представили этой книги на премію?“ (Невиданий лист з 1 листопада 1875 р.) Нарешті 5 грудня 1875 р. Срезневський повідомив Потебню про обрання його членом кореспондентом Академії. Цікава подробиця: на конкурс для одержання Ломоносовської премії дисертацію Потебні представив Срезневський без відома автора, і він дізнався про це вже по присуді премії: про це оповідала авторові цих рядків М. Ф. Потебня, і це підтверджують і листи, що ми їх тепер публікуємо.

Свою рецензію, що її Срезневський представив в Академію Наук, він присвятив реабілітації Потебні, як ученого, особливо підкресливши праці в області мови. Особливу увагу, певна річ, рецензент уділив „Запискамъ по русской грамматикѣ“, про які він писав так:

¹⁾ И. В. Ягичъ. Исторія славянской филологіи. СПб., 1910, ст. 551.

„Стройное богатство подбираемыхъ данныхъ, ихъ объясненій и сближеній, приводящихъ къ характеристикѣ древняго и новаго русскаго языка сравнительно съ другими славянскими и не славянскими, особенно съ литовскимъ и латышскимъ, и положительность выводовъ о ходѣ его измѣненій даетъ труду г. Потебни важное значеніе, въ ряду другихъ новыхъ трудовъ по русскому языку“. І далі: „Не онъ началъ то, за что взялся такъ усердно; но онъ продолжалъ начатое съ такимъ успѣхомъ, что если теперь кто-нибудь займется изученіемъ русскаго языка съ исторической точки зрѣнія при помощи трудовъ изданныхъ до Записок г. Потебни, и не возьметъ себѣ въ помощь этихъ Записокъ, то онъ во многихъ случаяхъ останется въ темнотѣ, съ вопросами безъ отвѣтовъ или съ отвѣтами безъ доказательствъ“¹⁾.

Листи VII—IX відносяться до редагування збирання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, які провадив Потебня. Думка про таке збирання виникла у Потебні давно, але оформилася остаточно по святкуванню столітнього ювілею Квітки 1878 р. В процесі підготовки видання він звертався до багатьох осіб за невиданими матеріалами: листування його відбило до певної міри цю його роботу.²⁾ Тут можна зауважити, що матеріалів Срезневського Потебня для свого видання не використав. Уже в наші дні опис цих матеріалів дав Вс. І. Срезневський³⁾, а деякі з них опублікував Аг. Шамрай.⁴⁾

Листи Срезневського автор цих рядків передав до Харківського Істор. Архіву, листи Потебні переходять у рукописному Відділі Російської Академії Наук і їх дав у копіях В. І. Срезневський; користаю з нагоди щоб широко подякувати його за це.

І. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Только вчера узналъ я отъ В. М. Хорошевскаго о Вашемъ желаніи видѣть меня передъ моимъ отъѣздомъ въ Харьковъ. Сегодня или завтра утромъ мнѣ необходимо выѣхать отсюда, а потому прошу извинить, что я только писменно могу поблагодарить Васъ за ласковый пріемъ, всегда имѣющій цѣну, но особенно дорогой въ дали отъ мѣстъ, къ которымъ мы привыкли.

Петерб. 23 авг.

А. Потебня.

ІІ. І. І. Срезневський—О. О. Потебні.

Многоуважаемый Александръ Афанасьевич!

Только теперь я кончилъ чтеніе Вашей книги „Записокъ по Русской грамматикѣ II“, которую Вы мнѣ прислали по тетрадямъ и приношу Вамъ мою сердечную признательность за память и за услугу, Вами оказанную наукѣ Русскаго и вообще Славянскаго языка. Принадлежа къ числу тѣхъ, которые не могутъ затаивать въ себѣ свои чувства и убѣжденія, я не могу спрятать въ себѣ и впечатлѣніе, произведенное Вашею книгой,—и вотъ по этому поводу пишу Вамъ эти строки, прося Васъ не отказать мнѣ въ помощи.

Желая въ своемъ докладѣ быть хоть нѣсколько на мѣстѣ, я нахожу нужнымъ дать въ немъ мѣсто обозрѣнію всѣхъ Вашихъ трудовъ и, по сколько можно, представить ихъ лицомъ. Сдѣлайте одолженіе, сообщите

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв. 1876, № 3, отд. IV. ст. 11—12.

²⁾ Дані листування я використав уповні в замітці „Потебня—редактор сочиненій Квитки“, що вже задана до друку.

³⁾ Г. Ф. Квітка и И. И. Срезневский—Sertum bibliologicum в честь профес. А. И. Малеина. Ленинград. 1922, ст. 197—213.

⁴⁾ Два невідомі твори Г. Квітки-Основ'яненка—„Україна“ 1925, ч. 5, ст. 95—103.

мнѣ—хоть въ одномъ оттискѣ—труды Ваши доселѣ изданные. Вы меня очень, очень обяжете этимъ. Нѣкоторые изъ нихъ у меня есть; но только нѣкоторые—и при томъ я не хочу себя лишити того, что имѣю какъ Вашъ даръ. Къ тому же—въ силу моего скопидомства—я не откажусь и отъ двухъ оттисковъ того, чѣмъ дорожу.

Усердную свою просьбу позволяю себѣ отягчить еще и добавленіемъ. Сдѣлайте милость—не мстите мнѣ за медленность моего отвѣта медленными исполненіемъ просьбы моей.

Поручаю себя Вашей добротѣ, Вашъ глубокоуважающій *И. Срезневскій*.

18-е ян. 1875 г.

III. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Ивановичъ!

Согласно съ Вашимъ лестнымъ для меня желаніемъ посылаю Вамъ при этомъ по экземпляру своихъ статей и книжекъ, кромѣ ст. а) „О нѣкоторыхъ символахъ въ Слав. нар. поэзіи“, Харьковъ; б) „Мысль и языкъ“ Ж. М. Н. Пр. 1862 I-191; в) „Къ статьѣ Афанасьева „Для археологіи Русскаго быта“ Древности; т. I; г) „Переправа черезъ воду какъ представленіе брака“, Археологич. Вѣст. Ноябр.-Дек. 1868. Первой у меня нѣтъ ни одного экз., даже для себя. И остальныхъ, кромѣ „Изъ зап. по Русск. Гр.“ осталось всего по 1, по 2 экз. Точно также нѣтъ у меня начала статей по поводу Соч. Гейтлера и Колосова. Остальную часть этого ряда заключающую въ себѣ ст. О полногласіи (новую) и объ этимологич. усиленіяхъ, вѣроятно мнѣ удастся напечатать нескоро, т. к. потерявши терпѣніе ждать (больше году) я выпросилъ рукопись обратно изъ Ред. Ж. М. Н. Пр.

Позвольте Вамъ напомнить, что за Вами должокъ, именно Ваша карточка. Остаюсь съ совершеннымъ уваженіемъ *А. Потебня*.

22 Дек. (? 1875!).

IV. І. І. Срезневскій—О. О. Потебні.

Глобокоуважаемый товарищъ, Александръ Афанасьевичъ!

Только что воротясь изъ засѣданія Академіи Наукъ, послѣдняго общаго въ этомъ году, котораго съ нетерпѣніемъ и трепетомъ ждалъ спѣшу подѣлиться съ Вами радостью, мною изъ него вынесенною.

Конференція признала Васъ членомъ-корреспондентомъ Академіи по отдѣленію Русскаго языка и словесности, что и будетъ возвѣщено въ торжественномъ засѣданіи 29 декабря.

Не могъ бы я не порадоваться, если бы и не принималъ въ этомъ никакого участія. Тѣмъ болѣе была моя радость, что заслуги Ваши признаны не только такъ сказать огуломъ, но и въ частности.

Конференція дала мнѣ вмѣстѣ съ тѣмъ, право заявить въ торжественномъ засѣданіи не только вообще о Вашихъ заслугахъ, но и Вашихъ „Запискахъ по Русской грамматикѣ“ и о томъ, что Вамъ за нихъ назначена (сегодня же) Ломоносовская награда.

Этого то назначенія я и ждалъ съ беспокойствомъ и дождался радостной развязки за Вашъ успѣхъ. Тутъ и причина моего долгаго молчанія, за которое простите меня.

Дай богъ Вамъ—не стойкости и любви къ труду научному, которыя за Вами, конечно, останутся навсегда, а здоровья и [І сл. нрз.] силъ, чтобы успѣли вполне до конца довести свое важное дѣло, т. е. пока Записки по Русской грамматикѣ.

Поручаю себя Вашей дружбѣ, прошу вѣрить искренности

глубокаго уваженія моего къ Вамъ *Измаиль Срезневскій*.

5-е декабря 1875 г.

V. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаилъ Ивановичъ!

Я высоко цѣню честь, которую Академія, въ силу Вашего благо-склоннаго вниманія къ моимъ трудамъ, оказала мнѣ избраніемъ въ члены-корреспонденты. О возможности этого избранія я былъ предупрежденъ М. А. Колосовымъ. Что до Ломоносовской награды, то она была для меня совершенной неожиданностью, и не только потому, что я ее не искалъ, но и потому, что вижу слабыя стороны своихъ записокъ. Я наклоненъ смотрѣть на свое избраніе и на награду, присужденную моему сочиненію, какъ на плату впередъ, и по мѣрѣ силъ буду стараться оправдать оказанное мнѣ довѣріе.

Сочту долгомъ представить Вамъ и другимъ членамъ Ак. по Отд. Р. Я. печатаемою мною теперь соч. „Къ исторіи звуковъ Русск. я.“ Первая половина его была уже напечатана въ Ж. М. Н. Пр., но будетъ перепечатана съ дополненіями. Третья часть моихъ записокъ по грам. („О видахъ и простыхъ временахъ“, около 35 печатныхъ листовъ) въ чернѣ давно написана, но занятая приговлениемъ ея къ печати пока я не могу, т. к. обязанность читать лекціи по исторіи Русск. Литературы, которою я до сихъ поръ вовсе не занимался, отвлекаетъ меня въ другую сторону²⁾. И независимо отъ этого я колеблюсь между желаніемъ раздѣлаться съ давно начатыми работами и другимъ. Именно, я чувствую потребность въ видахъ изученія фонетики болѣе древнихъ слоевъ языка (частью общеславянскихъ, частью Славянолитовскихъ) и словообразованія, взяться за систематическій пересмотръ словарей (Даля и пр.). Въ результатъ могло бы получиться нѣчто въ родѣ (не говорю о достоинствахъ) *grundzüge d. Gr. Et. Kurziusa*. Я много разъ брался урывками за эту работу и вынесъ убѣжденіе, что, какъ говоритъ Мр. пословица, „догонивши ненацѣлуешься“. Поймавши извѣстную нить, нужно вести ее до конца, пока сама не оборвется. Въ числѣ причинъ заставившихъ меня бросить эту работу, была мысль, что я возьмусь за нее снова по выходѣ въ свѣтъ хотя части Вашего словаря. Безъ подобной книги при малой моей начитанности въ древнихъ Русск. пам., мнѣ было бы трудно обойтись. Меня пугаетъ, между прочимъ, то, что, взявшись за такую работу, даже при самыхъ тѣсныхъ ея границахъ, нужно бы на нѣсколько лѣтъ отказаться отъ дѣятельности, замѣтной для той публики, вниманіе которой я стараюсь заслужить. Недостатки предварительной подготовки и выдержки и безъ того заставляютъ меня работать медленно. Простите, что я утруждаю Ваше вниманіе толками о своихъ желаніяхъ и опасеніяхъ. Принося Вамъ искреннюю благодарность за Ваше дружественное участіе ко мнѣ, остаюсь съ глубокимъ уваженіемъ къ Вамъ

11 Дек. 1875.

А. Потебня.

VI. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаилъ Ивановичъ!

Благодарю Васъ за присылку оттисковъ Вашего „Отчета“, а еще болѣе за самый отзывъ³⁾. Мнѣ въ особенности лестно, и дорого то, что въ сочиненіяхъ моихъ Вы усмотрѣли проявленіе взгляда, которому мнѣ случается измѣнять въ полемическомъ ли увлеченіи, или въ иномъ помраченіи ума, но который теоретически былъ мною усвоенъ съ давнихъ поръ. Изъ научныхъ и всякихъ своихъ и чужихъ мнѣній не сотворимъ кумира: достоинство ихъ измѣняется степенью ихъ важности, какъ, условій дальнѣйшаго движенія мысли, степенью, которая можетъ быть опредѣлена лишь тогда, когда эти мнѣнія отойдутъ въ прошедшее. Всему—

суждена вѣчность лишь въ смысле безконечнаго преобразования: еще не умрешь, не живешь. Въ частности, въ языкознаніи нашего вѣка индивидуальная жизнь мнѣній весьма коротка, въ силу жизненности науки.

У меня есть въ черновыхъ наброскахъ статья, въ которой я сначала хотѣлъ изложить лишь нѣкоторыя замѣчанія на статью Даничича „О ѣ и ѣ“ (Rad. J. Ak.), и на кое-что изъ Гейтлера о т. н. іотаизмѣ въ Слав. нар. Между тѣмъ оказалось, что на пр. по поводу происхожденія с изъ х (лихо—лисъ), слѣдуетъ разсмотрѣть происхожденіе самого х (оно не только изъ с основнаго, но, вопреки Гейтлеру и какъ уже думали нѣкоторые, — и безъ посредства с изъ осн. х). При переходѣ въ далекую древность языка, понадобились сближенія менѣе очевидныя, чѣмъ тѣ, съ которыми приходится имѣть дѣло, говоря о діалектич. явленіяхъ Слав. яз., и для подкрѣпленія обставляемыхъ другими сближеніями, неимѣющими прямого отношенія къ разсматриваемому звуковому вопросу, а потому просящіеся изъ текста въ выноску.

Утруждаю этимъ Ваше вниманіе ради вопроса: не сочтется ли назойливостью, если я представлю въ Академію эту статью въ рукописи? Я могъ бы ее исподволь напечатать въ Фил. Запискахъ но (простите провинціальную наивность) не будетъ ли предствленіе рукописи имѣть смысла, такъ сказать, благодарственнаго визита Академіи? Обычай дѣло условное, а спросить здѣсь не у кого⁴).

Остаюсь съ совершеннымъ уваженіемъ къ Вамъ *А. Потебня*.

Роменъ 29 марта 1876.

VII. О. О. Потебня—I. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Привѣтственная телеграмма Ваша была своевременно передана по назначенію. Понятно, что присутствовавшими на обѣдѣ 18 Ноября въ память Г. Θ. Кв. она принята была съ особеннымъ удовольствіемъ.

На изданіе сочиненій Квитки въ пользу предполагаемой и отчасти уже обезпеченной Основьяновской школы имени Г. Θ. Кв. собрано болѣе 1000 рублей. Я думаю, что малороссійскія соч. слѣдовало бы напечатать по первымъ изданіямъ съ отнесеніемъ разнорѣчій и поправокъ П. А. Кулиша въ выноски. Не знаю, удастся ли внести въ это изданіе, если оно осуществится, что-либо новое, на пр. несомнѣнно существовавшій малороссійскій подлинникъ повѣсти „Вотъ Любовь“.

Быть можетъ, Вы найдете полезнымъ дать какіе либо совѣты и указанія? Въ библіографическомъ отношеніи единственнымъ руководствомъ мнѣ служило приложеніе къ статьѣ Г. П. Данилевскаго въ Укр. Старинѣ. 3—4 неточности этого указателя мнѣ удалось поправить; но собрать все то, что въ немъ упомянуто, здѣсь очень трудно.

Съ глубокимъ уваженіемъ къ Вамъ *А. Потебня*.

20 Ноября 1878.

VIII. І. І. Срезневскій—О. О. Потебні.

Душевноуважаемый Александръ Афанасьевич!

Сердечно благодарю Васъ за доброе привѣтствіе.

Вмѣстѣ съ тѣмъ искренно прошу извиненія въ томъ, что долго не отвѣчалъ на Ваше письмо. Главною причиною была болѣзнь, которую, вытѣрпѣлъ я въ декабрѣ—январѣ, и которая заставила меня избѣгать писанья почти 3 мѣсяца. Отвѣчать на Ваше письмо мнѣ было тѣмъ труднѣе, что для отвѣта надобно было рыться въ бумагахъ, которыхъ мало помалу у меня набралось множество и которыхъ привести въ порядокъ все еще никакъ не могу собраться. Желая отвѣтить на Вашъ зап-

рость о сочиненіяхъ Квитки—Оснoвъяненко сколько-нибудь обстоятельно я сталъ въ нихъ рыться и кое-что успѣлъ найти. Годнаго впрочемъ для изданія сочиненій Квитки не нашлось, кажется почти ничего. Кромѣ списковъ нѣсколькихъ напечатанныхъ сочиненій (между прочимъ и „Сватанья“ съ цензурнымъ одобреніемъ Ольшевскаго. 22 іюня 1831 г.) есть у меня въ отрывкахъ „Мемуары Евстафія Мякушкина“, нѣсколько другихъ отрывковъ даже незаглавленныхъ, мои выдержки изъ его писемъ, нѣсколько юношескихъ стихотвореній и по—Малорусски начало (3 страницы) разсказа, начинающагося словами „Оженывъ Марко Ридкозубъ старшого сына свого Остапа“. Это послѣднее, можетъ быть, и годится, если предположено издать все, что Оснoвъяненко написалъ по-Малорусски. Я готовъ сообщить Вамъ все, что пожелаете—подъ условіемъ возвращенія, такъ какъ все доставшееся мнѣ отъ Квитки я берегу какъ его своеписаніе.

Простите, что не пишу сегодня болѣе: теперь я только и занятъ что письмами, которыхъ приходится написать еще много.

Искренно уважающій Васъ *Измаилъ Срезневскій*.

Какъ знакъ пріязни, примите посылаемый мною списокъ даръ дружбы А. Θ. Бычкова, неожиданно мнѣ имъ врученный.

8-го апрѣля 7).

ІХ. О. О. Потебня—І. І. Срезневскому.

Милостивый Государь Измаилъ Ивановичъ!

Благодарю Васъ за подарокъ а равно и за свѣденія, сообщаемыя Вами въ письмѣ отъ 21 апрѣля, и за любезную готовность въ случаѣ надобности дать мнѣ возможность воспользоваться принадлежащими Вамъ автографами Квитки. Наличныя средства не позволяютъ думать объ изданіи полного собранія сочиненій Квитки. Согласно съ этимъ я приготовилъ къ изданію Малороссійскія повѣсти кромѣ одной—свѣрять всѣ изданія; правописаніе прежнее, не Кулишовское, но съ добавленіемъ *є* для „*е*“, *і* для *ї*, на пр. *їі*—*и* и двухъ удареній (на пр. „покрый менѣ, сыра зѣмле, нехай я не бачу“), къ коимъ я желалъ бы присоединить „Листы до Л. Земл.“, если найду возможность. За темъ будутъ слѣдовать повѣсти и историч. статьи на общелитературномъ языкѣ (начиная съ Ганнуса), которыя были напечатаны всего одинъ разъ и основательно забыты публикою. Драматическія сочиненія, Халявскій и Столбиковъ могутъ быть до поры до времени отложены. На изданіе Мр. повѣстей Кв. я смотрю какъ на дѣло полезное между прочимъ для историческаго изученія языка. Къ особенностямъ языка я относился бережно. Изъ изданія Кулиша я удержалъ ударенія съ упомянутымъ выше измененіемъ которое съ внѣшней стороны совпадаетъ со стариннымъ обычаемъ а съ внутренней имѣетъ цѣлью устранить фикцію, заключенную въ такомъ изображеніи акцентуаціи, какъ „моя мамо“ или вр. „мать моя“. г. дѣлѣ—одно удареніе большее, другое меньшее. Новаго, конечно, тутъ ничего нѣтъ. Въ частностяхъ могутъ быть разногласія и ошибки съ моей стороны, какъ иной разъ ошибался и Кулишъ. Сдѣланы послѣднимъ „поправки“ языка и пропуски я устранилъ. Поправки иногда отмѣчалъ въ выноскахъ.

Надѣюсь, со стороны цензуры препятствія къ изданію не будутъ.

Желая Вамъ здоровья, остаюсь съ искреннимъ къ Вамъ уваженіемъ А. Потебня.

Харьковъ 3-го Мая 1879.

Примітки.

1. Лист цей в копії, яку мені було дано, має дату. 22 Дек. 1875, але змістом своїм він без усякого сумніву зв'язаний з попереднім листом і так само без усякого сумніву не має ніякого відношення до листа Потебні з 11 грудня 1875 р. (див нижче лист № V). „Статті по поводу соч. Гейтлера и Колосова“, — „Замѣтки по исторической грамматикѣ русскаго языка“, що друкувалися в „Журн. Мин. Нар. Просв.“ (1873—№ 10; 1874—№№ 3, 4, 10). „Замѣтки“ написано з приводу книги М. Колосова „Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка съ XI по XVI столѣтіе“ (Варшава 1872) та праці Dr. Leopold Geitler „Starobulharská fonologie se stálým zřetелеm k jazyku Litevskému“ (V Praze 1873) Забравши свій рукопис із редакції „Журн. Мин. Народн. Просв.“, Потебня закінчив свою працю друкуванням в „Филолог. Запискахъ“ („Грамматическіе замѣчания по поводу сочиненій М. Колосова и Л. Гейтлера“ 1875, вип. I, IV—VI; потім, в тім же журналі (1876, вип. I—III) було передруковано (із змінами та доповненнями) початок статті й в 1876 р. вона вийшла окремою книгою під назвою „Къ исторіи звуковъ русскаго языка“ (Вороніж, 1876).

2). В процесі роботи над „Записками по русской грамматикѣ“ Потебня перемінив первісний план своєї праці. Третій том „записок“, над яким він працював останні роки свого життя і якого було видано вже по його смерті (архів 1899) присвячений змінам значіння та замінам річовника. В паперах Потебні збереглися три теки із замітками та черновими нарисами про дієслово; до того-ж значну частину матеріялів про дієслово М. Ф. Потебня в свій час переслала В. І. Харцієву. Треба гадати, що всі ці матеріяли буде невдовзі опубліковано.

3) Тут Потебня має на думці „Отчетъ о присужденіи Ломоносовской преміи, читанный въ торжественномъ засѣданіи Академіи Наукъ 29-го декабря 1875 года Академикомъ И. Срезневскимъ“ (СПБ., 1876, 44 стор.) Цілий цей „Отчетъ“ присвячено працям Потебні.

4) Згадані тут статті у виданнях Академії Наук не з'явилися. В оголошеннях „Объ изданіи „Филологическихъ записокъ“ в 1877 р. зазначалося: „На будущее время будутъ помѣщены, между прочимъ, следующие статьи: „О йотатизмѣ“ и несколько грамматическихъ замѣтокъ А. А. Потебни“ (Филол. Зап. „1876, вип. VI ст. III). пізніш статтю „Объ йотатизмѣ“ Потебня надрукував спочатку „з скороченнями“ „в Archiv f. Slav. Philologie“ Ueber einige Erscheinungsarten des slavischen Palatabismus — В. III. Н. 2,358-381. 594—614 а потім в книзі „Къ исторіи звуковъ русскаго языка II“ (Варшава 1879, ст. 1—70 окремий відбиток з „Русс. Филол. Вѣстн.“)

5). 8 квітня 1879 р. було відсвятковано 50-літній ювілей науково-літературної діяльності Срезневського; к цьому дню А. Ф. Бичков склав бібліографічний показник праць ювілянта.

III. Листи О. О. Потебні до О. Ф. та В. І. Штейн.

Листи Потебні до О. О. Котляревського та І. І. Срезневського характеризують його переважно як ученого; листи до О. Ф. та В. І. Штейн, що ми їх подаємо нижче, цікаві головним чином тим, що дають відомості про внутрішнє, ідейне життя його.

Потебня доводився свояком родині Штейн: Олена Францовна Штейн була сестрою Марії Францовни Потебні. Ця обставина обумовлює особливий тон Потебні, позбавлений звичайно стримано-чемного та сухова-того відтінку; а ця обставина надає їм і подвійний інтерес.

В. І. Штейн був причетний до літератури, цікавивсь філософією, зокрема Шопенгауером. До речі, захоплення цим філософом зблизило його з А. А. Фетом. Листи Потебні ми вибрали з архіву Штейн, що поступив до Пушкінського Дому в Ленінграді; кілька дрібних листів та приписок ми не публікуємо... Листи з відповідями О. Ф. та В. І. Штейн не збереглися, бо,—як оповідає М. Ф. Потебня, вона, виконуючи волю свого небіжчика-чоловіка, знищила все листування приватного, родинного характеру.

Окремі пояснення до листів, що ми їх публікуємо, дано в примітках.

I.

(1886, между 10—15 марта).

Не пытаюсь даже оправдываться в долгом молчаніи на Ваше письмо. Даже настоящія отъа и матері безсильны меня исправить и письма их залеживаются у меня без отвѣта.

Относительно Шопенгауэра я полный невежда. Знаю только, что теперь это у нас модный писатель и один из отцов современного пессимизма. А так как я и сам этой болѣзни причастен, так как она вникает и через высшія чувства и через поры, так что неуспѣваешь от нея отбиваться; то и боюсь такого чтенія.

Вспоминаю помѣщицу, которая отмахиваясь рукою от докладов прикащика, говорила: „ты б мені чого небудь веселенького“.

Muth verloren, alles verloren!
Da wär er besser nicht geb ren
Göthe.

Надо бодриться, тѣм болѣе, что это нужно б. м. не только для раскладыва- нія гран-пасіянса, каждой помѣщицѣ. В добрый час сказать, а в лихой помол- чать: старость на носу, а я невижу конца ни мигреням, ни работѣ: появляются новыя, неожиданныя задачи, хотя старые счеты далеко не сведены.

Изданіе Одоевскаго—дѣло хорошее и, как извѣстно, в виду появленія многих полных собраній соч. русс. авторов, современное, даже в торго- вом отношеніи мало рискованное. Конечно Вы неупустите записной книжки в Русс. Архивѣ. Кажется в Румянцевском музеѣ много его бумаг. Между прочим—справьтесь у Гацука, издателя Календар. и пр. Сумцов наш доцент, по каѣ. Русской Словесности. Человѣкъ хорошій, но его слогом и умственным складом я недоволен. Если поручите ему написать, выговорите право сдѣлать небольшія измѣненія. Тогда я, может б. что ни- будь вычеркну. В статьѣ недолжно быть критики: это по отношенію к Одо- евскому дѣло трудное. Я был оппонентом Сумцова (его работа—pro venia le- gendi) и скажу между нами, что смысл многоаго у Одоев. от Сумцова усколь- зает Сочиненія Одоев. по музыкѣ требовали бы спеціальных знаній¹⁾.

Когда получено Ваше письмо 24 янв. 1886, на мѣсто Лазаревича был уже назначен из Кіева Толочинов. Вообще теперь все зависит от Мини- стерства²⁾ Совѣт ни при чем. Зная что Вы посѣщаете книжную толкучку, прошу Вас при случае, если цѣна низка, покупать для меня изданія Археологической Комиссіи (Лѣтописи, кромѣ 1—2 т. Полн. Собр., Акты и пр.). Только не нарочно и без всяких хлопот с Вашей стороны. Так как Вы любитель рѣдкостей этого рода, то ненужно ли Вам моих Сочи- неній. Охотно пришлю какія остались.

Цѣлую руки Еленѣ Франц. „Мокровкѣ“ скажите, что добрыя дѣла его зачтутся и при свиданіи я ему выдам похвальный лист. Если Андрей к тому времени подѣлается рисовать, то вокруг изображены важнѣйшіе его подвиги в лицах. Будьте здоровы. А. Потебня.

II.

(Дописка до листа М. Ф. Потебні (одерж. 3/X 1886):

С новосельем! Будьте здоровы съ дѣтками. Я впрочемъ незнаю Вашего нового адреса и надписываю по старому. Въ свою очередь и я завидую Вамъ, если Вы покончили съ перестройками и пр. Мы только что вошли въ это, и хотя я лично ни въ какихъ хлопотахъ не принимаю участія, но тѣмъ неменѣе нахожу, что лучше неимѣть никакой собствен- ности кромѣ жалованія. До полного отрицанія собственности я еще не дошелъ Еще разъ будьте здоровы. А. Потебня.

III.

1887. 5/VII (оливцем).

На вопросъ Вашъ Елена Францовна: Очень распространенное мнѣніе, что дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ чѣмъ взрослые,

очень похоже на то, какъ если бы сказать, что весною растетъ крапива и лобода на борщѣ. Конечно, это правда, но тогда растетъ и многое другое, болѣе нужное (чѣмъ лобода). Да, дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ п. ч. они легче выучиваются всему, п. ч. дѣтскій возрастъ есть время чудесно, т. е. непостижимо быстрого развитія всѣхъ силъ которыми имъ послѣ придется орудовать. Эта быстрота объясняетъ, почему родители, даже болѣе безпристрастные, ожидаютъ нерѣдко отъ своихъ дѣтей, пока они малы (лѣтъ до 7—10 болѣе, чѣмъ эти дѣти дають въ послѣдствіи. Думается: куда то зайдетъ ребенокъ, если онъ будетъ развиваться такъ же быстро? Но ростъ физическій и нравственный вскорѣ замедляется временемъ быстрого роста (п. ч. вѣдь вмѣстимость человѣческой и въ частности дѣтской мысли невелика) и спрашивать себя, что будетъ послѣ человѣку нужнѣе: знаніе ли многихъ языковъ или что либо другое? Это другое—умъ (то, что слагаетъ теорію) и характеръ (что нужно для практики, т. е. для видоизмѣненія данныхъ обстоятельствъ по нашей теоріи, т. е. нашему наилучшему разумѣнію). Для развитія ума (вообще, т. е. со включеніемъ воображенія и пр.) нужно изощреніе способности наблюдать, удерживать въ себѣ (помнить), комбинировать, обобщать, распредѣлять наблюденія, и повѣрять эти дѣйствія. Все это невозможно—безъ языка. Степень власти надъ языкомъ есть хотя не единственный, но наиболѣе важный указатель умственного развитія и ребенка, и взрослого. Всякое приобрѣтеніе, сдѣланное ребенкомъ въ области (отечеств.) языка, всегда соотвѣтствуетъ приобрѣтенію въ области мысли и (съ некоторыми исключеніями) на оборотъ. Мы, даже взрослые, сознательно мыслимъ словами,¹⁾ даже тогда, когда ихъ непроизносимъ. Чѣмъ быстрее мы мыслимъ (т. е. говоримъ про себя), тѣмъ большія области можемъ обнимать мыслію. Эта бѣглость есть нѣчто неизмѣримо болѣе цѣнное, чѣмъ бѣглость пальцевъ для игры на инструментѣ. Теперь подумаемъ: какъ глупъ будетъ тотъ, кто желая сдѣлать изъ ребенка виртуоза будетъ одновременно учить его играть на 5 инструментахъ? Извѣстно, что нельзя безнаказанно мѣнять даже одной скрипки или виолончели на другую. Каждый разъ надо привыкать къ новымъ условіямъ: длина грифа и т. п. Бѣглость игры на инструментѣ требуетъ привычки, и потому невозможно и крайне трудно быть и хорошимъ скрипачемъ и хорошимъ виолончелистомъ вмѣстѣ. Разные языки—это разные инструменты. Надо учить языкѣ выбравши для этого одинъ инструментъ лучше всего сначала—голосъ. Говорю языкѣ, т. е. содержанію, а не музыкальному механизму. Такимъ же образомъ надо учить дитя уму, выбравши для этого одинъ инструментъ, т. е. языкѣ матери. Въ первые годы (до школы) мать должна больше говорить на этомъ языкѣ съ ребенкомъ и заставлять его рассказывать и болтать. Это будетъ наилучшая подготовка къ жизни, наиболѣе рациональная подготовка мыслителя, учонаго или практическаго дѣятеля. Ибо надо же помнить, что съ 10—11 лѣтъ для мальчика изъ интеллигенціи начинается идиотская школа, которая заставитъ его учиться одновременно именно пяти языкамъ. Предупреждать домашнимъ обученіемъ это дурачество похоже на то, какъ если бы, въ виду того, что въ классѣ придется сидѣть въ спертomъ воздухѣ съ 9 до $\frac{1}{2}$ 3-го заставить то-же продѣлывать ребенка отъ 5 до 10 лѣтъ.

Здоровое изученіе иностранныхъ языковъ должно предприниматься или для цѣлей практическихъ (какъ торговые сношенія и пр.), или для расширенія предѣловъ мысли. Въ раннемъ дѣтствѣ эти цели несущест-

¹⁾ т. е. главнымъ образомъ Есть и другіе способы напр. живопись и пр.

вуютъ и иностранное слово, становясь рядомъ съ отечественнымъ не прибавляетъ ничего къ знанію, но какъ постороннее мертвое тѣло въ организмѣ, замедляетъ и искажаетъ дѣятельность этого организма. Поэтому я думаю, что когда психологія доживетъ до лучшей поры, то въ ней будетъ отдѣлъ: „болѣзни мысли въ дѣтскомъ и зрѣломъ возрастѣ, происходящіе отъ (неразумнаго) многоязычія“. Пока для этой главы есть лишь отдѣльныя наблюденія, но для насъ для практики, для гігіены мысли, надо пользоваться и этимъ

Сожалѣнія зрѣлыхъ людей: „жаль, что я невыучился по фр., по анг. въ дѣтствѣ, а теперь мнѣ нѣтъ времени“. Ну, а тогда было зремя? Т. е. точно-ли дѣтство было пусто и силы нетратились ни на что нужнѣе? Если да, то сожалѣнія должны быть обобщены: жаль, что потеряна молодость.

Доказательство отъ противнаго: если бы обученіе въ дѣтствѣ умѣнно говорить на нѣсколькихъ языкахъ было такъ полезно, какъ думаютъ наши дворяне, начиная съ 18 вѣка (то же, хотя менѣе и въ другихъ странахъ), то изъ такого воспоминанія невыходило-бы такое подавляющее количество дураковъ. Смотрите и казнитесь. Пушкины и т. п., в дѣтствѣ говорившіе на 2—3-хъ языкахъ во 1-хъ выручены своею талантливостію, во 2-хъ были Пушкиными только на одномъ языкѣ, а никакъ даже не на двухъ. Изъ этого правила я знаю только мнимыя исключенія. Теперь бы сказать о вліянніи многоязычія въ дѣтствѣ на образованіе характера, но это вопросъ сложный, а я и такъ разболтался. Скажу только два слова. Нужно дать охоту и способность къ труду для себя и для другихъ. Значитъ, надо укрѣпить связь съ этими другими. Вмѣсто этого эта связь, наиболее очевидное выраженіе которой есть единство языка съ этими другими, систематически разрывается. Страны, въ коихъ эта связь единства языка между сословіями разорвана, какъ Малороссія, въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ сами осуждены на гибель и принесутъ погибель другимъ. Это великое море горя. А мы въ своемъ дыму небудемъ по возможности искусственно создавать и пародировать несправедливостей исторіи.

Благодарю Васъ, Владиміръ Ивановичъ за (1 сл. нерз.) память о вскользь высказанномъ мной желаніи. Ваша любезность меня приводитъ въ конфузъ. Надѣюсь и я Вамъ вскорѣ выслать свое сочиненіе и редактируемые мною Малорос. повѣсти Квитки. Дѣтей цѣлую. Будьте здоровы.
А. Потебня.

Р. С. Владиміръ Ивановичъ! Неимѣете ли сношеній съ цензурой? Можно ли изъ провинціи сочиненіе на малороссійскомъ языкѣ посылать прямо въ Петербургъ? Постановленія на этотъ счетъ издаются тайкомъ. Мы незнаемъ что позволительно, что нѣтъ.

Мнѣ переданъ небольшой, но по моему выдающійся изъ ряду сборникъ стихотвореній по-малорусски. Часть я полгода тому отправилъ черезъ типографію въ цензуру и ни слуху. Стыдъ и позоръ. Нужно печатать за границей, что, понятно, неудобно и для насъ здѣсь бесполезно; но все же лучше, чѣмъ вовсе непечатать³⁾.

IV.

Владиміръ Ивановичъ!

Хотя поздно, благодарю Васъ за вашу книгу. Я прочелъ ее тогда же, по полученіи и съ удовольствіемъ. О Шопенгауэрѣ я прежде ничего не зналъ. Посылая Вамъ свою книгу на память, я, зная ея крайнюю сухость и спеціальность, никакъ не разсчитывалъ что Вы въ нее заглянете. Тѣмъ пріятнѣе мнѣ, что это случилось. Посылаю Вамъ Повѣсти Квитки, вы-

шедшія подъ моею редакціею. Къ сожалѣнію, не было возможности мнѣ держать болѣе 2—3 корректуръ, а потому въ удареніяхъ есть ошибки, особенно въ началѣ, пока корректоръ неприѣхалъ. Отдѣльный оттискъ 1-ой повѣсти—исправнѣе. При изданіи я имѣлъ въ виду нѣкоторыя филологическія цѣли.

Саша, котораго Вы и Е. Фр. теперь бы, м. б., и не узнали (у него башъ, борода подающая надежды и приличный ростъ) утруждаетъ Васъ въ прилагаемомъ письмѣ своею просьбою, а я своею которой впрочемъ смѣло можете неисполнять, у Васъ нѣтъ хорошихъ знакомыхъ изъ цензоровъ. Съ полгода тому я черезъ типографію Капланъ и Бирюковъ въ Харьковъ послалъ въ цензуру рукопись: Ивана Клички (псевдонимъ), Степови думи та спиви. По моему, авторъ, мой знакомый, Ив. Ив. Манжура, обладаетъ сильнымъ поэтическимъ талантомъ и сборничекъ его стихотвореній по достоинству выходитъ изъ ряду вонъ. Такъ вотъ цензура, по слухамъ неразрѣшаетъ печатанья, хотя нецензурнаго тамъ нѣтъ. Вопросъ въ томъ стоитъ ли и можно ли представить прямо въ петербургскій Цѣнз. Комитетъ, минуя Кіевъ и Одессу, этого сборникъ отъ своего имени, пустивши въ ходъ свое имя? Я взялся издать этотъ сборничекъ и хочу сдѣлать еще одну попытку, прежде чѣмъ съ разрѣшенія автора, отправлю для напечатанія за границу Заграничное изданіе для насъ будетъ потеряно. При томъ нехотѣлось бы верить, что мы управляемся не закономъ, который не запрещаетъ Русскаго же языка, какъ видно изъ разрѣшенія издать соч. Квитки, а какими-то подпольными распоряженіями, дѣйствовать изморомъ¹⁾.—Письмо Саши замедлилось. Тѣмъ временемъ у насъ случай: Андрюша прострѣлилъ себѣ на вылетъ ладонь лѣвой руки, такъ счастливо, что рана уже заживаетъ и онъ не останется калѣкой. За все время онъ и неохнулъ. Еленѣ Фр. цѣлую руку. Дѣтей цѣлую. Будьте здоровы.

23 Окт. 1887.

А. Потебня.

V.

1887, 26 (XI).

Любезный другъ, Владиміръ Ивановичъ!

Очень радъ что вы неоставляете намѣренія издать сочиненія Одоевского. Если, какъ надѣюсь, въ этомъ успѣете, то этимъ окажете важную услугу Русскому обществу. Въ замѣткахъ Вашихъ я никакихъ поправокъ сдѣлать немогу. Брошюру возвращу вскорѣ. Сумцовъ обѣщалъ передать мнѣ кое что сюда относящееся. Если получу отъ него, то вышлю. Посылаю 4 экз. соч. Квитки для раздачи по Вашему усмотрѣнію. Прошу Васъ также передать Я. К. Гроту 2-й томъ моего соч. „Объясн. мр. п“, а М. И. Сухомлинову 1-й и 2-й. Малоросс. стихотворенія авось соберусь переписать вновь, т. к. посланная въ цензуру рукопись не возвращена. Впрочемъ, судя по тому, что въ послѣднее время самыя невинныя и пустыя вещи на мр. яз. печатаются за границей, трудно ожидать удачи.

Передайте Е. Фр. мое большое спасибо за выписки изъ бумагъ Одоевского. Чѣмъ лѣнивѣе я самъ, тѣмъ болѣе я цѣню ея трудъ. Т. е. моя лѣность требуетъ некоторыхъ оговорокъ. Съ утра сажусь за привычную работу, встаю неспособный почти ни къ чему, кромѣ легкаго чтенія и такъ со дня на день откладываю даже письма къ своимъ. Въ этомъ отношеніи мы съ М. Фр. пара.—Очень благодаренъ Ягичу за хорошее мнѣніе обо мнѣ. Онъ же до выхода своего изъ Петерб. унив. посовѣтовалъ министру, направить сюда его (т. е. Ягича) бывшаго слушателя, стипендіата М. Н. Пр. канд. Григорьева, а другой его слушатель канд.

Ляпунов и самъ сюда прїѣзжалъ на $\frac{1}{2}$ -года. Т. обр. сдѣлана была попытка прояснить смутныя и неблагопріятныя свѣдѣнія обо мнѣ, имѣвшіяся в М. Н. Пр. Впрочемъ между нами, я уже слишкомъ старъ и усталъ и на все такое мало обращаю вниманія. Работаю по привычкѣ и для за-полненія жизни и въ болѣе широкомъ кругѣ дѣятельности не нуждаюсь, да и не сѣмѣлъ бы имъ воспользоваться. Будьте здоровы. Е. Фр. цѣлую руку. Дѣтей цѣлую. М. Фр. Вамъ кланяется и собирается писать.

А. Потебня.

Если у Васъ есть знакомые, хорошо знающіе малороссійск. языкъ и не совсѣмъ равнодушные къ стихамъ покажите имъ прилагаемые 2 маленькіе образца въ разномъ родѣ произведенія моего знакомого, увы, дѣйствительно нищаго калѣки поэта. Правописаніе, —требуемое нынѣ: и=острое і пр. (‘=удареніе болѣе сильное, ‘=меньшее).

У р а н ц и.

Ясна свитовая зирка—высоченько.
Гасне кругловидый блидйй місяченько.
Тыхее озѣрце спыть—незворухнетця,
По надъ йимъ покрівцемъ сызый туманъ вѣтьця;
Ранній легоккрылый витерець же зъ гаю
Наче зъ йимъ шуткуе, наче загравае:
То завье у купу, то розвие чысто:
То одирве клапотъ та й несе кудысь-то;
То изъ очеретомъ шепче якусь мову:
Може, про що люте? Може про розмову
Ту, що винъ підслухавъ десь-то сіи ночи.
Якъ зголив’я тыхо обвивавъ дивочи?
Духомъ синожаты наше усе свижимъ
И тебе неначе ласка яка ниже.
Такъ и пидмывае, мовъ на крылахъ въ гору:
Знявся-бъ поленувъ бы по тому простору,
Пошукавъ бы, може, чы не зъ успивъ ¹⁾ краю,
Де слезы людської гиркои немає..

Хыба й мы люде?

Козаченько коня куе,
Гныла жаба й свою дае:
„Зробы й мени, батькивъ сыну,
Таку-жъ саме пидкóв’ну!“
— А зъ якои тоби крыци ²⁾
Зробыть, пыта. Изъ щырыци ³⁾

П р и м і т к и.

1. Як видно з листа В. І. Штейн починав був видавання творів кн. В. Ф. Одоевського, хоч воно й не прийшло до здійснення. Потебня дуже цікавився Одоевським, і вплинув—що правда не безпосереднє,—на Сумцова у виборі Одоевського предметом для дисертації. Порівнявши спогади М. Ф. Сумцова: „Сперш я вагався, яку вибрати тему для дисертації pro venia legendi, на право читання лекцій в стані приват-доцента. Раз у Потебні надвечір за чаєм я почув, як він ухвалював твори князя Волод. Одоевського, російського письменника 30—40 років XIX в., намотав це, як кажуть, собі на вуса, перечитав усі твори Одоевського, які і мені тоді дуже сподобалися, і складав дисертацію, яку і надрукував, хоч це і не було для мене обов’язково, бо можна було обійтись і рукописом, але постать Одоевського така люба, а твори його такі гарні, що мені забажалося поширити знайомість з ними в суспільстві“ (Бюлетень Редакційного Комітету для видання творів А. А. Потебні. ч. I, 1922, ст. 58). Очевидно, В. І. Штейн, знаючи книжку М. Ф. Сумцова, думав дору-

¹⁾ Не нашель ли бы ²⁾ стали ³⁾ извѣстное сорное растеніе.

чити йому скласти вступну статтю для будучого видання. Доказом заінтересовання Потебні Одоєвським—є його рукопис—відповідь на дисертацію Сумцова; рукопис цей заховався в паперах Потебні і до цього часу його видано не було, хоч ним користувалися і М. Ф. Сумцов, який виправив де-що в своїм друкованім виданні, і Б. А. Лезін та П. Н. Сакулін, що пізніш писали про Одоєвського.

2. Лазаревич і Толочинів—професори-гінекологи харківського університету.

3. Тут йде мова про вірші І. І. Манжури (1851—1893), в долі якого Потебня брав як найживішу участь.

4. „Степові думи та співи“ було видано лише 1889 р.

Подав І. Айзеншток.

Листування М. С. Лєскова з професором П. О. Терновським.

Наша мова буде про двох доволі своєрідних приятелів, одного—белетриста і публіциста, другого—вченого богослова і візантолога, людей російського походження і вдачі, проте близьких до Києва, українського життя та літературно-наукових київських справ.

Микола Семенович Лєсков (1831—1895)—родом орловець, по матері небіж відомого терапевта, професора київського університету Алфер'єва (в 1845—1864 роках) за молодих часів (роки—1849—1861) перебував у Києві, де спершу служив у казенній палаті, а з 1857-го року був у мандрівках по Київщині та інших місцевостях, набирався ума-розуму і безпосередніх вражень життя народнього у самих різноманітних верствах людности. В багатьох творах його описано Київ, Київщину чи київських людей, переважно середини ХІХ-го віку. І в дальші часи кипучої письменницької роботи та літературної слави Лєсков не раз одвідував Київ і не переривав звязків з киянами через те, між иншим, що його рідний брат відомий в місті лікар і домовласник по Михайлівській вулиці, недалеко біля монастиря,—Лєсков А. С.—був довгий час головою міської санітарної комісії і постійно мешкав у Києві. Через нього й познайомився М. С—ч з київським професором П. Ол. Терновським.

Пилип Олексієвич Терновський (1838—1884), син московського попа, учень московських семінарії та духовної академії, перебував з 1862-го року до самої смерті в Києві професором духовної академії, а з 1869-го р. і київського університету по катедрі церковної історії. 1877 р. він оборонив дисертацію на доктора російської історії, славнозвісну велику монографію „Изучение византийской истории и ея тенденціозное приложение къ древней Руси“. І пізніші його вчені труди ставилися в один ряд з працями проф. Знаменського, Голубинського що до наукового методу, ерудиції, широкого світогляду, глибоких висновків, обсягу дослідів. Звільнений синодським приказом 1883 року від професури Терновський залишився тільки доцентом університету та лектором жіночих вищих курсів (1883—84 рр.) тимчасово, бо його й з лектури по мініст. освіт. призначено було звільнити¹⁾. Років за чотири до смерті Пил. О-ч, познайомився з Мик. Семеновичем і став його душевним приятелем.

Зблизило письменника і вченого де-що споріднене в їх думках, мріях і віруваннях. Безперечно, що великий талант Лєскова—белетриста, якому перешкоджав нахил до публіцистики і моралізування, мав властиво те, що підіймало його вартість та додавало йому переважно сили й краси: то було повсякчасне, невпинне шукання справедливого життя і „праведників“ поміж усіх осередків людности. І М. С-ч, письменник сатиричного напрямку, змалював чимало позитивних типів, яких не пощастило дати й

¹⁾ Див. у В. С. Іконникова „Къ біографіи Ф. А. Т-го в „Кіев. Универс. Изв“ 1917 р. № 9—10 ст. 1—9.

талановитішим письменникам, наприклад, Достоевському і, навіть, Тургеневу. До того ж ця риса Лесковського таланту була у тісному зв'язку з його християнською релігійністю, вільною від богословської плутанини і обрядових ланцюгів. Примушений матеріальними нестатками узяти (з 1874-го року) державну службу в учених комітетах Міністерств Освіти і Державних маєтків, Лесков був не дарма звільнений через три роки з останнього Міністерства, а 1883-го року „без прошення“ і з Міністерства Освіти з причини „несовмѣстимости“ його літературного напрямку з службовими обов'язками, а саме після того, як він надрукував свої правдиві прикування про церковні безладдя під назвою „Поповская чехарда или приходская прихоть“¹⁾ і одмовився подати прохання на звільнення з службової посади, чим визнав би недопустимість своєї літературної праці.

П. О. Терновський був визнаний вчений і богослов, ліберального напрямку, з одвертою нелюбов'ю до виставної обрядовості та підлеглості церкви державній владі і симпатією до шукань віри і правдивого життя з містичним ухилом думок. Душа надзвичайно щира, прихильна до людей з їх горем і нудьгою таїлася під покровом великого знавця усякого „византизму“ і горнулася до перших віків християнського прозелетизму і церковної історії, кохалася в тихих, праведних постатях чи то літописця Феофана IX-го віку, чи Києво-Софійського красномовця XVIII-го віку протоєрея Леванди, чи то „ересіархів і вольнодумців“ релігійних стародавнього таї новішого часу то що. Правдива натура Пил. Ол—ча пройнята була діяльною, активною любов'ю до людей,—і таким його, московита, зазнавали і шанували широкі київські кола. Трапилося, що в кінці 1882-го року піднято було немало гомону з приводу споминів про 100-річчя народження московського мітрополіта Філарета (Дроздова). В газеті „Новое Время“ уміщено було за підписом П. Терновського статтю²⁾, що виявляла загальні риси цього честолубця-монаха з його суто-обрядовим і державно-поліцейським розумінням християнської віри та становища її представників в Росії. Редакція газети від себе додала злу примітку, де наводила порівняння двох ієрархів—Філіпа Количева, загубленого царем Іваном IV-м, та Дроздова часів Олександра I і Миколи I,—зауважила схожість поміж ними лише в тому, що обидва мали титули московських мітрополітів та ймення їх починалися з тих же самих літер, а у всьому останньому у них нічого спорідненого не було, однісінька—протилежність. Обер-прокурор Синоду К. П. Победоносцев разом з міністром освіти Деляновим завели „секретне діло“ про еретичність книжки Терновського „Греко-Восточная церковь“ і Синод через який час звільнив назавше П. О-ча з професури «за направление, несогласное съ духомъ православія и склонность къ мнѣніямъ протестантскихъ историковъ»³⁾.

Так ото обидва звільнені від посад протягом одного півріччя „ересіархи“, як шуткував Лесков, зішлись по приятельському роки за три до того і листувалися, один, сидючи „на Нева—ріка“, другий з Київського святограду.

Зять Терновського, проф. С. Т. Голубев, передаючи до рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки України докладно переписані копії семи листів покійного тестя, зауважав (1919 року), що всіх листів у нього було з двадцять, і що вони знаходяться у його швагра, директора звениго-

¹⁾ „Историч. Вѣстникъ“ 1883-го р. № 2.

²⁾ В №№ 2466—2467 за місяць грудень під заголовком. „Митр. Филаретъ, его научное и общественное значеніе“

³⁾ Указ Синоду від 16-го листопада 1883-го р. за № 3554; Див. також „Кієвс. Унив. Изв.“ 1917 р. № 9—10 ст. 4—8.

родської гімназії Я. С. Калужняцького. Де цей швагер зараз і де останні листи П. О. Терновського, ми не знаємо. Три перших листи і останній було надруковано невідомо ким і в дуже маловідомому часопису „Русская Молва“ 1913-го р. 3-го Березня № 81, але без коментарів з самими невеличкими загальними примітками ¹⁾ Ми подаємо зараз тексти копій всіх семи листів Лескова до Терновського з своїми увагами і додатками уривків з супровідної за час передачі до рукописного відділу замітки що до листів проф. Голубева ²⁾.

20 Авг. 82 г. п'ятниця.

Уважаемый Филиппъ Алексѣвичъ! Безъ числа и мѣры виновать передъ Вами, что ни словомъ не отозвался на Ваше письмо, вслѣдъ за которымъ получена и рукопись. ³⁾ То я былъ въ отлучкѣ, то нѣтъ Шубинскаго ⁴⁾, и такъ дѣло все длится да длится, и до сихъ поръ находится въ нерѣшенности. — Мнѣ кажется—это интересно, но у насъ иногда бываютъ взгляды иного рода:

„Имъ не надобно звона гусярного, —
„Подавай имъ товара базарного. —

А потому надо говорить и договориться, а тогда только и считать дѣло законченнымъ. Но если Шубинскій найдетъ здѣсь „мало общаго интереса“, то не уполномочите ли меня пріютить статью гдѣ индѣ? Гонораръ в 25 р. вездѣ дадутъ, но можетъ быть захотят опустить что либо изъ частныхъ личного значенія. Это бываетъ и нужно,—иначе выходитъ то, что вышло съ дневникомъ Аскоченскаго ⁵⁾ Балабухи ⁶⁾ изъ Кіева пишутъ—нельзя ли, „ничего не выпускать“, что бы было про Балабухъ, какъ можно, побольше. А всѣ остальные ругаются,—„что, де, намъ до любвишекъ и волокитства за неизвѣстными дѣвченками“. И впрямь, его дневникъ часто напоминаетъ пошлую пѣсню:

„Какъ за рѣчкою мы жили,
Много дѣвушекъ любили —
И Катеньку, и Машеньку,
Ильинишу, Кузминишу,

Макарьевну, Захарьевну,
Да всѣхъ поемножку
Дергали за ножку“.

Я говорилъ Шубинскому, что надо было выбрать 2—3 листа характеристики этого грубого нахала, слышавшаго въ Кіевѣ за умника ⁷⁾, но все надѣялись „плѣнить поповъ“. Вотъ и тянутъ, что называется, „попа...“ То же самое надо сказать о глупѣйшемъ и даже въ нѣкоторомъ отношеніи подломъ „дневникъ Аскоченскаго.“—Все это говорю Вамъ къ тому, что тутъ, вѣдь играють роли соображенія, достоинству литературы совершенно постороннія, а Шубинскій, какъ я его знаю,—человѣкъ очень хороший, но вѣдь онъ почти „приказчикъ на отчетъ“ у Суворина... ⁸⁾ Подождите половины сентября, и мы дѣло съ Вашою рукописью выяснимъ и такъ или иначе ее устроимъ. Во всякомъ случаѣ, она въ рукахъ человѣка, понимающаго здѣшніе обороты, и Вамъ самымъ искреннимъ образомъ пріятельски преданнаго.—Кіевская Старица ⁹⁾ ведется не безъ умѣнія и не безъ удачі. Цензура къ ней тоже милосердствуетъ, но „пономарь Лампадоносцевъ“ ¹⁰⁾ сильно ею недоволенъ особенно со временъ „Кирилла Терлецкаго“, все сказаніе о коемъ считаетъ

¹⁾ За ці бібліографічні вказівки—шира подяка С. А. Рейсеру. ²⁾ Рукописний відділ Всенародньої Бібліотеки України при Укр. Акад. Наук. III, №№ 1—6 з додатком А і Б. ³⁾ Біограф. нарис Ісмаїлова, директора Тифлис. Синод. контори, складений П. О. Терновським. ⁴⁾ С. Н. Ш—кий редактор „Историч. Вѣстника“. ⁵⁾ Щоденник відомого киянам Вик Іпат. Аскоченського надруковано Ф. Булгаковим в „Истор. Вѣстн“. 1882-го р. №№ 1—9. ⁶⁾ Балабухи — старий рід київо-подільських купців. ⁷⁾ Аскоченського. ⁸⁾ Ол. Ст. С—на, видавця „Истор. Вѣстн.“ та газ. „Нов Время“. ⁹⁾ В перші роки вид. „Київ. Ст.“. Ф. Г. Лебединцевим діяльним співробітником її був П. О. Терновський. ¹⁰⁾ К. П. Победоносцев.

„сплошною ложью“¹⁾. Подсылному мерзавцу, котораго онъ присылалъ съ этимъ сказомъ къ Суворину, я говорилъ что впольнъ бы рады были напечатать опроверженіе, но однако такого не послѣдовало. — Не знаю, чтобы такое прислать Ф. Г. Лебединцеву—чѣмъ бы его отблагодарить за экземпляръ журнала? Не поможете ли совѣтомъ или указаніемъ? Хотѣлъ послать замѣтку на статью кн. Голицына о „почаевскихъ святыхъ“, которыхъ, собственно говоря, „не существуетъ въ природѣ (напр., стопы Божьей матери), но я боюсь, что это совѣмъ нецензурно, даже для милосердной цензуры“²⁾. У меня есть много писемъ покойнаго Филарета Филаретова³⁾, изъ коихъ, кажется, стоитъ кое что напечатать, напримѣръ, по поводу его столкновень съ Арсеніемъ⁴⁾ изъ за книги Іова. Поговорите Вы съ Феофаномъ Гавриловичемъ (Лебединцевымъ) да напишите мнѣ.—Да напишите свой адресъ поточнѣе а то я все путаюсь съ надписью конверта.

Преданный Вамъ Н. Лѣсковъ

Проф. С. Голубев додає до цього листа, що Терновський склав біографічний нарис для „Истор. Вѣст.“ про дядька свого по матері Ісмаїлова з його автобіографією, але не знає що сталося з рукописом. В пізніших листах (3-му і 4-му) Лесков згадує про цей нарис.—З приводу Кирила Терлецького Голубев пише: „Сильное недовольство понаमारя Лампадоносцева „Кіевскою Стариною“, особенно со времени К. Терлецкого, сказаніе о коемъ онъ считаетъ «сплошною ложью», есть что то сверхъ абсурдное. Очевидно, имѣется въ виду прекрасная, основанная на несомнѣнныхъ данныхъ статья О. И. Левицкаго о Кириллѣ Терлецькомъ. Но даже оставляя въ сторонѣ послѣднее, достаточно припомнить, что Терлецькій былъ злостный ренегатъ, измѣнникъ православію,—и подобало ли обер-прокурору Синода брать такого чело-вѣка подъ свою защиту тѣмъ паче, что бывшее сами боги не могутъ сдѣлать не бывшимъ?!».

В 2-му та 3-му листах Л-ва іде річ про запродаж нової книжки Терновського «Греко-восточная церковь въ періодъ вселенскихъ соборовъ» петербурзькому видавцеві і книготорговцеві переважно літератури релігійного змісту Іг. А. Тузову, про співробітництво Т-ського в „Истор. Вѣст.“ та про книжку М. І. Петрова «Очерки истории, украинской литературы XIX ст.» З приводу останньої С. Т. Голубев занотовує, що «Отзывъ Лѣскова объ этихъ Очеркахъ крайне несправедливъ. Чтoby оцѣнить послѣдніе нужно имѣть въ виду, что это былъ первый опытъ сведения во едино гонимой въ то время литературы, былъ первымъ шагомъ по пути, отнюдь неусѣянному розами, и—что главное—вызвало отзвуки съ разныхъ сторонъ, одинъ изъ коихъ былъ таковъ, что представилъ собою капитальный вкладъ по означенному предмету (Академич. рецензія проф. Н. П. Дашкевича) і т. д., і т. д.

8 Сент. 82 г. СПб.

Уважаемый Филиппъ Алексѣвичъ! Въ погоню за письмомъ вчера Вамъ посланнымъ, спѣшу Васъ увѣдомить, что книги¹⁾ я получилъ,—одну изъ нихъ оставилъ себѣ, другу сдаль въ редакцію „Историч. Вѣстника“, а третью, съ найлучшею рекомендацією, вдаль въ руки нѣкогого купчини Ігнатія Лукіяновича Тузова (преемника Коробьина и Сирякова). Онъ

¹⁾ Стаття О. І. Левицького „Южно-Русскіе архіереи XVI—XVII вв. І. Кирило Терлецькій. „Кіев. Стар.“ 1882 р. № 1 с. 58—100. ²⁾ З приводу статті Голицина про Почаївську Лавру („Кіев. Стар.“ 1882 р. № 6) була надрукована замітка Лескова в „Историч. Вѣстн.“ 1883 р. № 12. ³⁾ Ректор кїївс. дух акад. З 1860-го р. і єпископ уманський з 1874 р. до 1877, потім єпископ ризький. ⁴⁾ Арсеній (Масквин) —мітрополіт кїївський 1860—1876 рр. ⁵⁾ „Греко-восточная церковь“... кїївське видання з поміткою 1883-й рік.

мой постоянный издатель и покупатель, достаточный человекъ и аккуратный платательщикъ. Мнѣ онъ выполнѣ вѣрить и, на слово мое полагаясь, согласенъ купить у Васъ «все на корню» на нижеслѣдующихъ условіяхъ. 1) Что бы все изданіе (500 ли или 600 экз.) было у одного его въ рукахъ, т. е. чтобы ровно ничего не было продано Вами никому другому, а наипаче Оглоблину ¹⁾. Словомъ, что бы книги въ Кіевѣ не было въ продажѣ; 2) за все изданіе (500 или 600) онъ Вамъ наличными деньгами и сразу дастъ по 2 р. за экземпляръ (т. е. 1 тыс. или 1200 р., если у Васъ есть 600 экз.) 3) Деньги будутъ уплочены, какимъ Вы укажете порядкомъ, тотчасъ по полученіи Тузовымъ товара, который Вы,—если это условіе Вамъ нравится,—должны выслать ему сюда, въ Петербургъ, и какъ можно скорѣе, дабы имѣть ихъ къ осеннему сѣзду людей въ городъ. 4) Условіе Вы можете довѣрить письмомъ—подписать за Васъ мнѣ, и я могу получить отъ него почтовую расписку въ высылкѣ Вамъ денегъ по количеству товара. 5) Вы ему напишите письмо (Игнатію Лукьяновичу Тузову, СПб., Большая Садовая, въ собств. книжномъ магазинѣ), и въ томъ письмѣ удостовѣрите, что книги болѣе ни у кого нѣтъ.—По моему, всѣ эти условія для Васъ очень выгодны и продать все сразу за наличныхъ денегъ по полтинѣ за номинальный рубль—цѣна очень хорошая. 35% будутъ на комиссію и враздробь, а тамъ поди еще—выбирай по грошамъ, да еще и что нибудь завалается и засядетъ. Словомъ, совѣта не даю, но считаю это очень хорошимъ, и для себя такія условія принималъ съ радостію. Отвѣчайте скоро и точно, а въ случаѣ согласія даже совѣтую прислать мнѣ депешу, что бы дѣло оформить. Вашъ Н. Лѣсковъ.

PS. Заявленіе на послѣдней страницѣ о приложеніи весьма темно и непонятно. Вмѣстѣ, что ли, обѣ книги составляють до 800 страницъ? И вмѣстѣ, что ли, имъ цѣна 4 р. или приложеніе одно само по себѣ будетъ стоить 4 р.? Ужасно неясно ²⁾.—Съ отзывомъ надо ждать, пока появится книга въ магазинахъ. Отзывы сейчасъ вызываютъ спросъ, а когда книги нѣтъ въ лавкахъ и удовлетворить спроса нѣтъ возможности, то это убиваетъ книгу, и когда она появится, то уже ходъ ея съ самаго начала идетъ вяло, ибо всѣ позабыли, что о ней сказано. Отзывъ напишу коротенькій въ „Нов. времени“ и большой въ „Историч. Вѣстникъ“.

28 Окт. 82 г. СПб.

Благодѣтель Вы мой! Что же Вы это со мной дѣлаете и за какія провинности? Какъ же можно дать касовую книгу съ однимъ титуломъ, а прислать другое и притомъ самое непрактическое заглавіе, съ обозначеніемъ связи чего то въ прошедшемъ и съ ожиданіемъ дополненій въ будущемъ?.. Развѣ это можно? Тузовъ Вамъ послалъ деньги (600 р. за удержаніемъ уплоченныхъ за пересылку) но онъ раздраженъ и тяжело смущенъ этой обложкой, съ которою—говоритъ—„и половины не далъ бы, и ни за что бы не сталъ путаться съ такою книгою, продавая которую надо еще объяснять, что это за „второй выпускъ, и что составляетъ выпускъ 1-й“. И впрямь, что это Вамъ за охота пришла давать эту неудобную въ торговомъ дѣлѣ вставку?.. Ужасный Вы не коммерсантъ! Потому цѣлая пачка книгъ погибла отъ неосторожной и выполнѣ неряшливой укладки, а весь нижній и верхній ряды пришли измарианные. Съ нихъ теперь срываютъ обертки и будутъ здѣсь доплачивать. Вѣдь это возня и расходъ, а Тузовъ очень хорошій платательщикъ, но скареда... Шуняты Васъ не хочу болѣе, п. ч. люблю Васъ, но желаю,

¹⁾ Наибольший кіевскій книготорговецъ кінця XIX-го в. ²⁾ Мова йде про обяву з приводу вихода в світ книжки Терновського „Греко-восточная церковь“...

что бы это „напредки пригodiлось“. Нельзя, сударь, перемѣнять содержанія обложки—купцы къ этому „ревнивы“. Хвалу и честь Вамъ за „языкъ асида“ уже прописаль, а реферата ожидаю. Это меня очень интересуеѣт. Вмѣсто разсужденій лукавыхъ о томъ что почнете писать для Шубинскаго, Вы бы прислали отчетъ о „Боярской думѣ“ Ключевскаго ¹⁾, — и это было бы полезно редакціи и пріятно автору, а то теперь о ней что то навараксаль Ив. Дм. Бѣловъ ²⁾, не имущій никакого дарованія. Ужасно Вы долго собираетесь. Въ редакціи „Нов. Времени“ и „Истор. Вѣстника“ о Васъ имѣютъ досадительное понятіе по книгѣ о „Левандѣ“ ³⁾. По моему, эта книга относится къ тому роду литературы, который позволительно считать „скучнымъ“. О другихъ же лучшихъ Вашихъ произведеніяхъ здѣсь надо дѣлать внушенія, а они того живого то и не читали, да и не разумѣютъ, но отвѣчаютъ: „да, онъ писалъ что то про Леванду—то очень скучно“. Нельзя увѣрить, что Вы—человѣкъ по преимуществу самый живой и отзывчивый,—и все это через Леванду!—И Суворину, и Шубинскому очень нравится Ваша мысль дать историческіе очерки по движенію художественной литературы. Это блистательно исполнилъ датчанинъ Брандесъ (ст. „Современные теченія въ литературѣ“), но надо опасаться, какъ бы не повторитъ Н. И. Петрова, который топить журналъ со своею украинскою литературою ⁴⁾. Вотъ уже именно, вспомнишь Писемскаго,—„вода съ аполлоновыхъ...“ Полоскано тамъ что то, да чортъ знаетъ что. Противный писатель! Да еще сколько тамъ (в редакціи) выпускаютъ! Вашъ Исмаиловъ все гоститъ у у Пятковскаго ⁵⁾, которому я напоминаю многократно и многообразно. Въ „Истор. Вѣстникѣ“ статья объ Исмаиловѣ, или лучше сказать, о Муравьевѣ, идетъ 1-го Ноября ⁶⁾. Она вышла довольно пустомысленная. Просятъ Васъ прислать начало этюдовъ о литературѣ,—будутъ Вамъ рады и заплатятъ съ удовольствіемъ. Такіе же этюды предлагалъ Кирпичниковъ, но еще не собрался, а въ „Вѣстн. Европы“ есть подобный опытъ Пыпина ⁷⁾,—по моему, едвали удачный. Знанія много, а талантливости какъ то тутъ то и не оказалось,—отъ этого много подробностей и нѣтъ общаго освѣщенія, которое даетъ, напр., Брандесъ или Тэнъ. Все сливается во что то сѣрое. Кстати о сапогахъ: Ѳ. Г. Лебединцевъ проситъ меня прислать работку. Я пришлю, но хотѣлъ бы знать отъ Васъ: что мнѣ заплотятъ? Я во всякомъ разѣ пришлю работу, но если плата сносна,—я дамъ работу большую, а если она убыточна,—я дамъ работку поменьше. Н. И. Костомаровъ въ убытокъ себѣ не возьметъ, а мы съ того только и хлѣбъ ѣдимъ, такъ дешевить нѣтъ и причины. Знаю, что это очень щекотливая матерія, но тѣмъ не менѣе прошу Васъ мнѣ это сдѣлать. Тогда я буду знать, какъ поступать, не огорчая ни себя, ни Лебединцева.

Новости наши всѣ заключаются въ одномъ стремленіи на „попятный дворъ“. Покушеній къ этому нѣсть числа и почти всѣ равномѣрно пошлы. Прозѣтъ Тертія ⁸⁾—о школахъ читаль. Организациія такая: въ уѣздѣ попечительство из 3 поповъ, въ губерніи—попечительство подѣ предсѣдательствомъ архіерея, в П—бургѣ—главное попечительство подѣ предсѣдательствомъ

¹⁾ Докторська дисертація московського історика, проф. В. О. Ключевського. ²⁾ Педагог, співробітник „Истор. Вѣстн“. ³⁾ Терновського „Кієво-Софійській прот. І. В. Леванда, біографія и неизд. проповіді, рѣчи и письма“ К. 1879 р. ⁴⁾ „Очерки“ М. І. Петрова попередню друкувалися в „Истор. Вѣст.“ за 1882—1883 рр. ⁵⁾ Ред. і вид. журналу „Наблюдатель“ А. Я. Пятковский. ⁶⁾ Ні в листопаді, ні пізніше ні про Исмаилова, ні про Муравіова нічого не було надруковано в „Истор. Вѣст.“. ⁷⁾ Нагадує велику монографію О. М. Пипіна з іст. російської літератури, що довго друкувалася окремими нарисами у „Вѣст. Европы“. ⁸⁾ Тертії Іван. Филиппов (1825 — 1899, — державний контролор, а тоді (1878—1889)—помішник д. к-ра, єпітроп Гроба Господня.

тельствомъ лица, «которое заурядъ засѣдаетъ съ правомъ голоса въ Государственномъ совѣтѣ». Гадайте, кто сей будетъ, ему же то требуется¹⁾? Вашъ Н. Лѣсковъ».

З приводу листа 4-го, де Лѣсков пише до Терновського про засоби видирання співробітниками гонорару у видавців часописів, на цей раз— з редакції «Київської Старини», С. Т. Голубев додає свої згадки, що О. Г. Лебединцев в перший рік видання журналу «расплачивался съ сотрудниками исправно и щедро», а потім пішли нелади. Голубев оповідає про один комічний, характерний випадок з ним самим, коли він з приводу 300 річя кийв. дух. академії (1884 р.) і статті брата Лебединцева Петра Гавр.²⁾ написав відповідь і попрохав надрукувати в «Київ. Ст. під заголовком «Древнія и новыя сказанія о началѣ Кіевской Академіи», а також умістив замовлену Лебединцевим рецензію на кн. М. Петрова «Пчела Почаевская»³⁾, а через місяців три написав до видавця про гонорар за свої праці. Лебединцев одповів «Я Ира бѣднѣе... Къ тому же Вашу статью «Древнія и новыя сказанія»... считалъ безплатною. Вѣдь статья Ваша есть отвѣтъ брату, а за такія статьи въ другихъ журналахъ не только ничего не платятъ, но еще взымаютъ съ авторовъ. Но я уже такъ и быть—пускаю «батъ за батъ». Правда, помѣщена у меня еще Ваша рецензія на книгу Н. И. Петрова, но я смотрю на нее, какъ на жалокъ. Такой обычай существуетъ и т. д.». «Я отъ души посмѣялся», занотовує С. Т. Голубев, «и мои добрыя отношенія къ О. Г-чу, человеку очень хорошему, нарушены не были». Але не додіє С. Т-ч, що після цього епізоду він уже нічого не давав до «Київ. Стар.» за часи ред. О. Г. Лебединцева.

12 ноября 82 г. Спб.

Драгоценный Вы мой Филиппъ Алексѣвич! Получилъ три Ваши писульки и отгискъ реферата. Все Вы правильно пишете и хорошо отгадываете. Исмайлову придется полежать, какъ опортовому яблоку. Я получилъ на него отказъ и на дняхъ его возьму къ себѣ, а потомъ вышлю Вамъ. Тузовъ утихомирился и кажется застыдился своихъ претензій. (Рецензій о книгъ Ключевского Вамъ и не достояло писать. Рецензии пишутся нынѣ куцья, шарлатанскія и необстоятельныя. Бѣловъ просто даетъ «вытяжку» и это по нынѣшнему—наилучшее. Вашъ Петровъ (проф. Н. И.) прислалъ рецензію о Вашей книгѣ⁴⁾—сочувственную, но что Писемскій на своемъ циническомъ, но мѣткомъ языкѣ называлъ «безм...» Подробной и написать негдѣ, да и читать не стануть. Читають одно занимательное. Я оставляю за собой право слѣпить чтонибудь аргоросъ въ родѣ «Византійскаго боярина», которому нашилилъ уборцевъ изъ первой Вашей книги. Это—самое лучшее какъ для пишущаго, такъ и для редакціи, и для читателя: онъ снова читаетъ повѣсть, сказаніе, а не критику. Если бы Вы мнѣ не написали послѣдней записочки, то получили бы отъ меня на сихъ же дняхъ—какъ разъ тоже самое предложеніе. Шубинскій не хочетъ критики на Ключевского, а желаетъ имѣть новый живой этюдъ по поводу Ключевского. Это какъ разъ то, что и Вы мнѣ пишете. Мысль Ваша о параллеляхъ мнѣ вполне сочувственна, и я тѣмъ болѣе стоялъ бы за нее, что Вамъ это очень удастся. Заглавіе тоже хорошо, но я бы его нѣсколько измѣнилъ, что бы казалось еще независимѣе. Почему бы не озаглавить такъ, на примѣръ: «Византійскій отблескъ въ русскомъ боярствѣ—опытъ бокового

¹⁾ Справа законопроекту церковно-парафіяльних шкіл, які 1882 року гадав «возглавляти» Т. І. Филиппов. ²⁾ «Київ. Стар.» 1884 р. № 10 «Историч. замѣтки о Кіевѣ, I». ³⁾ «Київ. Стар.» 1885 р. № 1. ⁴⁾ Рец. Н. Петрова на «Гр.—восточ. церковъ» надр. в «Историч. Вѣстн». 1883 р. № 2, ст. 451.

освѣщенія къ русскимъ фигурамъ „Боярской думы“? Ко мнѣ частенько „братія“ толкаются за заглавіями и, смѣясь, „просятъ наречь имя младенцу“. Я люблю заглавіе, что бы оно было живо и въ самомъ себѣ рекомендовало содержаніе живой повѣсти. Можетъ быть, и Вамъ мое изобрѣтеніе пригодится для вивѣски статьи, о которой я уже переговорилъ и буду ее ждать. Начать совѣтую съ нея, п. ч. это вопросъ теперь циркулирующій, а „литература“, какъ¹⁾...—всегда умѣстно, да и Вы не скоро съ нею справитесь. Итакъ, пишите же съ Богомъ.—*Θ. Г. Лебединцеву* статью изготавилъ²⁾. Разумѣется, это вовсе не исторія, а фельетонъ кое о чемъ, но читаться, надѣюсь, будетъ и кое что пошевелитъ. Размѣръ вышелъ отъ 2½ до 3 листовъ. Половина уже переписана, а вдоль написано все. Понятно, что я не могу этого ни подарить, ни отдать за печеное яблоко. Я заставилъ Шубинскаго спросить Н. И. Костомарова, на какихъ условіяхъ онъ даетъ свое „Жидотрепаніе“³⁾ (онъ очень заболѣлъ) и сегодня же написалъ Лебединцеву откровенное письмо, что я могу, по пріязни, немного сбавить, но тоже менѣе 80 р. за листъ взять не могу (Вы, вѣроятно, знаете, что художественный вздоръ оплачивается дороже учености). Если же *Θ. Г.* чу это неудобно, то я ему въ году напишу чтонибудь новенькое. Тогда о цѣнѣ говорить не будемъ, но конечно это уже будетъ обрывочекъ или оборышекъ. Я ему послалъ содержаніе заготовленной статьи и ея эпиграфъ. Этого довольно, что бы судить, а написано, разумѣется, какъ могу и какъ умѣю. Прошу Васъ, достойный благопріятель, побывайте у Лебединцева немедленно, попросите прочесть Вамъ заголовокъ содержанія и потомъ переговорите въ тонѣ выясненія дѣла. Лучше раньше имѣть эти вопросы уясненными. Затѣмъ прошу Васъ мнѣ написать, ибо очеркъ этотъ у меня тянутъ, а я новаго ничего къ генварю написать уже не въ силахъ“. Веселое, вѣдь, весело читать, а дѣлается это въ работѣ труднѣе, чѣмъ самое скучное (что, впрочемъ, принято называть „серьезнымъ“).—Книга Ваша идетъ. Суворинъ говорилъ, что и онъ бы ее купилъ. Это всегда такъ бываетъ. Жму Вашу руку. Н. Лѣсковъ.

Р. С. Видали ли Вы гравюру, какъ Протасовъ ѣдетъ въ телѣгѣ на тройкѣ архіереевъ, а въ корню митрополитъ Рафальскій⁴⁾?

П'ятий листъ Лескова торкается замовленої „Нов. Врем.“ по телеграфу статті Терновського про м. Филарета та гонорару за „Печерських антиків“.

25 генв. 1883 СПб. Сергіевская ул., № 56, кв. 14.

Уважаемый Филиппъ Алексѣевичъ! Послѣдней Вашей славы я пережилъ за Васъ нѣкоторый тяжелый часъ⁵⁾. Аннину⁶⁾ довелось быть свідѣтелемъ доклада новаго російскаго епитропа Тертія (Филиппова) Лампадоносцеву. Злой человекъ хотѣлъ зла. Суворинъ и Шубинскій говорили мнѣ написать Вамъ объ этомъ, что бы Вы приготовились дать отпоръ. Аннинъ настаивалъ, что „не стоитъ тревожить“ и примѣры Лес-

¹⁾ Заголовокъ цієї другої праці, що Т-ський готував для „Ист. Вѣст.“ в копії перепущено.

²⁾ Річ іде про „Печерські антики, отрывки изъ юношескихъ воспоминаній“. Лескова, надр. в „Кіев Ст.“ 1883 р. №№ 2, 3 4. Цьому нарису автор давав різні заголовки: „Печерскіе чудотворы“, „Царскій немольяка“, „Старець Малаф'й и его отрокъ Гіесій“.

³⁾ Стаття М. І. Костомарова, надр. в „Кіев. Ст.“ 1883 №№ 1, 3

⁴⁾ Лесков запитує про стару сатиричну гравіюру 40-х рр. ХІХ го в., де намальовано було обер-пр-курора Синоду Н. А. Протасова (1836—1855) та п-бурзького мітр. Антонія Рафальського (1843—1848 рр.) на чолі трьох якихось архіерейв.

⁵⁾ З приводу ст. Терновського про м. Филарета, де уміщено було і деякі власноручні листи митрополита.

⁶⁾ Член учен. к-ту Синода, ученъ і прихильник П. О. Терновського.

гафта и Модестова¹⁾ считалъ къ Вамъ не идущими. Кажется, онъ былъ полезенъ для того, что бы обрезать Д(ея)нова²⁾. А можетъ быть болѣе всѣхъ помогла острая шутка, что „надо не Терновскаго выжить, а Филарета выбросить, что бы онъ не писалъ такихъ писемъ, надъ которыми нельзя не смѣяться“. Я не могъ ни извѣщать Васъ объ этомъ, ни молчать, и потому просилъ Лебединцева предупредить Васъ помягче. Теперь здѣсь дѣло, кажется, кончено. Дай Богъ, что бы оно и тамъ (в Киіві) Васъ не потревожило. Смѣшной Модестовъ даже, кажется, завидуетъ стоящему о Васъ говору:—такой, говоритъ, смиренный, а всѣхъ взбудоражилъ“. Статьи ему кажутся „невинными“, вѣроятно потому, что не имѣютъ много знаковъ восклицанія. Однако, прошу Васъ меня успокоить и непременно черкнуть: что это такое было,—о какой „поднятой бурѣ“ пишетъ мнѣ Лебединцевъ? Не подписать статей было невозможно, п. ч. это по теперешнимъ правиламъ все равно обязывало редакцію дать отвѣтъ, кто авторъ. Вы, вѣдь, вѣроятно, знаете, что есть такое правило. Слѣдовательно, мы ничего бы не выиграли: придира къ Вамъ была бы такая же, и даже хуже, а успѣхъ принадлежалъ бы какому то NN или ZZ. Я все это имѣлъ въ виду и звѣсилъ и поступилъ по разумно и расположенію³⁾. Лебединцевъ мнѣ прислалъ корректуру безъ начала (два листа) и потому это меня не удовлетворяетъ. Развѣ я не понятно писалъ, это мнѣ нужно собрать себѣ экзemplаръ безъцензуры⁴⁾. Потомъ онъ мнѣ прислалъ „загвоздочку“: деньги, пишетъ, вышлю всѣ разомъ“. Это, значитъ, въ апрѣлѣ или въ маѣ, но послѣ 6—7 листовъ... не было бы сіе мнѣ и ему „неудобно“. Три мѣсяца работа шла и лежала, да три мѣсяца за нее деньги ждать,—это не ладно и такъ не повелось. И зачѣмъ это? Пишетъ—„бѣдствую“. А я это со стороны издателя признаю за „уметы“. Изданіе не слѣдуетъ предпринимать безъ денегъ, потому что тутъ работникъ самый нѣжный и нервный и „мзда наемничья“ по истинѣ „вопіетъ“. Еще разъ скажу—это не резонъ. Я ему отвѣтилъ уклончиво такъ: „что касается до денежныхъ расчетовъ, то я просилъ принять на себя Терновскаго и думаю, что онъ мнѣ въ этомъ не откажетъ, такъ какъ я веду эти дѣла для него здѣсь“. Къ сему добавилъ, что такой способъ расчитываться „вѣроятно, и для него будетъ самый удобный“. Да оно и в самомъ дѣлѣ такъ. Вамъ же позвольте подать теперь такой претестъ, что я будто понялъ слова „всѣ разомъ“ не въ самомъ обширномъ значеніи и просилъ Васъ доставить деньги женѣ брата Алексѣя⁵⁾ на семейную надобность, имѣющую срочное примѣненіе. Можетъ быть, это доставить случай теперь выбрать хоть за первое, а все таки въ долгу меньше останется. Бѣда съ

¹⁾ Лесгафт П. Ф., проф. анатоміи, звільнений при міністрі Д. Толстому, як і В. Іван. Модестов, професор київс. ун-ту і духов. акад., історик, що надрукував в газеті „Голосъ“ статті проти Тостовської класич. системи 1879 р.

²⁾ Міністр Народної Освіти за 1882—1897 років.—

³⁾ В „Историч. Вѣстн.“ за 1908-й рік № 10 В. В. Даниловим уміщені листи Лескова до О. Лебединцева, що послано В. Даниловим з портфеля ред. „Київс. Старини“. Тут в листі Мик. С-ча від 22-го січня 1883-го р. є цікаві дрібниці про характерну розмову єпитропа Гроба Господня Т. Филипова і об. прокурора К. Победоносцева. „Статья нашего Ф. А., пишетъ Л-в до Лебединцева, дала ему сразу огромную извѣстность, массу симпатій, но и нѣсколько мерзостныхъ враговъ. Три дня, какъ я виѣ себя. Писать ему или нѣтъ? Товарищъ и любитель Ф. Ал-ча нѣкто А(ннин) былъ зрителемъ, какъ Тертій явился къ Лампадоносцеву съ номерами „Нов. Времени“ и, кладя ихъ на столъ, сказалъ: „Полюбуйтесь!“ Тотъ сдѣлалъ жалкое лицо и протянулъ: „Знаю“.—„Что же Вы сдѣлали?“—„Ничего“.—Неужели этотъ негодяй до сихъ поръ не выгнанъ?!“ Тот (П-ов) опять промолчалъ.. Похвальбу Тертія можна считать за вздоръ и боаться нечего“ („Ист. Вѣст.“ 1908. № 10 тт. 168—169) і т. д.

⁴⁾ „Печерскихъ антиков“. ⁵⁾ київського лікаря.

этими мелкими редакціями! Для утѣшенія же *Θ. Г-ча* пожертвуйте ему отъ меня безъ гонорара четверостишіе (экспромтъ) Буренина по прочтеніи мною въ редакціи („Нов. Времени“) смѣшныхъ строкъ Лебединцева, какъ „Иванъ убрался“... Экспромтъ этотъ по всѣмъ правамъ принадлежитъ къ матеріаламъ „Кіевской старины“, если достаточно, что бы я разрѣшилъ его печатаніе, вмѣсто цензора¹⁾—О статьѣ по поводу еретичества *Льва Толстого* въ февральской книжкѣ „Историческаго Вѣстника“ объявляется. Жму Вашу руку. *Н. Лѣсковъ*.

Оптимизм *Мик. Семеновича* в січні 1883 р. був звчасний: як ми бачили, 16-го Листопаду *П. О. Терновський* поніс кару, що надломилася його моральні і фізичні сили. В шостому листі *Лескова* річ іде про спільну статтю приятелів в газ. „Новости“, грошові розрахунки і сумісну подорож в-літку.

6 Апр. 83 г. СПб.

Любезный Филиппъ Алексѣвичъ! Не отвѣчалъ Вамъ, все поджидая времени, чтобы устроить нашу статью „о ересяхъ“ и свести наши счета; и нынѣ часъ тому насталъ, и часъ благоприятный. Статья наша напечатана въ „Новостяхъ“ 1-го и 3-го Апрѣля и в ней вышло около 1200 строкъ. По 10 коп. это составитъ 120 р., т. е. по 60 руб. на брата и сотоварища, да 50 руб. Вамъ слѣдуетъ получить съ меня за рукопись „Исмаилова“²⁾, которою я, можетъ быть, еще воспользуюсь. Итого я у Васъ въ долгу 110 р. Прошу Васъ покорно при окончательномъ разсчетѣ съ *Θ. Г. Лебединцевымъ* безотговорочно эту сумму изъ моихъ денегъ удержать (если же будетъ остатокъ или недостача,—то написать мнѣ). Статья въ литературномъ мірѣ прошла очень замѣченной и похваляемою. Тутъ ее поняли,—поняли нѣкоторые и в публикѣ, хотя для сей послѣдней она, конечно, суха по самому роду вопроса. Я ее, кажется, не перепортилъ и сохранилъ все—только старался „разбумажить“ и дать ей, насколько возможно, живости и „касательствъ“. Очень любопытенъ знать о семъ Ваше искреннее мнѣніе. Трудиться вмѣстѣ у французъ есть въ обычаѣ, и оно иногда имѣетъ большія удобства, но у насъ рѣдко случается, а ми съ Вами попробовали: я остаюсь доволенъ, но не знаю, какъ Вы). Посылаю Вамъ карточку *Философовой*, такъ какъ это касается Васъ столько же, какъ меня³⁾.—О болѣзни супруги Вашей сердечно сожалею. Да будетъ Небо къ Вамъ милосердно. (Попутешествовать съ Вами—чего бы лучше! И конечно—„экономно“, но мѣста, Вами намѣченныя, мнѣ несомнѣмъ нравятся: во 1-хъ онѣ очень жаркія, а во 2-хъ, что тамъ видѣть⁴⁾). Нельзя ли бы намъ куда нибудь «ко святынямъ»? Тамъ бы расходы путевые скорѣе возмѣстились. Однако, я всему предпочту провести время съ Вами, ибо Вы милы и дороги душѣ моей, напишите пожалуйста, мнѣ пообдуманнѣе и поопредѣленнѣе объ этой статьѣ. Дружески Васъ обнимаю и жму Вашу честную руку. *Н. Лѣсковъ*, P. S. Напишите непременно,—надо сообразить время и средства“.

Подорож приятелів не відбулася. Останній лист *Лескова* до *П. О-ча* оповідає про зміну його планів на літо 1883 року, про теми, які було б цікаво і корисно опрацювати *Терновському* та про *Суворинське* лецемірство з приводу гомону, що піднявся після надрукування статтів *П. О-ча* за часи *Філаретовського* ювілею, а в початку останнього, що ми маємо, листа *М. С-ч* сердешними словами спробує він за-

¹⁾ Ні листа *Лебединцева* до *Лескова*, ні експромту *Буренина*, фельєтониста „Нов. Врем.“, не збереглося. ²⁾ Див. вище. ³⁾ Мабуть, привітання від *Г. П. Філософовой*, відомої громадської діячки (жіноча освіта), з приводу спільної статті. ⁴⁾ Т-ський загадував їхати до Криму.

спокоїти Терновського, якого вельми хвилювали погрози „власть имущих“ и непевне становище його самого й родини, коли б ці погрози здійснилися.

„Уважаемый Филиппъ Алексѣевичъ, писав Лесков з Петербургу 23-го травня 1883-го р., благодарю Васъ за письмо Ваше, ставящее меня „на горизонтъ событий“. Да, въ такомъ положеніи цѣли наши согласовать нельзя и упрямое стремленіе къ тому было бы съ нашей стороны малодушествомъ. Надо покориться обстоятельствамъ, соблюдая въ непокорствѣ имъ одинъ духъ своего разумнія. Скорблю о Васъ, какъ о близкомъ и пріятномъ другѣ, но знаю, что Вы все встрѣтите и все вынесете, ибо знаете, гдѣ искать утѣшенія. Это само по себѣ есть утѣшеніе: „крѣпкій млатъ, дробя стекло, куетъ булатъ“. Души чистыя и нѣжныя, какъ Ваша, всегда ковки. Изъ этого, конечно, не слѣдуетъ, что бы онѣ не страдали много, и что бы за них не замирало сердце. Пусть Небо милосердствуетъ о Васъ и о дѣтяхъ Вашихъ.—Планъ моей поѣздки я измѣняю совсѣмъ иначе: не хочу тащиться никуда далеко, а хочу только оставить городъ и переѣхать въ мѣсто болѣе спокойное, болѣе свѣжее, зеленое, удобное для купанья и для работы на мѣстѣ. Богъ знаетъ: увидишь ли еще что либо подходящее, а между тѣмъ пропутешествуешь немало и безъ пользы, а купанье в морѣ мнѣ всегда приносило пользу; да и работается въ этихъ тихихъ купальныхъ городахъ прекрасно. А потому я всѣ прежнія затѣи отложилъ и їду въ Аренсбургъ, на островъ Эзель. Это все тамъ въ три раза дешевле и въ несчетное число удобнѣе Кіева, а мнѣ хочется работать на мѣстѣ: я, что называется, „забрался работой“, такъ что надо много удобствъ, что бы переработать то, за что взялся къ осени. Таковъ, полагаю, и будет мой адресъ съ 5-го Іюня: Остр. Эзель, г. Аренсбургъ, до требованія (post. restante). Напишите мнѣ свой адресъ изъ Крыма.—Темъ я задавать не мастеръ, но двѣ у меня ¹⁾ (есть): 1) Молот на разбитіе камня вѣры“ ²⁾—его стиль и духъ, вѣроятность происхожденія этого сочиненія по его филологическимъ признакамъ и т. п., или 2) разнохарактерность религіознаго сектанства великорусскаго и малороссійскаго“. То и другое можетъ быть написано при небольшомъ количествѣ подручныхъ книгъ; и то и другое, несомнѣнно было бы очень интересно и нашло бы себѣ мѣсто безъ хлопотъ. Но я въ исторіи не знатокъ, и какъ могу Вамъ давать въ ней совѣты или выбирать темы? Я всегда находилъ, что Вы сами отлично чувствуете, что живо, и что можетъ интересовати. По поводу „молота“, однако, можно сказать много крайне любопытнаго и еще никѣмъ не развернутаго. Есть ли у Васъ хорошій экземпляръ этой рукописи? У меня есть превосходно писанный четкимъ и красивымъ полууставомъ. О нѣкоемъ охлажденіи нашемъ съ С(увори)нымъ не сожалѣйте. Онъ могъ прямо сказать о статьѣ Вашей, что она е́му „не ко времени“ по обстоятельствамъ, отъ Лампадоносцева зависящимъ. Это было бы не храбро, но честно и не обидно, но онъ смелкодушничалъ и началъ хаять: „неужто это статья!“ Я промолчалъ и напечаталъ ее в другомъ мѣстѣ, показалъ тѣмъ, что „да, это статья и очень любопытная,—хорошая статья“.... Только всей и обиды я ему сдѣлалъ. Неужто же надо было, чтобы его хамство шагало, какъ конь Аттилы,—„гдѣ наступилъ—тамъ и трава не растетъ“. Ишь ты! Не много ли чести будетъ?.. А что „Отечест. Записки“ сказали мнѣ нѣкоторыя любезности, а ему шпильки, то я тому не виноватъ. Разлада, т. е.

¹⁾ Теми для майбутніх статтів П. О. Терновського. ²⁾ „Камень вѣры“—вір Стефана Яворського.

распри, между нами нѣтъ, но его „оппортунизмъ“, сталъ такою... что цыклъ вопросовъ, въ которыхъ бы я могъ итти съ нимъ не разнорѣча, значительно сократился. Вы, чай, читаете, „что“ такое онъ пишетъ изъ дома“ ¹⁾ и какъ относится къ малѣйшему съ нимъ несогласію. „Говори искренно“, а чуть кто сказалъ искренно—тотъ сейчасъ, не говоря худого слова, „подлець“. Я, право, не вижу себѣ роли въ такомъ органѣ, но быть можетъ, она и явится—тогда можна и писать. Но теперь это все не въ моемъ родѣ. О плательщикествѣ пишетъ напрасно: щедрости большой онъ никогда не обнаруживалъ, а неисправныхъ плательщиковъ теперь уже нѣтъ,—это когда-то было, но давно вывелось. Нынче всѣ исправно платятъ, даже и впередъ, и то людей нѣтъ. Лиха бѣда—была бы что дать,—была бы душа въ сборѣ и работали бы руки.—Нервы измучались и устали отъ всего вмѣстѣ взятаго, и оттого то хочется не восвояси перебалтывать все одну и ту же утомительную, скучную и раздражающую болтовню, а хочется къ нѣмцамъ, которые, по крайней мѣрѣ—лѣтомъ, только купаются и слушаютъ своихъ плохихъ соловьевъ. Преданный Вамъ Н. Лѣсковъ.—

Р. С. „Государственная утопія Леонтьева“ сдана въ „Новости“ ²⁾. Не знаю, когда он ³⁾ насмѣлится ее тиснуть. Деньги Вамъ вышлемъ, вѣроятно, въ Іюнѣ.—Духъ сектанства въ Малороссіи и Москвовіи могъ бы быть очерченъ въ очеркѣ бѣглому безъ критики, а съ одною „свѣтотѣнью“, которая вышла бы сама собою. Это живая вещь.—Отъ Теофана (Лебединцева) ничего не получалъ. Письма Жуковского небезинтересны, а личность его очень стоитъ вниманія. Журналъ ⁴⁾ ведется весьма недурно, но въ чашкѣ нельзя растворить сахара болѣе, чѣмъ можна. (Е)му нужно или найти капитальнаго честолюбца съ хохлацкимъ вкусомъ, или журналъ придется бросить. Что бы онъ имѣлъ успѣхъ, его надо дѣлать хохлацкимъ. Иначе онъ никому не потрафляетъ ⁵⁾.—Съ Шубинскимъ мои отношенія всегда одинаковы и не страдаютъ отъ „Нов. Времени“.—

Прошовъ рівно рік після того, як М. С-ч написав цього листа Терновському. 23-го травня 1884 року не задовго до свого звільнення з університету помер несподівано для всіх Пилип Олексієвич, і ця смерть боляче відбилася на серцеві його душевного приятеля. „Вчорашня депеша изъ Кіева“, писав Лесков 28-го травня до Ф. Лебединцева, „о погребеніи друга нашего Ф. А. Терновскаго меня потрясла до глубины души. Мы съ нимъ одновременно понесли одинаковыя гоненія отъ несправедливыхъ людей, и я это перенесъ, или кажется, будто перенесъ, а онъ,—съ его удивительнымъ отношеніемъ къ жизни—опочилъ. Пожалуй, не выдержалъ... Сколько горя свалилось вдруг на эту прекрасную, умную и свѣтлую голову! Какая сила вызываетъ эту „кучность бѣдъ“, которыя, по словамъ Шекспира, „любятъ ходить толпами“. Бѣдный, бѣдный и милый Филиппъ... Кротчайшій бѣ паче всѣхъ человекъ, и сколько печалей и обидъ онъ встрѣтилъ!“—І пропонує Микола Семенич приятелям та прихильникам Пилипа Олексієвича скласти і видати книжку спогадів, щоб виявилася у всесвіті, перед усіма очима чиста, непорочна, люб'яча душа покійного найхристияннішого „ересіярха“...

Подав Інат Житецький.

¹⁾ Фельетони А. С. Суворина в „Нов. Времени.“

²⁾ Річ іде з приводу статті про ідеї відомого „византийського“ апологета К. Н. Леонтьєва:

³⁾ Ред. „Новостей“ Нотович. ⁴⁾ „Кіевская Старина“.

⁵⁾ Спостереження і порада Лескова були цілком правдиві: з 1888-го року „Кіевская Старина“ і стала „органом хохлацким“, бо далі вже не міг її вести за своїм напрямком Ф. Г. Лебединцев. ⁶⁾ „Истор. Вѣстникъ“ 1908-го р. № 10, ст. 171.

Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського.

Останніми роками Михайло Коцюбинський викликає велике зацікавлення. В зв'язку з цим з'являються різні спроби досліду і дрібні замітки з посилками до тих, чи інших моментів біографії. Не вдаючись, як не фаховець, в критику різних тлумачень творчості Коцюбинського, я не можу обійти мовчанням явні перекручування біографічного характеру, які часом доводять до абсурду. Справа в тім, що правдивої біографії письменника, дарма що сучасники його ще живі, нема до цього часу. Особливо ж не з'ясовані, покриті темрявою дитячі та юнацькі часи життя Коцюбинського, цеб-то до чернігівська, подільська доба. А тим часом вона має величезне значіння в процесі формування майбутнього художника. До цього часу я не давав своїх споминів про наші дитячі роки, що освітили би деякі темні моменти, дали б певний матеріал для біографії письменника,—але з цього часу вважаю за свій обов'язок взятися за це серйозно.—Поки що в цій дрібній замітці зупинюся на особливо прикрих перекручуваннях біографії.

Академик С. Єфремов в своїй цікавій праці: „Коцюбинський. Критично-біографічний нарис“, яку складав головним чином з матеріалів „родича“ Коцюбинського Ол. Саліковського „єдиної компетентної в цьому особі“, про батька нашого пише: „Він не тільки в гору не йшов по службовій драбині, а навпаки—сходив усе нижче та нижче. В кінці 70-х років він служив за „поліцейського надзирателя“ в м. Барі, але згодом і цю втратив посаду й опинився волосним писарем у м. Станіславчику ¹⁾“. Коли згадаємо репутацію за того часу нижчих чинів адміністративного механізму російського отих поліціантів та волосних писарів, то може зрозуміємо й мовчанку про свій рід Коцюбинського, мовчанку, прикриту до того ж глухою, але видимо фантастичною фразою, що рід його ведеться од давніх українських бояр і т. д. Отже почну з того, що Ол. Саліковський ні з якого боку родичем нам не приходився, дома в нас ніколи не був і з братом не приятелював. Тільки в Шайгороді вони здається вчилися разом з братом. В моїх майбутніх замітках я дам багато матеріалу, з підтвердженням його де-якими документами, з якого буде видно, що Ол. Саліковський вніс величезну плутанину в біографію М. Коцюбинського. Поки що скажу про батька, що його затуманений образ зовсім не такий, як можна собі уявити зі зробленого опису. Але це потім, а тепер я тільки хочу сказати, що брат мій взагалі не казав неправди, і тому мушу звернутися до документів: витяг з протоколу депутатського шляхетського зібрання Подільської губернії від лютого 1832 р. написаний польською мовою на двох гербових аркушах по карбованцеві кожний каже, що Матвій Коцюбинський (дід) одержав цього витяга на прилучення до шляхетства всіх своїх синів, між иншим і батька нашого Михайла, та що рід наш записаний в шосту частину родословних книжок, в якій лічається шляхетські роди, що доказали своє шляхетське походження за триста років до складення шляхетських грамот“.

Про матір Саліковський пише, що „матір Коцюбинського була, як видно, людина не зовсім звичайна, в усякому разі не буденна, принаймні для її гурту: духовенства—вона була бо з духовного стану,—та дрібного чиновництва. Добре пам'ятаю, каже він, що мене вражав у матери Коцюбинського, не старої ще тоді жінки, її незвичайний у нашому гурті образ та манери, як вона поводитися. В них почувалося щось світське, я б сказав навіть аристократичне“.—Образ матери дуже правдивий, але звідки

¹⁾ З Бару батько був призначений до с. Ківавки, потім ми перебралися до Шайгорода, а вже звідтіль до Станіславчика.

Саліковський взяв, що вона „походила з духовного стану?“ Батько її Абаза був значний урядовець з офіцерів і рід свій лічив від молдаванських господарів (портрета його я передав до майбутнього музею в винницьку комісію), а матір з шляхетського польського дому. В родині матері духовенства не було (стр. 7). Саліковський згадує про семінарське життя брата в Кам'янці стр. (10 й 11), а я свідчу, що він ні в Кам'янецькій, ні в якій іншій семінарії, а ні в гімназії не вчився. Пояснення Саліковського, що „Коцюбинського віддано не до гімназії, а до бурси, та ще й такої закутної, як була Шайгородська почасти матеріальною скрутою, а почасти духовним походженням і традиціями Михайлової матери—не витримує жадної критики, бо матеріальний стан в Барі у нас був дуже добрий, а про „традиції матери я по тому поясненню, яке зробив вище, вважаю за зайве говорити.—Віддали брата до Шайгорода, бо це було від Бару найближче місто, де була школа, а віддавати його далеко від дому мати через його кваліст не хотіла. „Коцюбинський, не довчившись, кинув семінарію і де-який час жив то на селі у батьків, то вже по смерті батька—у Винниці, де його мати купила була на передмісті халупку, і де Коцюбинському довелося тяжко й гірко працювати, заробляючи на себе й посиротілу родину (у Коцюбинського були ще сестри та брат“). Перебралися ми до Винниці всі разом з Михайлом з м. Пиківа в 1880 р., і батько тоді був живий. Ніякої халупки мати не купувала, а перебралися ми до своєї хати на Абазівці, яку мати одержала в спадщину від свого батька Максима Абази. Всіх нас було шестеро: три брати, та три сестри: Зофія найстарша, від першої жінки батькової, за нею Михайло, Лідія, Хома, Леонид та Ольга.

Також спинили мою увагу замітки, що надруковані в ч. 9 (60) „Глобусі“: „на батьківщині Коцюбинського“, та в ч. 9 (32) „Всесвіту“ „на родині Коцюбинського“, з малюнком нашої хати, та й з зовсім однаковим змістом:—„Головну увагу звернено на будинок, де народився й жив у молоді роки Коцюбинський. В ньому написав він свої перші твори: „Михайло Соловейко“, „Сон“, „Хвала життю“ та инш. Будинок, що стоїть на околиці міста, вес час знаходився у напіврозваленному стані, але тепер його реставровано і всіх мешканців виселено“. Тут разом з зацікавленням до Коцюбинського видко між иншим просто несвідомість: „Сон“, та „Хвала життю“, написані не в Винниці. Оповідання „Михайло Соловейко“ ніколи у Коцюбинського не було, а „Андрій Соловейко“ дійсно написано в подільську добу.—Будинка, де народився брат, ще й не реставровано і мешканців звідтіл не виселено. Але можна бути певним, що винницька комісія по увічненню пам'яті Коцюбинського, яка дуже енергійно взялася за влаштування цих справ, виконає з честю всі накреслені заходи і на призначений термін в реставрованому будинкові буде відкрито музею і буде поставлено пам'ятника Михайлові Коцюбинському. Цікаво відзначити, що вечір, який влаштувала комісія 16 травня в міському театрі присвячений пам'яті Коцюбинського, на якому було коло півтори тисячі народу, пройшов під великим піднесенням, яскраво і навіть з матеріального боку дав корисні наслідки. А головне, на вечері помічалось, що в Винниці значно одбивається національний дух, який переважно виходить з чисто українського осередку—першої досвідної школи імени Коцюбинського, що за п'ять років свого існування зробила велику культурну роботу. Не дивлячись на те, що дев'яносто відсотків учнів—діти бідного селянства та робітників, на увічнення пам'яті свого шефа внесено зібрані між собою дітьми сто карбованців.

Подав Хома Коцюбинський.

Критика, звідомлення, обговорення¹⁾).

Louis Eisenmann, *The imperial idea in the History of Europe*. (The Slavonic Review N 14, 1926, ст. 242—253).

Проф. Айзенман, директор історичного відділу Слов'янського інституту в Парижі, в сім інтереснім начерку нагадує історикам і політикам факт дійсно важний і далекосяглий, з становища всесвітньої історії—і завдань практичної політики. Се загибель, в останнім світовім катаклізмі, тих держав, що були спадкоємцями ідеї світової імперії: Австро-Угорщини, Росії й Німецької імперії, а з ними—загибель, чи „похорон“, як висловлюється автор—сеї самої ідеї.

Автор коротко аналізує поняття імперії, так як воно зложилося в римським праві—як одність і суцільність влади, що він прирівнює до поняття „суверенности“, і далі вияснює, як в практичнім ужитку ся ідея набирала свого подвійного значіння: „воєнного і мирного“, як він висловлюється,—підбою і завоювання, з одної сторони, а з другої—охорони спокою і справедливости, що служила оправданням тої воєнної функції її. Дає побіжний перегляд, як ся первісна єдина імперія, що була охоронницею „римського миру“ (*Pax Romana*), а потім стала сторожем „миру християнського“, далі роздвоювалась, ділилась, перейшла в „Святу імперію“ німецьку на заході, в Російське царство на сході. Як вона при тім тратила свій первісний характер універсальности й надприродности—„чогось песереднього між небом і землею“, призначеного сповняти божє діло справедливости на землі, чогось наднаціонального і свободного від егоїстичних національних потягів. Як імператор з божого намісника на землі, що стоячи над народом і володарями, мав сповняти сю божу місію справедливости,—перетворювався в носія і оборонця національних інтересів свого народу, і тратив свою містичну авреолу в міру того, як його містична місія утримання миру і справедливости жертвувалась цілком і без останку державному і національному егоїзмові: національному імперіалізові. В Австрії, що прийняла над-національну місію для народів дунайсько-балканських, автор вважає крахом сеї імперської ідеології часи після 1848 р., коли уряд став підтримувати германізацію в австрійській частині, мадяризацію в угорській, а далі зв'язався з Німеччиною і закинувши ролю між-національного арбітра, запрягся в суто-національну німецьку програму. Для Росії автор уважає таким моментом зречення імперської ідеї на користь суто-російського націоналізму—часи Миколи I. Сим спроневіренням ідеальних завдань імперії автор пояснює крах сих держав у світовій війні.

Але в муках Світової війни, вважає автор, зникла не стільки ідея імперії, скільки ті форми, в яких вона себе виявила на протягу двох тисячеліть. „Бо хоч се може парадоксально виглядати“,—„але головним й істотним—що давало сій ідеї історичну вагу і силу—була таки не політична структура імперії, не ім'я, гідність і влада імператора, але концепція над-національної політичної й моральної організації, що стоїть високо понад національними ріжницями, на те аби ослабляти і лагодити їх розходження, зводити й мирити народи й рівноважити справедливість

¹⁾ Сі рецензії перенесені сюди з VI кн. „України“ за р. 1926.

між ними. Ідея—що людська громада, хоч складна й поділена в своїх інтересах, не може існувати без вищого авторитету—який звисока і зда- лека персоніфікує для людської думки ідеали ладу, згоди й братства, до котрих цивілізоване людство тягне—не вважаючи на ніякі перешкоди, часто несвідомо для себе, а часами навіть само того не бажаючи“.

„Ся от ідея не згинула в великій катастрофі імперій. Навпаки, вона вийшла з її горну очищена, ширше розвинена, відмоложена—ясніш ви- ражена і усвідомлена, ніж коли небудь. Тепер ся ідея—занадто повільно для деяких нетерпеливих глядачів, але з швидкістю й силою, яка на- паки може тільки дивувати, коли зрівняти її вихідну точку з ранішим станом, реалізується послідовно—в Лізі Націй“.

Автор передбачає, що така теза буде несподіванкою для багатьох читачів, і я дійсно думаю, що дуже мало хто тепер увірить, що Ліга Націй може „мирити народи“ і „рівноважити між ними справедливість“. Були такі ілюзії—в перших часах по замиренню, коли думалось, що під вражінням страшних злочинів буржуазного імперіалізму провід в політич- ній життю перейде до соціалістичних організацій, гідних сього імени, і Ліга Націй буде делегацією соціалістичних парламентарних більшостей. Але перше ніж дійшло до перших її сесій, стало ясно, що се буде тільки біржа, де кабінети кількох більших держав, на принципі реальних від- носин сил будуть диктувати свою волю і плани правительствам слаб- шим, тільки прибираючи свою політику пацифістською термінологією. Я ма- буть не помилюсь сказавши, що в очах навіть буржуазного європейського громадянства Ліга Націй властиво стратила всяке значіння, і тільки ті авгури, що в ній засідають, серьозно деклямують свої напам'ять вивчені фрази, стараючись не глядіти при тім один одному у вічі—щоб ненароком не пирхнути сміхом.

Коли вже хотіти шукати дійсного спадкоємця сеї історичної ідеї— суперарбітра народів, то сеї спадщини скорше треба б шукати в Інтер- націоналі. Але як відомо, Другий Інтернаціонал не витримав огненної проби—не подолав своєї місії в Світовій Війні, і всі заходи коло його відродження, очищення і т. д., не дали ніяких результатів. Тепер черга за Третім—оскільки об'єктивні умови дадуть йому змогу стати тим чим він хоче—міжнароднім трибуналом працюючих мас.

Професор Айзенман, як об'єктивний історик, матиме змогу се оцінити.

М. Грушевський.

О. Колесса, *Погляд на історію української мови*. Інавгураційний виклад, виголошений в українському В. Університеті в Празі дня 23, жовтня 1921. В Празі 1924.

Цей виклад пр. О. Колесси має програмовий характер. Автор почи- нає з зазначення найдавнішої території українського народу та його мови, принагідно згадуючи і колишні суперечки з цього приводу; далі подає джерела до історії українського языка з XI—XV вік., залічуючи до них і Остромирову євангелю 1056-7 року, і відзначає важніші фоне- тичні і морфологічні прикмети старо-укр. памяток, потім того дає за- гальний нарис розвитку літературного языка. В проблемі походження української мови проф. О. Колесса є сторонником т. зв. „теорії хвиль“ І. Шмідта. В своїм викладі він докладніше спиняється на діалектичній угрупованні українських говорів. При чому карпацькі говори прилічує до північно-західного діалекту в супереч В. Ганцову, що в своїм спробунку угруповання укр. говірок їх увязує в південно-східну групу. Не обстою- ючи за думкою Ганцова, завважу тільки, що наведені у проф. Колесси приклади: паробок, скораний, познати, достати, ще не збивають думки

Ганцова, як з другого боку і написання на Бопляновій мапі „Румни“ свідчать тільки вимову ненаголошеного *o* як *y*.

Взагалі кажучи, добре узасаднене угруповання укр. говорів ми зможемо дати тільки тоді, як наша діалектологія вийде зі свого майже зародкового стану, і ми матимемо докладний науковий опис усіх говірок, бо навіть тепер вже очевидно, що, напр., в північному діалекті зайшла різнояка еволюція звуків, що не охоплюється одним процесом і не підкладає одної північної праформи. Але певні факти дають вже й тепер нам право бачити в певній частині північних говорів відмінну проти південних еволюцію голосівок, хоч би в тім, що в них первісно і секундарно довгі голосівки *ѣ*, *ѣ* (*>e*), *ѣ*, *ѣ* скорочувалися, даючи під наголосом відповідні дифтонги (при чому *ѣ*, *ѣ* *ѣ* об'єдналися в однім звуковім типу *ѣ*), а без наголосу монофтонги *e*, *o*, при чому *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* спавшись з первісно коротким *e*, пережили з ним однакову еволюцію, себ-то шелестівки перед ними ствердли і говірково артикуляція відповідно підвищувалася в *и*; звідти ми маємо сучасні беда, песок, ведро, месити, хлеви, река, гневити, сеножать (синожать), у дорози; Припетъ, девети, ходят (З ос. мн.), гледѣти; камень і т. ин.

Окрім того, гадаю, що еволюція прасл. *ѣ* потребує ближчого дослідження: загальною прийнятій погляд, що на всім українським обширі воно, утрачуючи назалізацію, ширшало в *а* і потім того вже знову вужчало в *ѣ* в північних говорах разом зі споконвічним *а* по полятальних, але можливий і інший процес, а власне: *ѣ* втратило тільки свою назалізацію, не ширшаючи в *а*, і під впливом сполучень таких як: мнесо, колада, порједок, десетка і ин. первісне *а* по палятальних звузилося в *ѣ*, звідти ек, еки, поес, дедъо, пеница і т. ин.; як знов таки в південних говорах під впливом *а* з *ѣ*: мнясо, коляда, порјадок, десятка і ин. первісне *e* по палятальних поширало в *а* (життя, брання, Явдоха і ин.).

Так само гадаю, що треба ближче дослідити, чи в дифтонгах *yo*, і *ye* з давнішого *o* два хронологічні моменти одної еволюції, як це звичайно гадають, чи тут два діалектично відмінних процеси з відповідними відмінними вислідами. Одне тільки детальне студіювання українських дифтонгів на цілім просторі їх існування дасть нам відповідь на поставлені питання, а не сквапливі узагальнення на підставі студіювання якої одної говірки, що ми бачимо в працях і не тільки починальців-учених.

По характеристиці південного діалекту пр. Колесса закінчує свій виклад нарисом культурно-історичної його ролі (тут він помилково залічує до поетів Волині А. Кримського).

Наприкінці шановний автор подає важнішу літературу з історії і діалектології української мови.

Є. Тимченко.

Jan Loś, *Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych)*. Wydanie drugie, poprawione, Lwów—Warszawa—Kraków (wyd. zakładu nar. im. Ossolińskich), 1922, ст. XVI і 544.

Перше видання цього підручника вийшло перед самою війною, і тому здається не було принотоване в наших наукових виданнях. Робимо се тепер, з огляду, що се видання являється дійсно конче потрібною книгою для кожного, що студіює історію українського письменства переходової доби.

Автор—професор краківського університету, відомий польський лінгвіст—задумав дати розширений і доповнений огляд найдавніших пам'яток польської мови против того що в 1887 р. випустив вроцлавський поло-

ніст проф. Нерінг. То була перша наукова проба того роду після різних ненаукових видань (як Маньковського *Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego*, Warszawa, 1872, й ин.); вона не стратила наукової ваги і досі, але матеріал протягом пізніших десятиліть виріс і збогатився настільки, що нове доповнене видання стало доконче потрібним. Та Нерінг помер 1909 р., не давши нової перерібки своєї збірки, тому за се діло взявся проф. Лось. Притримуючись Нерінгової схеми, він дав новий перегляд матеріалу, доповнив його результатами нових відкриттів і студій—і розширив хронологічні рамці огляду: замість 1500 р., що на ній спинився Нерінг, проф. Лось узяв межею р. 1543—„народина великої польської літератури“ (рік перших виступів Рея, Фріца й Оріховського).

Друге видання його праці, опубліковане по війні, різниться від першого тим, що автор доповнив свій огляд новим матеріалом, що з'явився по р. 1914, покоротив місцями свої характеристики і відкинув вибірку текстів поданих в додатках. Праця таким чином тепер складається з чотирьох частей: 1) слова і фрази польські в латинських текстах, 2) граматика, риторика, словники, 3) прозаїчні тексти (релігійні, моралістичні, історичні, політичні, природничо-математичні), 4) тексти віршовані. Але в будучім, третім виданні автор задумує всяку систематику закинути і притримуватися тільки хронологічного порядку—щоб пластичніш виступив образ формування літературної мови і змін в ортографії, граматичі і стилістичі, і zarazом зменшити бібліографічні подробиці та надати викладові загальнішого характеру.

Бажаючи авторові як-найскоріше випустити се третє видання, позволю собі висловити побажання, щоб бібліографічні вказівки в ній не були зменшені, бо в такім підручнику вони надзвичайно цінні. Що найбільше, автор міг-би їх винести під текст або вмістити після тексту. По-друге, було-б у новім виданні бажано бачити більше місця для мовних і літературних порівнянь сих старих польських текстів з аналогічними текстами інших літератур: чеського, східно-слов'янського полуднево-слов'янського і германо-романського походження. Тепер сі вказівки дуже загальні, а спеціально в відносинах до церковно-слов'янських текстів особливо бідні. З певних причин (в котрі не буду заглиблюватися, але думаю, що вони в значній мірі стратили вже свою гостроту) в польській науковій літературі досі мало і не радо займалися паралелями польськими і східно-слов'янськими, особливо коли се не запозичення з польського, а навпаки спільне візантійсько-слов'янське добро, взате від посередників полуднево-слов'янських або східно-слов'янських. Тимчасом не тільки дослідники старого східно-слов'янського письменництва зацікавлені в виясненні таких фактів, але річ очевидна—воно потрібне і для пізнання літературної еволюції. Скажимо, „Богородиця“. Тільки за поміччю церковно-слов'янського матеріалу стала зрозумілою ся найцінніша пам'ятка середньовічної польщини, і докладне вияснення повстання і розвою сеї пам'ятки можливе тільки через порівняння з релігійною творчістю західно і східно-слов'янською.

Скороспішні висновки деяких українців, що з наявности церковно-слов'янських елементів виводили східно-слов'янське походження сеї пам'ятки (теорія Щурата), не повинні хвилювати польських дослідників, ні знеохочувати до дослідів в сім напрямі. Стара слов'янська творчість повинна студіюватися спільними силами і в тіснім контакті дослідників західно-східно- і полуднево-слов'янських. Тільки таким організованим співробітництвом можна досягнути роз'яснення багатьох з тих питань, котрі довелось порушити і проф. Лосюві, і котрі займають всіх нас:

легендарна і повістєва література XIV—XVI вв., агіографи, розвій церковної і релігійної пісні. Сміємо висловити побажання, щоб у новім виданню шановної праці автора сі церковно-слов'янські й східно-слов'янські стичності знайшли більш уваги.

М. Грушевський.

А. Савич, *Западно-русские униатские школы XVII—XVIII вв.* Працы Беларускаго Держаўнаго Універсытэту у Менску, кн. 1 (1922 р. с. с. 164—175 і 2—3 1922 р. с. с. 130—197).

В перших двох томах „Праць“ надрукований лише початок великої розвідки проф. А. С. Савича про ті школи, де вчилися західньо-руські уніяти в XVII—XVIII ст. як в землях білоруських і українських, так і по-за межами Польської держави. Як ми уже сказали, це тільки самий початок великої розвідки, яка, здається, друкуватися поки що далі не буде, бо в двох дальших томах продовження її немає. Надрукований в I томі уривок є, як заявляє автор, це частина вступного розділу до цієї розвідки, він має інший заголовок—„Уніятські школи для західньо-руської молоді до Берестейської церковної унії (1596 р.)“. Трактуює він про уніональні спроби на західній Русі до Берестейської унії й про Атанасіївську Римську колегію.

В книжці 2—3 надруковані нариси: I,—„Уніятські школи для західньо-руської молоді до Брестської церковної унії“ (тут мова йде про виленську семінарію) та II—„Західньо-руські уніятські школи від початку церковної унії до заложення базиліянського ордена (1596—1617 р. р.)“ Поділено її на три розділи. Перший розглядає відношення керманічівунії до шкільної освіти і трактує про школу берестейську—та владимироволинську. Другий—про виленську Троїцьку семінарію. Третій присвячено тим польським та чужоземним школам, в яких вчилися в 1596—1617 р.р. діти західньо-руських уніятів та тих православних, що прихилилися до унії. Тут знову йде мова про Атанасіївську колегію в Римі та папську семінарію в Вільні, а за ними й про колегії в Пултуску, Каліші та єзуїтську в Несвижі, бо і в них у ці часи вчилися діти уніятів. До того ж додано різні відомості про альюмнати (семінарії) в Брунсбергу, Граці, Ольмюці, Празі та Відні, де були уряжені стипендії для дітей західньо-руських уніятів.

Такий зміст надрукованих частин праці проф. Савича. Що вона уявляє з себе в цілому ми не можемо судити. У нас навіть немає вказівок на план її і на те, що саме, які сторони тої школи автор розглядає. Про те ясно, що темою й часом ця праця є продовженням розвідки К. В. Харламповича про західньо-руські школи кінця XVI та початку XVII ст. (Казань, 1898 р.), де IV розділ присвячено як раз уніятським школам. Ця розвідка дає історію шкіл усіх конфесіональних типів до часів Владислава IV-го. А. А. Савич досліджує самі уніятські школи й ті освітні заклади, що підготовлювали до унії з 1580 р. себ-то, з часів папи Григорія XIII-го та уніональних замислів Антонія Поссевіна, і свою студію, певна річ, у межах надрукованого—довів до 1617 р. І вже через те, що обсягом своєю його розвідка перевищує в 2—3 рази обсяг IV розділу у К. Харламповича, зрозуміло, що він мав наукове право повторити вже надруковане іншим. Він розповідає докладніше і з більшими подробицями й до того дає багато нового. З часів появи у світ дисертації проф. К. Харламповича опубліковано деякі нові матеріали [найцінніші матеріали дали для цього: 1) збірник, виданий Академією Наук „Россія и Италия“, 2) „Археографическій Сборникъ“, т. XII, де надруковані постанови конгрегацій базиліянського ордена]. А до того ж А. А. Савич й сам відшукав потрібні матеріали в збірках рукописів Петерб. академії наук,

публічних бібліотек Ленінграда й Вільни, в Архіві колишніх уніятських мітрополітів і почасти в київськiм Центральнiм Архiвi. Все це пiдвищує вагу його працi й збiльшує iнтерес до неї. В повному своєму виглядi, ця розвiдка, без-сумнiвно кинула б свiтло не тiльки на просвiтнi засоби того часу—унiятськi школи, але й на католицькi, до яких унiяти часто вiддавали своїх дiтей. Протягнути нитку вiд педагогiки XVII—XVIII ст. та ще педагогiки духовної—до педагогiки наших часiв, неможливо, але знайти в нiй де-що цiкаве й корисне можна. От, напр., цiкава порада єзуїта Поссевіна, що складає проект уставу для вiленськoї папськoї семiнарiї, він радив притягати до участi в кермуванню семiнарiєю вихованцiв старшого вiку й найбільш змужнiлих розумом, щоб дати їм деякий адмiнiстративний досвiд для їх будучої дiяльностi.

Тон оповiдання в розвiдцi спокiйний, але автор всеж таки допустився де-яких недоглядiв i не виправив де-яких мiсць, якi можливо, не треба було пускати без певних застережень. Напр. твердження, що єпископи, якi прийняли унiю, кермувалися нiби то лише особистими iнтересами, а саме хотiли стати сенаторами (с. с. 141—142: але порiвняти сказане на с. 146 i в примiтцi, що при перших же кроках у бiк унiї вони вимовляли собi право закладати школи, семiнарiї та друкарнi для пiднесення народної освiти). Коли зiстається факт, що освiтнiй рiвень унiятськoї церкви в першу чверть вiку її iснування був низький, то хiба це можна пояснити лише тим, що унiятська iєрархiя була занята в цi часи боротьбою за саме своє iснування (с. с. 146—147)? Та як раз освiта й школи повиннi були б бути знаряддями цєї боротьби. Єзуїти в польськo-литовськiй державi почали працю як раз в умовах боротьби за свою долю тут, за свою репутацiю i за непорушнiсть католицькoї церкви—i перемогли, а перемогли тому, що розвинули цiлу низку освiтнiх засобiв. А цi самi Єзуїти стояли перед очима унiятiв, як живий приклад... Далi такi недогляди.

с. 152. Володимирська церковна школа була соборною, а не братською.

с. 153. За 1598 роком наступив 1599, а не 1609.

с. 158. Незрозумiла фраза (в перекладi): „Бо во всiх католицьких i захiдньо-європейських школах вихователями були ченцi“. Во всiх? наvть у протестанських? Навряд чи можна посилатися на „*Monita privata*“—секретнi накази єзуїтам (с. 159 ост. примiтка), без застереження, що не всi визнають їх автентичнiсть.

Не можна сказати, що в католицьких i православних школах „на XVI вiк“ був установлений програм (с. 179): самi православнi школи стали з'являтися лише на прикiнцi XVI ст.

В примiтцi 8-й до ст 181 автор згадавши твiр Йосафата Кунцевича „*Reguly J. Josaphata dla swych presbyterow*“, каже, що „невиданi твори Йосафата описанi в окремiй брошурi проф. П. Н. Жуковича пiд тим самим заголовком“. Пiд яким? „*Reguly*“? В дiйсностi у проф. П. Н. Жуковича є праця, що має назву: „О неизданныхъ сочиненияхъ Йосафата Кунцевича (СПБ. 1910 р).“

Та при всiх недогдах, а то й просто друкарських помилках виявилися серйознiсть та ерудицiя автора в царинi вибраної ним теми i треба дуже пошкодувати, що він не довiв друкування своєї працi до кiнця: розвiдка його була б безсумнiвно вкладом в iсторiю як Бiлоруси так i України, а також i в загальну iсторiю педагогiки. *Акад. К. Харлампович.*

В. Сiчинський, *Архитектура в стародруках*, збiрки нацiонального музею у Львовi. Львiв 1925. 8 нeнумер. стор. + 25 таб. + 2 нe нумер. стор. + 20 стор. тексту 4⁰ цiна 15 злотих.

„Iсторiя України, каже автор,—iсторiя вiйн, чужинецьких набiгiв, гра-

бунків і руїн“, тому мало зберіглося пам'яток старої української архітектури, і дослідникові цієї галузи Українського мистецтва доводиться писати її історію не по самих пам'ятках, а й по архівних джерелах, старих малюнках і гравюрах. Дослідити українську архітектуру на підставі старих гравюр українських і є метою розвідки В. Січинського.

Тема, яку собі поставив автор, з методологічного боку досить складна. Адже архітектурні малюнки в Українських стародруках можна розподілити, на нашу думку, принаймні на три головні групи: першу групу складають малюнки, про які ми з певністю можемо сказати, що в них художники ставили собі мету—змалювати певні міста України, або певні будинки, переважно видатні, напр., будинок Київської Академії, Печерської Лаври й т. і. Такий характер мають малюнки в „*Τεχνογραφία*“ Йосипа Кальнофойського, в *Religiosae Kioviensae Cryptae* Гербінія, гравюри Синкевича з виображенням Крехівського монастиря, гравюри Щирського, Мігури, де-які видання Лаври Печерської з виображенням самої Лаври й інші. Не зважаючи на де-яку схематичність і навіть умовність виконання багатьох з цих малюнків, малюнки цієї першої групи є першорядне джерело для студій над нашою старою архітектурою.

До другої групи гравюр в стародруках можна було-б зарахувати малюнки, зв'язок сюжетів яких з Україною є небезсумнівний, але все-ж може бути установлений або змістом літературних тем, які вони ілюструють, або якимись іншими даними. Ми маємо тут на увазі ілюстровані видання Патерика Печерського, „Меч духовний“, „Труби словес“, гравюри з житій місцевих святих й инш. видання. В них дослідник може знайти матеріал для з'ясування того, якими були звичайно типові старі будинки на Україні, переважно, міські.

Нарешті, третю й здається найбільш численну групу малюнків складають ілюстрації до псалтиря, тріоди, євангелія, євангелія учительного, апостола й інших богослужбових книг на біблійні й інші сюжети, що змістом своїм ніякого відношення до України не мають. Наші майстри в цих ілюстраціях дуже широко користувалися відповідними малюнками популярних на Заході ілюстрованих біблій, іноді просто копіювали їх, іноді переробляли, іноді давали й цілком оригінальні твори, що безпосередньо від західно-європейських гравюр не залежали. В цих оригінальних творах можна здивати в тих або інших камбінаціях або чисто фантастичні архітектурні мотиви, або західно-європейські, або місцеві українські. З цього ясно, що дослідник при встановленні чисто українських архітектурних мотивів в матеріалі цієї третьої групи гравюр в наших стародруках мусить бути особливо обережений.

Можна, звичайно, групувати матеріал, потрібний для студії, зазначеної в заголовці, й по инакшій системі, але ясно, що одною з найбільш відповідальних глав цієї студії мусить бути докладний порівнюючий аналіз наших гравюр в стародруках з метою установити, що саме наші майстри запозичили на Заході й як це запозичене перетворено. Це потрібно, аби не вважати чужі мотиви за свої.

Автор розплановує свою студію инакше. Аби показати, як саме—наведемо заголовки тих тринадцяти невеличких уступів, на які розбито розвідку: вступні уваги, загальний огляд стародруків, замкова архітектура, світське будівництво, митрополичий будинок Лаври, Київсько-Могилянська Академія, церковна архітектура, головна церква в Лаврі, Троїцька церква в Лаврі, гравюра Мигури, Корняківська вежа, Крехівський монастир, деталі. Як бачимо, порівнюючому аналізу українських гравюр окремого уступу не одведено. Правда, автор говорить про вплив й запозичення стародруків, але зроблено це занадто побіжно. На думку Січинсь-

кого „про запозичення в наших старих гравюрах можна говорити лише в тому розумінні, що наші митці-малярі XVII—XVIII ст. переймалися не тільки західними зразками, як світоглядом ренесансу, який велів митцям малювати релігійні образи в сучасній місцевій обстановці з типовими прикметами чисто побутового характеру“ (стр. 4.).

То правда, що під впливом Заходу українські майстри виображали релігійні біблійні сюжети в місцевій українській обстановці, але на Україні це траплялось значно рідше ніж на Заході, і цей факт ні в якому разі не заперечує того широкого запозичення українськими майстрами західніх гравюр, про яке ми говорили вище. Це В. Січинський визнає запевне лише до певної міри. Правда, він навіть виключає, як він каже, „рисунки, явно копійовані з чужих видань“, але що саме одкинуто, з яких саме видань, який ступінь близькості одкинутих гравюр до західніх оригіналів, автор не з'ясовує. Взагалі ця критично-аналітична робота по з'ясуванню західніх впливів пророблена автором, так би мовити, поза очима читача, і у читача немає можливості проконтролювати дослідника і таким чином бути певним, що серед опублікованих автором гравюр, що мають характеризувати стару українську архітектуру немає копій з західньо-європейських оригіналів.

Особливо підозрілі в цьому відношенню де-які гравюри на таблицях 2 і 3.

Нерозробленість питання про запозичення й чужоземні впливи на українську гравюру являються слабим місцем цієї розвідки й роблять не певними деякі висновки автора в перших її главах, а між іншим непевною й ту досить інтересну характеристику українського світського будівництва XVII й полов. XVIII ст., що дає автор. На його думку, характерні риси його є: „монументальна основа будови... дуже підкреслений поділ кожного поверху (яруса) у виді сильно напущених дашків...; особливо багатство різного рода підсінь, ганків, веранд, рундуків, галерейок, піддаш з колонами і камерами в виді шостикутніх отворів...; високий дах теж поділений на яруси (здебільшого два) з різним нахиленням кожного яруса і часто зо зрізом верхнього даху на боковому причілкові у виді невеликих фронтонів; накриття—черепицею, гонтою і драницею“ (ст. 7).

Між іншим, даремно автор гадає, що „ознаками чисто (курсив наш) українського стилю є підсіння і галерійка з аркадою в нижньому і верхньому ярусах“ (ст. 9). Ці ознаки в великій мірі властиві будівництву південних і східних народів, починаючи з мешканців Балканів, Криму, Кавказу й кінчаючи народами глибокої Азії, і явилися наслідком теплого клімату й необхідности захиститись від соняшного проміння. Знає опасання й Західня Європа, особливо в дворах багатоповерхових будівель ренесансової доби.

В гарному виданню, яким треба визнати цю книжку, прикро також вражають технічні недогляди: друкарські помилки, не зовсім вдалий формат, непогодження оглаву з текстом (в оглаві пропущено дві глави).

Не вважаючи на зазначені хиби треба вітати вихід в світ цієї розвідки. В ній автор проводить нові думки, робить цінні висновки, цінні, коли-б навіть прийняті їх як гіпотези, і публікує значний ілюстративний матеріал—166 гравюр, з яких де-які взято з рідких стародруків. Інтересними являються також публікації фрагментів окремих гравюр зі збірок Національного Музею, що являються зараз унікатами.

Книжку друкують на гарному папері чітким шрифтом. Прикладені покажчики малюнків по таблицях, по місту друкування видань з яких вони взяті й по авторах дають можливість в них легко орієнтуватись.

Дан. Щербаківський.

В. Січинський, *Дерев'яні дзвіниці і церкви галицької України XVI—XIX ст.* збірки національного музею у Львові. Львів 1925. 4 ненумеровані стор.+LXV таб. з 133 рисунками+52.

Перед нами останнє видання Львівського Національного Музею. Що-до змісту цього випуску, то він не зовсім відповідає заголовкові, а значно ширше його. Це власне цілий Збірник. Головну його частину складає розвідка Січинського на тему, зазначену на заголовці з 65 таблицями малюнків й обмірів, зроблених переважно самим Січинським. Окрім цієї розвідки вміщено: 1) статтю від редакції за підписом І. Свенціцького, 2) передрук рецензії С. Таранушенка на альбом „Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII вв.“ архітекта А. Лушпинського, виданий національним музеєм у Львові 1920 р., 3) Маланії Бордун „Стан галицьких церков, зарисованих А. Лушпинським по актам візитацій 1726—1784“, 4) Михайла Драгана,—„Подрібні таблиці опису давніх церковних будов по актах 1726—1784“ і нарешті додано два покажчики: покажчик місцевостей, обнятих рисунками А. Лушпинського й покажчик місцевостей, обнятих рисунками В. Січинського. Як бачимо, частиною своїх статей цієї випуск стоїть в безпосередньому зв'язку з тою книжкою „Збірок“ національного музею у Львові, в якому опубліковано рисунки А. Лушпинського й являється її доповненням.

З редакційного боку, звичайно цьому збірникові краще було б дати назву, що дала-б можливість читачеві одразу зрозуміти, що в ньому вміщено не лише одну розвідку А. Січинського, але й інші статті.

Спинимось окремо на кожній статті.

Рецензія Таранушенка, матеріали, вибрані Маланією Бордун й перший з покажчиків являється додатком до альбому малюнків А. Лушпинського. Рецензія Таранушенка—не велика, але змістовна—дає короткий огляд опублікованих Лушпинським пам'яток, загальну їх класифікацію і побіжну характеристику їх планів, перекриття й де яких архітектурних деталей, але як рецензія, по самому характеру своєї будови все ж не може замінити вступної розвідки до альбому Лушпинського, як здається було на думці Редакції.

„Стан галицьких церков...“ Маланії Бордун—власне виписки з візитаційних актів 1726—1784 рр. без наукового аналізу публікованого матеріалу. Жалко, що вони опубліковані не в тому латино-польському оригіналі, як були написані в XVIII ст. Адже вони мають велику вагу для історії техніки українського будівництва й технічної термінології. В них, наприклад, здибаються такі вирази: „церква... дерева, тесаного в кістки“, „дерева, виправленого під топір“, „під гибель спусканого“, „церква... кругом опоясана і кожухована, гонтами крита“, „дзвіниця... в'язана на два стільці“, „дзвіниця... вязана на трох стільцях“, дзвіниця... розколисана в карбах“. Термін „копула“ здибається поруч з „банею“, є такі вирази, як „двери... на залізних пасах“... й т. и.

Будівничих термінів та й термінів по інших галузях українського мистецтва мусить бути багато в тих 15 величезних томах візитаційних актів, з яких зроблено ці виписки і які зараз переходять в національному Музеї у Львові. Дуже бажано було-б в третьому випуску, яким, як обіцяє редакція, має завершитись публікація матеріалу з історії давнього церковного дерев'яного будівництва на Придністров'ї, побачити й словничок старої будівельної термінології, складений на підставі матеріалу візитаційних актів. Це було-б продовженням по лінії архітектурній тієї праці над архівним матеріалом, що розпочали Маланія Бордун й М. Драган.

Головна в цьому випуску, як зазначено, є стаття В. Січинського. Вона містить в собі вступну главу методологічного характеру, загальний на-

черк архітектури української дзвіниці, огляд архітектури цілої низки церков й архітектурних деталей і нарешті альбом малюнків. „Метою автора, пише В. Січинський, було дати дещо точного матеріалу для історії української архітектури, щоб глибше познайомити читача з характером українського архітектурного стилю і збільшити сирий матеріал для ужитку сучасних українських архітектів та мистців“ (ст. 33), „віднайти характеристичні будови для близької околиці, даючи першенство найстаршим пам'яткам ще не дослідженим, або мало дослідженим“...—„автор старався дати точний образ лише окремих будов в поодиноких місцевостях“...

Головна цінність статті В. Січинського й полягає в малюнках й обмірах, зроблених переважно самим В. Січинським й почасти А. Лушпинським, інженером Р. Грицаєм, Іриною Шухевич. Автор дає рисунки загального вигляду церкви, плани (іноді також план другого яруса церков), продовжні перекрії, перекрії й рисунки особливо цікавих деталей, рисунки фасадів-причілків. Матеріал дано свіжий, цінний, вибрані пам'ятки цікаві й своєю старовиною й з архітектурного боку.

На жаль трапляються тут і де-які недосконалості: не показані проміри перекріїв церков, в багатьох випадках не уніфіковані масштаби планів й перекріїв. Дано перекрій лише одної дзвіниці, що звичайно замало для розуміння все ж досить різноманітної конструкції українських дзвіниць. Все ж ці недочоти—лише дрібниці і цінности малюнків вони не позбавляють.

Інтересна також і розвідка, яку додає Січинський до малюнків.

Головна думка, яку проводить автор в розділі, це та, що „створення вповні закінченого типу дзвіниць припадає на добу значно ранішу від створення відомого нам типу однобаних чи трьохбаних церков“, а саме—на добу князівську. Це, на думку автора, тому, що в перші часи християнства на Україні „оборонні та замкові вежі для будівництва дзвіниць дуже надавалися і були цілком природним продовженням сього роду будівництва“, (34) „тип дзвіниць був остаточно закріплений і вироблений в часи переваги романсько-візантійського стилю і почасти готики“. (ст. 34).

Залежність архітектурних форм дзвіниць від замкових веж, звичайно, сумніву не підлягає. Що ж до часу, коли утворився вповні закінчений тип дзвіниць, то аргументи виставлені автором за те, що це трапилось власне в князівську добу, мало переконують. Треба також зазначити, що первісними формами дзвіниці були не ті високі будівлі в один або два яруси з опасанням, про які говорить автор, як про основний і найбільш давній тип дзвіниці, а більш проста будівля в плані квадрата, в один поверх і без опасання. Ембріональними ж формами дзвіниці були ще більш прості будови в 2—3 стовпи без стін, що можна й зараз побачити по сільських церквах. Їх між іншим чимало наведено й у М. Драгана в його таблицях: там наприклад двічі згадуються дзвони „на двох стовпах“, двічі „на трьох дилах“, тричі на „стовпиках“, 9 разів „на стовпах“, 7 раз на „дилах“ й десять раз „на фіртці“. Ці ембріональні форми дзвіниць на стовпах, або дилах в процесі свого розвитку еволюціонували до будівлі на чотирьох стовпах, в плані квадратової, зашальованої й покритої стіжковим дахом. Опасання-ж з'явилося вже пізніше в більш складних формах дзвіниці.

Автор уважно (хоч і не досить рівномірно) описує кожну церкву, малюнок якої публікує. Цікаві його деякі спостереження (одмічені почасти й іншими дослідниками) що-до нахилу повисних площ, різниці між зовнішньою та внутрішньою конструкціями бань в де-яких церквах, освітлення церкви й т. и. (ст. 40). Дати збудування де-яких церков, поставлені автором, потребують все ж більш докладного аргументування, аби можна було їх прийняти, наприклад, дати збудування церкви в Вільшаниці (XV ст.),

Святодухівської в Потеличу (пол. XVI ст.), Троїцької в Потеличу 1593 р., церкви в Курниках 1616 р. Трудно також погодитись з автором, що баня церкви с. Кошелівки, збудованої 1738 р., й с. Нового Яжева, обновленої 1748 р., „зберегли форму бань велико-княжої доби“. Окрім того, що церкви самі по собі досить пізні, не треба забувати, що бані в них побиті бляхою, себ-то перебудовані мабуть в XIX ст., окрім того внутрішня форма бані в с. Новий Язів не відповідає зовнішній, що можливо теж свідчить про переробку.

Цінною частиною роботи В. Січинського треба вважати публікацію значної кількості архітектурних деталей, брам, фірток, дверей інтересних пропорцій і форм, залізних замків. Інтересною технічною деталлю старого церковного дерев'яного будівництва являються опубліковані, здається у перше, три глиняні й дві скляні голівки церковних верхів з-під хрестів.

Кінчаємо нашу рецензію побажанням аби національний музей у Львові й далі продовжував публікації з історії нашого мистецтва, надавши їм сталого однакового формату й загальної нумерації.

Дан. Щербаківський.

В. Кордт, Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. (Збірник історично-філологічного відділу Укр. Академії Наук № 38). Київ, 1926. ст. 208.

Закордонними мандрівниками, що описували життя далекого нашого минулого, цікавились у нас ще з XVIII століття, особливо-ж почали цікавитись з минулого XIX ст. коли було надруковано працю Ф. Аделунга, яку вважають класичною: „Критико-литературное обозрѣніе путешествіе-никовъ по Россіи до 1700 г.“ (Пет. 1846 р. німецькою мовою й Москва 1864 р. російською мовою ч. I—ст. 299, ч. II—ст. 245).

Року 1911 С. Мінцлов видав „Обзоръ записокъ, дневниковъ, воспоминаній, писемъ и путешествій, относящихся къ исторіи Россіи и напечатанныхъ на русскомъ языкѣ“ (вып. I—ст. 171. IX—XVIII в.). Цей короткий бібліографічного характеру перелік видань не лише закордонних, але й російських мандрівників, цінний для наукових робітників, як довідник, що відмітив я своєчасно в моїй рецензії на Мінцлова (Журналь Нар. Просв. 1912 г., VII, ст. 147—152).

Остання-ж що до часу спроба роботи про стародавні мандрівки належить В. Кордту, а саме: „Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1709 р.“ У Києві—1926 р. Книга ця вийшла в виданні Української Академії Наук (Збірник Історично-Філологічного відділу, № 38, ст. 205).

Наскільки важка праця цього характеру, видно з того, що перші збирачі відомостей за подорожніх—Фридрих Аделунг і Мінцлов протягом всієї своєї наукової праці не здійснили цілком роботи: лише син Аделунга, Микола Аделунг, закінчив працю батька, а Мінцлов, за його власними словами, „выполнилъ развѣ половину намѣченнаго“ та „рѣшился выпустить его (свою працю) въ черновомъ видѣ“ через те, що „завершение его потребовало-бы еще многолѣтней работы“, і самий труд „въ полномъ объемѣ для одного человекъ невыполнимый“.

Теж саме ми чуємо й від автора нового бібліографічного збірника—В. Кордта, який зазначає, що видати новий огляд оповідань мандрівників „де річ складненька, потрібно на це чимало часу“, а через те, не знаючи, коли йому „пощастить виконати цей план“ він вирішив надрукувати хоч свої матеріали.

Узявши за основу „огляд“ Аделунга, який має більш 280 описів, В. Кордт торкнувся лише тих мандрівників, у відомостях про які треба

було виправити неточності й пропуски, та дав новий огляд мандрівників від IX до XVIII ст. в кількості понад 310 осіб, з яких більш половини зовсім не згадується в Аделунга. Ці нові подорожні переважно посли, які писали донесення до їх урядів, Автор, обмежений умовами друку, дав (за хронологічним порядком) 307 заміток і статей. За браком місця статті короткі й виклад стислий; напр. № 211, Ольделанд займає лише 11 рядків, в той час, коли опис посольства цього Ольделанда В. Кордт переклав російською мовою ще 1916 року й дав пояснення до нього на кількох сторінках. У деяких статтях автор зовсім не характеризує творів мандрівників, що можна було-б все-ж таки зробити, додавши хоча самий короткий зміст творів подорожніх, аби показати, що можна в них шукати. Так, під № 9, за Шільтбергера (1394 р.) автор дає голий перелік видань його творів, коли можна було-б такими словами схарактеризувати його подорож: супроводив Тимура у всіх походах, був у Теодосії, Мінгрелії, на Волзі і Золотій Орді, у Сибіру.

В. Кордт починає з IX ст., але до XVI віку зі всієї великої кількості арабських, візантійських, скандинавських та інших мандрівників дає тільки 16 описів (стор. 9—21; з них Оттар—№ 1 і Ібн-Батута—№ 10). Що до мандрівників XVI і XVII ст.—їм відведено всі останні сторінки (21—172).

Англійські подорожні (після 1553 р.) в огляді автора з'являються цілком в іншому вигляді, ніж у Аделунга. Цікава діяльність англійця Мерики (1584 р.), що більш детально виклав її автор (№ 85), а з голандців—Масса (1601 р. № 112). Особливо цікаві донесення езуїтів Лавіцького й Чижовського (1604 р.—№ 122), але й тут автор не дає витягів з їх творів (див. Аделунга, II, № 18). У інших статтях маємо витяги, напр., з подорожі арабського архидіакона Павла Алепського (Сірія)—1654 р. по Україні (№ 198) й Віміні (1650 р.)—теж по Україні (№ 115).

Для історії України цікаві такі статі № 3, 4, 11, 84, 73, 90, 122, 145, 192, 195, 196, 198, 212, 215, а з інших особливо Лясота—№ 95, Віміна, Віміна-да-Ченеда—№ 115, Боплан—№ 172 і Гербіній—№ 255.

Все-ж таки треба пожалкувати, що автор не мав зайвого друкованого аркуша, щоб дати характеристику найцікавіших місць з творів саме за Україну. У цім ми бачимо саму істотну хибу твору В. Кордта, видання якого надруковано українською мовою й українською Академією Наук, але ж інтереси самої України тут не знайшли повного освітлення.

Правда, В. Кордт що-до Келера (1675 р. № 259) дає в додатку частину його донесень (стор. 175, 193), які мають в собі матеріяли для історії України, що їх ще ніде не було публіковано.

Деякі статті являються маленькими дослідженнями, де розкидано цінні замітки, напр., за авторство Пернштейна, Пренистайна і Кобенцеля (№ 69), чи за твір Креля й Бранда. Розкриваючи авторство останнього (№ 307), В. Кордт досить довідно висловлює здогад, що молодий Петро I уже на прикінці XVII ст. користувався закордонним друком, щоб впливати на суспільну думку Західної Європи. Далі, на підставі дослідження перводжерел, автор дає біографію Левассера Боплана (№ 172) кажучи за Шлейзінга (№ 279), дає дослідження що-до мапи Бориса Годунова й т. д.

Як у всякій бібліографічній роботі, знаходимо й у В. Кордта місцями неповноту, неточності та пропуски. Деякі з них відзначимо тут. Під № 189 за Сміяровського Якова (1648 р.) не зазначено, що в журналі „Кіевская Старина“ 1894 р., грудень (т. XLVII, стор. 445—460) є перекладна стаття А. Краусгера, з перекладом тексту донесення Сміяровського, „Посольство Як. Сміяровського къ Богдану Хмельницькому во время осады Замостья въ 1648 г.“ (друкована в „Kartki historycznei literackie“, Krakow, 1894).

Не зазначено теж (№ 69, 70), що аналіза авторства (з деякими випи-
сами) донесень І. Пернштейна й Д. Бухау (відносно їх див.: Аделунг,
переклад Клеванова, 1864 р. І. ст. 183, 188) є в кн. „Кієвскія Универси-
тетскія Извѣстія“ 1879 р. № 3 „Прибавленія“ й окремо в кн. „Собрание
сочинений студ. Унив. Св. Владиміра“, кн. І, вып. І 1880 г., ст. 77—99,
де в статті студента Д. Багалія „Записки о Московіи І. Пернштейна
(Кобенцеля) Принца Данила фон-Бухау“ на стор. 85 сказано: „Пернштейнъ
есть тотъ же Кобенцель“. У переліку видань твору Веніямина Тудель-
ського та Петахії (№ 2) немає згадки за єврейський текст з перекла-
дом російською мовою П. Марголіна, СПб. 1881 р. Переклад подорожи
Марко Поло (В. Кордт № 5) також був виданий в № 1—4 „Дешевой
общедоступной бібліотеки“, 1873 р. Автор не згадав російських пере-
кладів твору Павла Йовія (№ 21) в журналі „Бібліотека иностранныхъ
писателей о Россіи“, отд. І, т. І (трудами Семенова) СПб., 1863 р. (ла-
тинський текст і російський переклад М. Михайловського). Неповний
переклад знаходимо в „Отечественныхъ запискахъ“ 1826 р., ч. 28.
У Аделунга (т. І, № 38) ці переклади теж не згадано (У „Бібліотекъ
иностранныхъ писателей“, крім Йовія, у І томі вміщено переклади творів
Барбаро, Контарині та Компензе, за які, проте, каже й Аделунг, т. І
№ 22, 26, 35).

Що до неточностей, треба вказати на неправильний рік видання
перекладу Коллінса (№ 218) і Мартиньєра (№ 197), а саме: 1911 р., за-
мість якого мусить стояти 1912 р. Крім того не зазначено, що ці пере-
клади є в виданні під назвою: „Записки (Импер.) Московскаго Археоло-
гическаго Института“, т. XV, 1912 р. У бібліотеках без цієї вказівки не
можна знайти зазначеного перекладу. Відносно Коллінса треба теж за-
уважити, що ще Н. П(олевоі) дав переклад з примітками невідомого
йому автора в „Русскомъ Вѣстникѣ“, т. 3 („Извѣстія иностранцевъ“).
Під № 53 зазначено, що російський переклад Любіча-Романовича твору
Р. Барберині уміщений в часопису „Сынъ Отечества“ 1842, III, тільки
в № 6 (стор. 1—16), але повинно бути зазначено теж—№ 7 (стор. 1—50).

Твір Герберштейна, за В. Кордтом (№ 18) надруковано в „Приложе-
ніи къ Сборнику, изд. студ. Им. Петерб. Унив.“ в І і II, 1857 р., але
выпуск II-й за словами С. Мінцлова (в. І, стор. 27), вийшов 1860 року,
а III-й, що його надруковано 1866 р., не був допущений цензурою до
продажу й зараз являє з себе велику рідкість (напр., у Фунд. Бібліотеці
колишнього Київського Університету є видання 1866 р. в перекладі
вчителя І. Анонімова). При цьому у виданні 1857 р. примітки та покаж-
чики належать студ. Тихманову й лише переклад студентові Анонімову.

Раніший переклад твору Герберштейна знаходимо в „Бібліотекъ ино-
странныхъ писателей о Россіи“, отд. І, т. II ч. І, СПб.—1847 р. (росій-
ський та латинський текст) Аделунг не згадує цих та інших російських
перекладів (І, № 31).

Крім неповноти й неточности, знаходимо у В. Кордта пропуски тих
чи інших мандрівників. Так, пропущений Криштоф Перетяткович, а саме:
„Неизданный рассказ очевидца о переговорахъ Польши съ козаками въ
1657—1659 гг. перев. и примѣч. Н. Новицкаго“, що надруковано в га-
зеті „Кієвлянинъ“ 1871 р., № 61—64. Нема відомостей за Лізека Адольфа,
а саме за посольство Боттоні 1675 р. Переклад його твору міщено
в журналі „Отечественныя Записки, издаваемыя П. Свиньинимъ“, 1828 г.,
ч. 33, № 94, с. 290—316; ч. 35, № 100, с. 280—296, № 101, с. 301—332,
повніш—в „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1837 г. ч. 16, с. 327—394 (пере-
клад Тарнави-Боричевського, але частину подорожи від Відня до Москов-
ського кордону перекладач випустив). За ці переклади Аделунг

(II № 120—121) не згадує. За Юрія Крижанича В. Кордт теж зовсім не пише, однак говорить про Патрика Гордона (№ 224) в той час, коли обидва мають однакове право на рівне згадування, як чужоземці, що довгий час жили в Росії. В. Кордт теж нічого не каже за Михайла Литвіна (1550 р.) „Извлеченія изъ сочиненій Михаила Литвина“ знаходимо в журналі „Кіевская Старина“ 1889 г. т. XXV, XXVI („Мемуари касаючієся історії Южноі Россіи“) — май—іюнь с. 1—16, авг.—с. 17—48. сент.—48—61. Тут, на стор. 51 й слідує М. Литвін розказує про Київ і взагалі про Україну.

Не завжди можна погодитися з розподілом матеріалу. Так, під № 21 В. Кордт пише за Павла Йовія (Новокомського), не згадуючи видання Суворина 1908 р. в перекладі Малєїна, очевидячки через те, що цей переклад являється додатком до перекладу записок Герберштейна, за що автор згадує під № 18, який присвячено Герберштейнові. Треба зазначити, що для довідника така система незручна.

Теж негативним явищем треба вважати, те, що в іменнім показчику нема всіх імен, які зустрічаються у книзі. Так, опис А. Роде Московії ви не знайдете, коли не шукатимете імені Г. Ольделанда, у якого Роде був секретарем. Теж саме треба сказати, що до імені Герберштейна (шукajte Кобенцель) Койета (шукajte—Кленк), Левассера (шукajte Боплан) й инш. У подібних випадках слід було-б привести ймення всіх окремо. У німецькiм показчику зручно те, що додано, крім нумерації сторінок нумерація статей, чого чомусь нема в українському показчику.

Що торкається викладання, не можемо погодитися з перекладом терміну „русский“ словом „московський“, замість „російський“: це в корені неправильно й з філологічного й з історичного боку. Твори Котошихина та Спафарія дійсно були викладені „московською“ мовою; крім того, тоді теж робили переклади й, конечно „мовою московською“, але цього неможна сказати що до перекладів XIX—XX ст., які складено з чужоземних мов на російську.

Ось що ми вважали потрібним сказати в критичнім огляді праці В. Кордта, підкреслюючи, що подібні дослідження вимагають колосальної енергії, широкої можливості що до зносин з всесвітніми книгозбираннями і лише колективна робота й наявність потрібних засобів можуть наблизити таку працю до того ідеалу, який ставлять собі складачі подібних оглядів.

В останнім висновку треба визнати „Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.“ В. Кордта працюю цінною в царині вивчення матеріалів, що дають чужоземці, які писали за наше минуле. Ця книга повинна стати настільною книгою кожного українського дослідника. Ми певні в тім, що цю надзвичайно марудну роботу з належною увагою стрінуть західньо-європейські вчені, що працюють в цій галузі науки.

Проф. Б. Курц.

Jan Máchal, *Slovanské Literaturní Dílo* I—II, ст. 320 і 606. Прага, 1925.

Цікава ця книга уявляє собою XXXVI число зібрання „Novočeská Biblioteka“, яку видає своїм коштом народній музей у Празі, і має заступити прогалину, яка здавна існує в славистиці—після звісної книги А. Н. Пипіна „Історія славянських літератур“ 1879—80 рр., якої вже давно нема на книжковому ринку: вона скоро щезла з нього. Сю дуже важну і відповідну роботу взяв на себе професор празького університету Я. Махал, автор таких хороших книг, як-от „Nákres (нарис) slovanského bájesloví“, Прага 1891; „O bohatyřském epose slovanském“—Прага 1894 й ин. В галузі слов'янських літератур автор—вповні підготовлений учений,

і від його можна й сподіватися такої праці, як синтетична історія слов'янської літератури. Тепер подивимось, як він справився з цією роботою.

Спосіб викладу у нього не такий, як у Пипіна. Сей останній, як відомо, веде своє оповідання по окремих слов'янських народах, у яких вже є своя література і виробився свій книжний язик, а Махал—по течіях літературних і напрямках, по періодах; вже в цю рамку вкладаються факти і явища слов'янської літератури окремих народів іноді у досить тісному взаємному звязку, як воно і бувало в дійсності. Такий план викладу можна прийняти через велику взаємну спорідненість слов'ян, і я не раз так робив у своїх університетських лекціях, тільки він вимагає в кождім разі хоч наприкінці загального коротенького огляду літератури кожного слов'янського народу, щоб зібрати вкупі усі факти і поставити їх у прагматичний звязок....

Можна також погодитися з автором і що до загального розподілу літературного матеріалу по темах і відділах. Dil—I містить у собі стару літературу Слов'ян—аж до першого романтизму. Dil II—романтизм і початки реалізму. Dil III—буде оповідати про новішу літературу. Тільки треба сказати, що автор дуже мало дає місця старій літературі, і нас зовсім не вдовольнюють ті триста з чимсь сторінок, що він їй присвятив. Правда тоді мало було „художніх“ творів, а автор, слідом за Лансоном й инш., вважає, що тільки такі твори мають увиходити до історії літератури, яка мусить бути „самодовліючою“, а не тільки „ancilla historiae“—службою історії або якоїсь иншої науки. Але він мусить пам'ятати, що тоді духовне життя громадянства будувалося на зовсім инших інтересах, а тому історик літератури не має права одвертатися від старовинних пам'яток письменства тільки через те, що між ними мало було „художніх“. Тут треба стояти на зовсім иншому пункті розгляду, із цього погляду ніяк не можна похвалити автора за те, напр., що він діяльності перших слов'янських письменників—Кирила і Методія, творців „загальнослов'янського“ книжного язика, присвятив усього одну сторінку (14), а се вже зовсім мало—як би хто не дивився на це питання... Як би не брак місця, можна було-б довше зупинитися на цьому предметі, показати услід за Ягічем, Бернекером, Грюненталем¹⁾ великий літературний хист Кирила й дуже важне значіння літературне книжної роботи його й брата Методія та їх „школи“,—ту висоту, до якої вони довели книжний язик²⁾. Середньовічна драма, література гуситська подані теж у дуже коротких рисах, що майже нічого не дають читачеві...

Взагалі том I конче вимагає перерібки й поширення, а іноді й зміни самого способу і характеру викладання. Взяти хоч би питання про глаголицю. Цю азбуку він занадто вже категорично на ст. 13 т. 1-го вважає за ту азбуку, яку утворив філософ Константин—Кирил. Між тим проф. Махал напевно знає, що суперечки про те, яку саме азбуку і яким чином утворив Кирил філософ—глаголицю чи кирилицю—продовжуються ще й досі, і єсть ще не мало противників того погляду, який висловив проф. Махал без усяких застережень (наприклад акад. Карський, Соболев-

¹⁾ Див. Ягіч: *Zum altkirchenslavischen Apostolus* в записках віден. акад. Наук „Sitzungsberichte...“ ст. 360, 192). Це остання велика робота покійного „патріярха“ слов'янської науки; вона має велике наукове значіння, як синтез гадок автора про літературну діяльність талановитого Кирила. Бернекер: *Kirills Uebersetzungskunst*. 1912 Грюнент: *Die Uebersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelium-übersetzung*“ (Arch. für Slaw. Philologie 1909).

²⁾ Див також: В. Истринъ „Очеркъ исторіи древнерусской литературы“ Петроградъ-1922 стр. 248. Ця книжка, як і вищезгадані, чогось у пр. Махала не вказана.

ський, див. хоч би „Русскій Филолог. Вѣстникъ“ 1918 ст. 204). Ми самі придержуємось того погляду, який виказаний і проф. Махалом, але він все ж таки мусив би висловитись не так вже категорично, начеб то це питання вже вирішено і здано в архів.

Тепер вкажемо в яких питаннях ми принципіально розминаємось з автором, а потім вже зупинимось на деяких його помилках.

Літературу „кашубську“ автор зовсім викинув з своєї книги, а се даремне, бо вона існує й живе... Правда це нарід маленький, але його нараховується у двох більш, ніж, напр., Сербів лужицьких, про літературу яких автор все ж таки говорить порівнюючи досить багато. Може автор відносить кашубів до Поляків. Ми, слідом за Ромултом, Бодуеном-де-Куртене, Флоринським й ин., з цим не згоджуємось, але й тоді треба було їх літературу всеж таки умістити хоч би при польській. А то тепер читач, який хотів би що небудь довідатися, напр., про таких талановитих письменників, як Цейнова—„будитель“ кашубів, Дирда (автор поеми „Чарлінський“), Олександр Майковський—головний діяч молодокашубського руху, Вось Будзиш¹⁾—нічого про них не знайде в книзі професора Махала. А між тим у віршах цього останнього виявляється саморідність кашубської мови, що до акценту—рухомого, а не постійного, як у польській.

Автор нічого не каже про те, що робилося у болгарській літературі у перші 300—400 років турецького ярма. Може він думає, що там нічого й не було доброго, але ми гадаємо инакше. Як виявили новіші дослідження (Цонева, Лаврова, Милетича і ин.), не було, правда, традиційної літератури старослов'янською книжною мовою, бо майже усі письменники втікли до Моллави, Сербії, на Русь, до Афону і т. д. Але замість її з'явилася домашня література „народною“ болгарською мовою, услід за грецьким єпископом Дамаскиним—Студитом, який перший став у XVI в. у своїх творах вживати народню грецьку мову, бо старій книжній мові тодішні греки вже майже не розуміли... Таким чином заповнюється, можна сказати, прірва у болгарській письменності 15—18 в. І легко пояснюється наступне потім відродження, яке до цього часу було чимсь наче-б то несподіваним.

Щодо цієї доби болгарського письменства, то зазначимо крім того, що починателем нової болгарської літератури, після новіших дослідів (див. „Абагар“ Петровського, Слав. сборн. т. II, М. Попруженка „Изв. Отд. Рус. яз. Акад. Наук т. X кн. 4, 1905 г.,—Л. Милетича „Нашитъ павликяне“ Софія 1903 й ин.) треба називати не Паїсія з його „Історія Славеноболгарская о народахъ и о царѣхъ“ 1762 р., а складателя „Абагара“ Филипа Станиславова. Брак місця не дозволяє нам довше зупинитися на данім питанні, нагадаємо тільки, що сей цікавий пам'ятник повністю виданий К. С. Кузьминським у „Древности. Труды славянской комисіи Московск. Археологическаго Общества“, Москва 1907 р., ст. VIII с. 3322—67. Тут подані: стаття видавця „О сборникъ „Абагаръ“ і різні зникми.

Тепер перейдемо до деяких помилок автора; на ст. 141-й т. I-го дано неправильну вказівку, начебто „чеські брати“ після нещасної білогорської битви 1620 року знашли пристановище між иншим у польського письменника Миколая Рея (1505—69), який і жив і помер задовго до того.

Оповідючи про письменницьку діяльність Амоса Каменського, автору треба було обов'язково зупинитися на його прекрасному художньому творі „Лабіринт світа і рай серця“, а між тим дано в кінці тільки

¹⁾ Див. між иншим А. Сиротининъ „Россія и Славяне“ 1913, ст. 107—220.

назву його; таким чином, зупиняючись тільки на його педагогічних і наукових творах, автор лишив на боці його важніший художній твір!¹⁾.

Викладаючи про літературну діяльність Шевченка, автор нічого не говорить про його не віршові твори (оповідання, „щоденник“ то що), а між тим вони дуже характерні для висвітлення його світогляду. художніх поглядів, дарма ще не написані українською мовою. Але що до української й російської літератури—нехай про це скажуть інші спеціалісти. Ми ж тут вкажемо тільки, що Кантемирові (251—8 ст.), Державинові (267—8 ст.) не повезло у пр. Махала, не пощастило.. Про роман Пушкіна „Євгеній Онїгін“ можна було б уже сказати, що на йому дуже погано відбилися сучасні йому тяжкі громадські й цензурні умови. Від нього зісталось тільки „8“ розділів, останні так і не побачили світу, та поет перестав їх і писати, а де які просто знищив зі страху перед тодішнім урядом.. У десятій „главі“, між инш., Онєгін мусив був з'явитися у ролі декабриста: він знайшов наприкінці, куди прикласти свої останні сили, чим закінчити своє невдале життя, як се зробило багато представників тодішньої „безвременної“ інтелігенції у Росії..

Розповідаючи факти сербохорватської літератури, автор, на жаль, не сказав нічого про романи Милована Видаковича (1780—1841 ст. 588); не названий навіть такий улюблений у свій час його твір, як „Любомир у Елізіуму“ який передруковувався ще у семидесятих роках минулого століття (Ми самі бачили сей роман у де-яких селян сербських і в Білграді). З творів Павла Витезовича (1652—1713, стор. 205) треба було-б хоч що небудь сказати про його досить цікаву по своїх поглядах поему „Родосудіє... Господина Петра Алексєевича... велике Руссіє самодержда и проча. Списано 1710 г.“. Ці погляди мають багато подібного з думками відомого панслависта Юрія Крижанича (1618—83, див. його „Политика“), з творів котрого автор міг би вказати ще цікаве „Путно описаніє отъ Левова до Москвы“. Скажемо ще кілька слів про бібліографію книги пр. Махала. Вона занадто непозна. Се багато залежало від того, що світова війна та революція створили дуже несприятливі умови одержування книжок і користування ними. Де-які наші бібліографічні доповнення може згодяться автору, коли він надумає випустити доповнення до своєї книги або готувати нове виправлене її видання, чого йому ширю бажаємо. Так на 165—7 ст. I-го тому треба ще вказати книжку Вл. Качановського о „Гледьевичъ“, дубровницьким поеті—„Неизданный дубровницкій поетъ Антонъ Маринъ Глегевиць (треба Гледьевич, або Гледжевичъ. А. С.) СПб. 1882 ст. 11 + 208“. Бібліографію польську можна поповнити книгами А. В. Стороженка „Польско-латинскій поетъ Фабіанъ-Севастіанъ Клєновичъ Кієвъ 1882 г.“ та „Н. Э. Глокке—Янъ Кохановскій „Кієвъ 1898 г.“; сербську—роботами Г. Князева „Маркъ Ветраничъ, дубровницкій поет XVI ст.“. (Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, СПб. 1883 г.) і автора цих рядків „Сатиръ А. Рильковича“ (Очерки изъ исторіи слав. литерат. Кієвъ 1893 г.); чеську—книгою А. В. Стороженка „Очеркъ литературной исторіи Краледворской и Зеленогорской рукописей“ Кієвъ 1880“ і автора цих рядків „Къ литературной исторіи Краледворской рукописи“. Докладъ А. Степовича на XII археологическомъ съѣздѣ въ Харьковѣ (труды XII археолог. съѣзда. Москва 1906 г.). Не вказано далі книжки В. Я. Стоюнина: „Я. Б. Княжнинъ“, „А. С. Ши-

¹⁾ На ст. 132—5 тому I-го автор чимало говорить про філологічну діяльність Копитара, хоч це й перечить вищевказаному його погляду на літературу, до якої, мовляв, уходять тільки „художні“ твори.. Але, коли він увів до літератури вчену діяльність цього письменника, чому ж він не зробив цього з Дубровським, патріархом науки слов'янської філології, та з Востоковим, що напевно не менш зробив ніж Копитар?

шковь", „А. С. Пушкинь", які й досі мають своє значіння: між иншим літературу про Пушкина треба б було взагалі поповнити ріжними університетськими і инш. „сборниками", присвяченими його пам'яті 1899 р.— століття народження; з них деякі мають досить таки велике значіння й тепер, хоч-би розкішний київський збірник „Памяти Пушкина, научно-литературный сборникъ университета Св. Владимира" 1899 р. і друга київська ж таки збірка „Сборникъ Пушкину, изд. Киевскимъ Педагогическимъ Обществомъ" 1899. Із видань творів цього поета треба б вказати „академическое" І. С. Венгерова „Библиотека великихъ писателей" („Брокгаузъ—Ефронъ", 6 великих розкішних томів; сьомий не вийшов через війну та революцію). Не знає пр. Махал, здається, і хорошої книги В. В. Маслова про поета-декабриста Рилеева „Литературная дѣятельность К. Ф. Рылеева „Кієвъ 1912 стр. 374+138 приложень", хоч йому відомі де-які невеличкі статті про цього поета. З других більш-менш цінних видань треба-б було назвати ще В. С. Иконникова: „Максимъ Грекъ и его время, 2-е издание, исправленное и дополненное Кієвъ 1915 г. стр. 628 съ портретами и приложениями. В. М. Истринь: Очеркъ исторіи древнерусской литературы" Петроградъ 1922 стр. 248. А. Д. Григорьевъ: „Повѣсть о премудромъ Акирь, В. П. Адриановой „Житіе Алексѣя чловѣка божія, В. З. Завитневичъ: „Алексѣй Стапановичъ Хомяковъ" 1917 г. книга І-ая Кієвъ, 1902 г. 16+866+14 стр. (молодые годы, общественная и научная историческая дѣятельность Хомякова); томъ 2-й, Кієвъ 1913 г. XVII+306 стр. (система философско-богословскаго міровоззрѣнія). Можна було-б ще багато де-чого сказати про дефекти книги пр. Махала, але нам здається, що він все ж таки добре зробив, узявшись за неї. і не злякавшись усіх труднощів подібної роботи. Нехай вона вийшла поки що мало вдатною, особливо у 1-му томі, але ніщо не перешкоджає шановному авторові з його знанням, силами, досвідом переробити її для нового поширеного видання і зробити більш цілковитою і розробленою.

Пр. А. Степович.

О. Хоменко, *Сучасне українське місто в класовім відношенні* ДВУ, 1925, Харків, с. 44.

Ця брошура складається з дев'яти розділів: 1) Міський перепис 1923 р., як джерело відомостей про класовий розподіл людности, 2) Зовнішні межі українського міста. Місто та село. 3) Лінія основного внутрішнього розподілу-активні й пасивні серед людности, 4) Головні соціальні групи. Робітництво, 5) Служники й службовці—споріднені з робітництвом групи. Еволюція групи служників на персональних послугах, 6) Службовці. Гіпертрофія службового персоналу, 7) Інші соціальні групи. Українська міська дрібна буржуазія, 8) Класова структура української міської людности, 9) Висновки. Можлива еволюція міст.

Як бачимо класовим відношенням присвячено тільки один—восьмий розділ. Отже зміст брошури не відповідає заголовкові. В тексті головним чином автор з'ясовує професійні групи мійської людности і то не з боку їхнього внутрішнього стану, а з боку їхнього кількісного взаємовідношення по містах. Установлюється майже рівнозначне число активної робітничої й господарчої людности по містах, а разом з тим бачимо, що число пасивної господарчої людности значно переважає робітничу пасивну людність. Відзначається також мала маеткова диференціювання міської людности. Звернуто увагу й на районів відмінні: більший відсоток міської людности спостерігаємо на Київщині, Одещині, Харківщині, Донеччині, Катеринославщині. Автор побіжно аналізує і внутрішній склад

окремих соціальних груп: робітництва, службовців, дрібної буржуазії. Але не в економічному їх відношенні, а технічно професійному (кваліфікованість, галузі праці, категорії власності й одміни господарчої діяльності). Врешті коли автор підійшов на кінці до з'ясування класового поділу, то з попередніх обраховань не зміг нічого взяти й мусів творити щось нове. Він створив дві класи: колективістичну та індивідуалістичну, зарахував до першої робітників, служників, службовців, державних пенсіонерів, а до другої—господарів, допоміжних членів родин, рантьє, вільно-професійних, декласованих. В цім поділі й зарахованні, недосконалім на думку самого автора, з'ясовується головний дефект праці: суперечність основним розумінням політ-економії. Класове становисько визначається не психікою, а економічною приналежністю в конструкції і нашого переходового і згагалі капіталістичного господарства. Для вияснення відносної економічної міці клас та їх внутрішньої ув'язки треба встановити характер і розмір їхніх доходів і майна та участь у виробництві й обігу. Автор уперся в професійність та „активність“ і майже проминув економіку, або точніше сказати, не дійшов до неї. Невідома лишилася перш за все капіталоемкість міст та їх населення, не з'ясовано й капіталовласність цілком, а тільки сумаристично. Розмір зарплатні, бюджети робітників і господарів зовсім не досліджено автором. Порівняння з Росією й Західною Європою в деяких випадках мало дають. Більш потрібні порівняння з попереднім становищем української міської людности. Тоді можна було-б говорити й про динаміку та робиги висновки що до майбутнього.

Автор, з'ясовуючи місто, зовсім не дає типів міст, а всі розглядає в загальній масі. Тому власне міста й не видно. Взагалі можна сказати, що автор з'ясував не українське місто, а залюднення українських міст за даними перепису 1923 року в професійно-економічному а не класовому відношенні. До розуміння класової суті він не дійшов, хоч і виявляє тенденцію продовжувати і навіть скромно коригувати Маркса й Енгельса. Цей дефект, а також невикористання інших матеріалів (напр. звітів Губвиконкомів, Губстатбюро іноді й Повітвиконкомів) окрім перепису 1923 р. дуже бідного на класово показні данні й спричинилося до того, що свіжа, цікава, важна тема лишилася в згаданій праці О. Хоменка недослідженою в усій її глибині й складності. Побажаємо авторові працювати далі над дослідженням сучасного міста на підставі нового більш добірного матеріалу з кращою конструювкою роботи.

П. Клименко.

Курило О., *Фонетичні та де-які морфологічні особливості говірки села Хоробричів, давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи, на Чернівщині. У Києві 1924 р. (Всеукраїнська Ак. Наук, Збірник Істор.-Філол. Відділу, № 217, стор. II + 111).*

Можна розрізняти два типи праць з діалектології. Одні дослідники дають опис звукового та морфологічного складу говірки, що її студіюють, з погляду сучасного становища її, не торкаючися її походження. Другі не обмежуються таким зовнішнім описом, йдуть далі, розглядають причини появи того чи іншого звуку, форми, встановлюють закони, що діють в даній говірці, намічають з'явища—характеристичні для неї, зазначають на підставі їх місце говірки серед інших у діалекті, мові. Перші констатують факт, другі обосновують його історично.

Працю О. Курило треба віднести скоріше до першого типу. Заголовок не повинен нас заводити. Автор дає нам не характеристику говірки з боку фонетичного й морфологічного, не дослід її особливостей, а лише

опис звукового, головним чином, і морфологічного, в меншій мірі, складу говірки. Всякий запис, навіть коли він зроблений недосвідченою рукою, має вагу для діалектолога. О. Курило—не звичайний собі записувач аматор, а записувач, озброєний науковою підготовкою та досвідом. В її праці маємо не механічне, зовсім зовнішнє перечислення звуків говірки, а точний докладний опис їх, що ще заглиблюється тонким аналізом їх природи. Фонетична транскрипція, що її вживає автор, бездоганна і відбиває найдрібніші подробиці, відтінки вимови. Такі описи, треба сказати, не часті в науковій літературі, й тому їх треба дуже й дуже вітати. Є в праці О. Курило дещо й з другого типу, зазначеного вище,—а саме короткі вказівки на походження звуків говірки. Особливо надає ваги в її праці та обставина, що вона дає нам опис білоруського говору. Надає ваги, бо праць з білоруської діалектології взагалі небагато, а порядних, що відповідали-б науковим вимогам, і зовсім мало.

Автор описує говірку села Хоробричів Сновської округи на Чернігівщині, де він пробув 17 день у 1923 році. Таку ж говірку можна почути ще лише в 4 сусідніх селах, а далі починається вже „мова на український лад“. Населення цього білоруського острівця свідомо виділяє себе з-поміж людности, що його оточує; воно називає себе „Литвинами“, щоб відрізнитися від „Хахлів“, „Українців“. А ті також і собі називають хоробричан „Литвинами“, або „Шокунами“ (від вимови слова „що“ як „шо“).

Спочатку автор дає коротке історичне звідомлення про село Хоробричі й характеристику обох об'єктів вивчення його говірки, — а потім переходить до опису самої говірки. Головну увагу звертає він на звуки; менше місця він віддав на форми, а на складню (синтаксу) й зовсім не стало часу. Наприкінці розвідки вміщені записи розмови, список хрещених імен, прізвищ та вуличних „прозивок“ мешканців села — і все це в фонетичній транскрипції. Ці додатки дуже важні, бо поповнюють число прикладів, які наводяться в тексті, а в деяких випадках і додають дещо до характеристики говірки, що з невідомих причин автор опустив. Мають велику вагу також примітки на останніх сторінках, що часто доповнюють чи пояснюють текст.

Відділ голосівок починається цікавим §, де автор трактує характер наголосу в даній говірці. Це чи не перша спроба в історії білоруської мови. Надаючи, — і зовсім по заслугі, — велике значіння для характеру голосівок її положенню під наголосом або без нього, автор ділить відділ голосівок на два підвідділи і спочатку розглядає голосівки, що зустрічаються під наголосом, далі—голосівки в ненаголошеному положенню. Вони різняться одна від одної і якістю, і кількістю. Більшої уваги заслуговує та частина праці, де автор розглядає голосівки наголошені. Всі вони є дифтонгічні звуки, як називає їх автор, себ-то дифтонги, як називають їх інші. Крім Розвадовського, а в останні часи Ганцова, ніхто не студював фізіологію дифтонгів білоруської мови. Треба сказати, що опис їх, який дає автор, дуже близько підходить до опису, що його дав в свій час Розвадовський (див. Mat. i Prase, t. I), і деякий вплив його помітний на цій частині розвідки. Питання про білоруські дифтонги має за собою довгу історію, і, як відомо, притягає до себе велику увагу дослідників. Тому треба вважати за заслугу автора те, що він дав докладний опис цих звуків. Цінно й те, що О. Курило не обмежується лише описом їх природи, але й зазначає умови їх повстання в даному говорі.

Спинюся ще на тій частині відділу голосівок, де автор розглядає відтінки звука „і“, які зустрічаються в говорі. Автор установлює їх два, зазначаючи їх „і“ та „і“ (те „і“, яке зустрічається в ненаголошеному положенню). Перший він зазначає як звук високий, переднього ряду,

вузький, другий—високий, переднього ряду, широкий, як німецьке „і“, польське „у“ (руське „ы“). В примітках пояснюється, що глибока вимова звуку „і“, який відповідає польському „у“ варшавської вимови, зустрічається нечасто. Без усякого сумніву, перший з двох відтінків відповідає звукові, який інші дослідники, користуючися російською транскрипцією, зазначали через „і“, а другий—звукові, що вони зазначали через „ы“. Область уживання їх, як це ясно можна бачити з слів автора, прикладів, що він їх наводить, і прикладів, які можна знайти серед записів наприкінці книги, строго розмежовані, як це звичайно буває в білоруських говірках, коли перший звук є рефлексом *„і“, після всіх шелестівок (поки що не кажу про губні,—про них мова буде далі), то другий є рефлексом *„у“, а після шиплячих, š, ž, č, завше твердих—і, „і“. Після губних, які в цій говірці, як і в більшості інших, стоять на путі до повної диспалаталізації, і які автор зазначає як напівпалаталізовані, себ-то лише „підігнані мірою палаталізації під голосовий“,—і на місці *„і“*„у“ знаходимо „і“. Не зважуюся сперечатися з автором, йому, певна річ, видніше, або краще сказати, — чутніше, але мені здається, що „і“ на місці *„і“ після всіх шелестових, та „і“ на місці *„і“, *„у“ після губних—не один і той самий звук. Чи не можна відрізнити в „і“ два відтінки, з яких один відповідатиме тому зазначенню, що його автор дав для „і“, а другий—буде високий, переднього ряду, широкий, щось середнє між „і“ та „у“. А „і“ вважати третім відтінком, уживання якого після диспалаталізованих шиплячих показує, що він належить скоріше до середнього, ніж до переднього ряду.

У відділі голосових, що знаходяться в ненаголошеному положенню, ми зустрічаємо різні відтінки звуку „а“,—від „ă“ до „ǎ“, на місці „о“, „е“ ненаголошених, в залежності від положення в слові й відношення до наголошеного складу. Це з'явище можна охарактеризувати, як акання-якання, і до того, як це видно з аналізу, зробленого автором, акання сильне, властиве північно-східній групі білоруських говорів.

У відділі шелестових дозволю собі одмітити один маленький пропуск. Автор, зазначаючи звук, який він виображає через „ɬ“, каже, „має той же власний звук, що й російське літературне „ɬ“, і словом не згадавши про те, що на місці „ɬ“, часто в певних положеннях, ми знаходимо „ɮ“. А тимчасом у записах можна знайти ряд прикладів на цей випадок. Певна річ, це з'явище—таке спільне для всіх білоруських говорів, так само, як перехід „w“ в „ɮ“, що само собою ніби то значиться, але для повности опису варто було-б згадати й про нього.

Відділ морфології майже випадковий, і тому дуже короткий. Він являє собою парадигми відміни речівників і відміни дієслів, що ілюстровані рядом прикладів. Факт „збереження“ складних форм займенників і прикметників, з погляду білоруської мови, не являє собою нічого особливого. Автор, стоячи на погляді мови української, зазначає його як одмітну рису говірки. Цікаво, що форми подвійного числа зустрічаються в цій мові дуже нечасто. Серед дієслівних форм цікаві „стяженні“ форми, як *hul'ās* (2 sg.), *hul'am* (1 pl.) та інші.

Можливо, навіть і з таким типом праці, який автор собі вибрав, не зайвим було-б підвести підсумки з всього сказаного, на підставі картини звуків говірки намітити з'явища, характеристичні для його фонетики, визначити говірку. Це не зроблено й тому праця робить вражіння незакінченої.

Говірка, що її описала О. Курило, належить до тої малодослідженої до цього часу групи білоруських говірок, яка зветься поліською і засуджена, видима річ, на загибель в українському морю, що її окружує.

Одмітною рисою її фонетики, як і взагалі поліських говорів, є присутність в ній дифтонгів. Для підтримки існування їх близькість північно-українських говорів без усякого сумніву має велике значіння. Але не зважаючи на виключну ізольованість нашої говірки від всієї білоруської території, вона зберегла свої одмітні білоруські риси, що трохи виділяють її навіть із поліської групи. Про місцеві особливості говору Городнянського повіту оповідає і акад. Карський (див. „Белоруссы“, т. I). До цих особливостей він відносить майже повну відсутність дзекання та цекання, замість яких одначе є „занадто м'які“ „д“ та „т“. Ці звуки є ознакою, чи одною з ознак, що вирішують означення говору, бо й нашій гогірці властиве це з'явище. Другою безсумнівно білоруською рисою її є сильне акання-якання, що зближує цю говірку з територією сусідньої Могилівської губернії.

Л. Арасимович.

Д-р Вол. Геринович, Кам'янецьчина. Частина перша. Природа. Ст. 68. Кам'янець-Подільський Окр. Краєзнавчий Комітет, 1926 р. Кам'янець на Поділлі.

Цими днями оточений кам'янець-подільський краєзнавчий Комітет надрукував в м. Кам'янці працю Д-ра Володимира Гериновича—„Кам'янецьчина“. В цій праці автор перш за все вказує границі тої частини Поділля, що зветься тепер Кам'янецьчиною, зазначає її географічне положення, її загальну площу, а також і площу кожного з її 16 районів.

Торкаючись далі адміністраційного поділу округи, автор, на підставі найновіших даних, вказує кількість і назви сільрад в кожному районі, назву оселених пунктів, рід їх і число дворів або володінь, число рад селищних і міських.

Після цих попередніх зауважень автор переходить до накреслення історії Кам'янецької землі. Базуючись почасти на дослідях відомих геологів, а почасти й на своїх власних, він з'ясовує, яким чином геологія встановлює минуле землі, які геологічні періоди переживала наша планета взагалі й що діялося зокрема, на Кам'янецьчині в кожний з цих періодів, чим характеризуються останні, чим викликалися зміни цих періодів, чому часто й сильно змінювалась природа Кам'янецьчини, як утворювалися в ній ті природні цінності, що зараз використовуються людьми для задоволення своїх потреб і т. и.

Переходячи до питання про ґрунти Поділля, д-р Геринович подає передовсім визначення поняття ґрунту і вказує ті чинники, від яких залежить ґрунтоутворення взагалі. Від цих загальних положень він переходить до ґрунтів Кам'янецьчини й показує, як на ґрунтах цієї округи відбилася діяльність різних ґрунтоутворюючих чинників, які ґрунти є на Кам'янецьчині й як важно в інтересах раціонального господарства мати точне знання всієї різноманітності ґрунтів тої чи іншої країни.

Такого-ж самого методу дотримується професор Геринович і тоді, коли говорить про рельєф Кам'янецьчини, клімат її, гідрогеологію, рослинність і тваринний світ, при чому в відділі про клімат він подає таблицю повітряних опадів за де кілька років (1888—1926 рр.), а в відділі про рослинність—таблицю географічного розміщення лісів по окрузі. На кінці своєї книжки автор подає список літератури, що нею він користувався.

Вже з поданого коротенького накреслення змісту праці проф. Гериновича видно, яку вартість має вона. У нас досі не було праці, спеціально присвяченої Кам'янецьчині, не зважаючи на те, що про Поділля не мало написано вже творів—переважно польською та російською мовою. Не було у нас такого наукового твору, що охоплював би всі ті точки, на яких

зупиняється проф. Геринович. Зазначена прогалина в літературі Поділля й заповнюється його працею.

Коли, далі, ми звернемо увагу на метод викладу, то тут помітимо, що автор, торкаючися того чи іншого питання, подає спочатку загальні наукові положення, що освітлюють генезу певних фактів, а потім вже переходить до розгляду цих фактів у межах Кам'янецьчини. Такий метод надає праці професора Гериновича право зайняти поважне місце між шкільною підсобною літературою для вивчення й кожної округи Поділля, бо природні фактори при однаковості певних умов дають і однакові наслідки.

Крім чисто наукового значіння, праця професора Гериновича має й значіння практичне, поскільки містить в собі відомості статистичні,— відносно, наприклад, населення районів Кам'янецьчини, площі їх, площі лісів і т. д. Тому вона може служити в багатьох випадках і справочною книжкою, через що її слід би мати в бібліотеці кожної урядової інституції Кам'янецьчини.

Нарешті треба зазначити, що книжка написана мовою легкою та гарною, надрукована гарним шрифтом і ціна її, при сучасних умовах друку, дуже не висока.

А. Неселовський.

Х р о н і к а.

Археографічна експедиція Історичної Секції Укр. Академії Наук.

Одним з чергових завдань, поставлених головою Історичної Секції Академії Мих. Грушевським при його повероті до Києва в 1924 р., була інвентаризація й реєстрація археографічного матеріалу до історії України другої половини XVII в. (від часів Хмельниччини). Бажаючи відновити свій дослідчий портфель (що згинув в 1918 році) для продовження своєї Історії України, що припинилася на році 1650, він ставив zarazом завдання: а) підготувати „український дипломатарій“, в тіснішій розумінню—себто систематичну збірку актів українського державного діловодства, документів приватноправних і листування¹⁾; б) відновити видання корпусу актів московсько-українських, що припинилося з смертю Костомарова, в) доповнити взагалі документальний апарат, що склався виданнями XIX віку, згідно з проектом прийнятим львівською археографічною комісією підчас головування акад. Грушевського, в 1900-х рр., і потім загальмованим несприятливими подіями.

Розвідка подорож зроблена ним в осени 1924 року до Ленінграду і Москви мала вияснити сучасні умови археографічної роботи після переходу до Варшави цілого ряду цінних колекцій колишнього Петербургу, концентрації в однім архіві археографічних фондів Москви, перспективи передачі до українських архівів фондів українського походження і т. под. Переговори з Центр. Архів. Управлінням Рос. Республіки привели до згоди вислати Археографічній Комісії Укр. Академії архівний матеріал для використовування на місці, та інших улекшень. На сих передумовах побудовано було первісний план роботи в 1925 році. Але скоро виникли труднощі. ЦентрАрхів Рос. респ. на ділі признав не можливим вислати для археографічного використання ті матеріали, які були вказані в першу чергу; прийшлося план роботи на місці, в Києві, замінити планом роботи через експедицію, а се вимагало й далеко більших

¹⁾ На болючу недостачу його він вказував у своїй історії України, т. VIII, ч. 3.

коштів і переборення різних технічних труднощів. Тільки де-яке збільшення операційних коштів Укр. Академії з кінцем 1925 р. дало можливість зробити перші кроки в сім напрямі. З огляду на незвичайно трудні мешкальні умови в Москві Істор. Секція робила заходи, щоб добути для своїх командированих археографів можливість промешкування в Українськiм ПолПредствiництвi в Москві, за зниженою ціною, і ці заходи були підтримані Радою Нар. Комісарів, але все таки не дійшли доброго результату; командировані були змушені мешкати поза містом, що дуже некорисно відбивалося на їх роботі, і тільки з осені 1926 р. знайдено для них постійне помешкання. Протягом всього 1926 і перших місяців 1927 мiняючись працювали по одному, по два, і навіть часом по три командировані, реєструючи й регестуючи, за вказівками ак. Грушевського, матеріал до історії Хмельниччини, спеціальну увагу звертаючи на автентичні документи українського діловодства, особливо важні для дипломатарія. Були се співробітники Історичної Секції: В. С. Євфимовський, А. Г. Єршов, Д. Є. Кравцов і В. Д. Юркевич та співробітники Археографічної Комісії С. І. Порфирьев, що як колишній багатолітній архіварій московського архіву мін. юстиції віддав важні послуги своєю знайомістю з неписаними частинами архівних фондів. Ближчі відомости про зроблену працю містить нижче подане окремо звітommлення; під сю хвилю, в місяці березні, робота над добою Хмельницького в московськiм архівосховищі кінчиться і з весни почнеться обслідування архівних фондів для рр. 1657—1667 (до Андрусівського замирення і поділу України), що займе 1927 рік.

Паралельно провадилася аналогічна праця в архівах і бібліотеках закордонних, спільно з львівською Археографічною Комісією Наук. Т-ва ім. Шевченка. Обслідувано і скопійовано матеріали бібл. Осолінських і Дзедушійських у Львові, магістрацького архіву (збірки Піночі, Русецких та инш.) і бібліотек: університету, Чарторийських, Академії наук й ин., у Кракові, заходом д-ра Кордуби у Львові, д-ра Герасимчука в Кракові, з участю инших осіб. На черзі стоїть дообслідування варшавських збірок. Заходи коло подорожі до Венеції, Відня, Парижа акад. Грушевського не дали результатів, і ся справа поки що лишається одвертою.

Від фінансових можливостей Академії Наук, що з своїх операційних фондів уділяє кошти на сі відрядження і всю археографічну працю, буде залежати темп дальшої праці, і перехід від громадження матеріалу до його публікування в трьох зазначених ак. Грушевським напрямках: Українського Дипломатарія, Матеріалів до історії козащини і Московсько-українських актів, а також оброблення сього матеріалу в „Історії України“.

На жаль видавничі засоби Академії все ще дуже невеликі, свого власного видавничого бюджету Археографічна Комісія не має, а Державне Видавництво України уділяє на наукові видання занадто невеликі кошти, аби щось з них могло припасти на сю мету.

М. Грушевський.

Археографічна праця в московських архівах катедри історії України УАН. На протязі 1926 року Катедра історії України Укр. Акад. Наук в різних місяцях командировала до Москви для роботи в тамтешніх архівах і книгозбірнях В. Юркевича, Д. Кравцова, В. Євфимовського і А. Єршова. Одночасно працював також відряджений Археографічною Комісією УАН член її С. І. Порфирьев. Завданням їх було вибирання матеріалу до історії України другої пол. XVII віку, за вказівками акад. М. С. Грушевського.

Роботу розпочато в березні 1926 р. Провадилася вона головним чином в Дрєвлєхранилищі Центрархіву Р.С.Ф.Р.Р. де скупчено зараз фонди кол. архіву Мін. Юстиції і архіву Мін. Закорд. Справ. У першу чергу роботу зосереджено на фондах Розрядного Приказу.

Як і треба було чекати, найбільше матеріялу дали стовпці столу Білгородського, а потім Сівського. Крім розкиданих поодиноких звісток тут містяться значні комплекси відомостей, що значно доповнюють існуючі друковані матеріяли. Для прикладу можна навести численні і доволі докладні відомості що до подій на Україні в другій половині 1655 р.

Менш численний розкиданий матеріял трапився в Приказному Столі. В Новгородському використано лише два стовпці; але ці стовпці, що потрапили до Новгородського Столу мабуть випадково, містять в собі дуже компактний матеріял до історії подій на Україні за 1654—5 рр. (одписки з південних міст, укр.-моск. листування то що). Де що знайдено і в Московському столі в додаток до виданого в „Актах Московскаго Государства“.

З інших фондів Розрядного Приказу стали в пригоді матеріяли Грошевого столу, т. зв. „розрядних в'язок“ і особливо т. зв. „безгласні стовпці“, де використано м. ин. стовпець, що містить ще невідомі матеріяли посольства Артемона Матвієва, що їздив в червні-липні м. 1653 р. до Богдана Хмельницького“.

Не меншу кількість часу доводилось присвячувати Посольському Приказові. Не кажучи про Малоросійські справи, в значній мірі вже використані, особливо багато матеріялу дали стовпці і книжки Польських Справ. Матеріяли цього фонду можна розбити з грубого на 3 категорії: 1) збірка листування прикордонних воевод; за 1650—53 рр. оброблено чотири великих ще майже невикористаних стовпця (Смірнов користався з стовпців 1651 р.)—по одному на рік; 2) збірки листування що до Білоруського походу московського війська 1654—6 рр., видані в значній мірі в „Актах Южной и Западной Россіи“ і 3) властиво—посольський матеріял. В статтейних списках і одписках московських послів до Польщі міститься надзвичайно багатий запас відомостей про події на Україні, листування польського уряду, подекуди і Хмельницького, гол. чин. з Кримом, а також переклади різних реляцій про акції польського і литовського війська то що. Для прикладу можна навести реляцію про захоплення Радзивілом Київa 1651 року, що становить новий варіант в додаток до відомих джерел цього походу.

Менш значний і фрагментарний матеріял, але подекуди досить цікавий, вийнято з Кримських Справ. За те дуже мало дали Угорські (все цікавіше за переглянені роки вже видано), Турські і Ногайські Справи.

В матеріялах „Малоросійскаго Приказу“, в значній мірі вже використаного в „Актах Южной и Западной Россіи“, підчас перевірки виявилися деякі цінні додатки, що їх обминули попередні видавці.

З стовпців Сибірського Приказу, належних до Приказу Малоросійського, вибрано велику кількість цікавих і докладних матеріялів до зносин Москви з Україною в 1653—56 рр. і України з Москвою за другу половину 1654 і першу половину 1655 року.

Нарешті в Литовському Приказі (існує лише один стовпець) занотовано досить інтересні матеріяли для 1653—55 рр., але здебільшого це типові приказне листування що до військових справ у Білорусі.

Що до способу роботи то вона полягала в реєстрації відомостей і виборці і копіюванні більш цінного матеріялу. Підчас роботи учасники її користалися допомогою копїстів. Переглянені документи реєструвалися

і в більшості згрубого описувалися (за винятком вже описаних фондів Розрядного приказу). Складання систематичного опису всього фонду становить особливо актуальну справу що до матеріалів Малоросійського Приказу, бо існуючий реєстр не може стати в допомозі підчас праці з ними.

Вказівки проф. С. І. Порфір'єва, не вважаючи на коротке перебування його в Москві, чимало допомогли командированим співробітникам Катедри що до мало відомих і неописаних частин Архіву.

В. Євфимовський, В. Юркевич.

З командировки до Московського „Древнехранилища“. В травні 1926 р. Комісія для вивчення історії західньо-руського та українського права при Українській Академії Наук командировала мене на два місяці до Москви, для праці в „Древнехранилище“ Р. С. Ф. Р. Р. (кол. Архіву Міністерств Закордонних Справ та Юстиції). Науково-дослідча Катедра Історії України в свою чергу погодилася на командировку й ухвалила мені 2-х місячну відпустку. У „Древнехранилище“ я мав працювати над темою про „Органи центрального управління Гетьманської України XVII—XVIII ст. ст.“, матеріал для якої збираю вже більш як 5 років (з 1921 р.). У цій замітці про свою командировку я не думаю характеризувати архівні фонди московського „Древнехранилища“. Вони загалом відомі та й ще схарактеризовані недавно у статті академіка О. О. Малиновського „Огляд архівних матеріалів з історії західньо-руського та українського права, що переховується у Древнехранилищі московського Центрального Архіву (по 1-ше лютого 1926)“¹⁾. Я маю зупинитися виключно на своїй роботі в Древнехранилищі.

Ще у Києві, ґрунтуючися перед усім на статті акад. О. О. Малиновського я вирішив працювати над фондами Малоросійського Приказу та Малоросійської Експедиції Сенату, що найбільше могли дати матеріялу для моєї теми. За час моєї роботи в Древнехранилищі я переглянув 15 книг справ із фонду Малоросійської Експедиції Сенату (по над 8500 арк.) та 15 справ (книг і стовпців) Малоросійського Приказу (по над 6500 арк.) Справи цих фондів є не в однаковому стані. Перед усім треба вказати, що справи Малоросійської Експедиції Сенату мають порівнюючи добрий опис, але зате описи справ Малоросійського Приказу (окремі для книг і для стовпців) надто короткі та й раз-у-раз невірні²⁾. Що до самих справ то коли книги Малоросійської Експедиції заховалися добре, то книги Малоросійського Приказу раз-у-раз сильно пошкоджено. Найгірше ж стоїть справа із стовпцями Малор. Приказу, що не тільки пошкоджені до того, що й читати їх не можна, але часто мають невірну нумерацію—неправильно підкладені. Отож инколи доводиться багато часу віддавати на те щоб підкласти їх в належнім порядку.

Матеріал, що його я вибрав у Москві для своєї теми, доволі важко схарактеризувати загально, бо трохи не кожний документ вимагає окре-

¹⁾ Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права в. II с. 1. У цій роботі, що має бути за показника для українських вчених, які мають працювати в московському Древнехранилищі, автор не вказав лише за порядок (досить складний) здобуття дозволу для праці в Древнехранилищі, що його видає Центральне Архівне Управління Р. С. Ф. Р. Р. та на самий порядок праці в Архиві (можливо що це й не входило в його завдання) Він у тім відмінний від порядку праці в архівах України, що людина, яка займається в Архиві, не має права виносити з нього без дозволу адміністрації своїх виписок і нотаток De facto це робиться так: коли набирається чимала кількість виписок подається заява з проханням дозволити їх взяти. Виписки йдуть до адміністрації, що переглядає їх і дає дозвіл винести їх.

²⁾ Їх робилося трохи не 100 років тому. Чи не час би вже архів. Управлінню Р. С. Ф. Р. Р. подумати про нові описи, що значно полегшило б роботу архівних дослідників?

мої характеристики. Найцікавіші на мій погляд такі документи. 1. Анонімна записка (не датована, але по сенсу видно що написано її перед обранням на гетьманство Д. Апостола), що містить в собі міркування когось з української старшини (в розмові зі мною проф. О. С. Грушевський, що йому я оповідав за цей документ, зробив припущення, що це був В. Забіла – відомий донощик тих часів. Думаю, що це цілком можливо) про потребу обмежити компетенцію гетьманської влади, перед усім на користь Генеральної старшини, права якої автор вимагає зміцнити і поширити. Ця записка цікава як вияв тенденцій верхівки пануючої старшинської класи до найбільшого впливу на управління Гетьманщини. 2. Схема споріднености (в оригіналі досить художньо виконана) поміж вищої української старшини часів Скоропадського, що її надіслав до Колегії Закордонних Справ невідомий українець. Вона яскраво характеризує тісний зв'язок головних господарів Гетьманщини початку XVIII ст. 3. Листування 1733 р. з приводу вимог Генеральної Старшини передати їй по смерті Апостола Управління Гетьманщиною (так, як це було за часів Полуботка) 4. Інструкція уряду Генеральних Підскарбіїв 1729 р., що характеризує не тільки їхню компетенцію, але й загалом фінансове управління Гетьманщини. Вона, між іншим, а так само й інший численний матеріял, який я зібрав у Древнехранилищі, цілком касують погляд О. Лазаревського про те, що Генеральні Підскарбії до фактичного фінансового управління на гетьманщині ніякого відношення не мали (Цей погляд приймав і я в своїй роботі про „Генеральну Старшину на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст.“¹⁾). Тепер видно, що діяльність їхня була вельми широка і енергійна. Інструкція 1729 р. цілком відокремила гетьманську скарбницю від військової, державної. Ця остання була у відомстві Генеральних Підскарбіїв.

Інші документи характеризують компетенцію гетьманської влади, окремих генеральних урядів, чимало є даних, що характеризують становище Ради Старшини.

Звичайно, oprіч цих матеріялів, що безпосередньо до моєї теми стосуються, я вибирав і інші. З них у першу чергу треба вказати на редакцію „Правъ, по которымъ народъ малороссійскій судится“ 1731 р. За неї лише в кількох словах згадував дослідник їх проф. О. Кистяківський, а у Теліченка маємо лише вказівку (без посилки на джерела), що „було зведено її складено до 1731 р. три розділи: 1) „о чести Божіей“, 2) о чести Государевой“ й 3) „о привилегіяхъ“ і гетьман Апостол надіслав її до Колегії Закордонних Справ²⁾. Я знайшов ці три розділи в одній із книг Малоросійської Експедиції. Вони лише приблизно відповідають розділам II, III й IV „Правъ“, що їх видав Кистяківський та раз-у-раз відрізняються від них як змістом так і кількістю й сенсом артикулів. Цій редакції „Правъ“ Апостолових часів я сподіваюся присвятити спеціальну розвідку. Де-які документи дають ті чи інші дані до біографії тогочасних діячів. Приміром у 1702 р. П. Орлика називається старшим військовим канцеляристом (здається, досі була неясна його кар'єра до Генерального Писарства), то що. У книзі № 77 (1804 Малоросійської Експедиції л. 305) є малюнок української військової корогви 1730 р.

Л. Окиншевич.

¹⁾ Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права в. II с. 136. Погляд Лазаревського відкидає проф. Слабченко у т. IV „Организации Хозяйства Украины“.

²⁾ Киевская Старина 1888 р. № 10 сс. 22—23.

Науково-дослідча катедра українознавства в м. Дніпропетровськ
Становище її та діяльність за р. 1925-26. Діяльність катедри скеровувало у двох напрямках—роботи науково-дослідчої і педагогічної (керування роботами аспірантів). Окрім того, чимало також віддавано уваги „виходові у життя“ (прилюдні доповіді, доповіді в клубах то-що).

До складу катедри тепер увиходить 9 співробітників (разом з головою катедри)—дійсні члени катедри, наукові співробітники та аспіранти. Це після змін у особовім складі, що сталися були протягом р. 1925/26: за цей час вибув із складу катедри науковий співробітник І. Степанів, аспірант В. Білий (працює нині в Києві при УАН); вже останнім часом перевівся до московського „Научно-Исследовательского Института“ аспірант Скубицький.

Працювало ще при катедрі три кандидати, що їх малося на думці подати на затвердження в аспіранти—це учасники семінарів вищого типу.

Науково-дослідча діяльність катедри провадилася в секціях: у секції загальної історії, керівничий проф. М. В. Бречкевич; у секції робітничих та селянських рухів, керівничий проф. М. Ф. Злотников; у секції мови та літератури, П. О. Єфремов; цю останню секцію, як також ще секцію української історії з проф. В. Пархоменком на чолі, утворено не що давно, бо тільки в другій половині 1926 р.

На рік 1925-26 катедра мала план роботи, але виконати його цілком так і не пощастило, бо катедра не мала грошей.

Через брак грошей, приміром, не було видано „Записок“—і взагалі жадної книжки, треба сказати, за весь час існування катедри, а ще-ж в умовах м. Дніпропетровського (нема зовсім виданнів, де-б співробітники могли друкувати свої твори) річ конечна. З тієї-ж самої причини ні один із співробітників не одержав наукового відрядження, хоч у плані було намічено щось близько десяти їх.

Діяльність катедри виявилась у роботах окремих співробітників.

Голова катедри акад. Д. І. Яворницький вів далі свою роботу біля великого, на три томи. українсько-російського словника, розпочавши друкування першого тому його, а також підготував до друку трьохтомову на 90 аркушів збірку етнографічних матеріалів (пісні з нотами, прислів'я, казки) і велику збірку архівних матеріалів з історії Запоріжжя; написав розвідку „Про українських кобзарів“, та нарис з історії місцевого краю від найдавніших часів до заснування м. Дніпропетровського.

Окрім того, акад. Д. І. Яворницький робив доповіді у Дніпропетровськім Науковім при УАН товаристві—„До 150-ліття скасування Січі Запорізької“, „Біля Дорошенкової могили“ і ин. Прочитав кілька лекцій з історії Запоріжжя і місцевого краю по заводах та робітничих домах відпочинку м. Дніпропетровського та Н.-Дніпровського, керував екскурсіями заводських робітників та профспілок на пороги. Керував акад. Д. І. Яворницький роботою аспіранта П. Козаря з історії дніпровських лопманів і брав участь у загальнім керівництві секціями катедри. Керував розкопками могили біля с. Перещепина.

Дійсний член катедри і керівничий загально-історичної секції проф. М. В. Бречкевич працював над темами з загальної історії, головним чином із т. зв. середньовіччя, з соціальної історії слов'янських народів, особливо-польського і тих слов'ян, що утворили колонії на Дніпропетровщині та на Україні взагалі; з історії первісної культури.

До друку він підготував такі праці:

1. Революционные достижения в области исторической науки, 2. Периодизация во всеобщей истории. В цій останній статті, яка була предметом доповіді та обговорення на однім із засіданнів Наукового при

УАН товариства в м. Дніпропетровськ, вказує проф. М. В. Бречкевич на марні зусилля західньо-європейських істориків (Фогля, Шпангенберга й ин.) ділити історію на періоди не на базі економічного розвитку.

Працював проф. М. В. Бречкевич над роботою про боротьбу поляків та німців за землі, що лежать на низу Висли, за т. зв. „Данцигський коридор“; працював над вивченням чеського революційного руху; писав українською мовою стислий курс Західної Європи від I до XV в.; опрацьовував теж укр. мовою стислий курс первісної культури. Катедра порушила була справу—щоб проф. Бречкевичові було дано наукове відрахування за кордон для роботи в тамашній книгозбірні.

Зробив доповіді: на засіданні Наукового Товариства присвяченому 200-тю Всесоюзної Академії Наук на тему: „Обозрение достижений Академии Наук в области истории“; на ювілейному засіданні на честь акад. Д. І. Яворницького сказав промову на тему: „Характерні риси наукової діяльності Д. І. Яворницького“. Надрукував у місцевій газеті „Звезда“ кілька статтів про Дніпрельстан; в стінній газеті Будинку Освіти дав дві замітки „Ленин и наука“, „Женщина и наука“. Керував роботами аспірантів.

Науковий співробітник катедри та керівничий секції мови і письменства П. О. Єфремов в 1925/26 р. працював над історично-літературними темами: „Натуралізм в українському письменстві“, „Історична повість в українському письменстві“, „Українські письменники-Катеринославці“. Опрацьовував загальні курси з історії української мови (частини про діалектологію української мови та про історію літературної української мови) і з історії українського письменства (частина методологічна). Опріч цього, виготовив П. О. Єфремов до друку розвідку про літературну діяльність поета-робітника Т. М. Романченка, про літературну діяльність Д. І. Яворницького („Художник-кольорист“), про літературну та наукову діяльність І. Я. Франка – „Творча путь Івана Франка“. В зв'язку з цими роботами П. О. Єфремов прочитав доповіді в Науковім Товаристві—про Д. І. Яворницького, про І. Франка (про І. Франка ще й у Будинкові Освіти та окружній Партшколі). Надрукував П. О. Єфремов такі розвідки: „Катеринославське Наукове при УАН Товариство“ (Зоря ч. 1), „Трохим Миколаевич Романченко“ („Зоря“, ч. 4), „Михайло Петрович Драгоманов“ („Зоря“, ч. 7), „Поезія самотності“ (про поетичну діяльність М. А. Чернявського. („Зоря“ ч. 8), „Белетристичні писання Д. І. Яворницького“ („Зоря“, ч. 12) „Іван Франко“ і „З випадкових зустрічей“ (з Франком, спогади „Зоря“ ч. 17), а також низку рецензій та бібліографічних заміток в журналі „Зоря“ (ч. 1, 2, 12 і ин.) та замітку-некролог про Я. П. Новицького в газеті „Зірка“.

Керував П. О. Єфремов роботою аспіранта В. Чаплі.

Дійсний член катедри та керівничий секції української історії проф. В. О. Пархоменко працював над 1) розробкою питань, зв'язаних з різноманітним степовим залюдненням, його економічними умовами життя і значінням у житті наших степів, переважно з VII до XIII віків; 2) Розробляв питання про колонізацію Дніпропетровщини і ближчих до неї околиць із слов'янською людністю переважно за добу до татарщини. 3) Початки козацтва і Січі на тлі економічних явищ того часу. 4) Обробляв архівні матеріали що до Гайдамаччини. 5) Вивчав економічне життя і соціальні відносини останньої Січі (1774—1775 рр.). Здав до друку в Slavica (Прага) розвідку „Роль хозарского торгового капитала в истории Киевского государства“. Друкує в збірникові Дніпропетровського ІНО „Колонізація Лівобережної України в домонгольську добу“. Видрукував у „Червоному Шляху“ кілька рецензій, а саме: на—„Київ та його око-

лиці“, „Слову о полку Ігоревім“ акад. Перетця і ин. На археологічному з'їзді в Керчі зробив доповідь на тему „Вопрос о местонахождении и времени существования Тмутаракани“, цю доповідь приготував до друку.

Керівничий секції робітничих та селянських рухів проф. М. Ф. Злотников розробляв архівні матеріали з колишнього архіву „Горного Управления“, вивчав робітничий рух у Донбасі, на Криворіжжі та Дніпропетровській залізниці, працював у архіві Істпарту. Приготував до друку „Очерки по истории торговли черноморских и азовских портов в конце XVIII и начале XIX ст.“ та „О числе фабрик и заводов в России и количестве рабочих в них в начале XIX ст.“. Керував роботою аспірантів О. Пасюка, Т. Скубицького та П. Козаря. Науковий співробітник Євстафіїв В. М. написав такі праці: 1) „Ополченська повинність французького селянства напередодні Великої Французької Революції за наказами Естампського гальяжу“ 2) „Шляхова повинність і сільські шляхи в Естампському гальяжі“ на підставі наказів 1789 р. Перша із цих праць має появитись друком в ювілейному збірникові Дніпропетров. ІНО.

Аспірант П. А. Козар працював у архіві Дніпропетровської залізниці над темою „1901 рік на Дніпропетровській залізниці“. Видрукував у журналі „Зоря“ розвідки та статті: „Із історії Дніпровських лоцманів“, „Полтавський Державний музей“, „До 70-ліття Д. І. Яворницького“, „Межигірський Керамічний Технікум“, зробив доповіді на засіданнях Наукового Товариства на теми: „Про лоцманів“, „Д. І. Яворницький, як музейний робітник“, „Нові експонати в Дніпропетровським Крайовім музеї“.

Аспірант О. Н. Пасюк написав роботу „К истории рабочего движения на предприятиях Новороссийского общества“, цю розвідку видрукував у „Летописи революции“ (Харків). Працював над темою „Промышленность и торговля на Украине до XVI ст.“

Аспірант Т. Т. Скубицький написав і здав до друку (до „Летописи Революции“) розвідку „Рабочее движение на Днепропетровском металлургическом заводе“. Працював у архівах.

Аспірант В. К. Чапля написав розвідку „Говірка с. Миколаївки на Дніпропетровщині.“ Опрацював розвідку „Українська версія світового сюжету“ (про „Камінного господаря“ Л. України). Зібрав матеріали до життєпису худ. В. О. Корнієнка.

Видрукував В. К. Чапля такі статті та розвідки: „Культура мови“ (в „Культурі й побуті“), „В. О. Корнієнко“ (в „Зорі“), „1905 рік в українським письменстві“ („Зоря“), „Удари молота і серця“ (про В. Еллана в „Зорі“), „Окличник новітньої краси“ (про М. Коцюбинського, в „Зорі“). Видрукував близько 20 рецензій на наукові та белетристичні твори (в „Зорі“). Видрукував щось із десятків оповідань та віршів у „Зорі“, в „Культурі й Побуті“, в „Житті й Революції“, два переклади з білоруської та російської мови. Здав до друку розділ із розвідки „Українська версія світового сюжету“ під назвою „Золоті Верхів'я“ в творчості Лесі Українки (до „Зорі“), статтю „Про правопис“ (до Харківської Держ. Комісії), „Із становища мовознавця“ (до „Плужанина“), повість „Вітри“ до альм. Плуг“ ч. 3), збірку оповідань до видавництва „Маса“ (Київ), „Пам'ять про Куліша серед простолюду („до України“). Робив доповіді: „Т. Шевченко й сучасники“ (в Будинку „Освіти“), „Т. Шевченко в літературнім оточенні“ (в клубі Робітників Освіти на Дніпропетровській залізниці), „Основи наукової граматики в школі“ (на зборах учителів-українізаторів), „Шкільна і наукова граMATика“ (в Будинку Освіти).

В. Чапля.

Сумський Музей розпочав обслідувати майно релігійних громад в Окрузі. У церкві села Славгородку (бувш. маєток князя Голіцина) знайдено картину Рубенса „Христос на соломі“. Знайдена картина є, напевне, шкід до центральної частини Рубенсівського триптиху, який знаходиться в Антверпенському музеї.

Не дивлячись на кепські умови перебування в церкві, картина зберіглася досить добре.

Разом з перевіркою церковного майна, музей збирає різні цінності з бувш. панських маєтків (картини, мармур, посуд, меблі).

Між иншим музею пощастило здобути цікаві й нові данні до біографії Т. Шевченка, три його офорти з власноручними написами й підписами, фотографічний портрет останніх років життя, а також матеріали до перебування Тараса Григоровича в Яготині у Рєпніна. Матеріали ці розробляються для публікації в пресі.

До музею поступили також портрети Гонти й Залізняка, які до революції знаходились в Мотронинському монастирі. Особливо цікавий і невідомий ще портрет М. Залізняка в одязі послушника. Суворе козацьке обличчя, довгий „оселедець“ на голеній голові, у лівій руці чотки, в правій „колії“ з написом: „ось вам“. На тлі з лівого боку ноти з текстом: „та нема краще, та нема лучше, як у нас на Вкраїні“.

В селі В. Проکیل, Славгородського району, знайдено кістки мамута. З доручення всеукраїнського археологічного комітету й Харківської Краєвої Комісії по охороні природи й культури, музей має перевести розкопки найближчого часу. Коло станції „Золотницький“ Білогородської залізниці знайдено де-які речі неолітичної доби (уламок кам'яної стріли й стародавні черепки).

Обслідування цієї місцевости музей має зробити підчас розкопок у В. Проколі. За ініціативою музею Сумокрвиконком оголосив заповідником цілинний степ коло с. Штепівки—(був. графа Капніста). На жаль окрвиконком оголосив заповідником лише 20 десятин, тоді як всього є 60. Степ цей має величезне наукове значіння і конче потрібно вжити заходів до того, щоб заповідником було оголошено всі 60 десятин. Такого степу ще торік було 600 десятин. З весни 1926 року почали орати і музею ледве вдалося припинити руйнування його.

Разом з цим музей вважає необхідним оголосити заповідником Михайлівський парк (теж бувш. Капністівський у минулому, належав П. Полуботкові), який має художню вартість (надзвичайно чудовий краєвид з далекими обріями), а також парк, що був графа Строганова в с. Хотині, з величезними віковичними дубами. Чудовий палац в цьому парку, збудований по проекту Гваренгі, на жаль, згорів під час революції (див. книгу Г. Лукомського „Старинные усадьбы Харьков. губ.“).

Музей порушив питання про ремонт хати в хуторі Лихвиному, в якій жив Т. Г. Шевченко 1859 року і організацію в ній хати-читальні ім. Шевченка. В хаті цій між иншим, зберігся сволок з написом і датою 1731 р.

Разом з цим порушено питання про зміну назви „Лихвин“ на „Шевченківський хутір“. Цікаво, що в цьому хуторі організувалася тепер комуна „Новий світ“. Комуна ця має зразкове господарство і наочно переконує селян в перевазі нових засобів господарювання. Це одна з найкращих комун мабуть не тільки Сумщини. Цього року музей також має на меті впорядкувати будинок, де жив А. П. Чехов, і теж організувати хату читальню його імені.

Перебуваючи в несприятливих матеріальних умовах, музей клопочеться про перехід на Держбюджет.

Ювілей акад. М. С. Грушевського. 3 жовтня 1926 року українська наука святкувала ювілей одного із славетних своїх діячів, який відіграв визначну роль в її розвитку, академіка Михайла Сергієвича Грушевського. В його особі маємо не тільки талановитого українського вченого: історика, етнографа, соціолога, історика літератури з світовим ім'ям, але й видатного громадського діяча України. У всіх галузях служіння українству, де лише проявлялась його різнобічна діяльність, Мих. Сер. Грушевському належать виключні заслуги. Ось чому в день 60-річчя з дня народження і 40-річчя його літературно-наукової та громадської діяльності так урочисто вітали його не тільки представники науки, але і взагалі широкі культурні верстви українського громадянства, і цей ювілей акад. М. С. Грушевського, що відбувся в актовій залі колишнього Київського Університету (нині Інституту Народньої Освіти) перетворився у Всеукраїнське Культурне Свято. В ньому взяли участь численні наукові та громадські організації не тільки українські, але й закордонні. Сама ідея організації цього ювілею виникла в колах київських наукових робітників і в скорому часі поширилась і захопила широкі культурні кола не тільки в межах У. С. Р. Р., але й за кордоном. Вже в підготовчій роботі до ювілею взяли участь представники численних київських організацій наукового й громадського характеру, а саме свято вилилось в поважну маніфестацію Української Науки й Культури.

Відкрив урочисте засідання голова організаційного комітету акад. П. А. Тутківський, який в короткій промові дав оцінку як літературно-наукової, так і громадської та організаційної роботи ювілянта. Підкресливши заслуги ювілянта перед Українською Наукою, а також його великі науково-організаційні здібності, що так яскраво проявляються в повсякденній незвичайно напруженій творчій організаційній діяльності, акад. Тутківський в кінці заявив, що він не може не сказати, і це зовсім об'єктивно й ніяк не перебільшення, що М. С. Грушевський є й назажди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії Наук, котрої утворення підготовляв протягом всього життя.

Далі виступали від Академії Наук президент її акад. Липський, підчеркнувши участь її в організації свята, а від харківських науково-дослідчих установ та Центрального бюро секції Наукових робітників акад. Багалій, з характеризовуючи головну працю ювілянта—„Історію України-Руси“,—як монументальну сінтетичну працю. З привітанням від Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка виступив акад. К. Студинський, який в своїй промові висвітлив двадцятилітню роботу ювілянта в цьому товаристві, а також зхарактеризував його як талановитого організатора і керівника цього товариства.

Від Білоруського і Литовського університетів вітали ювілянта професори Пічета і Іонінас, які вказали, що за історичними працями М. С. Грушевського з великим інтересом слідкують і Білоруський та Литовський народи, які спільно, з українським народом творять своє культурне життя, що в минулому мало так багато спільного з українським.

З великою академічною промовою від організаційно-ювілейного комітету виступив проф. О. Ю. Гермайзе, в якій яскраво висвітлив життя і діяльність ювілянта, а також вказав на роль його в українській історіографії. Після привітань представників від Народнього Комісаріату Освіти та Київської Секції Наукових робітників Левицького та Барана виступив з великою промовою ювілянт, в якій перед численною аудиторією з піднесенням висловив подяку представникам влади, професійних і наукових організацій і всім, що взяли участь в цій маніфестації Української Науки та Культури. Тут згадав він про всі ті утиски, нагінки й блукання,

які пережила українська наука раніш, ніж прийшла до сучасного стану, і заслугу масового українського наукового робітника, що полягли кістями на шляху до освіти, зарівнявши своєю масою його провалля й рови. В кінці закликав все громадянство до праці над розвитком української науки та культури для завершення величної національної будови.

Після цього було зачитано велику кількість привітань і адрес від різних державних, наукових та громадських установ У. С. Р. та інших радянських республік. Вкінці було оголошено значну кількість телеграм і привітань від наукових, громадських закладів з-за кордону (Англії, Франції, Германії, Західньої України, Польщі, Югославії, Чехо-Словачії, Швейцарії, Австрії, Румунії, Швеції то-що). Ці привітання вийшли у збірникові Ювілейного Комітету, що містить опис ювілею зі всіма промовами, привітаннями й адресами, другий, що його видає академія, міститиме наукові статті на честь академіка Михайла Сергієвича Грушевського.

Вечері того ж дня відбувся громадський бенкет, і в нім узяли участь широкі наукові кола, а також делегати з-за кордону.

С. Гл.

Ювілей В. І. Щербини. 24 грудня 1926 року в Українській Академії Наук відбувся урочистий ювілей на честь 50-річчя науково-педагогічної діяльності одного з найбільш довголітніх робітників на ниві української науки та культури, члена-кореспондента Академії, Володимира Івановича Щербини. Для розвитку української культури багато праці й енергії поклав він за це півсторіччя. В його особі ми маємо не тільки прекрасного педагога й громадського діяча, але й визначного дослідника історії України. Зокрема з історії Києва він дав цілу низку надзвичайно цінних наукових праць.

Не дивлячись на свій поважний вік, ще й нині В. І. Щербина являється активним членом і робітником Академії Наук і Науково-Дослідчої Катедри Історії України в Києві, і що-року виявляє велику наукову продукцію.

Ювілейне засідання відкрив президент Академії Наук акад. Липський. В першій промові акад. М. С. Грушевський характеризував В. І. Щербину, як суворо витриманого документаліста, в якому щасливо сполучаються історик-суспільник і історик-оповідач і який ставить своїм завданням написання соціальної історії розвою Києва в останній стадії його життя, спiniaючи свою увагу на яскравіших моментах його політичної, соціальної й культурної історії. Нарешті М. С. Грушевський підніс вагу В. І. Щербини, як діяльного члена різних історичних установ.

Далі, після привітання від Академії Наук, виголошеного президентом її акад. Липським, виступили з доповідями аспіранти Н.-д. Катедри Історії України С. Глушко, С. Шамрай і К. Антипович, в яких вони накреслили головні риси науково-педагогічної й громадської діяльності ювілянта. Далі вислухано довгу низку привітань від різних наукових та громадських установ та приватних осіб, як от від Історичної Секції УАН, Науково-Дослідчої Катедри Історії України, Археографічної Комісії, Археологічного Комітету, від київських архівів і музеїв, від товариства ім. Нестора Літописця й інших наукових і громадських установ, та від його учениць і учнів, які вітали свого дорогого вчителя-ювілянта.

Українська Академія Наук видала на пошану ювілянта збірник його праць під назвою „Нові студії з історії Києва“.

С. Гл.

Ювілей Г. О. Коваленка. У неділю 5 грудня 1926 року, в Полтаві святкували 40-річний ювілей громадської та письменницької праці Григорія Олексієвича Коваленка. Ініціатива святкування належала Полтавській секції Наук. Робітників при профспільці „Робос“ та Полтав. Наук. Товариству. Свято почалося доповіддю про життя та діяльність ювіляра. Після неї численні полтавські інституції та організації вітали ювіляра, а потім були зачитані привітання, надіслані ювілярові від Укр. Академії Наук, Всеукраїнського Комітету сприяння вченим, Львівського Наукового Т-ва ім. Шевченка, журналу „Україна“, Харківської катедри історії письменства, Харківського Музею Укр. Мистецтва, Музею укр. діячів науки та мистецтва при ВУАН, акад. С. Єфремова і багатьох інших. Вітали ювіляра з різних міст відділи профспілки „Робос“, секції наук. робітників численні діячі на ниві укр. культури, що працювали іноді вкупі з ювіляром. Ювіляр дякував теплою промовою. Взагалі свято мало надзвичайно ширий та сердечний характер, далекий від усякої офіційності, сповнений справжньої пошани до ювіляра.

Де-кілька слів про життя й діяльність Г. О. Коваленка.

Народився Григорій Олексієвич 24 січня 1868 р. в селі Липняках на Переяславщині, в незаможній селянській родині. Освіту здобув у земській 4-річній школі, а потім два роки вчив грамоти дітей на своєму кутку, далекому від школи, сам маючи 12—13 років. 14 років він вступив до полтавської фельдш. школи. Тут написані його перші спроби—драматичні укр. твори, що тут же й виставлялися товариським гуртом.

1886—1890 рр. Г. О. працює на Переяславщині, як земський фельдшер, знаходячи проте час і для освітньої роботи: він складає бібліотечку для селян, впоряжає вечірні курси для селянської молоді; все це, звичайно, без дозволу, при щоденній небезпеці кари. В той же час він збирає етнографічні матеріали, переважно з нар. медицини, що потім друкувалися в збірнику Грінченка та „Етнограф. Обзорні“.

За допомогою земляків-професорів: М. І. Стороженка та М. В. Скифасовського, Г. О. здобув посаду при клініках Московського Університету. П'ять років перебування в Москві Г. О. ужив на те, щоб поширити свою освіту.

З 1896 р. Г. О. живе в Чернігові. Це той час, коли там зібрався поважний укр. гурток на чолі з Грінченком, з участю Коцюбинського. Г. О. брав близьку участь у виданні народніх книжок та працював у Львівських виданнях. Революція 1905 року застає Г. О. в Полтаві. Він бере участь у редагуванні першого тут укр. часопису „Рідний Край“, зазнавши чимало неприємностей від адміністрації. В цей же час він закладає гуртки самоосвіти, їздить по Полтавщині з науковими лекціями, бере жваву участь у різних наукових та громадських організаціях Полтави, організує перший укр. журнал популярної гігієни—„Вісник Життя і Знання“. Журнал виходив 1913 та 1914 рр., мав великий успіх, та мусив припинитися, бо з війною й Г. О. посадили у в'язницю, хоч і не на дуже довгий час.

Революція 1917 р. розв'язує руки Г. О. даючи йому можливість уже одверто віддати свої сили улюбленій освітній праці. 1917—1921 рр. він бореться за українізацію школи, він інструктор позашкільної освіти на Полтавщині. Пізніше він лектор та адміністратор шкіл для дорослих та профшкіл.

Така діяльність Г. О. Коваленка. Подаючи відомості про себе до Секції Наук. Робітників, він писав: „Мені довелося працювати в ті часи, коли треба було творити укр. культуру, без засобів, без коштів і без прав. Робота ця не тільки не оплачувалася, але часом вела до тюрми і т. и. Треба було вміти робити всяку роботу і використовувати всяку мож-

лівість. До такої роботи я готувався, і це відбилося на характері моєї роботи". Трудно щось додати до цієї самохарактеристики. Дійсно, тяжка доля судилася поколінню, що до нього належав Г. О. Не дурно ж Грінченко взяв собі тоді псевдонім „Вартовий“, бо серед темної ночі реакції треба було пильно вартувати біля здобутків укр. культури. І таким чесним вартовим усе своє життя був Г. О. Коваленко.

В. Щепотьев.

Уваги до проекту українського правопису¹⁾.

Своє засадниче становище в правописній справі висловив я тоді (в Україні, кн. 4, 1926), коли ще не було цього проекту Державної Комісії для впорядкування українського правопису. Від того я й тепер ні в чім не відступаю.

Треба признати, що на цей проект витрачено багато щирої праці, на жаль вийшло якось так, що він все таки ані український правопис, ані українська граматика. На ній лежить тїнь „українізації“ Неукраїнців, бажання „дещо більшої стабілізації та нормалізації української літературної мови як органу державних і громадських установ“ і в тім його хибі.

Ми розуміємо, що людям, які вийшли з російських шкіл, де зовсім не вчилися української мови, ба і приватно нічого або дуже мало що по українськи читали, а звичайно по українськи і не розмовляли, тепер, хоч вони і Українці з роду, тяжко приходить ся по українськи та ще „по літературному“ писати, і вони на кожному кроці збивають ся, плутають ся. Тим тяжче приходить ся це Неукраїнцям, які взагалі не знають української мови. Але ми глибоко переконані, що з цього проекту українського правопису не навчать ся ні одні ні другі правильно та ще по літературному по українськи писати, бо передумовою того є добре знання української літературної мови в її найкращих творах і систематичне вивчення української граматики. Без того ані з місця. Заступити-ж це знання правопис не в силі, хоч би він був складений і так, як цей проєкт, де всього є по трохи, тільки якраз науки правопису як найменше.

Правопис учить, як правильно виражати знану вже нам мову на письмі. Це правильне вираження мови письмом річ також не зовсім легка, бо в ній мусить бути переведена якась одностайна, ясна, прозора система, відповідно до звукової системи мови; воно з цього мусить зовсім природно випливати. Все-ж таки хто вміє мову, той з всякими правописними правилами дасть собі якось раду. На тім тлі, але тільки на тім, дала-б ся вже тепер досягнути в правописній справі значна одностайність і правильність і „стабілізація“ і нормалізація“. Без того годі.

Як серед Українців перевести „українізацію“, того найкраще доказав Василь Сімович своєю практичною граматикою, яка і виросла в таборах українських полонених для їх українізації. Сам український правопис, хоч би він був і найліпший, того не вдіє, а ще менше причинить ся він до „стабілізації“ і „нормалізації“ української літературної мови. Таких завдань український правопис не може собі навіть ставляти.

I.

Правопис, як вже сказано в моїй Правописній справі перед усім повинен учити, якими знаками означають ся звуки української мови в письмі. Це річ легка і неначе сама з себе зрозуміла.

¹⁾ На жадання автора стаття друкується з захованням його правопису.

міла—у народу, що здавендавна, від покоління до покоління привик до якогось одностайного способу виражати свої звуки в письмі. Може тому проект не звертає уваги на таке перше завдання правопису, бо виходить очевидячки з założення, що це і у нас так само річ зрозуміла. Чи справді?

Колись і в нас таке було. Здавендавна уживали письменні люди українського народу знаних і у иньших народів уживаних знаків, уживали їх по своєму. Вони справді здавендавна, від покоління до покоління привикли були асоціювати (психічно споювати) з певними уявами вимово-слуховими (фонемами) зовсім певні уяви писано зорові (графема). Ця асоціація була така тісна, що у українських письменних людей письменні знаки і чужої церковнословянської мови викликували також зовсім звичайні у них українські вимово-слухові уяви, так що вони їх читали з українською вимовою¹⁾—доки Петро Великий не приказав читати на Україні церковнословянщину з російською вимовою. Тоді то перший раз постійні досі асоціації фонем і графем на Україні захитали ся, та все таки хоч би на Котляревським бачимо, що первісні українські асоціації фонем (уяв вимово-слухових) і графем (уяв писано-зорових) до певної міри зберегли ся. Але далі прийшла російська школа на Вкраїні, яка цю первісну українську асоціацію зовсім скривила. Тоді то українські письменні люди збили ся з пантелику, навчили ся з графемами асоціювати нібито російські фонемі—нібито, бо в дійсності різниця між справдішною російською а українською вимовою уживаних знаків була таки велика. В цих асоціаціях настав отже на Вкраїні заколот. Усі Українці це гірко відчули. Тому то було на Вкраїні багато спроб, як би з цієї матні вивести українську письменну мову. Заколот ще збільшила заведена по указу до української мови „ярижка“, яка вимагала, щоб українські письменні люди для означування своїх українських звуків послуговували ся проти своєї волі знаними вправді знаками, але в значінню, якого вони досі на Вкраїні в українським письменстві не мали. Давня традиція асоціацій певних фонем з певними графемами зберегла ся досить чисто лише в Західній Україні і відси сяк-так піддержувала ся і на Придніпрянщині. Аж ось настала хвиля—безперечно дуже важна в розвитку української літературної мови, коли Україна зовсім самостійно, по своїй власній волі, по своїй уподобі може скроїти і пошити для своєї рідної мови письменну одіж, яка не дуже так залежна була-б від моди, а все таки була-б гарна і найбільше до мови приставала-б, і по якій відразу можна-б було її між своїми і чужими людьми пізнати як українську. Щоб правопис української мови міг тим вимогам як найкраще відповісти, треба таки найліпше черпати із свого: навязати до української традиції, покористувати ся досвідом, які де є, і все так зробити, щоб асоціація вимово-слухових уяв з писано-зоровими уявами відбула ся у письменних українських людей нормально, як найлегше, без всяких перешкод, а якось зовсім природно, на свій український лад.

Оцим коротеньким нарисом бажав я тільки звернути увагу на це, як дуже річ важна, і то якраз в цій хвилі, щоб в українським правописі було установлене точно і ясно, з виключенням всяких сумнівів, перш усього, яке значіння мають в українським правописі поодинокі знаки (букви), уживані для означування українських звуків, і таким чином було досягнуто, щоб між вимово-слуховими і писано-зоровими уявами в свідомості письменних Українців запанувала повна згода і вони асоціювали ся там правильно і нормально на основі зовсім точно

¹⁾ З такою українською вимовою читали в Галичині москвофіли до недавна свої газети „Слово“ і т. п., а також і російські твори.

означених звуків і знаків в питому і таку міцну сполуку, щоб вимовлений звук завжди викликав тільки зовсім означену писано-зорову уяву і належний її знак, а писано-зорова уява, збуджена певним знаком, викликала завжди зовсім певну вимово-слухову уяву і належний її звук. Це все в українській правописі мусить безумовно і обов'язково на першому місці бути вияснено, бо це становить його основу.

Отже український правопис повинен перш усього з'ясувати, що мають в ній означати н. пр. знаки *и, і, в, й, съ, я* і так геть усі знаки; які фонеми з цими графемами нормально у нас асоціюють ся. З такого з'ясування повинен виразно виходити наверхи якийсь лад, якась ясна система.

Це важне також з огляду на чужі мови, що послугують ся такими самими знаками, але де ті знаки часто зв'язують ся з іншими вимово-слуховими уявами. Про це переконуєм ся, коли порівняємо вимову російську і українську однаково писаних слів: молоко, мороз, голова, берег, день, перед, небо, молитъ, ся, сила, дитя, пасем, темно, тихо, дятел і т. д. і т. д.

Вже цим самим доказана конечна потреба, значіння писемних знаків в українській мові як найдокладніше визначити—для себе і для чужих, геть для усіх, бо ця основа письменної української мови повинна бути як найкріпша. А з огляду на теперішній стан непевности і вагання в цій справі на Україні, де всі стоять ще то більше то менше під впливом російської школи і не найшли ще певної дороги до української школи—зробити це річ неминуча.

Коли-б це було зроблене як слід, відповідно до зовсім ясної і прозорої української системи звукової, добутої граматикою, то з огляду на те, що в основу українського правопису покладено фонетичний принцип, кожному можна-б тоді сказати: знаєш звуки, знаєш їх знаки, а тепер пиши, як говориш, і це буде написане правильно.

Але в проєкті нема ані сліду такого основного з'ясування. Навпаки, все немов навмисне затерте, замотане. Тай в основу проєкту лїг не фонетичний, а якийсь дивний етимологічний принцип. Це-ж для українського правопису зовсім фальшиве становище. Ось вам н. пр. правило: „звук *и* іноді змішується у вимові з звуком *і*“. Або: „в початку слова *и* ніколи не пишеться, тільки *і*“. Це дивна, прямо неможлива стилізація правил українського, все-ж таки в своїй засаді фонетичного правопису, коли мати мем на увазі, що в ній знак *и* уявляє собою звук *и*, а знак *і* звук *і*. Хто говорить „*кислий... жїто, щїрий...*“, того перед усім школа (граматика) мусить навчити *г о в о р и т и к и с л и й, ж и т о, щ и р и й...*, як от Гуцулів і Бойків школа вчить замість *вїйти, їйти, г о в о р и т и, вїйти*. Це нарічеві властивості, які в письменській мові не прийняли ся. Таких нарічевих властивостей на території України є досить багато, але хто ходив до школи, хоч би тільки до народної, той сам мусїв відучити ся говорити н. пр. *хлопец* зам. *хлопець, стів, стїв, сїїв* зам. *стіл, бов* або *бив* зам. *був, ек, екий, тежко, се*, або *си* зам. *як, який, тяжко, ся, сьїват* зам. *сьїває бдвеме* зам. *бдємо, людьох* зам. *людях, кіло* зам. *тіло, гіло* зам. *діло, хцу* зам. *хочу, ходе* зам. *ходять, кричєє* зам. *кричить, иньший, йиньший* зам. *иньший* і т. д. і т. д. Отак школа мусить багато чого відучувати і приучувати, приучувати того, що в літературній мові загально прийняло ся, що таким чином стало *спільним* нам усім. Відсилати того, хто не вмів *правильно* т. зн. по літературному говорити, до етимології (як от „писати треба за етимологією“ § 3), на ніщо не придасть ся. Відки він ту етимологію має знати? Її і дуже вчені часто не знають. Хто береть ся писати, тому не етимологію слів, а перш усього мову треба знати таку, як вона є. Хто-ж її знає, той ніколи не погодить ся н. пр. з правилом: „в початку слова *и* ніколи не пишеться, тільки *і*“. А от в

Словнику Грінченка багато з наведених в проєкті прикладів пишеться з *и*, тай наші найкращі письменники в повній згоді з народньою вимовою так писали і пишуть. Або § 20-й: „У присвійних прикметниках ніколи не пишемо—*ін*(—*іне*—*іна*), а тільки—*ин*(—*ине*,—*ина*)“. Що це знов? Розберім що це властиво значить. Чи може сказано тим, що тільки пишеться *і* а вимовляється так *и*? Або чи може і вимову цих слів бажав би проєкт зреформувати на *і*?—Ми не находимо на це відповіді. Це виглядає на самоволлю. Вона була-б неможлива, коли-б в проєкті була установлена засада: пиши, як правильно говориш—і коли-б переведення цієї засади в діло почалося від того, щоб точно означити вартість кожного писемного знаку. Хиби того занедбання бачимо скрізь. Бо от н. пр.: що уявляє собою в проєкті знак *і*? З наведених правил виходило-б що знак *і* може, вимовлятися і як *и* і як *і* (не-йі), взявши-ж на увагу правило § 36-го, що „приголосний перед закінченням у твердих (прикметників)—твердий“,—і не м'ягчить шелестівки в формах: *гарнім, гарній, гарні*. З другого-ж боку такі писання, як *заплітати, мікати, літати*... показують, що *і* таки конечно м'ягчить попередущу шелестівку, хоч про це ніде нічого ісінько виразно не сказано в проєкті. Так само проєкт наш нічогісінько не каже, який характер має *і* в *ніс, кінь, лій, лід, сім, осінь, разість*..., чи м'ягчить попередущу шелестівку, чи ні, а як що м'ягчить або не м'ягчить, чи скрізь однаково, чи тільки деколи і в яким разі одно, а в яким друге і т. д. І так виходить знак *і* зовсім безхарактерним в проєкті. І це велика хиба, бо і ортоепія належить до правопису.

Або возьмім знак *в*. В цілому проєкті ніде ви не найдете, що *в* перед голосівками, а в початку слів також перед шелестівками має значіння шелестівки: *вода, сливок, вложити*; а після голосівок в означає голосівку *у*, яка лучить ся з попередущою голосівкою в двозвук: *Європа, бив, кривда, лавка, правда, пішов, був*.—Чи може справді проєкт стоїть на тому, що і в тім разі *в* є шелестівка?

Про апостроф ми свою думку висловили в Правописній справі. Ні історично, ні етимологічно, ні фонетично він нічим не оправданий, а крім того яка дивна казуїстика про апостроф в § 6-ім: чи перед губним звуком стоїть приголосний, чи ні, а як стоїть, то чи належить він до приростка, чи ні, чи слово запозичене, чи ні, але й тут виїмки (*об'єкт, суб'єкт*—так як би це були українські прирости, а не ціле слово запозичене); та ще й вимова нібито рішає (*пір'я—рябий Премонт*). За багато на здорову голову. Тай нащо це все придалося? Що нас силує заводити в український правопис щось такого дивного, незвичайного? Крім того міркуймо, що апостроф спинює нас в письмі, надає письму негарний вид, чим менше діакритичних знаків, тим ліпший, тим легший, природніший правопис. І це також паде на вагу.

Але тут насувається ще ось яка увага. З правила (§ 6), що «літери *я, є, ю*, як також і *ї*, стоячи після приголосних (*б, п, в, м, ф*), вимовляють ся як *йа, йе, йу, йї*», виходить, що названі приголосні уважають ся в проєкті твердими. Так само з правила (§ 15), що „знак *в* не пишеться ніколи після губних». Супроти того стоїть правило: „поміж помякшеними приголосними і взагалі поміж приголосними, коли за ними йдуть *я, ю, є, і, в*»,—знак *в* не пишеться. Повстає питання: чи *в, м*, в *світ, сміх, святий*... помякчені, чи ні, а друге, як вимовляти *світ, сміх, святий*... з м'яким *с* (*св*), *ц* (*цв*), чи з твердим, а третє: чи в *свій* також тільки на підставі цього правила не пишеться *в*, а *с* вимовляється м'яко (=свій)?—Цього з правил про „мягчення приголосних (правопис *в*)“, повних дивної казуїстики з всякими виїмками: „*в* пишеться“, „*в* не пишеться“, але таки пишеться, а як пишеться, то не вимовляється (порів.: „що до живої вимови право-

писного *ль*, то воно далеко не скрізь буває м'яким“) а як вимовляється, то не пишеться,—ми таки довідати ся не можемо. Та-ж український правопис не англійський, щоб так його правила стилізувати. В нашому правописі кожному звукови відповідає зовсім певно означений знак, тільки треба, як сказано, перш усього звукову вартість кожного знаку точно визначити. Не в тім річ, чи *ь* пишеться, чи не пишеться, а що воно означає!

Замість тих безконечних, немов для кожного слова окремих правил виконало-б далеко краще свою службу кілька загальних, коротких, простих і ясних для всіх правил, як от:

1. що знаки *а, е, и, і, о, у* уявляють собою *поєдинчі, прості* голосівки,—можна-б їх навіть з певним оправданням з огляду на їх відносини до попередущих шелестівок назвати також *твердими* голосівками, бо перед ними не м'ячать ся шелестівки;

2. що знаки *п, б, м, ф, —т, д, с, з, ш, ж, —н, л, р, —к, ґ, г, х*, уявляють собою *п'єдинчі тверді* шелестівки, а знаки *ц, ч, щ*, уявляють собою зложені *тверді* шелестівки *тс, тш, штш* так як *дз* (в *дзвін*) і *дж* (*ходжу*);

3. що *в* уявляє собою звичайно шелестівку, але в сполуці з попередущими голосівками в одному складі (в двозуку)—голосівку *у*;

4. що *й* уявляє собою лише перед *о* шелестівку, а в сполуці з попередущими голосівками в одному складі (в двозвуку)—голосівку *і*;

5. що знаки *ть, дь, сь, зь, дзь, ць, ль, нь*, уявляють собою *м'які* шелестівки (на кінці слів або складів, а також перед твердою шелестівкою і перед *о*),— може з додатком для повної ясности, що крім названих м'яких шелестівок українська *літературна* мова не знає иньших м'яких шелестівок, що отже *п, б, в, м, ф, р*, а так само *ч, ж, ш, щ, дж* в українському правописі уявляють собою *завжди тверді* шелестівки;

6. що знаки *я, е, ю, і* уявляють собою тільки, що *йа, йе, йу, йі* (на початку слова і складу і після *завжди твердих* шелестівок *п, б, в, м, ф, р, ч, ж, ш, щ, дж*), але в сполуці з попередущими *т, д, с, з, ц, дз, л, н*, уявляють вони собою в протиставлення до поєдинчих і твердих голосівок *а, е, у, і* немов м'які голосівки *'а, 'е, 'у, 'і*, так що *тя, те, тю, ті* і т. д. значить тільки, що *тьа, тье, тьу, тьі* і т. д. *)

7. врешті, що м'яка шелестівка сама собою і без окремого зазначення помягчує перед собою другу змягчальну шелестівку, як що обі належать до одного складу.

От і все. Просто, ясно, недвозначно. Хиба ще приклади для наглядности і вправи. Аякже. Український правопис мусить вимагати, щоб в цих основних правилах усі дуже добре вправили ся. Бо хто вміє по українськи говорити, той на основі вже самих цих правил уміти ме зовсім правильно по українськи писати, кладучи на папір за кожний вимовлений звук—належний знак, і зовсім непотрібними, бо тільки баламутними покажуть ся йому всі ті казуїстичні правила проекту §§-ів 5, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21.

Тут зокрема мушу зазначити, що коли так' ясно визначить ся вартість шелестівок *п, б, в, м, ф, р, ч, ж, ш, щ, дж* в українській *літературній*

* Серед теперішніх обставин на Україні можна-б тут звернути увагу на це, що між українською вимовою знаків *тя, ся...* і російською вимовою таких же знаків є назагал велика різниця. В такій сполуці шелестівки в українській вимові бувають м'ячі, ніж в російській вимові, *т, зн, й* цих прейотованих звуків (*йа йе, йу, йі*) сполучуєть ся в тім разі з шелестівками в українським далеко тісніше ніж в російським, так що за шелестівками, таким чином вповні помягченими, до *й*, повніше асимільованими, ідуть вже тільки *а, е, у, і*, коли тимчасом в російській вимові за не вповні помягченими шелестівками ідуть якісь дифтонги (двозвуки) нібито *еа, іа*, і т. д.

мові як *завжди твердих*¹⁾ то усім ясні стануть і наслідки того для українського правопису: а) після *п, б, в, м, ф, р* означають *я, е, ю, і* завжди тільки, що *йа, йе, йу, йї*, отже не потрібно жадного апострофа, бо і без нього сполуки названих шелестівок з цими преїтованими голосівками не можуть нічого иньшого означати²⁾; б) після *ч, ж, ш, щ, дж* не можуть в українській літературній мові стояти *я, е, ю, і*, хіба що хочемо тим зокрема зазначити вимову таких сполук як *шйа, шйу, шйе шйї* і т. д. Тому то і писання—*чя, жя...*, *чям, жям...* в таких відмінкових формах, як *збіжжя, обличчя, піддашшя, підзамчя, рішшя... підзамчям...* в літературній українській мові не оправдане, бо це хіба тільки говоріві форми. Треба би отже писати згідно з загальною, не говорівною, вимовою в таких формах—*ча,—ша...*, — *чам,—шам...* Ми зовсім не розуміємо, що властиво на цих місцях має означати писання—*чя,—чям...*, коли з другого боку бачимо писання *лоша, вовча, кача...* (порів. *поросся, яня, теля...*). Чи може між *ша, шя, ча, чя...* є така різниця, як між *та—тя, да—дя, на—ня...*?—Бо тільки в таких разі була-б оправдана диференціяція. Правопис не може брати на увагу якихось примх.

Найшов ся ще один гачок?—знаю.—З *і—ї*. Бо про апостроф і про те, що звуки *п, о, в, м, ф, р, ч, ж, ш, щ, дж* в українській літературній мові *тверді*, нема вже що більше говорити; з того факту треба тільки, як ми саме показали, витягнути консеквенції для українського правопису.

Ото-ж в справі *і—ї* мусимо перш усього взяти на увагу, що такого розмежування значінь обох цих знаків, як ми це перевели, вимагає сама мова; воно ґрунтується на мові великої частини України, воно йде в повній згоді з таким же розмежуванням значінь *а—я, е—е, у—ю*, воно впливає з ясних відносин цих знаків до попередніх голосівок, так що одностайна, прозора звукова система української мови наводить в цім розмежуванню повний і ясний свій вираз.

Тим не хочемо ми одначе заперечити факту, що велика частина України вимовляє там м'яке *і*, де у иньшій великій частині чути тверде *і*. Не бажаючи правописними правилами преюдикувати дальший розвиток української ортоєпії, думаю, що тимчасова розв'язка цього питання дасть ся таким чином досягнути, що ми і в українській правописі відріжнимо докладно ту вимову, в якій *уся* Україна згідна, від цієї вимови, в якій є різниця. Таке розмежування дуже легко перевести.

Отже 1. *Уся* Україна згідна в тім, що стародавнє і т. зв. нове (історичне чи аналогічне) *ю* м'ягчить *скрізь* тільки оці попередущі шелестівки *т, д, с, з, дз, ц, л, н*, т. зн. иньшими словами: пишім *усі* для зазначення такого пом'ягчення після цих шелестівок *і* (або може давнє *ю*, бо перепона, яка лежала в російській вимові цього знаку як *е*, по занеханню *ю* в російському правописі тепер відпала), зазначуємо знаком *ї* (*ю*) *мяку* вимову *усіх Українців*.—Це була-б одинока концесія Придніпрянщини спільній, всеукраїнській правописній справі. Приклади: *тіло, тілі, тітка, тітці, діло, ділі, сіно, сіні, сім, осінь, зілля, зіллі, нозі, цілий, руці, ліс, лісі, дзіндзівер, німий, ніс*, (несли)...—зовсім так, як зазначаємо пом'ягчення в *платять, життєвий, котюга, судять, іадюга, Маруся, вівсюга, возять, серцю, дзюб, нюх* і т. д.

¹⁾ Не стоїть тому на перепоні, що в поодиноких говірках *р, ч, ж, ш, щ, дж* бувають деколи м'які. Це річ української діалектології, а не літературної мови, яка має свої закони.

²⁾ Тих, що вийшли з російської школи, можна-б окремо освідомити з різницею російської і української вимови таких сполук, як *ля, лю, ле, лі* і т. д.

2. Уся Україна згідна далі вимовою в тому, що на *завжди твердих* шелестівках *п, б, в, м, ф, р, ч, ж, ш, щ, дж*, а також на *к, г, х* звук *і*, якого-б походження він не був, не викликає в українській письменській мові жадної зміни, отже пишім тут усі згідно тільки *і*: *піна піп, біа, міра, віра, вірі, він, ріпа, ріпі, чіпець, межі, душі, щітка, великі...*

3. Так само в усіх иньших разях, т. зн. там, де шелестівки *т, д, с, з, ц, дз, л, н*, перед *і* одні мягчать, а иньші не мягчать, пишім усі без огляду на тверду чи мягку їх вимову поєдинче *і* і полишім будуччині дальший розвиток української ортоепії: *ніс* (носа), *ніж* (ножа), *ніч* (ночі), *лій* (лою), *сік* (соку), *радість, вартість, стіжок, ніжка, осіб* (особа)... Це дотичить, як бачимо головню того *і*, що чергуєть ся або виводить ся з *о*.

Тим установлено-б загальний, всім зрозумілий, ясний і українській звуковій системі вповні відповідний правописний принцип, згідний также з історією української мови, яка в противенстві до російської не затрала і досі стародавнього *ю* як *окремого звука*. А як переконуєм ся, тільки о те й ходить.

Засвоївши собі вже самі тільки ці засади, кожен, хто знає українську мову, мусить прямо нехотячи писати правильно. Нема тут місця, щоб плутати ся, збивати ся з правильного шляху. Не треба боятися, що не буде однастайности. Вона певно буде, очевидячки, така, яка тепер може бути. Не треба добачати нещастя в тому, що один в давальному напише закінчення—*ови*, а другий—*ові*, один напише *тою*, иньший *тією* і т. д. І одно і друге е добре по українськи сказано і написано; зрештою одно і друге не належить до правопису тільки до мови. Чия-ж мова аж кишить всякими варваризмами (із щоденних газет можна-б тут навести їх страшенну скількість), то вона не стане добре українською тим, що він замість *тої* писати ме *тієї, тією*, замість *тою*, як дехто собі гадає. Хто-ж знає добре мову, той без труда, без виучування цілої книжки провописних правил писати ме правильно.

II.

Установивши отак точно звукову вартість кожного знаку, треба далі в правилах українського правопису ще показати систематично, де і коли, в яких разях прийняв ся у нас звичай *відступати від чисто фонетичного принципу писання*: пиши, як правильно говориш.

Приглянувши ся з цього боку проекту, мусимо виразно сказати, що і цього завдання він властиво не виконав. Бо хоч то тут, то там і зазначено дещо з того, то не так, як треба, не систематично, тай з якогось фальшивого становища, так що знов вийшла з того якась казуїстика, в якій тяжко визнавати ся. Тут лад і порядок вимагає, щоб з *фонетичного* становища, бо цей принцип ліг в основу українського правопису, перш усього зазначити,

1. що правопис наш вимагає, щоб ненаголошені голосівки *е, о*, які в вимові стають ся більше закриті і тим наближають ся до *и, у*, все таки писати *е, о* (а не *и, у*), що отже треба уважати на те, як в данім разі ці звуки гомоніли-б *під наголосом*, т. зн. уважати на походження слів;

2. так само бере наш правопис на увагу походження слів, коли вимагає, щоб при відмінюванні слів в усіх відмінках писати *голосові шелестівки* *б, д, з, ж, ь, г*, хоч їх властиво чути виразно тільки тоді, як стоять перед голосівкою: *воробці, порядки, образки, книжки, німті..., скубти, лізти..., везти*, бо *воробець, порядок, образок, книжок, ноготь..., скубу, лізу, везу...*

3. Коли корінні або пні слів кінчать ся голосовими шелестівками *б, д, з, ж, ь*, то треба задержувати їх завжди і у всіх словах, виведених з тих корінів або пнів: *сербський, грубий, сусідство, солодкий, рідкий, шведський, близький, тяжкий, легкий...*

4. Так само треба задержувати *безіолосі шелестівки корінні* все і всюди: *боротьба, просьба, великдень, отже...*

5. Нарешті треба зазначити завжди однакове писання прийменників або приставок (приростків): *без, від, од, під, роз-*, прийменника з і т. д.

Отак повинен би, думаю, цей розділ правопису виглядати. Чим загальніші, чим коротші правила, тим вони ясніше, тим ліпше зрозумілі. Того в проєкті нема. За те такі розділи як „Чергування й зміни голосних“, „Зміни приголосних при збігові їх“, „Спрощення в групах приголосних“, „Подвоєння приголосних“, „Правопис наростків“. Вони до правопису не належать. Що мають спільного з правописом н. пр. такі правила, як: „і з'являється з старого *о* або *е* тоді, коли в суміжному складі зник глухий звук“, або „у словах, котрі мають окрім кореня ще й наросток, *о, е* в закритому складі звичайно замінюється на *і*, коли...“, або „*о, й е* нового походження... в закритих складах не переходить в *і*“, або „*о* після *ж, ч, ш, щ, дж, й* в українській мові (як і в інших слов'янських) являється не споконвічним“, або „в деяких групах дієслів зберігається старе (праслов'янське) чергування голосних“ і т. д. Це-ж все граматики, а не правопис. Що кого може обходити це все, коли він хоче писати по українськи?—Він вимовляє слово звук за звуком та кладе знаки на папір, які звукам відповідають і на тім конець.—Або що це за правописне правило: „речівники з наростком *-иця (-ця)* відносять ся до м'якої відміни“, або „після приголосних уживається наросток *-ок* (не *-ек*), отже й після *ж, ч, ш, щ, й*? Чи може хто з Українців говорить: *смушек, острішек, сніжшек?*—

В писання поодиноких слів я зрештою не вдаю ся, хоч багато дечого можна-б і тут сказати. У мене тут перш усього принципіальні річи на умі. Все-ж таки отак тільки мимоходом згадаю до цієї частини проєкту деякі дивні писання, як от *надхнути, надхнений, зідхнути, зідхання, дхнути* (чи може й *тхір* писати *дхір?*), або *поза, поміж...*, але *із-за, з-поміж...* (чому?—тай ще над тим голосували!), або *кіл* (коло), або *життьовий, крайовий, Васильович, Вітальович...* Замість робити з „очевидний, очевидячки“ виїмку в § 21а, більше оправданим з українського становища було-б писати „*очивидний, очивидячки*“, вставивши його в § 21зб. Це давні *ь*—пні і тому мають *и*.

III.

Коли-б під заголовком „Закінчення відмінних слів“ наведені були тільки *зразкові закінчення*, то нарешті в правописних правилах було-б це сяк-так оправдане. Але взяти із граматики ціле відмінювання (аж 38 сторін¹⁾ з такими правилами, як „До твердих речівників чоловічого роду належать речівники...“, „до твердих речівників ніякого роду належать...“, „до твердих речівників жіночого роду належать...“ і т. д.—то рішучо не має нічогоісінько спільного з правописом. Міркуймо тільки добре, кому правопис потрібний. Міркуймо, що завданням правопису не може бути вчити що йно відмінювати, вчити систематично української мови. Хто береть ся писати, той мову мусить вже знати. Правопис є тільки на те, щоб удержувати якийсь лад, якусь одностайність, якусь прийняту норму в писанню, а більш нічого.

¹⁾ В мой шкільній граматиці уся ця частина обіймає 43 сторони!

Що до самих закінчень, треба би таки раз провирити, яка є справжня *ви́мова у народу по селах*, особливо у жінок, таких родових відмінків, як *грудей, дверей, дітей, людей, курей, гусей, сіней, очей, плечей, свиней, мишей...* Міркуймо, що голосівка закінчення тут під наголосом, і тому повинен би виявити ся зовсім виразно і ясно її характер. Я це провирив на великій території України і переконав ся, що ніхто а ніхто не вимовляє тут *е*, тільки зовсім виразне *и*, і цей факт завів я в шкільну граматику, бо і історія української мови засвідчує закінчення *-ий*¹⁾. Отже хибати тільки огляд на російські форми *-ей* прищеплює у нас писання чужого закінчення *-ей*. Так калічить ся українська мова. Бо хто української мови вчив ся тільки в школі, той потім і вимовляє згідно з писанням *-ей*. Кому-ж на тім залежить, щоб з яких небудь незаних мені причин писати таки *-ей*, той мусів би бодай зазначити в правописних правилах, що *е* під наголосом в цім однім випадку ломить звукову систему і вимовляється як *и*. Для мене річ зовсім ясна, що цю непослідовність і незгоду правописної і звукової системи треба би обговорити, щоб ортоепія наслідком фальшивої правописної норми не потерпіла жадної шкоди.

Не могу также поминуті мовчки таких приміток проекту, як „Закінчення прикметників жіночого роду *-ої*, ніколи не скорочується в *-ой*, або „закінчення прикметників жіноч. р. *-ою* ніколи не скорочується в *-ой*, як і в речівниках“. Вони нагадують нам більше, ніж щонебудь иньше, властиву ціль проекту. Колись Дідицький видав у Львові брошуру „В один час научиться Малороссу по великорусски говорить“. Показало ся, яка безглузда була така думка. Бою ся, щоб цей проект українського правопису не будив у декого ілюзій, що можна „в один час научиться русскому по малорусски говорить“. Ой ні! Це ніяк не йде. І вивчення хочби цілого проекту напам'ять—він так і зложений, неначе-б то треба вчити ся писання кожного слова з окрема—ще не поукранізує Неукраїнця. А Українцеві він тільки марно голову заверне. Треба вже раз розстатися з думкою, наче-б то українська мова була тільки „нарецием русского языка“. Ріжниця між обома мовами далеко глибша.

IV.

Лишається ще розділ „Правопис чужих слів“ з такими нормами як *коле́а, Лембе́рі* (чи не *Льві́в* це часом?), *класа, тегемонія, цііє́на, ціро́скоп, Ві́флеє́м, техника, вести́бюль, Шю́ц, адьютант, адью́нкт, конью́нктура, міні́стр, теа́тр, іаіо́графія, ієроглі́ф* і т. д. і т. д. Хоч багато правил—системи жадної. А що-ж сказати про такі писання російських прізвищ, як *Бі́лий, Бі́дний, Рі́пин, Грибо́їдів, Фаті́їв* і т. п. Це так, якби цим людям видано фальшиві паспорти. Тому, не запускаючи ся в подробиці, думаю, що подані мною в шкільній граматиці про цю річ коротенькі правила вирішують її ліпше, бо в згоді з історією і звуковою системою української мови.

При чужих словах важна річ, коли і від кого ми їх перебрали, і як їх в свою звукову систему вбгали. Не дасть ся все під один аршин взяти, на одно копито набити. В найновіших часах при новітніх комунікаціях і українське вухо більше привикло до чужих звуків. Маючи це на увазі, не можна-б н. пр. сказати, від кого ми могли-б чути щось такого дивного, як *цііє́на, тегемонія, ціро́скоп* і т. п. З неба-ж такі слова до нас

¹⁾ Закінчення *-ий* є і в иньших слов'ян. мовах. Російська мова знає тільки *-ей*. Це належить до категорії цих самих розстайних звукових явищ в обох сусідніх слов'янських мовах, які зазначаються українським *пий, бий...* супроти російського *пей, бей...*

таки не впади. Український народ вміє тепер і *виієна* і *тегемонія* вимовити і язик у нього при тім дуба не стане. Це-ж слова вищої культури, а на вищій ступні освіти можна-б таки по європейськи виражати ся.

Це відноситься і до передачі німецького *й* або французького *и* по нашому. Колись від когось ми перебрали слова *бюст*, *бюро*, *бюджет* (не *бюджет*), *журі* (не *жюрі*), *увєртура* (не *увєртюра*)... і вони так у нас і вжили ся, але щоб ми мали писати і очивидячки і говорити также *вєстибюль*, *Бєльвю*, *бюрієр*, *Дюрінг*, *Дюсєльдорф*, *Мюнцєр*...—це тепер вважаю неможливим. Міркуймо, що ті мови, з яких безпосередно ми взяли *бюст*, *бюро*—чи то польська, чи російська, належать між словянськими мовами до тих мов, що в них перед кожним *і* (*й*) м'ягчать ся навіть губні шелестівки—*незм'ячені*, *тверді в тій чужій мові* (німецькій, чи французькій), відки вони ці слова взяли. Отак то повстало в цих мовах російське чи польське *ю* намість німецького *й*, французького *и*. Це краще бачимо це на таких словах, як *ноктюрн*, *нюанс*, де ми зовсім виразно можемо сказати, що в франц. *nocturne*, *nuance* шелестівки *т*, *н* рішучо тверді, що отже їх пом'ягчення належить російській мові. І в німецькій *Düsseldorf*, *Düring* шелестівка *д* тверда, але Росіяни її пом'ягчують. Доки наша вища культура була залежна від чужої (російської) школи, доти ми не по українськи, але по російськи говорили также *нюанс*, *Дюрінг*. Але-ж бо наша культура через *українську* школу стає на свої власні ноги, вона має *безпосередні* зв'язки з чужими культурами (німецькою, французькою, англійською, італійською...) і може тепер зовсім самостійно поступати в присвоєнню собі чужих слів. Як же її в такому разі поступати?—Очевидячки відповідно до звукових законів чужої і своєї української мови. Німецької голосівки *й*, французької *и* українська мова не знає (хіба в деяких говорах чути її), але фонетична істота цих чужих голосівок є звук *і* з віддугами як до свистання губами. В усякому разі ця голосівка викликає у нас при *безпосередніх* зносінах з чужими мовами слухове враження звука *і*, і то такого *і*, яке *не м'ягчить* попередньої шелестівки. З того виходить, що ми переймаючи тепер чужі слова, 1. з огляду на нашу звукову систему *не маємо найменшої причини м'ягчити в них шелестівки* перед нім. *й*, франц. *и*, 2. що найвідповіднішим знаком і звуком для цього чужого звука буде наше *і*. Це буде український спосіб присвоювати собі такі чужі слова.

* * *

Який же висновок з цих уваг?—Коли отак усе розберем, коли пригадаємо собі сказане мною в „Правописній справі“, або сказане *Сімовичом* в його граматичі або *Николишином* в „Недостачах української письменницької мови“, то мусимо прийти до переконання, що тимчасове вирішення правописного питання хіба тільки в малих дрібничках *практичного* характеру може дещо відбігти від правопису, *науково* обґрунтованого, заведеного і скодифікованого мною в моїх граматиках і добре і довгий вже час випробованого в практиці в українських школах.

Подав Др. Степан Смаль Стоцький.

З М І С Т

Десяті роковини визволення України від царського панування	стор. 3
Наталя Романович-Ткаченко, З незабутніх днів	4

В ТРИДЦЯТИ РОКОВИНИ СМЕРТИ КУЛІША:

Акад. Михайло Грушевський, Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	9
Ігнат Житецький, Куліш і Костомаров	39
Олександр Грушевський, Повісті Куліша з середини 1850-х років	66
Акад. Кирило Студинський, До історії зв'язків Куліша з Галичанами в 1869-70 р.	76
Перша редакція „Иродової мороки“ Куліша	94

Лев Окиншевич, Наука історії українського права	105
Прокіп Нечипоренко, Сторінка з діяльності Генеральної Військової Канцелярії середини XVIII століття	130
Віра Гандова-Бернікова, З життя селянства Київщини за першу половину XIX ст.	133
Олександр Рябінін-Скляревський, Київська громада 1870-х р.	144
Михайло Бужинський, Деякі матеріали до біографії Л. І. Глібова	162
Ієремія Айзеншток, З листування О. О. Потебні	164
Ігнат Житецький, Листування М. С. Лескова з проф. П. О. Терновським	182
Хома Коцюбинський, Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського	194

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

М. Грушевський: L. Eisenmann, The imperial idea in the History of Europe	196
Є. Тимченко: О. Колесса, Погляд на історію української мови, 1924.	197
М. Грушевський: J. Loś, Początki piśmiennictwa polskiego 1922.	198
Акад. К. Харлампович: А. Савич, Западно-рус. униатские школы XVII-XVIII в.в. 1922 р.	200
Д. Щербаківський: В. Січинський, Архитектура в стародруках, 1925.	201
Д. Щербаківський: В. Січинський, Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. 1925.	204
В. Курц, В Кордт, Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р., 1926.	206
А. Степович: J. Máchal, Slovanské Literaturny, I—II, 1925.	209
П. Клименко: О. Хоменко, Сучасне українське місто в класовім відношенні, 1925.	213
Л. Арасимович: Курило, О., Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів, на Чернігівщині, 1924.	214
А. Неселовський: Д-р Вол. Гериневич, Кам'янецьчина, частина I, 1926.	217

ХРОНІКА:

Археографічна експедиція Історичної Секції Укр. Академії Наук, под. М. Грушевський	218
Археографічна праця в московських архівах, под. В. Євфимовський і В. Юркевич	219
З командировки до Московського „Древнехранилища“, под. Л. Окиншевич.	221
Науково дослідж. Катедра українознавства в Дніпропетровськ., под. В. Чапля.	223
Сумський музей	226
Ювілей акад. М. С. Грушевського, под. С. Гл.	227
Ювілей В. І. Щербини. под. С. Гл.	228
Ювілей Г. О. Коваленка, под. В. Щепотьев	229
Уваги до проекту українського правопису, под. акад. Смаль-Стоцький	230

Некрологія через недостачу місця перенесена до наступної книги.

Поправки до ст. В. Данилова в 5-й кн. „України“ за 1926 рік:

на стор. 18⁶ зверху надруковано: дурхняги, треба: бурхнеш; на стор. 18₂₄ знизу: что, треба: чего; на стор. 19² весенне, треба: весняне; на стор. 19₂₅ пребиваюші, треба: пребиваючим; на стор. 19₂₄ над ним, треба: над нами; на стор. 20¹⁶ второй, треба: старой; на стор. 21⁸ О. М. Бородянський, треба О. М. Бодянський; на стор. 21₁₂ дощик мне, треба: дощик сипе; на стор. 22¹² 1964 р. треба: 1864 р.; на стор. 22¹⁵ позинні, треба: повинні.

Ціна 1 крб. 90 к. (Р)

